

Рахманқұл Бердібай

ҚАЗАҚ-ТҮРКІ

эпостарының мәселелері

Р.Бердібай

**Қазақ-түркі эпостарының
мәселелері**

Ғылыми-копиілік басылым

Түркістан-2010

УДК398
ББК 82.3
Б 45

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркология ғылыми-зерттеу институты

Редакциялық алқа: Л.Ташимов, М.Накип, К.Ергөбек, Т.Райымбердиев,
Д.Кенжетай, Т.Ағдарбеков, Б.Мырзалиев, Ж.Шалхарова, К.Беркімбаев,
Р.Тәукебаева

Жауапты редакторы: ф.ғ.к. Ж.Камалова
Жауапты шығарушылар: ф.ғ.к. Т.Қыдыр, Ж.Танауова

Б 45 Бердібай Р. Қазақ-түркі эпостарының мәселелері. Ғылыми-көпшілік басылым. Түркістан, «Тұран» баспаханасы, 2010 ж. 390 бет.

ISBN 978-601-243-234-3

Түркі тілдерінде сөйлейтін отызға жуық ұлттар мен ұлыстардың тарихи-этникалық және мәдени байланыстарының тамырластығы кенінен сөз болатын бұл кітап 1996 жылы жарық көрген. Бұл басылымның басты ерекшелігі – алғашқы басылымда қамтылмаған қазақ тілі мен мәдениетінің бүгінгі мәселесін қозғайтын үшінші бөлім енгізіліп, оқырман назарына ұсынылып отыр.

Кітап түркі халықтарының тарихы, этногенезі, мәдениеті мәселелеріне құмар қалын оқырман қауымға арналған.

Ғылыми-көпшілік басылым.

УДК 398
ББК 82.3

© Бердібай Р., 2010

Бірінші бөлім ТУЫ БІРГЕ ТУЫСҚАН

САХА ДЕГЕН ХАЛЫҚ БАР

Соңғы жылдарға дейін жер бетінде саха деген халық бар екенін білгендер кем де кем. Мұның себебі осындай халықтың жоқтығынан емес, оның атының танымастай болып өзгертіліп айтылып, жазылып келуіне байланысты еді. Азия құрлығының солтүстік-шығыс аймағындағы ұлан-ғайыр алқапты алып жатқан елдің аты Якутия аталып келген. Бұл өлкені Ресейден қоныс аударушылар XVII ғасырдың бірінші жартысынан бері қарай иемдене бастаған, жергілікті халықтың шын есімі қандай екен деп тексеріп жатпай, «якут» деп атап кеткен. Сонымен Ресей құжаттарында қазақтың – қырғыз, қырғыздың – қаракырғыз, ноғайдың – татар, алтайлықтардың – қалмақ деп аталғаны тәрізді саханың да лақап аты тараған. Рас, қазіргі кезде бұл халық ресми құжаттарда өзін саха деп жазады. Бірақ ғасырлар бойында қалыптасқан бөгде атаудан құтылу да оңай болмайтын көрінеді. Ресейдің де, басқа елдердің де тілдерінде «якут» деген атау әлі күнге дейін жалғасып келеді.

Сахалар өздеріне тілі мен этникалық тегі жағынан жақын халықтарға енді-енді ғана мәлім болып келеді. Жерінің шалғайлығы, қатынас жолдарының қиындығы бұл елді өзгелерден бөліп тастағандай еді. Әсіресе, сахалардың XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында жаппай шоқындырылуы, аты-жөндерінің орысша жазылуы, елдің дағдысына христиан салттарының ене бастауы оларды түрік, мұсылман әлемінен, тіпті, алыстатып жіберген. Оның үстіне сахалардың ғасырлар бойында монғол, бурят, эвен, эвенкі, чукчи, юкагир секілді халықтармен аралас-құралас өмір кешкендігі сөздік құрамының да күшті өзгеруіне әсер еткен. Ал, соңғы үш ғасыр бойында саха тіліне орыс сөздерінің

орасан мол қабаты ауысқан. Осының салдарынан саха тілі өзге түрік тілдерінен окшау өзгеленген. Зерттеушілер бұл тілді қандай топқа қосу керектігі жөнінде бірсыпыра дағдарып барып, ақырында, оның құрылысы, байырғы лексикалық қоры түрікше екенін мойындаған. Тұтас бір планета сынды атырапты алып жатқан, жерінің асты тұнған байлық, ежелгі дәстүрлі мәдениеті бар саха халқы өзінің түрік әлеміне қатыстылығын қайтадан сезіп, кейінгі кезде ғана ежелгі туыстармен барыс-келіс жасай бастады.

Саха (якут) халқы ауыз әдебиетінде батырлар жыры «Олонхо» деп аталады. «Олонхо» деген сөздің қазақтың «өлеңімен» тектестігі үстірт қарағанда да сезілгендей. Сахалардың тілінде бізбен ұқсас көп сөздер кездесуі бұл ұғымдардың туысында белгілі бір заңдылық жатқандығын аңғартады. Әсіресе мал шаруашылығына, көшпенді өмірге байланысты, көне түркі тілінің ортақ қорына жататын сөздер мен тіркестер бізде де, сахаларда да бірыңғай келе береді. Мәселен, *ат, бие, құлын, қазы, қарта, қымыз, қан, аттан, от, шөп* деген сөздер сахаларда да осылай аталады. Қымыз құятын тостағанды *шарон* (біздің *шара* дегенімізге келеді) дейді екен. Якут тілінің ғасырлар бойында монғол, эвенкі тілдерінің әсерімен өзге сапаға ауысқанына қарамастан тілінің ең әуелгі түп негізі байқалып отырады. Енді бір қатар сөздердің айтылуы өзгеріп кеткен. «Шолпанның» – «чолбон», «жұлдыздың» – «сұлұс» болғаны секілді. Әсіресе, саха тілінің дыбысталу жүйесіндегі ерекшеліктер түбірі тектес сөздерді де өзгертіп жібергендей. Біздегі «ж» әрпі орнына сахаларда «с» әрпі келіп отыратынының өзі көп сөздердің тосын естілуіне себепші. *Жүректі – сүрек, жоқты – сох* деп айтудан бұл айырым аңға-рылса керек. Дегенмен, сахалардың сөйлеген сөзін, әнін, жырын естіп, жазуын оқи келе анық үйренемін деген кісі бұл тілді бірнеше айда менгере алады деген ойға келдік.

«Олонхо» деген сөзді сахалар ерекше мақтаныш сезіммен айтады. Ал эпосты жатқа айтушы жыршы – олонхосут (олонхошы) халықтың жанды шежіресі тәрізді. Саха халқы батырлар жырына бай. Бірақ сол көп олонхоның ішінен ерекше шоқтықтанып көрінетін, көлемі де, көркемдігі де өзгеше бір халықтық дастан бар. Ол – «Нұрғын батыр» (Дьулуруйар Ньургун боотур). Бұл жырдың ең үлкен нұсқасы отыз мың жолдан асады екен. Саха халқының есте жоқ ескі замандағы өмір шындығының мол суреті жырда кең сақталып қалғандығын зерттеушілер бір ауыздан мойындайды. Якуттардың бір заманда оңтүстікте өмір кешкендігіне қосалқы дәлелдер осы олонходан табылады. Жырда оты мол, шуағы мол, жыл он екі ай суық түспейтін өлкенің өсімдігі, жан-жануары, тұрмыс-тіршілігі бейнеленеді.

Сахалар қазіргі отырған жеріне XI ғасырдан бері қоныс тебе бастаған. Бірақ якуттардың одан бұрынғы мекені туралы түсінік бұлдыр. Олар солтүстікке соңғы рет көшкен өлке Алтай, Байкал тұстары екенін айтумен ғана шектелу, әрине, мәселенің ақиқатына жетіп болмағандық белгісі. XI ғасырға дейін якуттар қай жерді мекендеді? Осы сауалды шешуге азды-көпті санлау беретін Олонхо көркем жыр ғана емес, әрі көне тарихи шежіре. Сонымен қатар бұл жырлар жалпы түрік эпосының ең көне үлгілері болып саналады. Олонхоны халықтың қадірлейтіні соншалық – әлі күнге дейін той-тамашада жырдың жеке тараулары айтылып отырады. Пластинкаға түсірілген олонхо бір күн емес, бірнеше күн тыңдауға жетеді. Біз олонхоның бірер тармағын Якутияның көрнекті ақыны, Жазушылар одағы төрағасының орынбасары Күнник Ұрастыровтың орындауынан естіген едік. Музыкалық аспаптың сүйемелдеуінсіз, тақпақтап айтылатын олонхо шынында да өзгеше құбылыс. Бұл ретте олонхошы мен қырғыздың манасшысы бір-біріне жақын.

Якуттың жыр-өлеңінде аллитерация – дыбыс үндестігі жиі кездеседі. Бұның маңыздылығы соншалық – өлең жолының аяғындағы берік ұйқастың болмауын жоқтата бермеген.

Ұйқасты өлеңдерді кейінгі ақындар ғана енгізе бастаған. Олонхолардың негізінде пьесалар да, либереттолар да жазылған. Қысқасы, олонхо якуттың өткен заман өмірінен есепсіз мағлұмат беретін энциклопедия іспетті. Якутстанды бейнелі түрде олонхо елі деп атаудың себебі осыдан көрінсе керек. Музыкалық-саздық аспаптар аттарында да үндестік, ежелгі орайластық аңғарылады. Қобызға ұқсас аспап сахаларда қырымпа делінеді. Ал, біздегі дабыл, шындауылдардың дүңгір аталуы құлаққа бірден сіңімді естіледі. Ерте кезде сахаларда жаздың орта тұсында қымыз мейрамы – ысаак өткізілген. Қыстың қақаған суығынан өтіп, елдің арқасы жазылған, жер көктеп, тойыншылық болған кезде өтетін бұл дәстүр кейінгі кезде қайта жаңғырып келеді. Қазақтың қымыз мұрындық мерекесіне ұқсас.

Сахалар елінде әрбір мерекені өлеңмен ашу дәстүрі бүгінге дейін бар. Қазақ ұғымындағы тойбастарды еске салатын бұл жанр «тойук» деп аталады. Тойбастар өлеңі дайын текске емес, табанда шығарылған суырып салма сөздерге құрылады.

Әдебиет жанрларынан бізге және бір жақынырақ көрінгені тақпақтап әрі шапшаң шұбыртып, үстемелеп айтатын терме тектес – чабырғақ. Бұл шұбыртпалы өлеңнің өзге қасиетін былай қойғанда, тіл ұстарту, тіл ширатуға өте пайдалы. Жаңылтпаш сынды бір-біріне үндес, үйлес тіркестерді әрі тез, әрі таза айтып шығу – тілдің сырын жетік білуге таптырмайтын тәсіл. Якут фольклорының тағы бір түрі «алғыс» деп аталады. Бұл белгілі оқиғаларға арналған тілек, бата мағыналас шығармалар. «Алғыс» терминін М.Әуезов өзінің ауыз әдебиетіне арнаған бір мақаласында алғаш қолданғанын еске сала кетейік.

Саха жұртының ең көп тараған музыкалық аспабы – комус. Бұл біздің шанқобызымыз секілді. Комуста тартылған күй ырғақтары құлаққа соншалық жылы тиеді. Бір-бірінен сан мың шақырым алыста жатқан, жүздеген жылдар бойында ешбір барыс-келіс, ауыс-түйісі болмаған қазақ пен сахада осы бір ортақ музыкалық аспаптың бірдей сақталуы да танқаларлық

(шанқобыз үні қазіргі кезде Қазақстанда қайта жаңғыра бастады).

Тағы бір көңіл бөлерлік нәрсе – би. Кейбір мамандар көшпелі халықтарда ертеде би болмаған деп дәлелдегісі келеді. Ғасырлар бойында көшіп-қонып жүрген сахаларда би бұрыннан бар екен. Жеке билер ырғағы қазақтың дауылпазы тәрізді қағып ойнайтын «табык» деген аспапта орындалады. Көпшілік қосылып, билей жүріп ән айтатын жанр «Осуақай» делінеді. Мұнда айтылатын өлең сөз де әрдайым тыңнан шығарылады. «Осуақай» айту – ел көңілінің аса бір көтеріңкі, шадыман тұсын бейнелейтін «жүрек жарды» көрініс белгісі.

Якут билері өнер тарихын зерттеудің кейбір мәселесіне анықтық енгізуге жарайтын жарқын мысал. Ерте заманда патша отаршылары өзіне бағынышты елдерде халықтың жауынгерлік рухын өсіретін шындауыл, дауылпаз, дабыл секілді соқпалы аспаптарды құртып жіберуге жасырын жарлықтар берген ғой. Бұрынғы патшалы Ресей қарауындағы бірсыпыра елдердің кейбір музыкалық аспаптарының жойылып кетуіне себептің бірі осы болса керек. Бірақ жырақ тайгада жатқан якуттарда мұндай аспап сақталыпты.

Бүгінгі саха халқы – өткен тарихына зерде қоя бастаған, келешегіне сеніммен қарайтын ұлттардың бірі. Якутстанда өнер мен әдебиет, ғылым мен техника, ауыл шаруашылығы мен өндіріс өркендеп келеді. Республиканың ұлан-байтақ жерінде жаңа, жас қалалар бой түзей бастаған. Соның бірі – алмас өндірушілердің астанасы Мирный қаласы. Мирныйдан жүз шақырым жердегі Виллой су электр станциясы – мәңгілік тоң тұнған өлкеде тұнғыш тәжірибе, ғылым кереметінің тәжірибесі. Еңбек адамдарының жасампаз қолы мен ойы тайғанын қалқанды, ең суық аймақта сәнді, мәнді тіршілік ошақтарын орнатқан. Виллой су электр станциясы тұрған жер Чернышевский кенті аталыпты. Ал кенттің орталығында, электростанция әкімшілігі үйінің алдында алмас шығатын тұтас кимберлит тастаң Чернышевскийге ескерткіш орнатылған. Кеменгер ғалым Чернышевскийдің мүсіні бейнесін

Ұйқасты өлеңдерді кейінгі ақындар ғана енгізе бастаған. Олонхолардың негізінде пьесалар да, либереттолар да жазылған. Қысқасы, олонхо якуттың өткен заман өмірінен есепсіз мағлұмат беретін энциклопедия іспетті. Якутстанды бейнелі түрде олонхо елі деп атаудың себебі осыдан көрінсе керек. Музыкалық-саздық аспаптар аттарында да үндестік, ежелгі орайластық аңғарылады. Қобызға ұқсас аспап сахаларда кырымпа делінеді. Ал, біздегі дабыл, шындауылдардың дүңгір аталуы құлаққа бірден сіңімді естіледі. Ерте кезде сахаларда жаздың орта тұсында қымыз мейрамы – ысаак өткізілген. Қыстың қақаған суығынан өтіп, елдің арқасы жазылған, жер көктеп, тойыншылық болған кезде өтетін бұл дәстүр кейінгі кезде қайта жаңғырып келеді. Қазақтың қымыз мұрындық мерекесіне ұқсас.

Сахалар елінде әрбір мерекені өлеңмен ашу дәстүрі бүгінге дейін бар. Қазақ ұғымындағы тойбастарды еске салатын бұл жанр «тойук» деп аталады. Тойбастар өлеңі дайын текске емес, табанда шығарылған суырып салма сөздерге құрылады.

Әдебиет жанрларынан бізге және бір жақынырақ көрінгені тақпақтап әрі шапшаң шұбыртып, үстемелеп айтатын терме тектес – чабырғақ. Бұл шұбыртпалы өлеңнің өзге қасиетін былай қойғанда, тіл ұстарту, тіл ширатуға өте пайдалы. Жаңылтпаш сынды бір-біріне үндес, үйлес тіркестерді әрі тез, әрі таза айтып шығу – тілдің сырын жетік білуге таптырмайтын тәсіл. Якут фольклорының тағы бір түрі «алғыс» деп аталады. Бұл белгілі оқиғаларға арналған тілек, бата мағыналас шығармалар. «Алғыс» терминін М.Әуезов өзінің ауыз әдебиетіне арнаған бір мақаласында алғаш қолданғанын еске сала кетейік.

Саха жұртының ең көп тараған музыкалық аспабы – комус. Бұл біздің шаңқобызымыз секілді. Комуста тартылған күй ырғақтары құлаққа соншалық жылы тиеді. Бір-бірінен сан мың шақырым алыста жатқан, жүздеген жылдар бойында ешбір барыс-келіс, ауыс-түйісі болмаған қазақ пен сахада осы бір ортақ музыкалық аспаптың бірдей сақталуы да таңқаларлық

(шаңқобыз үні қазіргі кезде Қазақстанда қайта жаңғыра бастады).

Тағы бір көңіл бөлерлік нәрсе – би. Кейбір мамандар көшпелі халықтарда ертеде би болмаған деп дәлелдегісі келеді. Ғасырлар бойында көшіп-қонып жүрген сахаларда би бұрыннан бар екен. Жеке билер ырғағы қазақтың дауылпазы тәрізді қағып ойнайтын «табык» деген аспапта орындалады. Көпшілік қосылып, билей жүріп ән айтатын жанр «Осуақай» делінеді. Мұнда айтылатын өлең сөз де әрдайым тыннан шығарылады. «Осуақай» айту – ел көңілінің аса бір көтеріңкі, шадыман тұсын бейнелейтін «жүрек жарды» көрініс белгісі.

Якут билері өнер тарихын зерттеудің кейбір мәселесіне анықтық енгізуге жарайтын жарқын мысал. Ерте заманда патша отаршылары өзіне бағынышты елдерде халықтың жауынгерлік рухын өсіретін шындауыл, дауылпаз, дабыл секілді соқпалы аспаптарды құртып жіберуге жасырын жарлықтар берген ғой. Бұрынғы патшалы Ресей қарауындағы бірсыпыра елдердің кейбір музыкалық аспаптарының жойылып кетуіне себептің бірі осы болса керек. Бірақ жырақ тайгада жатқан якуттарда мұндай аспап сақталыпты.

Бүгінгі саха халқы – өткен тарихына зерде қоя бастаған, келешегіне сеніммен қарайтын ұлттардың бірі. Якутстанда өнер мен әдебиет, ғылым мен техника, ауыл шаруашылығы мен өндіріс өркендеп келеді. Республиканың ұлан-байтақ жерінде жаңа, жас қалалар бой түзей бастаған. Соның бірі – алмас өндірушілердің астанасы Мирный қаласы. Мирныйдан жүз шақырым жердегі Виллой су электр станциясы – мәңгілік тоң тұнған өлкеде тұнғыш тәжірибе, ғылым кереметінің тәжірибесі. Еңбек адамдарының жасампаз қолы мен ойы тайғанын қысқартып, ең суық аймақта сәнді, мәнді тіршілік ошақтарын орнатқан. Виллой су электр станциясы тұрған жер Чернышевский кенті аталыпты. Ал кенттің орталығында, электростанция әкімшілігі үйінің алдында алмаз шығатын тұтас кимберлит тастан Чернышевскийге ескерткіш орнатылған. Кеменгер галым Чернышевскийдің мүсін бейнесін

калың тайга тұтасқан өлкеде көру ойға қалдырады. Сонау патша заманында әлеуметтік ақиқаттарды батыл айтып, еліне білім сәулесін таратқаны үшін жазаланып, жәбір көріп, Виллюй бойында он екі жыл айдауда болған адал азаматтың еңбегін ұрпақтары ұмытпапты. Мұның өзі «жақсы іс пен өнеге өшпейді» деген көне қағиданың сипаттамасы секілді.

Жер астының мұз тоңы бір жарым километр тереңдікке дейін жететін суық та сұсты өңірде орнаған жана шаһар Мирныйдың қайталанбас өзгешелігі бар. Тоң жібіп кетпесін деп үйдің бірінші қабатын қуыс, ашық қалдырып кетеді екен. Міне, осындай ашық алаанның үстінде неше қабат әсем үйлер сап түзеп тұр. Бұл атыраптың өзге өлкелерден табиғат ерекшелігі – жазы қысқа (екі ай), қысы ұзақ (сегіз ай).

Саха халқының мәдениеті, әдебиеті, өнері дамып келеді. Жазба нұсқалары XX ғасырдың басынан басталған якут әдебиетінің елеулі табыстары бар. Сахалар өз тілінде жазба әдебиеттің негізін салған А.Е.Кулаковскийдің, А.И.Сафроновтың шығармаларын жоғары бағалайды. Атап өтерлік бір мәселе – саха халқының драматургиясы үстіміздегі ғасырдың бас кезінде-ақ едәуір дамып, жетілгендігі. Бұл жағынан алып қарағанда, якут жазба әдебиеті аз ұлттардың біразының әдебиетінен «көне».

Якуттың қазіргі заманғы әдебиетінің бастаушысы П.А.Ойунский өмірі мен өнер сапары күрделі. П.А.Ойунский – жана дәуірді якут тілінде тұнғыш жырлаған күрескер ақын, прозашы, драмашы, өз елінде болған күллі жаңалық атаулының басы-қасында жүрген қайраткер. Халық бостандығы мен бақыты үшін барлық саналы өмірін сарп еткен Ойунский есімін якут халқы өз тарихындағы ең таңдаулы ұлдары қатарына қояды. Республика астанасы – Якутск қаласында П.А.Ойунский атында әдеби музей ашылуы да мұның айғағы.

Саха жазушыларының аға буынына жататын қаламгердің бірі – Эрилик Эристин артына мол мұра қалдырған. Оның кейбір туындыларында Қазақстанда болған оқиғалар суретте-

леді. Якут әдебиетінің үлкен өкілі – С.Г.Кулачиков-Элляйдың қаламгерлік жолы да қызғылықты. Ол 20-жылдарда Қазақстанда қызмет істеген, қазақ халқының тұрмысымен танысқан. Элляй бұдан кейін де біздің республикамызда бірнеше рет болған. «Алатау», «Аманкелді» секілді татымды өлеңдерді жазған.

Қазіргі якут әдебиетінде ең көрнекті прозашы болып саналатын Н.Е.Мординовтың шығармалары көп елдерге таныс. Оның күрделі туындысы – «Көктем шағы» атты роман. Орыс тіліне аударылып басылған бұл шығарма якут прозасының биік дәрежесін әйгілейді. Бұл романда якут халқының 1910-1930 жылдар арасындағы өмірі жан-жақты суреттеледі. Якутиядағы халық өмірінің ақиқат көріністері, тұрмыстық-салттық ерекшеліктер, халықтың психологиясы нағыз реалистік тәсілде ашылған. Якут әдебиетінің Д.К.Сивцев (Суорун Омоллон), В.М.Новиков (Күнник Ұрастыров) секілді танымал қайраткерлері хақында да көп қызықты мағлұмат келтіруге болады. Д.К.Сивцев өзінің драматургиялық шығармаларымен әйгілі, ал В.М.Новиков – якуттың үлкен ақындарының бірі.

Бұл аталған тарлан жазушылардың ізін басып, дәстүрін дамытып, әдебиетті түрлі жанрда көркейтіп келе жатқан қаламгер шоғыры мол. Белгілі ақындар Семен Данилов пен Моисей Ефимовтың поэзиялық шығармалары елімізге жақсы мәлім. Бұл ақындар өздеріне ғана тән мәнерде туған өлкесінің табиғаты мен еңбек адамдарын шабыттана жырлайды. С.Даниловтың «Солтүстік өлеңдері», «Суық өлкенің таңы», «Бүркіттің бақыты», «Тайға торғайы», «Менің Солтүстігім» секілді өлең кітаптары бірнеше тілге аударылған.

Сонымен, қазіргі якут әдебиеті өскелең, жетілген әдебиеттер қатарында. Якутия жазушыларының құрамы қомақты. Жазушылар саны жағынан Якут әдебиеті Ресей құрамындағы республикалар ішінде алдына татар, чувашты ғана салады. Якут әдебиетінің жасағында дарынды күштер мол. Туысқан саха халқының әдебиеті үздіксіз кемелдену,

реалистік мүмкіндіктерін арттыру үстінде екенін көреміз. Ол әдебиетте қазақ оқушысын қызықтырар шығармалар жоқ емес. Саха акын, жазушыларының таңдаулы туындылары қазақ тілінде жарық көрді. Өз тарапынан якут қаламгерлері де қазақ әдебиетінің озық үлгілерін тәржімалағанын айтуымыз керек. Бұл ретте Абай шығармаларын саха тілінде тұңғыш рет сөйләткен акын Семен Руфовтың еңбегін ілтипатпен айтамыз. «Абай жолы» роман-эпопеясын аударып, жеке кітап етіп бастырған саха бауырларымызға қанша алғыс айтсақ та жарасады.

Якут тілі мен қазақ тілінің заңдылықтарын салыстыра зерттеу көптеген көнерген сөздердің түп төркінін тануға, тілдер дамуының жолдары мен дәуірлерін түсінуге, түрік, монғол тілдерінің өзара байланысын тереңдеп зерттеуге көмектесетіні кәміл. Көптеген якут зерттеушілері Қазақстанда диссертация қорғап, ғылыми дәреже алып жүргені – ұнамды құбылыс.

Сан ғасырлар бойында бір-бірінен жырақ жатқан, тек соңғы жылдары ғана қарым-қатынасы басталған қазақ және саха халықтары әдебиетінің байланысы күшейе түссе, нұр үстіне нұр. Екі халықтың рухани туыстығын жақындастыру жолында еңбек сіңіріп жүрген Қ.Тұрсынқұлов, Т.Оразбаева сынды қаламгерлеріміздің игі бастамасы жалғасын таба берер деп сенеміз. Түрік халықтары бірлігін дамытуға бағытталған сан тарау істердің жеміс берер шағы алда.

АЛТАЙДЫ АРАЛАП ҚАЙТҚАНДА

I

Тілі, тегі тарихи жағынан қазаққа жақын халықтың бірі – Алтай өңірінің Таулы Алтай республикасында тұратын алтай халқы. Тарихшылардың дәлелдеуінше, қазіргі алтай халқы бір заманда Сібір, Алтай және Қазақстанды жайлаған түркі руларының түрлі тармағынан құралған. Неше алуан қиыншылық заманда Алтайдың бнік тауларын паналап,

аңшылық кәсіппен айналысқан рулар кейіннен бірте-бірте тілдік дербестік тапқан. Бұл халықтың атын соңғы кезге дейін дұрыс атамай келушіліктің де түрлі себептері бар. Алтайлықтар құрамына кіреді деп саналатын рулардың кейбіреулері өздерін әлі күнге дейін бөлек нәсіл деп біледі. Мұның өзі алтай халқының ұлттық қалыптасу кезеңінің кенжелігін көрсетеді. Алтай рулары (сүйектері) Қазан төңкерісіне дейін өздерінің көне атымен аталып келген. Айта берсеңіз, бұл халықтың аты 1948 жылға дейін қалыптасып болмаған еді. Ресей патшалығы кезінде алтайлықтарды «Би өзені бойындағы қалмақтар» (бийские калмыки) деп атаған. Ал Кеңес өкіметі орнаған кезде пайда болған Ойрат автономиялық облысы деген ат та дәл емес еді. Алтайлықтар бір заманда Ойрат (калмақ) мемлекетінің құрамында болғанымен, тегі жағынан мүлде бөлек ел болатын. Осыны ескере отырып, бұрынғы ССРО Жоғарғы Советі 1948 жылы Ойрат автономиялық облысын Таулы Алтай автономиялы облысы деп атауға шешім қабылдап, облыс орталығы Ойрат-Тураны Горно-Алтайск деп өзгерткен. Қазіргі аты – Алтай республикасы.

Көптеген түркі тілдес рулар бірлестігінің жинақтық атқа ие болу дәстүрі бұрыннан бар. Солтүстік Кавказды, Дағыстанды мекендеп отырған ноғай халқы да көп рулардың бірлестігінен пайда болған. Біздің халқымыздың аты да нақ осы тәрізді кейіннен сіңіскен ат еді ғой. Алтайлықтарда да осылай болып отыр. Ең ғажабы – бұл процестің бұдан жүздеген жылдар бұрын болмай, қазіргі кезде жүзеге асуы. Әлбетте, алтай халқының кәсіп, салт-сана, тіл бірлігі дәл бүгін емес, ертеде қалыптасқан. Бірақ бұлар белгілі бір мемлекет, не хандық құрып, дербес ел ретінде мәлім болмаған.

Қазіргі алтай халқының құрамында көптеген түркі руларының аттары кездеседі. Олар бүгінде түркі халықтары құрамында жүрген рулармен ерте кезде туыс болған. Дәл осы жағдайды аңғартатын аңыз алтайлықтар арасында да сақталыпты. Алтайлық (сүйегі қыпшақ) Көшербай деген кісі

бір аңызды айтып берді. Бір заманда қазақ пен алтайлық бірге туған ағайын екен. Күндердің күнінде олар көк биенің сүтіне өкпелесіп, бір-бірінен ажырасыпты, содан қазақ биесін жетелеп далаға кетіпті, алтайлық мылтығын алып, аңшылық құрып тауда қалып қойыпты. Бұл аңызда көп ақиқат жатқанын қазіргі алтайлық ішінде сақталған ру аттары сипаттайды. Бұл рудың біразы қазақ, өзбек, ноғай, қарақалпақ, қырғыз құрамында осы күнге дейін кездесіп отырады. Біз кітап мәліметіне сүйенбей, жеке адамдардың өз аузынан сұрап отырып, бірталай ру (сүйек) аттарын анықтаған едік. Олар: қыпшақ, найман, жетісары, далмат, мұндыз, көбек, жүз, меркіт, төленгіт, тассақал, мерет, тоңжан, еркіт, күзен, ара, ошы, төлес, алмат, тодош, кергіл, үйліп, чапты, ұранғай, төлеуіт, сағал, комдош, баят, орғоншы, т.б.

Түркі халықтарының көне тарихын, тілін, этнографиясын, фольклорын зерттеуге алтай елі аса қызғылықты материал бере алады. Сол үшін диалектологтар, этнографтар, тілшілер арнайы экспедициямен барып, жүйелі зерттеу жүргізсе, пайдалы жұмыс болмақ. Осы күнде ұмытылған көптеген жан-жануар, өсімдік, үй ішінің жабдық атаулары, осылардың алғашқы мағынасы алтайлықтар арасында жиірек сақталғанын байқадық. Мәселен, биологиялық терминдер сөздігін жасаушылар бұл елден көп өсімдіктің көне аттарын табар еді. Алтайлықтар, айталық, черемуханы – жалдыра, брусниканы – тиінхат деп атайды екен. Тізе берсе, өзге де өте қызғылықты деректер мен керектер әр саладан кездесе бергендей.

Қазақ пен Алтайдың көне туыстығын әйгілейтін фактілер, әсіресе, ауыз әдебиеті нұсқаларында жиірек ұшырайды. Бұл мәселе бізде әлі күнге дейін кең көлемде зерттелген емес. Ауыз әдебиетін типологиялық тәсілмен, жанр-жанр бойынша салыстыра зерттеу келешектің үлесіне қалып келеді.

Қазіргі кезде алтай фольклорының он томы алтай тілінде, кейбір эпос нұсқалары орыс тілінде шығарылып отыр. Сол кітаптарды ашын қарасак, біздің халықтарымыздың ежелгі поэзиясына ұқсастық, тіпті, бірдейлік қаншалық көп екеніне көз

жетеді. Жеке жолдар, шумақтар, тіркестер, бейнелеу жүйесіндегі бірыңғайлықты айтпағанда, үлкен-үлкен жырлар мен ертегілердің, аңыздардың ұқсастықтарын да кездестіреміз. «Алпамыс» жырына сарындас сюжет алтайлықтарда «Алып Манаш» деп аталады. Ал қазақтардың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын еске салатын әңгімелер де алтайлықтарда бір емес, әлденешеу екені анықталып отыр. «Маадай Қара» жырының кей мезеттері қазақ эпосымен үндес жатқанын көрмеу мүмкін емес. Ең ғажап нәрсенің бірі – жырымыздың өлшемі, ырғағы, ұйқасы, бейнелеуі көп ретте бірдей болып келушілігі. Мұның бәрі түрік халықтарының, соның ішінде қазақ пен алтай халқының фольклор мұрасын кең көлемде зерттеу қажеттігін айқындай түседі.

II

Аса бір қызғылықты құбылыс – алтай эпосын айтушы қайшылардың (жыршылардың) кейінгі кезге дейін ел арасында жиі ұшырауы. Солардың ішіндегі ең көрнектісі – сан түрлі аңыз, жырды жадында сақтап келген атақты айтқыштар Н.Улагашев пен А.Г.Калкин. Мұның өзі алтай халқында ауызша жыр толғайтын дарын иелерінің мол болғандығын сипаттайды. Ауыз әдебиеті дәстүрі бүгінге дейін сақталып, дамып отырған, күні кешеге дейін Жамбыл, Нұрпейіс, Шашубай, Мұрын, Кенен, Нартай секілді үлкен ақын, жыраулары өмір сүріп келген қазақ халқы мен алтай халқының поэтикалық дәстүріндегі бір ұқсастық осы тараптан көрінеді.

Алтайлықтар жырды да, ертекті де шөршек деп атап келген. Ал жырды ертегіден айырып көрсету үшін қайлап айтатын шөршек деген. Дауыс көтеріп айтуды қайлап айту деу өте көне ұғым екендігі көрінеді. Қазақ әнінің соңында келетін қайырма ырғақтар «қайлау» болып келетінін еске түсірсек, алтай мен қазақтың «қайлауы» бір түбірден тарағанына көз жеткендей. Алтайлықтар жырды белгілі әуен, ырғақпен айтушыны қайшы деп атаған. Ал жырды қайлап (әндетіп) айтудың түрлі дәстүрі болған.

Өзінің жанрлық ерекшелігіне қарай алтай эпикалық жырлары қаһармандық эпос тобына қосылады. Бірақ мұнда қияли, ертегілік сипат күшті. Осы белгілеріне қарап академик В.М.Жирмунский алтай жырларын батырлық ертеқ санатына қосқан. А.П.Потапов сынды тарихшылар алтай эпосын XV-XVIII ғасырларда қалыптасқан деп санайды. Алтай жырларында қаһарманның аждаһалармен айқасы, жер астының билеушілерімен күресі, батырдың қалыңдық іздеуі және үйленуі, жат елдік хандармен сайыс сарындары жиі қайталанатын.

Алтай эпосының мол құрамын дәлелдеуге «Алтай-Бошай», «Алтын Топшы», «Алтын-Мизе», «Қостай мерген», «Сары Са-лам», «Кускунак мерген», «Тектемей Бокэ», «Имей-Ару мен Шимей ару», «Ақ Қоңыр», «Хан Алтын», «Алақтай», «Шулмус-Шыны» секілді жырларды алсақ та жеткілікті. Қазақ, қырғыз ертегілерінде кездесетін жеті қат көк, жеті қат жер деген ұғымдар алтай эпосында мол айтылып отырады. Сонымен қатар батырдың өзі де, астындағы аты да қажет жағдайда өзге жан-жануар «кейпіне» түсіп, жауын алдап жеңушілік алтай эпосында жиі ұшырайды. Мұның бәрі олардың әрі жыр, әрі ертегі элементтерін бойына сіңіргендігін білдіреді. Батырдың атының керек жерінде «тіл бітіп» сөйлеуі де осы пікірді толықтыра түседі. Сол секілді жыр қаһармандары аң мен құстың тілін білетін болып көрінеді. Алтай эпосында әсірелеудің неше атасы кездеседі.

Осы айтылған сипаттар түгелге жуық алтайдың «Маадай-Қара» аталған жырынан табылғандай. Мәскеуде шыққан (1973) бұл жыр алтай ауыз әдебиетінің аса көрнекті ескерткіші болып саналады. Жырдың аты «Маадай-Қара» болғанымен, негізгі оқиғаға араласатын бас қаһарман Маадай-Қараның ұлы Көгедей мерген. Эпостың бірінші бөлімінде Маадай-Қара мен оның әйелі Алтын-Тарғаның қартайған шағында бұлардың елін Қара-Құла деген ханның зорлықпен басып алғаны айтылады. Жырдың ең үлкен бөлегі Көгедей мергеннің туу, есею, үйлену, жауын жеңіп, мұратына жету тарихын айтуға

арналған. Алтай эпосының кейбір ерекшеліктерін аңғарту үшін жырдың негізгі кезеңдеріне кідіріп өту ләзім.

Жырдың басында Маадай-Қара елінің бейбіт өмірі елестетіледі. Алтайдың «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайды» дейтіндей қалпын Қара-Құла ханның өктем озбырлығы бұзады. Ол «жердің үстін жемірген, жетпіс ханды «билеген» жалмауыз делінеді. Ертектегідей, оның жаны басқа жерде жасырулы болады. Ал бұған қарсы күресетін жас батыр – Көгедей мергеннің сипаты ерекше әсерлі бейнеленеді. Оның, «жүзі толған айдай, көзі шолпан жұлдыздай, тілі от жалындай, беліне бесон (елу), арқасына алпыс үйір жылқы жайылғандай» деп мадақталады.

Жас мергеннің ержеткенін жүйелі түрде сыпаттау да Алтай эпосын түрік-монғол елдері жырларымен үндестіреді. Көгедейдің екі күнде «ана», алты күнде «ата» деуге тілі келеді. Батыр баланың бесігі де, иеленген құлыны да, асынған қаруы да ерекше болып көрсетіледі. Бала батырдың ғажайып есеюі кей тұста «Мұңлық-Зарлық» оқиғасын еске түсіреді. Көгедейдің бүкіл Алтайды жалмаған Қара-Құладан құтылуы, небір ғаламат тажал кедергілерден аман өтуі, атының «ақыл қосуы» секілді тұстар ертегі сарынын сезіндіреді. Қара-Құла бүтіндей билеп алған Алтай елінің халін көрген Көгедей бір сәтте жау зынданынан шығып, еліне диуана киімімен жасырынып келген Алпамыс секілденіп көрінеді. Біз, әрине, бұл арада кейбір оқиғалық ұқсастықтарды айтып отырмыз. Басына қауіп төнгенде Көгедей Тастарақайға (тазша балаға) «айналып», елеусіз болып жүреді. Бұл түс «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында Қозының қойшы болып киініп, Қарабай еліне келген жерін еске түсіргендей. Қаһарлы Қара-Құла ханның әйелі – жер асты әміршісі Эрликтің қызы Қара-Таади басына жезтырнақ пен мыстанның зұлымдықтары жиылып берілген. Елінің азаттығы үшін күрескен Көгедей мерген осындай айралы, айбарлы жаулардан күшін, қулығын асырады. Көгедейдің мұншама дұшпанды жеңуге дейінгі іс-әрекеті ұзақ, жүйелі әңгімеленген. Бірақ Қара-Құланы

жеңумен Көгедейдің шеккен бейнесі бітпейді. Ендігі оның қас жауы сиқыршы, залым әйел Қара-Таади болады. Соның торына Көгедей талай рет ілінсе де, айла тауып құтылып жүреді.

Айханның қызы Алтын Көзгіге үйлену жолындағы кездескен қиындықтар жырда кең баяндалады. Қалыңдық іздеу сапарында Көгедейге Таусоғар, Көлтаусар, Желаяк, Сүрмерген, Сакқұлақ тәрізді достар кездеседі. Осылардың көмегімен Көгедей Айханның қыз бермеу үшін ойлап тапқан неше түрлі қиын сын жарыстарында жеңіп шығады. Эпостың бұл тұсы қазақтың «Ертөстік» ертегісіне ұқсас екенін әркім аңғарса керек.

Айханның еліндегі тойдың көлемі мен көркі орасан әсіреленіп беріледі («Токсан жылдай той тойлап, жетпіс жылдай жырғалу»). Қызын Көгедейге қимаған Айхан көп қараулық жасағанымен, айналасы іске аспай қала береді («Ер Тарғындағы» Акша хан, Ханзада хан секілді). Ақырында ата жұрты – Алтайды түгел өз қарауына алған Көгедей жер астындағы жауы Эрликті де өлтіріп, одан қысым көргендерді босатады. Аңыз, қиялы, шындығы, әсірелеуі аралас жыр әділеттің жеңісімен аяқталады. Көгедей мерген өзінің батыр жолдастарымен көкке ұшып, жеті хан (біздегі «жеті қарақшыға» ұқсас) атты жұлдызға, оның, сүйген жары Алтын – Көзігі Алтын қазық (Темірқазық ұғымында болса керек) жұлдызына айналыпты-мыс. Көгедейдің алтын, күміс жиһазы жердің астына көміліп, малы Алтайда қалыпты-мыс. Алтай халқының әдемі аңыз-жырының қысқаша желісі осындай.

Біз «Маадай-Қара» жырының кейбір оқиғалық ізін ғана әңгімелейдік. Жырдың бейнелеу жүйелеріндегі кестелерді сөз ету, қазақ эпосымен салыстыру өз алдына жеке әңгіме. Эпостың ең бастапқы жолы – «Алыптың жүзі қызыл өрттей» деген тіркестегі «өрттей» деген теңеудің тегі қазақтағы ұғымына жақын секілді көрінеді. Алтайдың кейбір жырларында біздің Ойыл мен Қиылымызды еске түсіретін Ойғылық, Қиғылық деген жер аттары да кездесетіні көңіл

аударарды. Қазақ, башқұрт арасында кең тараған Жиренше туралы аңыз, әңгімелердің алтайлықтарға таныс болуы да мәнді мәселе. Көптеген жыр жолдары, ырғағы, ұйқасы жағынан қазақ, қырғыз эпосымен сарындас. Бұл айтылғандар біздің халықтарымыздың фольклор қорында қаншама ұқсас суреттер, уақиғалар, ертегі, аңыз сарыны жатқанын сездірсе керек.

III

Туысқан Алтай халқының бүтінгі өмірі мен мәдениетінде әдебиетінде көзге түсетіндей табыстар аз емес. Алтай республикасы орталығында педагогтік институт, бірнеше техникум бар. Оларда орыстармен, алтайлықтармен бірге қазақтар да оқиды. Алтай тілінде республикалық газет «Алтайдың чолмоны» шығады, кітаптар басылады.

Көрнекті Алтай қаламгері Еркемен Палкин – әрі ақын, әрі прозашы. Оның бірнеше кітабы орыс тілінде басылып шыққан. Алтай жазушыларының тағы бір көрнекті өкілі – Аржан Адаров алтай тіліне І.Есенберлиннің «Қаһар» романын аударып жариялаған. А.Адаровтың өлеңдер жинағы қазақ тілінде де (1922) басылған. Қазіргі алтай жазушыларының жетекші легінде Лазарь Қоқышевтің, Борис Укачиннің, Паслей Самықтың да аттары аталады. Бұлардың қай-қайсысы да қаламгерлік борышын жақсы түсінетін, әлемдік әдебиеттен мол хабарлар жандар. Алматыдағы Азия-Африка жазушыларының конференциясына (1973), Қазақстандағы әдебиет күндеріне (1974) қатысқан алтай жазушылары өз әсерлерін мақала түрінде орыс, алтай тілдерінде жариялаған. Ол мақалаларда қазақ халқының атына жылы лебіздер көп. Мәселен, Паслей Самық «Ұлы Абай елінде» атты екі мақала жариялаған.

Ғылыми зерттеушілік саласында да алтай әдебиетшілерінің жетістіктері аз емес. Ал фольклорды жинау, жариялау, зерттеу жөнінде филология ғылымының докторы,

IV

Алтай өлкесінің бірнеше аудандарында қазақтар тұрады. Олар орыс, алтайлық, тағы басқа халықтармен бірге өлкенің экономикасы мен мәдениетін өсіруге өз үлесін қосып келеді. Қазақтардың дені Алтай республикасының Қосағаш ауданында. Сондықтан өлке адамдары бұл ауданды өз ерекшелігі бар ұлттық аудан деп таниды. Қосағаш ауданы Алтай тауларының ортасындағы үлкен алқапты алып жатыр. Аудан жері Оңтүстікте Монғолиямен, оңтүстік батыста Қытаймен, батыста Шығыс Қазақстанмен, шығысында Тува республикасымен шектеседі. Монғолияның қазақтар тұратын Баян Өлгий аймағымен бұл аудан іргелес жатыр. Қытайлар шекарасын тас бекітіп алғанға дейін бұл өлке адамдары жапсарлас Шығыс Түркістан жерінде жатқан өз бауырластарымен де қарым-қатынас жасап тұрған екен. Бұл күнде ондай байланыс тыйылған, шекараның ар жағындағы миллионнан артық қазақ елінің хал-хабарын, ахуалын білуге мүмкіндік жоқ.

Алтай өлкесіне қазақтардың көшіп келіп, қоныстану тарихы арнайы зерттелген емес. Құйма құлақ қариялардың айтуынан бұл өлкеге қазақтардың орын тебу шежіресі бірсыпыра анықтала түсетіндей. Қосағаш ауданының азаматтары Нәби Тұратбаев, Қабди Омаровтар өздерінен бұрынғы ұғымтал кісілердің айтуына сүйеніп, Таулы Алтай өңіріне қазақтар бұдан 100-120 жыл бұрын көшіп келген дейді. Бұл пікір жеке адамдар шежіресін қуалап келгенде де дәлелдене түседі. Осы болжамның дұрыстығын жасы жетпіске келген қария Сәдуақас Керейбаев та қостайды. Біз Қабди Омаровтың аузынан бұл аймаққа Орта жүз найманның Қаратай әулетінен тарайтын елдің қалай орналасу тарихына байланысты аңыз әңгімені жазып алдық. Ескілікті шежірені біледі деген кісілердің қай-қайсысы да бұл мәселеде бір-бірінен онша алшақ кетпеді. Біздің бір түйгеніміз – қазақтар бұл алқапқа жаугершілік не жұтшылық кезінде келген емес,

ата-қоныс Шығыс Қазақстанға малын сыйғыза алмай, кен жайылым іздеп, өз еркімен көшкен. Бұдан ел үшін кең жер, жайылым қаншалық қымбат болғаны, қазақтардың жер-дүниеге тарап кетуінің бір ұштығы аңғарылғандай болады. Мұның бәрі зерттелуге тиіс нәрселер. Қысқасы, Алтай өлкесі, оның ішінде Таулы Алтай қазағының тарихы, этнографиялық ерекшелігі арнаулы ғылыми тексерулер тақырыбы екені анық. Егер бірер тарихшы не этнограф бұл тақырыпқа қол артса, аса қызғылықты мағлұматтар табатыны сөзсіз.

Бұл елде бұрын белгілі ақындар, «қара қылды как жарған» шешен, білікті билер өмір кешкен. Жұрттың айтуынша, олар кезінде жиын, тойдың, мерекенің гүлі болған, артына елеулі мұра қалдырған. Бірақ өкінішке қарай, сол мұраны жинап, зерттеушілер жоқ. Қосағаш жерінде жасаған Мақажан, Қалданбек, Жолды, Соңғыбай секілді ақындардың атын ел күні бүгінге дейін айтып отырады. Бұлардың өлең сөзінен біраз мағлұмат берген Қасен Нұғыманов пен Шайзада Құтбаев болды. Әсіресе Қасен қария жадында ақындар жырын көбірек сақтаған. Осы кісінің айтуынан Тауданбек пен Жолдының қысқа айтысын, Мақажанның шежіре өлеңін жазып алдық. Өлбетте, біз Таулы Алтай облысында ескілікті сөздерді білетін адамдарды түгел іздестіре алғанымыз жоқ. Ауыз әдебиеті мен жеке ақындар қалдырған қазынаны ыждағатпен тірнектеп жию керек. Ел ішінде шашырап жатқан өлең байлығын бірер кезекте тауып, сарқып жазып алу мүмкін емес. Сол үшін Алтай қазақтарының әдеби мұрасын жинақтауға, тексеруге бел буып кірісетін талапкер қажет.

Қазақстанмен ұзақ жылдар бойында байланыстың жоққа тән болуы бұл елдің әдеби, көркемдік дамуына кедергі келтірген. Бір заманда көп ақындар тудырған, сөзді өнер деп таныған елдің ішінен дарынды жастар шықпауы мүмкін емес қой. Мәселе сол дарынның көзін ашатын жолдарды қарастыруда болып отыр. Мұның бір жолы бұл елдің ақындары жасаған шығармаларды жинап, оның таңдаулыларын жариялау болмақ.

Бұған Қазақстан ғалымдары, жазушылары ат салысса, іс оңына келетіні анық.

Қосағаштағы найман елінің көне күйлерін тартатын, өз жанынан күй шығаратын адамдар да кездеседі. Соның бірі – Байзын Сатқанбаев. Ол «Желіс күй», «Қос күрен», «Төремұрзан», «Аксақ құлаң», т.б. күйлерді орындайды. Байзын аксақал ескі күйлерді осы өлкенің бұрынғы домбырашылары Бейсенғали, Қадыш тартқан деп есептейді. Байзынның өз күйлері де бірталай. Солардың қатарында «Қуаныш», «Сағыныш», «Автобус», «Толқын», «Самолет» секілді шығармалар бар. Бұл күйлердің кейбіреулерін белгілі музыка зерттеушісі Болат Сарыбаев жазып алған екен. Дегенмен, Байзын Сатқанбаевтың бірсыпыра күйлері әлі де болса зерттеушілер ілтипатына ілінбеген. Оның туындылары қазіргі заманның музыкалық фольклоры ретінде өте қызықты. Байзын Сатқанбаев – Шығыс Қазақстанның күйшілік дәстүрін жалғастырушы, орындаушы әрі жана шығармалар авторы.

Жастар арасынан музыкаға қабілетті жандардың аз еместігін аңғардық. Ептеп домбыра тартатын, ән салатындар әр ауылдан дерлік кездесетіндей. Солардың ішінен көзге түскен екі есімді бөліп айтқымыз келеді. Біз Қосағаш ауданының Калинин атындағы колхозына келген кеште үйлену тойына тап болдық. Сол кеште домбыра мен аккордеонда бірдей әдемі ойнап, елдің өлең айтуына, би билеуіне, хор бастауына сүйемелші, жетекші болған жас дарын Әмеш Сатаев ерекше дараланып көрінді. Қазақстаннан концерт бригадалары сирек келетін, радио хабары жетіспейтін алыс Алтай елінің ән сүйер қауымына осы Әмеш сияқты тойдың гүлі болатын адамдар керек-ақ екенін аңғардық. Бізді жақсы талабымен сүйсіндірген жастың бірі колхоз мұғалімі, математик Әлібек Шотпанов болды. Ол үйірмеге қатысып, өзінше музыкалық хат жазуын үйренген. Қазақша тіл мен әнді аса жетік біле бермейтін ауыл жастары арасында Әлібек секілділер ауадай қажет-ақ екен.

Музыка демекші, Таулы Алтайдың, Қосағаштың халқына жетпей тұрған мұқтаждықтың бірі – музыкалық насихат. Бұл өмірге не қазақша пластинкалар, не ән кітаптары, не музыкалық аспап келмейді. Әлгі айтқан Әлібек қазақ әншілері мен күйшілерінің шығармасын радиокабылдағыштан естіп, магнитофон лентасына жазып алмаса, қазақша еститін басқаша мүмкіндік жоқ екен. Қосағаш жерінде қазақтың музыкалық мәдениеті онша өріс алмай отыр дегенде осы секілді көріністерді мысалға тартамыз. Біздіңше, алыста жатқан ағайындарға камкорлық көрсету жайын Қазақстанның музыка өнеріне қатысты орындары шындап ойланса жақсы болар еді. Қосағаш ауданының дүкендеріне домбыра деген түсіп көрмепті. Ондағы ағайындар: «Аудан дүкендеріне мың домбыра түссе, бір күнде сатылып кетер еді», – дейді. Алтын емес, алмас емес, домбыра саудасын бір ретке келтіруге болады ғой. Қазақтар Алтай республикасының бірнеше ауданында тұрады. Қосағаш олардың ең шоғыр жері ғана. Өзге аудандарда тұратын қазақтар өкілін біз Горно-Алтайск қаласынан көрдік. Бір ескерте кетерлігі сол – Алтай қазақтарының шағын бір бөлегі ертеде шоқынғандар екен. Бұдан жүз жылдан астам уақыт бұрын бұл өлкеге көшіп келген қазақтың бірнеше ауылын патшалық миссионерлер зорлап шоқындырған. Ал қонысынан ауып, Алтай құздарының ішіне паналауға келген елдің алдынан поптар шығып: «Шоқынбасандар, бұл жерде қалмайсындар», – деп шарт қойған. Барар жері, басар тауы қалмаған аз ауылдар амалсыз шоқинуға мәжбүр болған. Шоқынудың белгісі – мойнына крест тағынған, аты, фамилиясы қолдан өзгертілген, ішкілікке ертерек үйренген...

Ұсақ ұлттарды шоқындыру патшалықтың терең ойластырылған саясаты еді. Түпкі мақсат – Азияның тілі, кәсібі, салт-санасы жақын, туыс халықтарын бір-бірінен бөлшектеп, олардың бірлесуге, ынтымақтасуға мүмкіндігін жойып жіберу болатын. Діні бөлек болса, өзара жуыса алмайтынын әккі отаршылар жақсы түсінген. Алтай мен Сібірдің ұсақ халықтары: саха (якут), хакас, бурят, алтайлықтар осындай

мақсатпен шоқындырылған. Кейбір ауылдар «шоқынбаймыз» деп қаша көшсе де, миссионерлер қыр сонынан қалмай, ақыры ыркына көндірген. Осындай тәсілмен алтайлықтардың да көпшілігі иконға табынатын болып, аты-жөндері өзгеріп шыға келген.

Аты шоқынған дегенімен, казактар үй-ішінде өзара ылғи дерлік ана тілінде сөйлеп келген, кәсібі де негізінен бұрынғыша, мал бағу болатын. Біз осындай бауырымыздың бірі – Кусков Шаһзада (Леонид) Геннадиевичпен әңгімелескенімізде, біраз жайға қандық. Оның айтуынша, шоқынған казактар Таулы Алтайдың Усть-Қан ауданы, Черно-Ануйский сельсоветіне қарасты «Путь Ильича» колхозында көп. Осы колхозда жүз елу үй казак бар екен. Балалары орысша оқиды. Бұдан біраз жыл бұрын кейбір пәндер казак тілінде жүрген, бірақ кейінгі кезде бірыңғай орысшаға көшкен. Бұлардың ертедегі шоқынғандығынан қалған негізгі нышан – аты мен фамилиясының орысша болып келуі. Сонымен қатар барлық казактың да казакша қосалқы аты бар. Жоғарыда айтқан Кусков (1948 ж. туған) паспортқа Шаһзада деген казакша атын жаздырыпты. Бұлардың діни әдет-ғұрпы өте қызық секілді. Шалалау болғанмен, шоқынғанға дейін әлгі казактар өздерін мұсылманбыз деп келген ғой, қазіргі кезде қарт кісілер христиан ережесінен гөрі өздерінің бұрын ұстаған ислам салттарына көше бастаған көрінеді. Кейбіреулері ораза ұстайды десті. Төңкеріске дейін шоқынғандар өздерін өзге казактардан аулақ ұстауға тырысқан. Бірақ кейіннен шіркеу, мешіттер жабылған кезде казактар ескі ағайындығына қайта басқан. Фашистік Германияға қарсы соғыс кезінде казактар сапынан Совет Одағының Батырлары да шыққан. Солардың бірі – Угрюмов Юрий. Мұның бәрі, әрине, қысқа ғана деректер. Шоқынған казактар тілін, салт-санасын, үй тұрмысын арнап зерттесе, көптеген тың байқаулар табуға болатындай.

V

Алтай казактарының өмірінде көп өзгеріс, жаңалықтар кездеседі. Қосағаш ауданы – мал өсіру жөнінен Таулы Алтай республикасындағы табыскер ауданның бірі. Мұнда төрт жүз мыңға жуық мал өсіріледі. Жер асты тон, ауа райы қатал болуына байланысты бұл өңірде қойдың суыққа төзімді жаңа тұқымы шығарылған. Аудандағы тоғыз колхоздың алтауының төрағасы казак екен. Қазактар мен алтайлықтардың тілі де, мінезі де жақын халықтар болғандықтан, бір туғандай боп кеткен. Олардың біз казакпыз, не алтайлықпыз деп өздері айтпаса, не түрінен, не тілінен ажырату қиын. Қазактар алтайшаға, алтайлықтар казакшаға ағып тұр. Әсіресе шоқынбаған алтайлықтар казактарға өте бейім келеді екен. Олар да казактар секілді киіз үй тігіп, мал жайылымының қажетіне орай көшіп жүреді. Киіз үй, тұрмыс мәдениеті жөнінде казактардың алтайлықтарға игі ықпалы тигені бірден байқалады. Шоқынбаған алтайлықтардың аты-жөні өзінше, казакқа жақын. Жиналыстар мен мәжілістерде казак та, алтайлық та екі тілді араластырып, ағыла жөнеледі. Бізді Таулы Алтай жерінде бастап жүрген алтай жазушысы һәм ғалымдарымыздың бірі Сергей Сергеевич Каташ өзінің, лекцияларын қатарынан үш тілде: орысша, алтайша, казакша жүргізіп отырды десеңіз, Қосағаш халқы екі тілді ғана емес, үш тілді ел болып шықты.

Жерінің шалғай әрі суық болғандығынан ба, әлде күшті мұсылман мемлекеттерінің ықпалы аз тигендіктен бе, әйтеуір, бұл өңірде қожа, молда ертеден-ақ кем болғанға ұқсайды. Жастардың былай қойғанда, қариялар аузынан да ислам елдерінде жиі естілетін сөздер көп шыға қоймайды. Тағы бір өзгешелігі – бұл елдің бұрын төре, сұлтандары болмай, елді өздерінің зайсандары, әкімдері билеп келген. Қазактардың бір бөлігінің христиан дініне онай өтуіне де бір себеп, олардың ертеден-ақ ислам қағидаларын онша берік әрі жүйелі ұстап келмегендігіне байланысты болар деп шамалаймыз.

Қосағаш елінің салт-сана, тұрмыс қалпында, тарихи даму процесінде бірсыпыра қызғылықты өзгешелік бар екенін әр тараптан аңғаруға болады. Мұнда қазақ елінің ескі кезеңін еске салатын құбылыстар да баршылық. Үй жиһазы, малшылық кәсібі, киіз үйі, дастарханы, тағамы көне қазақ ғұрпына жақын келгенімен, адамдардың рухани әлемі осы заманға сәйкес. Тіпті балаларға ат қою жөнінен де халықтың кеңес заманындағы жаңа ұғымдарды қалай қабылдағанын аңғаруға болады. Мәдени, саяси өмірде орын тепкен үлкен атаулардың біразы бұл өңірде адам есімі ретінде қалыптасқан. Мәселен, Қосағаш ауданында жастардың Пионер, Октябрь, Журнал, Приказ, Указ, Газет, Карл, Кремль, Маркс, Совхоз, Съезд, Коммуна, Конституция, Союз, Фронт, Армия деген аттарын естідік. Бұл мәселе тіл мамандарының назарын аударарлық. Тағы да бір таң қаларлық нәрсе – ресми қызметке араласқан қазақ адамдарының орысша қосалқы аттары бар екен. Мәселен, колхоз бастығы Тәшкен Сейсекеновты елдің бәрі Николай Иванович дейді.

Қазақ колхоздарындағы мектептерде бір кезде қазақ тілі мен әдебиеті жеке пән болып өтілген екен. Бұл күнде ол жоқ. Тек бірыңғай, тұтас отырғандықтан ғана жас балалар қазақ тілін біледі. Бірақ олар көркем әдебиет, газет, журнал оқып, сөздік қорын байытпаған, әдеби тілге жаттықпаған. Осы себептен де жастардың кейбіреулері кітап, журнал, газетке енжар қарап дағдыланған. Қазақстаннан газет-журнал жаздырып оқитындар тым азшылық. Біз болған үйлердің көбінде қазақша кітап деген көрінбейді. Тіпті, Горно-Алтайск қаласында пединститутының филология факультетін бітіріп, қазір орта мектепте мұғалім болып істеп жүрген мамандардың үйінен де қазақ тілінде кітап табылмады. Мұның бәрі ана тіліне деген сүйіспеншілік пен дағдыны қалыптастыру жөнінде бірсыпыра жұмыстар істеу қажеттігін байқатса керек. Ол үшін қазақ мектептерінде қазақ тілін, әдебиетін ғана емес, өзге пәндерді де ана тілінде жүргізбесе болмайды. Бірсыпыра ата-аналар: «Балаларымыз орысша оқымаса институтқа түсе

алмайды» деп дәлел айтады. Бұл сөздің жаны бар. Бірақ мектептерде орысша оқытудың сапасы да ойдағыдай еместігі анық. Қосағаштың катал табиғатына өзге жерден келген мамандар көп шыдай бермейді. Сондықтан барлық күш жергілікті кадрлардың мойнына түседі. Орта мектеп бітіргендер Ресей институттарына түсуді талап еткенмен, көбінесе оқуға жарамай, ауылға қайтып оралады екен. Ендеше, оқушыларды осылайша әрі-сәрі еткенше, Қазақстан мектептерінің дәстүрімен оқытып, абитуриенттерді де Алматының, Қарағандының, Өскеменнің, Семейдің жоғары оқу орындарына келетін етуді ойластырса, қайтер еді?

Ең басты мәселе – Алтай республикасы мен Қазақстан арасында мәдени, рухани байланысты қалыптастыру деп білеміз. Алтай халқының тілі мен этногенезін зерттеу, фольклорын қазақ ауыз әдебиетімен салыстырып қарау көп ғылыми сұрауларға жауап бермек. Алтай ғана емес, Хакасия, Тува, Бурятиямен де мәдени, ғылыми байланыс жасау ләзім. Ал, Монғолияның Баян-Өлгий аймағы қоғамдық ғылымның барша саласына қажетті тың да қызғылықты материал бере алатындығы күмәнсіз. Түрік халықтарының тілі мен фольклорын салыстыра зерттеуді, шығармаларының тексін жариялауды, олардың өзгешелігін де, ортақ заңдылығын да ашып көрсетуді жаңа белеске шығару мүддесі осындай кең көлемдегі ізденістерді қажет етеді. Бұдан жүз жылдан артық уақыт бұрын орыс ғалымы В.В.Радловтың жалғыз жүріп аралап тындырған ісін бұл күнде ғылыми коллективі бар Қазақстан, тағы басқа республикалар жалғастырып, дамытып әкетуі парыз. Түрік халықтарына ерте заманнан ата жұрт болған Алтай атырабы тарих мағлұматына тола алтын сандық секілді.

ӨРКЕНИЕТКЕ ҮЛЕС ҚОСҚАН ЕЛ

Түрік халықтарының күрделі бір бөлегі – ұйғырлар жөнінде қазақ жұртшылығының білетіні көп емес. Мұның

түрліше себебі барға ұқсайды. Біріншіден, ұйғырлардың басым көпшілігі қазіргі Қытай республикасының құрамында. Шыңжаң-ұйғыр автономиялы ауданында тұратындықтан, олар туралы әдеби, ғылыми басылымдар қазақ оқушысының қолына түсе бермейді. Сондықтан да түріктер тарихын салыстырып тексеретін бірен-саран ғалымдар болмаса, өзгелер бұл елдің бұрынғысы мен бүгінгісінен бейхабар болып келеді. Ал Қазақстан ұйғырлары жайында шыққан зерттеулер мен көркем әдебиет шығармаларының насихатталуы ойдағыдай дей алмасак керек. Қазақ пен ұйғырдың тілі де, діні де жақын екендігіне қарамастан, бұлардың мәдениетін, дәстүрін өзара таныстыру жолында атқарылған істер тым мардымсыз. Ұйғырлардың Қазақстан жеріне көшіп келіп, бауыр басқанына бір ғасырдан асып барады. Осы халықтардың мәдениетіндегі озық үлгілерді таныстыру, кең мағынасында рухани араласу үшін бұл аз уақыт емес.

Қазақ және ұйғыр әдебиетінің шығармаларын өзара таратып, таныстыруға бағытталған жұмыс мүлде жоқ демейміз. Кенестік дәуірде бұл халықтардың кейбір көркем туындылары қазақшадан ұйғыршаға, ұйғыршадан қазақшаға тәржімаланды. Бірақ біз мұны тым жеткіліксіз деп санаймыз. Бір жұмқуриетте қатар тіршілік етіп келген түбі туыс елдердің бір-бірі туралы білетіні қазіргіден анағұрлым мол болса керек еді. Сөзіміз жалаң болмау үшін мысалға жүгінейік. Қазақ баспа – нашрияттарының құрамында ондаған жылдар бойында өз тілінде жүздеген, мындаған кітап жариялаған ұйғыр қаламгерлері қазақтың сонау Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіздерден басталатын классикалық поэзияның, ең болмаса, антологиялық топтамасын да шығара алмағаны қайран қаларлық. Әлемге данқы жайылған ондаған қазақ эпосының бір де біреуін ұйғырлар өз тілінде оқи алмайды. Тіпті ХХ ғасырдағы қазақ жазба әдебиетінің биік жетістігі – «Абай жолы» роман-эпопеясының ұйғыршаға толық аударылмауын да түсіну қиын. Бір халық екінші халықтың жанын, рухын, парасатын танып, қадір тұтуы үшін сол халықтың көр-

кем шығармаларын оқуға мүмкіндік алуы қажеттігі өзелден аян.

Өз кезегінде ұйғыр әдебиетінің құнды ескерткіштері қазақ оқушысына кеңірек ұсынылмауы өкінішті. Рухани құндылықтарын білмеген, бағаламаған халықтар мың жыл қонсы отырса да, бір-бірін толық мәнінде танып, түсініп қадірлейді деу қиын. Өткен іс өтті, қазір әлгіндей әбестіктер үшін әлдекімдерді кінәлағаннан пайда жоқ. Мұндай құбылыстың жалпы объективтік себебін іздесек, ол түрік халықтарының соңғы ғасырларда тәуелсіздіктен айырылып, күшті империялардың боданы болуына, жалпы түріктік мұратты ұмытуына, бұлардың арасындағы мықты дәнекер – діннің әлсіреуіне, тегі мен түбі бір елдердің өзара ынтымағы жарасуына сан түрлі бөгесіндер қойылып келгендігіне байланысты.

Еліміздің тәуелсіздік туын көтеруі алыс, жақын мемлекеттердің тарихын білуді, сан-сала қарым-қатынастарды жаңадан қалыптастырып, ежелден аралас-құралас жүрген халықтармен байланысымызды тын сапаға көтеруді қажет етеді. Бұл – осы кезге дейін «жақын да болса, алыс» болып келген түрік тілдес елдерге айрықша қатысты мәселе. Солардың бірі – бауырлас жұрт ұйғырлар.

Ұйғырлар жөнінде зерттеушілер көп ізденістер жасап, бұл халықтың этногенезі, тілі, салт-санасы, ұстанған діндері, жасаған заттық және рухани мұрасы туралы мол дерек қалдырған. Ұйғыртанудың бастаулары Клапрот, Н.Я.Бичурин, А.Казамбек секілді көрнекті ғалымдар есімімен байланысты. Туысқан халықтың ел мен жері, тарихы жайында аса қызғылықты мағлұматтар жинап, терең, ойлар айтып, орыс, Европа жұртшылығына таныстырған қазақ ғалымы Шокан Уәлиханов болғанын мақтанышпен еске түсіреміз. К.Риттер, В.Радлов, Д.Позднеев, Н.Катанов, Н.Ядринцев, С.Малов, С.Ольденбург, А.Бернштам, Л.Гумилев, Э.Тенишев, С.Кляшторный, Ә.Хайдар, т.б. еңбектерінде ұйғыр халқының ежелгі дәуірден осы заманға дейінгі өмір белестерінің қырлары мен сырлары

көрсетілген. Қытай зерттеушілерінің бұл тақырыпқа қалам тартқандары да үлкен шоғыр екені мәлім. Бұлардың жазбаларында ұйғырға қатысты соңғы екі мың жылдық тарихтың арналары мен бағыттары анықталған, сак, үйсін, гун кезеңдерінен бергі халдер сөз болған.

Тарихшылардың көрсетуінше, біздің заманымыздың бірінші мың жылдығының ақырында Тарим атырабы мен Жонғарияда түрік тілдес рулардың одағы – ұйғырлар ірге тепкені анық тұжырым болып есептеледі. Демек ұйғыр халқының төл атымен байланысты оқиғалар мен құбылыстар көбінесе осы аталған уақыттық мөлшер шеңберінде қаралады. Кезінде ұйғыр қағанаты (745-840) Алтайдан – Хинганға, Саян қырқаларынан Гобиге дейінгі аралықтағы көптеген түрік тілдес ұлыстардың басын біріктірген. Осы дәуірдің аса құнды куәлігі – қаған Мойын Шор атымен сақталған тас жазу. Ұйғыр қағанаты тұсында халықтың негізгі кәсібі мал шаруашылығы мен диқаншылық болғаны айтылады. Ұсталық, зергерлік, теміршілік, тас қашау, ағашқа өрнек ою кәсібі де дамыған (Краткая история уйгуров, Алматы, 1991). Ұйғырлар туларына қасқырдың бейне суретін салатын болған. Бұл олардың түрік ұлыстарымен тотемдік ұғым бірлігінің аса маңызды көрсеткіші.

Ежелгі соғды алфавитінің негізінде өз жазуын қалыптастыруы – ұйғыр халқының өркениетке қосқан маңызды үлесі. Осы жазумен ислам дәуіріне дейін көптеген ескерткіш жасалғаны белгілі. Ұйғыр жазуын монғолдар ғана емес, маньчжурлар да қабылдаған делінеді. Қалмақтардың ескі жазуымыз деп жүргендері де тегі жағынан ұйғыр жазуына ұласады. Жалпы алғанда Орталық Азияда ескі түрік жазуымен қатар ұйғыр жазуы күрделі мәдени қызмет атқарған. Қарахандар мемлекеттігі, Монғол империясы тұсында да ұйғырлар қоғамдық, әлеуметтік істерге кең араласқан. Ұйғырлар біраз уақыт наймандардың ханы Күшіліктің қарауында болғаны да мәлім. Түрік халықтарына ортақ ескерткіш болып табылатын Баласағұн мен Қашғарлының

«Құтты білігі», «Түрік тілдерінің сөздігі» өзгелерден гөрі ұйғыр диалектісіне жақын екендігі – туыс жұрттың жазба әдебиет дәстүрі ертеден қалыптасқанының белгісі. Аталған туындылар түрік әдебиетінде бұдан мың жыл бұрын-ақ әлемде теңдесі жоқ шығармалар жаратылғанын сипаттайды. Ұйғырлардың жаһандық музыка тарихында өзіндік орны бар «Он екі мақамы» туралы да ұзақ сыр шертуге болады. Сәулет өнерінің де көркем ескерткіштері ұйғыр шаһарларында молынан кездеседі.

Еленбей, көп айтылмай келе жатқан мәселенің бірі – ұйғырлардың Орталық Азия көлемінде даңқты мәдени дәстүр қалдырғандығы, Қытай, Тибет, Үндістанның рухани байлығын түрік, монғол әлемімен байланыстыруға зор қызмет атқарғандығы. Ұйғыр оқымыстылары буддалық, манихейлік ғылыми және көркем мәтіндерді (текстерді) өз тіліне аударған. Бұған буддашылардың «Алтын жарық», «Ханзада мен жолбарыс» тәрізді жазба ескерткіштерінің тәржімаланғанын мысалға алуға болады. Ертедегі түрік руналық және ұйғыр жазулары (X-XV ғғ.) Орталық Азия халықтарының мәдени байланыс құралы болған. Ұйғыр жазуын өзгелермен қатар наймандар да қолданған деген дерек бар (Краткая история уйгуров, 220-бет). Монғолдарға бұл жазуды үйреткен Шығыс Қазақстан мен Батыс Монғолия жеріндегі Найман ұлысы ханының мемлекеттік іс қағаздарын жүргізіп келген Тататунг деген кісі (Көрсетілген кітап, 235-бет). Кейіннен Тататунг монғол мемлекеттігінің қалыптасу кезеңінде Шыңғыс ханның сенімді адамы болады. Бір мәнбеде: «Шыңғыс хан монғол хандаларына өз тілінде ұйғыр жазуларымен жазуды үйретуді Тататунгке бұйырған» деген сөздер сақталған. Қытай шежірелерінде Тататунгтен қара таныған шәкірттердің бірі Шыңғыс ханның Хасар деген інісі деп көрсетілген (Аталған кітап, 235-бет).

Құбылай хан заманында (1210-1294) ұйғыр білімпаздары қытайдың конфуциялық, тибеттің буддистік діни әдебиеттерін ұйғыр жазуымен монғол және түрік тілдеріне тәржімалаған.

Қытай шежірелерінде аудармамен айналысқан ұйғыр-буддистердің есімдері аталады екен. Олардың аты-жөндері көбінесе қытайшаланып жазылған, ұйғырлардың санскрит, тибет мәтіндерін ұйғыр жазуымен монғол, қытай тілдеріне аударғаны да айтылады. Сондай оқымыстының бірі – Қарунадас Үндіқытай, Суматра халықтарының тілін білген. Кейбір ұйғыр оқырмандары қытай императорының құзырындағы академия мүшесі дәрежесіне көтерілген. Ұйғырлар монғол және қытай (юань) ғылымы мен мәдениетінің дамуына да үлес қосқан. Олар көне үнді ескерткіші «Пантарикшиді» де (бес кітап) аударған, буддалық «Жеті қарақшы» мәтінінің ұйғырша нұсқасын жасаған. Санскрит, тибет, қытай тілдерінен аударылған шығармалар саны бұл көрсетілгеннен анағұрлым көп. Зерттеушілер орта ғасырлардағы ұйғыр жазуы мен тілі монғол мемлекеттерінің, Ирандағы Құлағулар империясының, тіпті Алтын Орданың кеңсе тілі қызметін атқарған деп тұжырымдайды. Келтірілген мысалдар ұйғыр мәдениеті мен рухани ескерткіштерінің «көп қабатты» екенін аңғартады. Қай халықтың да шын мәніндегі бағалы туындылары түрлі елдермен араласу, бір-біріне әсер ету, жаңғыру жолымен жасалатыны өркениеттің жалпы заңдылығы болса, ұйғыр мәдениетінің Тибет, Қытай, Үндістанмен арадағы байланыстары терең зерттеуге лайық аса күрделі проблема болып табылады.

Ұйғыр халқы бай фольклор мен жазба әдебиет жаратқан. Ауыз әдебиет жанрларында (ән, өлеңдер, ертегілер, лирикалық және қаһармандық дастандар, тарихи жырлар, аңыздар, әпсаналар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, т.б.) елдің бастан кешірген өмір тәжірибесі, болып өткен істерге деген бағасы, үміт-арманы көрініс тапқан. Замандар бойында қытайлық, үнділік, ортаазиялық өркениеттерден нәр алғандығы ұйғыр әдебиетінің өзіне хас өзгешелігі. Осылардың ішінде ортаазиялық өркениет (цивилизация) айрықша жемісті іздер қалдырған. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Махмұд Қашғарлының «Түрік тілдерінің сөздігі», «Оғызнамеден» бертінгі мол көркемдік

мүлік осы айтылғанның дәлелі. Ұйғыр әдебиетінің жеке кезеңі Хиркати, Залели, Наубати (XVII-XVIII ғғ.) сынды шаирлар жаратындыларынан өріс алады, XVIII-XIX ғасырларда ұйғыр әдебиетіне жаңа есімдер қосылады. Олар: Абдураим Низари, Садыр палуан, Сеид Мұхамед Каши, Молла Шәкір, Біләл Назым, т.б. Бұлардың шығармаларында ірі әлеуметтік мәселелер көтеріледі, көркемдік дамудың жаңа қадамы жасалады.

Мұның жарқын мысалы ретінде XIX ғасырдағы ұйғыр әдебиетінің классигі Біләл Назымның шығармаларын алып қарауға болады. Шаирдың ғазал, дастан жинағы қазақ ақындары Марфуға Айтқожина мен Абылай Түгелбаевтың аударуымен 1985 жылы жарық көрді. Түпнұсқадан жатық, шебер аударылған бұл басылым қазақ әдебиетінің төл туындысындай оқылады. Біләл Назым – шығыстың классикалық әдебиеті дәстүрін терең меңгерген, ұйғыр көркемсөз мәдениетін жаңа биікке көтерген аса көрнекті суреткер. Оның жаратындыларында ұйғыр халқының азаттыққа, бақытты өмірге деген аңсары айқын өрнектелген.

Шаирдың ғазалдарында тапқыр түйінделген, аз сөзбен көп мағына беретін жолдар мен шумақтар жиі кездеседі. Оның халық мүддесіне шын берілген қайраткер тұлғасы «Ара түсіп пақырларға азап шексең, ол бақыт. Көптің жүгін алып өтем Қап тауынан аркалап» деген өлең жолдарынан жарқ етіп көрінеді. Енді бірде бұл ойын ол: «Қаруланған қара күштің қаһарынан сескенбей, Ғазалдарым бұзған талай зұлымдықтың қамалын», – деп тұжырымдайды. Сенері де, сүйенері де туған халқы екенін шаир тағы бірде: «Мені көздеп атса-дағы жүрмін оғын дарытпай, Қасиетті халық барда көрінемін алыптай» деп өршіл, асқақ сөздермен бейнелейді.

Әр заманның катал зандылығындай болып келген әкім мен акын арасындағы кереғар алшақтық Біләл Назым тағдырын да оралып өтпеген. Ол заманында елді жеп құныққан құзғын мінезді жылпос басшылармен мәмілеге келмей, әділет, ақиқат сөзін тайсалмай айтқан, сол үшін де көп

1945-50 жылдар аралығында Ұйғырстан бостандық дәмін тата бастағанда түрік ислам халықтары қас жауларының, соның ішінде қанды қол Сталиннің, зұлымдығы салдарынан қайтадан кіріптарлыққа түсті. Аймақтың тұтастығы, жер байлығы, мемлекеттік тәжірибесі, ғылым, білім, экономика көрсеткіштері дербес ел болуға толық сәйкес келіп тұрған ұйғыр және қазақ, қырғыз жайлаған қасиетті мекен Ресей мен Қытайдың өзара ымыраға келуінің құрбандығы болды. Әлемнің әр бұрышындағы ұлттық езгіге түскен бірқатар түрік халықтары секілді ұйғырлардың басынан тәуелділік тұманы арылмай келеді.

Шығыс Түркістан мен Қазақстан арасындағы ертеден қалыптасқан дәстүрлі ықтысадтық-экономикалық, мәдени байланыстардың жандана түсуіне мүмкіндік мол. Бір кезде қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов Қашғарияның тарихы мен тұрмыс қалпы хақында терең зерттеулер жазғаны жаһанға мәлім. Сол дәстүр біздің заманымызда жалғастық тауып, кеңейе түскенін көреміз. Көрнекті тілші ғалым, академик Ә.Хайдаридың ұйғыр әдеби тілінің тарихын жазып, ұйғыр тілінің әр кезеңдегі даму эволюциясы заңдылықтарын ашуы түркологияның табысы болды. Ал Ә.Хайдаридың, Қ.Сәдуақасовтың, Т.Тәліповтың қазіргі ұйғыр тілі туралы монографиясы қытай тіліне аударылған, Шыңжаң оқу орындарында оқу құралы ретінде пайдаланылып келеді. Ұйғыр халқының сан ғасырлық тарихы мен мәдениетін Қазақстанға таныстыруда дарынды ғалым Мұрат Хамраевтың кітаптары пайдалы қызмет атқарған еді. Ғылыми, әдеби қарым-қатынастардың басқа да қымбат куәліктері аз емес. Мұның өзі жарасымды, табиғи құбылыс. Қазақ пен ұйғыр арасындағы салттық, ғұрыптық, туыстық дәстүрлерді жан-жақты дамыту екі халықтың да түпкілікті мүддесіне сай келеді.

Қазақстан үкіметі республикамызда тұратын ұйғыр диаспорасына әрдайым көңіл бөліп отырғаны белгілі. Ұйғыр тілінде балабақшалар, театрлар, мектептер бар, жоғары оқу орындарында ұйғыр бөлімдері жұмыс істейді, ұйғыр тілінде

республикалық та, аудандық та газеттер шығады, шығыстану ғылыми-зерттеу институтында ұйғыр тарихын, тілін, өнерін, экономикасын, этнографиясын тексеретін бөлімдер жемісті жұмыс атқарып келеді. Осындай игіліктерді ұтымды пайдаланып, халықтарымыздың ынтымағын арттыруға ұйғыр зиялылары ат салысып келеді. Өкінішке қарай, қазақ, ұйғыр бауырластығын ойламайтын, қыныр тартып, бүйректен сирақ шығарғысы келетін жекелеген адамдар да кездесіп қалып отырады. Олар ат төбеліндей шовинистердің қазақ тәуелсіздігі дұшпандарының желіктіргеніне елігіп, «Жау жағадан алғанда бөрі етекпен» дегендей, қазақ пен ұйғыр бірлігінің арасына сына қаққысы келеді. Кейбір ұйғыр зерттеушілері Қазақстанның тарихын бұрмалап, «орыс тілділер» атынан сөйлейтін топқа еріп, қазақ жерін «даулайтын» арсыздыққа баруға шімірікпейді. Бір тәуір жері ұйғырдың озық ойлы зиялылары ондайлардың кесірлі, қиянқы әрекеттерін әшкерелеп, ақиқат сөзін айта алды. Бұған Қазақстанның халық жазушысы, қазіргі замандағы көрнекті ұйғыр суреткері Зия Самедидің «Ана тілі» газетінде жариялаған мақаласы мысал. Тарихи замандарда талай рет опық жегізген, сансоқтырған, өзгелерге кіріптарлыққа душар еткен қырсықты – түрік халықтарының алауыздығын өршіткісі келетіндер ісін бүгінгіміз бен болашағымызға жасалған қастандық деп біліп, ондай залалды көріністердің өріс жаюына жол бермеуіміз керек. Қазақтың да, ұйғырдың да, басқа түрік халықтарының да жер бетінде еркін өркен жаюының негізгі бір шарты – түрік бірлігін нығайту екенін баршамыз түсінетін уақыт жеткендей.

ЖЫРДА САҚТАЛҒАН СЫР

«Үлкен совет энциклопедиясында» хақастар хақында былай делінген. «Хақастар – Хақас автономиялық облысында, біразы Тува автономиялы республикасында және Краснояр өлкесінде тұратын халық. 1970 жылғы санақ бойынша, жалпы саны 67 мың. Хақас тілі түрік тілдеріне қосылады. Қазан

төңкерісіне дейін минусин және абақан татарлары немесе түріктер деген жалпы атаумен аталған. Өзіндік аты болмаған. Бес тайпалық (качин, сағай, бельтир, койбал, кызыл) топқа бөлінген, олардың ішінде рулық бөліністер сақталған. Бұл топтар XVII-XVIII ғасырларда Ресей құрамына еркімен кірген. Хақастар православиялық христиандар делінгенімен, діні жағынан шамандықтар болды. Этникалық құрамы XVII-XVIII ғасырларда Енисей қырғыздарының түріктер мен самодий, кельт топтарының араласуы негізінде қалыптасып, халықтың бірігу процесі кеңес өкіметі тұсында аяқталды» (БСЭ. Т. 28. 1978, 170-бет). Бұл қысқа деректің ішінде «бұл қалай» дегізетін жерлері де бар. Хақастардың бұрын «өзіндік аты болмаған» деп кесіп айтушылық шындыққа жанаспайтын тәрізді. Ресей билеушілері бағындырып алған ұсақ халықтардың атын мүлде өзгертіп айтуды дағдыға айналдырғаны, түрік тілдес елдің көбін татарлар деп атағаны белгілі. Бұл ретте хақастарды минусин, абақан татарлары деп келгені түсінікті. Бірақ бұдан жергілікті халық өзінің атын білмеген деген ұғым тумасқа керек. Астамшылыққа бой алдырған империя үкімдарлары аз ұлыстардың атын білуге күлқы да болмаған ғой. Әйтпесе хақас деген атау кеңес тұсында қалыптасты дегенге кім иланады?

Осы энциклопедияның тағы бір жерінде «Хақастар 8-11-ғасырларда арабтармен, тибеттіктермен және Орта Азия халықтарымен сауда жасап тұрды, олардың түрік (қырғыз) тілінде жазуы болды (Көрсетілген кітап, 168-бет) деп тұжырымдалған. Бұндай қайшылықты, кереғар пікірдің орын тебуі кездейсоқ емес. Мұнан біз жалпы түрік халықтарының, соның ішінде Сібір түріктерінің тарихы жеткіліксіз зерттелгенін көреміз. Әрідегі тарихы күрделі елдердің түрлі жағдай салдарынан тоз-тозы шығып, мемлекеттігінен айрылып, «ұстағанның қолында, тістегеннің азуында» кеткендігіне мысал жетіп жатыр. Солардың бірі хақастар болса, бұл күнде олар өз жерінде болмашы азшылыққа айналған. Ал азайған, әлсіз жұрттармен ешкім де есептеспейді.

Хақастар жайын тарихи, этнографиялық жағынан шолатын зерттеулер жоқ емес. Дегенмен, ол еңбектер халықтың бүгінгі этникалық санасына талдау бере алмайды. Хақастардың бірте-бірте орыстанып, бір кезде өз атын шынымен жоғалтатын елдер қатарына қосылатын сынайы бар. Өйткені, бүкіл объективтік жағдай мен бағыт осы құбылысқа әкеле жатқаны жасырын емес. Біз мәселенің бұл жағына тоқталмай, хақастардың түрік әлемімен туысатын терең тамырларына, сан мыңдаған жылдардың көркем естелігіне – эпикалық аңыздарға сүйеніп сөйлегіміз келеді. Тарихтың белестерін, ескі ұғымдар мен салттардың тізбегін, адамдардың, өзін қоршаған орта, табиғат, қоғам туралы түсінігін ерекше тәсілмен баяндайтын эпос-жырлар аса бағалы мұра. Демек, аңыз, миф, ертегі әлемі – халық тарихының өзгеше түрде сәулеленуі, құбылыстарды сомдап, ірілеп, әсірелеп көрсететін көркем куәлік...

Бұл ойымызға хақастың «Алтын-Арығ» («Алтын ару») деген қаһармандық эпосы (Москва, 1988) толық дәлел бере алады. Хақас, орыс тілдерінде жарияланған жыр мәтіні (тексті), эпосқа жасалған ғылыми талдау, түсініктеме халықтың бұрынғы өткен бұлдыр замандарының жанғырығын есіттіргендей болады. Жанрлық, стадиялық жағынан алып қарағанда, хақас эпосы көне архаикалық жыр тобына жатады. Мұнда бертіңгі тарихи дәуірлер ақиқаты, нақтылы адамдар мен оқиғалар айтылмағанымен, эпикалық әсірелеу жолымен елдің мәңгі өлмейтін армандары мен аңсарлары анық сезілдіріледі. Жинаққа жазылған мақаласында хақас ауыз әдебиетін зерттеуші, белгілі ғалым В.Е.Майногашева халық эпосының жасалу, таралу, сақталу жолдарын және өзгешеліктері жөнінде қызғылықты пікірлер айтқан. Ертеде жыр айтушылар (хайджи-нымахчи) жұртты пәле-жаладан, қаскөй күштерден сақтайтын киелі жандар болып та есептелген. Аңшылар тайга «иелері» сапарымызды сәтті етсін деп қайджыларға қобыз тарттырып, ән айттыру үшін өзімен бірге алып жүрген. Эпос қаһармандары сырттан келген

жаулармен ғана емес, жер асты әлемінің жалмауыздарымен, сиқырлы жын-шайтандармен де арпалысады. Елдің тыныштығы мен бүтіндігін қорғау сарыны хақас жырларының басты сарыны болып келеді. Мұндай шығармалар қиын кездерде халықтың көңілін көтерген, ізгі мұраттың іске асатынына деген үмітін жоғалтпаған. Бұл жырлардың ешқашан ұмытылмай, ескі әуендей заманнан заманға ауысып отыратын себебі осыдан.

«Алтын Ару» эпосында бірнеше дәстүрлі сарын жаңғыртыла сөз болады. Соның бірі – қартайған ханның перзентсіздік зары, кешеуілдеп көрген жас баласының қызығын көре алмай өкінішпен өтуі. Кең мағынасында алғанда, бұл ел билейтін мұрагер проблемасы болып шығады. Көз жеткісіз аймақты мекендеген Алып хан елінің билігі қандай адамның қолына тиеді деген мәселе халықты толғандыруы табиғи. Өйткені мемлекет басына өз қамын алдымен ойлайтын, азаматтығы, кісілігі қалыптаспаған жылпос пысықтың біреуі келсе, елдің азып-тозуы немесе андыған дұшпандарының боданына айналуы оп-оңай. Сондықтан да халық ақылды, намысты, парасатты патша керектігін айрықша сезінген. Жаһан тарихында талай рет қайталанған бұл сұрау Алып хан жұртының алдына да қойылады. Алып ханның алты жасар баласын тәрбиелеуді мойнына алған апалы-сінділі екі қыз – Пичен-Арығ пен Ичен-Арығ бұл биік парызды орындамай, мансап байлыққа қызығып, опасыздық жолына түседі. Бұлардың кішісі Пичен-Арығ дүниеге көзі тоймай, құныққан үстіне құнығады, Алып ханның баласын да, оның қолдаушысы Алтын-Аруды да өлтіріп, шет жұрттық бір батырға тиіп, елдің барлық байлығын сыпырып әкетеді. Өз еліне жаудай тиген, нысапсыз, көздегені тек қана дүние-мүлік болған обырлар қай елде болмаған десеңізші! Фольклор мен әдебиет шығармаларында мұндайлардың жексұрын бейнелері жасалған, залым әрекеттері әшкереленген (өз халқын тонаушы арсыз, ұятсыз, туған елінің қасірет шегіп, кемдікке душар болғанына селт етпейтін сатқын мінезділер бұл заманда да бар

ғой). «Алтын-Аруда» осы сарын орасан үлкейтіліп, дүниенің сұмдығы сипатына көтерілген, қанағатсыздық бір тажалға ұрындырмай қоймайтыны ірі кескінделген.

Әлбетте халық санасы мұндай әділетсіздікті кешпейді. Сол үшін ел қиялы шындық үшін күресетін күштерді ойлап табады. Алып хан иелігінің талауға түскен кезінде қасиетті Ақ шын қойнауында екі алып әйел – Пиз Тумзух пен Алтын Ару ғайыптан жаралып, бейбіт елдің намысын жақтаушы болады. Мұның алғашқысы өліп қалған алты жасар мұрагерді дуамен «тірілтеді». Мына пәни өмірде түйені түгімен жұтып, момын жұртты тақыр жерге отырғызып, жазаға ұшырамай сытылып кететіндер аз емес. Ал эпос өлшемі басқарак, онда халықты қан қақсатқандар ажал құрығынан құтылмайды, жегені желкесінен шығады. Жырды жаратушы да, айтушы да, тыңдаушы да осы заңдылыққа сенген. Осындай сенімнің өзі жамағатшылықты тіршіліктің сәтсіздігінен түңілдірмей, қалайда ақиқат үстем болатынына иландырған, жамандық тасасынан жақсылық іздеуге үйреткен.

Эпоста хандық тақтың мұрагеріне қалыңдық таңдау аса күрделі мәселе ретінде баяндалады. Ел билеушінің салты бөлек, жат пиғылды жау елден қыз алуы орасан залал келтіретінін халық талай рет бастан өткергендіктен, мұндай «үйленудің» ақыры пәлеге ұрындырмай қоймайды деп білген. Мәселен, Алып ханның қадірін сыйлағандар оның ұлы Чибетейге елден тандап, әдепті, ақылды, адал қызды өпереді. Ал батырлығында мін жоқ Құлатайдың теріс жолға түсіп, талай жазықсыз жанды құрдымға жіберуіне оның шайтан тектес бұзық әйелі себепкер болады. Осылайша алыс заманның аңыз жыры ел басқарушылардың әйелі өз нәсілінен болуы қажеттігін ел ұйытқысы бұзылмауының маңызды шарты деп қарағанын көреміз.

Бүгінде көп адамның денсаулығын бұзып, ауруға, сан түрлі кесапатқа душар етіп отырған қырсық – ішкілікке құмарлық зардабы да ескі сарын екеніне хақас эпосы көз жеткізеді. Алып хан елінің фидайы жебеушісі дәстүрді сақтау

– халықтың қалыпты өмірін сақтау деп түсініп, талай шайқастарда жауларын жер жастандырған Алтын Ару жан күйзелісі кездерінде шарапка үйір болғаны оны мезгілсіз ажалға душар етеді, ол мас кезінде ешкімге айтпауға тиіс кие құниясын жария етіп қояды. Осы сырды бідіп алған жаулары дүние жаралғалы бері қозғалмастай берік тұрған қасиетті Ақ Шыңға өрмелеп шығып, жасырын киені жоқ қылады, Алтын Арудың өзі де опат болады. Қазақ ертегілерінде кейбір батырдың не ханның «жаны» басқа жерде, тау, құз қойнауында жасырулы тұратыны, аңдыған жау сол жерді тауып қастық жасайтыны айтылатын. Алтын Арудың және жүйрік атының «жаны» жасырулы жер оның өз аузымен былайша сипатталады: «Шырқау биік Ақ Шыңда алты бөлек алтын қия бар, алтын қияның үстінде алтын бүршікті ақ қайың, алтын бүршікті ақ қайыңның қасында ат басындай алтын көкек, ат басындай алтын көкектің екі басы бар, оң басында менің жаным, алтын көкектің сол басында ақ шабдар аттың жаны бар» («Алтын Ару», 209-бет). Бұл және басқа мысалдар жырдың барлық тіршілік иесінің жаны денесінен бөлек тұрады деген көне нанымға – анимизмге сенген заман туындысы екенін дәлелдейді.

Эпостың көне белгілерінің бірі – бас қаһарманның көбі әйелдер болып келуінен байқалады. Жыр сарыны әйелдердің қоғамдағы орны биік болған дәуірдің – матриархаттың шындығын елестетеді. Алып әйелдердің сұрапыл «соғысы» ұзаққа созылады, олар алты жылдай алысып, жеті жылдай жүлқысады. Мұның өзі «Алтын Арудың» өз бойына замандар сырын жинақтаған «көпқабаттылығын» әйгілейді. Эпоста жүйрік ат бейнесі аса тартымды суреттелген. Жүйріктер ел қорғаны батырларды ескен желдей, ұшқан құстай шабыспен көздеген жеріне жедел жеткізеді. Кейбір дүлдүл ат ауыздығына бірнеше шылбыр байлаған болады, олардың бірін тартса, жүйрік ат аспанның биігіне шырқайды, екінші шылбырды қозғаса, ат бұлттан аса қарғиды, үшінші шылбырға қол тигізсе, жерге қарай күлдилаиды. Адамдар секілді

аттардың да иесі – тотемі болады. Жыр кейіпкерінің кез келген уақытта түрін, түсін, өзгертіп, басқа бейнеге айналуы да магиялық күштерге сенгендік нышаны.

«Алтын Ару» барлық жағынан да қадим дәуір дүниетанымына бойлатады, көп елдердің эпосында ұмыт болған оқиғалық оралымдарды жаңғырта елестетеді. Жырдың бастапқы жолдарында дүниенің «жанадан жаралған кезі» суреттелуі осыны аңғартады. Осы өлең жолдарының хақасша тексті мынау:

Чир пастап пұт парғанда,
Чылыстар хада төреен полыптыр.
Ақ чарықтың алтында,
Арғал чон чуртап пастаан,
Алты зырлап ос парған,
Ақ Сынның алты чирде,
Алты азырлап ах тускен.
Ақ талай суғнық хазында,
Арғалығ сын алтында,
Аймах көп мал оттап турадыр...

Мұның қазақшасы: «Дүние алғаш жаралып, жұлдыздар пайда болғанда, жап-жарық ғалам орнап, халық тіршілік жасаған. Ақ Шыңның баурайында, алты қия өрінде, алты жылғаға бөлінген Ақ-Талай судың қасында, биік құздың түбінде, алуан мал оттап жайылған» дегенге саяды.

Қаншама аумалы-төкпелі айлар мен жылдарды бастан кешіргенімен, бір кезде Алып хан орнатқан тәртіп орнына келеді. Негізгі ой – өзіндік салт-санасы, ұғымы, дәстүрі бұзылса, халық бақытсыздыққа ұшырайды, ол кезде елді алдамшы жылпостар билейді, олар ата-бабаның қалдырып кеткен аманатын аяқ-асты етеді, ақырында өздері де қор болады деген тұжырымға тіреледі. Алып хан жұртының адасқан көшін тура жолға салатын жас батыр Таптаан-Молат (Шыңдалған болат) елін байырғы қалпына келтіруді көздейді. Эпос жас батырдың басына ерлік, өрлік, намыстылық, дүниенің жылтырағына қызықпаушылық, арак, шарапка

азбаушылық секілді ұнамды қасиеттерді жиып береді. Барлық бүлікті өршіткен жауыз күштер жеңіліп, халық кең тыныс алады. Бұл – болғанды ғана емес, болуға тиістіні айтатын ел мұратының көрінісі. Хақас эпосының танымды, тәрбиелік мәні де осында.

Өзінің мазмұны жағынан адамзаттың ертедегі миф, қиял, ертегі, әпсана аралас түсініктеріне құрылғанымен, «Алтын Ару» айтпақ ғибраты бойынша заманагөйлік сипатқа ие. Әрбір қауым, мемлекет алдына ізгі мақсат қояды, бірақ сөз бен іс әрдайым бір жерден шыға бермейді. Көп жағдайда қанағатшылдықты – сұғанактық, әділдікті – алдамшылық, нысапшылдықты – ашқарақтық жеңіп кететін кездері бар. Мұның аты адамшылық пен дүниеқоңыздық арасындағы мәңгі толастамайтын күрес. Эпос түптің түбінде әділдікке, мейірімділікке, жан, ар тазалығына негізделген қауым ғана мұратқа жететінін уағыздайды. Хақас эпосының құрылысы өзге түрік халықтарының, соның ішінде қазақ қаһармандық жырларымен типологиялық үндестік танытады. Бұған батырлардың мінездемесі, жекпе-жек ұрыстар, ат шабысы, үйлену тойы, халықтың азаттық қуанышына кенелуі, т.б. суреттері көз жеткізеді. Қайталанып келетін эпитет пен теңеу, әсірелеулер де түрік эпосының ортақ белгілеріндей. Ақсарай, ақ отау, ақ шабдар ат, ақ шын, ақ су, ақ гүл секілді эпитеттер ұнамды ұғымда берілсе, кара су, кара кыр, кара түлкі тәрізділер бұған керісінше қолданылады.

Түрлі сәтсіз жағдайлар салдарынан тарих сахнасынан жоғалып кеткен үлкенді-кішілі халықтар мен ұлыстар аз емес. Солардың тағдырын хақастардың басына бермесін деп тілейміз. Дүниеге ондаған әсем аңыз келтірген, көркемдік жыр күмбезін тұрғызған бауырлас елдің болашақта тілі, тегі жақын халықтармен ынтымақ, бірлік байланысы күшейе түсуі алдағы дамуының мықты шарты болып көрінеді.

ҚҰРЛЫҚТЫҢ КІНДІГІНДЕ

Түрік халықтарының бір бұтағы – тувалар (тобалар) Азия құрлығының қас ортасын мекендейтін ел. Өзге түріктермен байланысының аздығы соншалық – тобалардың тегі, нәсілі, тілі, діні туралы арнаулы мамандардан басқалар біле қоймайды. Түбі бірге туысқан бұл халық хақында «Қазақ Совет Энциклопедиясында» (1977, II-том) және басқа жекелеген еңбектерде аздаған деректер ғана келтірілген. Қазақстан мен Тува республикасы арасында тікелей қарым-қатынас жоқтығы өзара таныс-білістік жасауды қиындататыны белгілі. Онан да үлкен себеп – түрік халықтарының өзара мәдени байланыс жасауына ешқандай жағдай тумай келгендігі.

Үстірт қарағанда, қазақтар мен тобалар арасында тілге тиек етерлік рухани байланыстар тым аз секілді. Бірақ мәселеге байыпты қараған кісі бұл халықтардың ертедегі тағдыр жолдарының көп ретте ұқсас болғанын көрер еді. Арғы дәуірлерді айтпағанда, тобалар VI-VIII ғасырларда Түрік қағанатының құрамында болғаны белгілі. Демек, осы кезеңге тән заттық және мәдени ескерткіштер бұларға да ортақ саналуы табиғи. Өзге түріктер тәрізді тобалар да Орхон жазбаларына мұрагерлердің бірі болып табылады. Этникалық жағынан алғанда, бұл халықтың кырғыздармен, ұйғырлармен және түріктенген монғол руларымен туыстығы шүбә келтірмейді. 1207 жылы тобалар елін Шыңғыс хан жаулап алады, бұдан кейінгі ғасырларда батыс монғол хандықтарының, жонғарлардың, маньчжурлардың қол астында болады. 1914 жылдан бастап Ресей империясының қарауына өтеді. 1918-1940 жылдар арасында Тува тәуелсіз мемлекет ретінде өмір кешкені оның тарихындағы өзінше бір кезең болып табылады. Тобалардың өзге түріктермен рухани бірлігінің әлсіз болуы ұстанған дінінің – ламаизм – басқалығына да байланысты. Анығырақ айтқанда, күллі түрік әлемін ламаизммен жалғастырып тұрған бірден-бір ел осы.

Тобалардың көне тарихына жанасты деректер тапшы. Энциклопедиялық сараң анықтамалар олардың отызыншы жылдардан бастап латын әліппесін қабылдап, ал 1941 жылдан кейін кириллицаға көшкенін ғана хабарлайды. Сөздік құрамы, фонетикалық ерекшелігі жағынан тобалар тілі өзіне қонысы іргелес хақас, алтай тілдеріне жақынырақ.

Халықтар мен халықтар, мәдениеттер мен мәдениеттер арасындағы байланыстарды салыстырып тексерудің жолдары көп. Ұқсастық, үндестік бірде көне заттық ескерткіштерден көрінсе, екінші бір тұста ескі наным-сенім жағынан аңғарылады. Қазақтар мен тобалардың бір алуан рухани туыстығы музыкалық фольклор тарапынан табылғандай екен. Бұған Тува саз зерттеушілерінің еңбектері қызғылықты дәлелдеме бере алады. Белгілі ғалым З.Қырғыстың «Тува халқының ән мәдениеті» (Қызыл, 1992) деген кітабында көңіл аударуға тұратын мысалдар кездеседі. Мұнда халық ауыз әдебиетінің жанрлары, көрнекті ескерткіштері жөнінде де мағлұмат келтірілген. Олардың кейбіреулері («Ачыты Кезер Мерген») В.В.Радловтың «Түрік ұлыстарының халық әдебиеті» деген топтамасының 9-томына енген. Аталған эпикалық аңыздау бурят халқының эпосы – «Гесермен» сарындас. Сонымен қатар «Эртине мерген», «Қангывай мерген», «Танаа-Херел», «Узун-Ашак», «Алдын Чаагай», «Бай-Боралдай», «Тон-Караты хан» секілді аңыз жырлар – Тува халқының аса қымбатты қазынасы. «Түрік эпосы» деп аталатын ұлан-ғайыр мол көркемдік байлықтың ішінде тобалар үлесі аз емес.

Тобалардың музыкалық аспаптары мен орындаушылық дәстүрі жөнінде жүргізілген ізденістер бізге кейбір ұқсастық ұштығын елестетеді. Сондай еңбектердің бірінде 1894 жылы Берлин халықтану музейінің тапсыруымен тобалардың хомуз (қобыз), чадаған тәрізді музыкалық аспаптарының құрылысы мен әуен ерекшелігі сипатталғаны айтылған (көрсетілген кітап, 6-бет). Г.Е.Грум-Гржимайло 1905-1906 жылдарда Урянхай (Оранғай) өлкесіне сапары кезінде буддалық мәресім

аспабы – кентирге туралы естелік қалдырған. А.В.Анохин «Түрік және монғол халықтарының азиялық музыкасы туралы» (1910) атты зерттеуінде тобалар мен хакастардың дәстүрлі музыкалық аспабы – чатығанды сипаттаған. Кейінгі жылдарда қазақ музыкалық ансамбльдері құрамына қосылған жетіген мен чатығанның түбірі туыс екенін көргендей боламыз. Қазақ аспаптық музыкадану ғылымының негізін салған отаншыл азамат, профессор Болат Сарыбаев аты ұмытылған жетігенді қайта тірілтіп, қатарға қосқанда хакастар мен тобалардағы чатығанды білмеді дей алмаймыз. Б.Сарыбаев шаңқобыздың жақсы нұсқалары сахаларда сақталғанын ескеріп, сол үлгіні пайдалануды көздегені де анық. Сан ғасырлар бойында тартылып келген қобыз, шаңқобыз, жетігендердің бір емес, бірнеше халықта сақталуы кездейсоқ емес. Мұны бұл халықтардың арасындағы үзілген байланыстардың жанды қуәлігі деп қарауға да болады. Чатыған-жетігенді әуел баста қай халық шығарды деп сарсылып іздеу шарт емес, ең бастысы – бір-біріне тілі, кәсібі, салты жақын халықтардың ортақ музыкалық аспаптарды пайдаланғандығы.

Көрнекті хақас ғалымы Н.Ф.Қатанов (1862-1922) тобалардың 480 жыр-өленін жазып алған. Қазақтың «жыры» мен тобалардың «ыры» бұл елдердің «алыс та болса, жақындығынын» белгісі. Тобалардың көптеген өлең қатарлары бірыңғай дыбыстардан басталатындығы, өлең тармағының соңындағы ұйқас қатал сақталмайтыны атап өтілген. Тува жыршыларының (телші) музыкалық аспап сүйемелдеуімен айтатыны да түрік халықтарының көбінің дәстүрімен орайлас келеді. Сонымен қатар жырды тақпақтап (сахалар мен қырғыздардағыдай) айтушылық та кең тараған. Зерттеушілер ең мол музыкалық «қабат» – шамандық фольклор, көмеймен (хөмей) айтушылық кең тарағанын көрсетеді. Өлең-жырды көмеймен айту түрік халықтарының ең ескі дәстүрі екені көп мысалдармен дәлелденеді. Бірсыпыра елдердің кейінгі кезеңдегі сазында бұл дәстүр сирек кездеседі. Орта Азия

халықтарының ауыз әдебиеті шығармаларын айтушылар ғана бұл үрдісті ұмытпаған. Біз бұдан біраз жыл бұрын Өзбекстанның Хиуа шаһары маңындағы бір кентте бақшылардың өнер-жырын тамашалаған едік. Сонда біздің байқағанымыз – Самарханның, Нұратаның, Бұлыңғырдың, Сұрқандарияның, Наманганның, Қарақалпақстанның жыршылары бір сарынмен, көмеймен айтатындығы. Олардың әуезінде алтай, хақас қайшыларының ырғағымен үндестік бар. Ең ғажабы сол – Қазақстанның басқа ешбір жерінде жоқ осы сарын Сыр бойында, Қармақшы төңірегінде сақталғандығы. Мұны кейбіреулер көрші елдердің: Қарақалпақстан, Өзбекстан, Түркменстан бақшыларының ықпалынан туған құбылыс деп есептейді. Әлбетте, бұл пікірдің жаны бар. Сонда да болса мәселенің түбірі тереңіректе жатқан секілді. Біз Қармақшы өңіріндегі жыршылықтың көмеймен айту дәстүрін ежелгі түрік сазының (қай, қайлау) алыс жаңғырығы деп санауға бейімбіз. Мүмкін, сазды көмеймен айту бір заманда Сыр бойын жайлаған оғыз тайпаларынан қалған сарын болар. Қалай дегенде де сонау Сібір, Орталық Азияны мекендейтін хақастардың, тобалардың, алтайлықтардың күні бүгінге дейін жырды, әнді көмеймен айтушылығы мен Қармақшы термешілерінің сазындағы үндестік ежелгі дәстүр бірлігінің жалғасы болып көрінеді. Қобыздың (комус) Байқалдан Балқанға дейінгі елдердің көбіне таныс болуы, бұл аспаптың түріктер ғана емес, славяндар арасында да таралуы мәдени ауыс-түйістің тамаша куәлігі болып көрінеді. Шаңқобыздың солтүстік Азиядағы сахалардан бастап, қазақ, қырғыздарға дейінгі кеңістікте орын алып келуі де осы секілді құбылыс.

Тува аңыз, ертегілерінде, өлең, жырларында, салт-санасында, әдет-ғұрпында көне наным-сенімдердің көбірек сақталғанын зерттеушілер атап көрсеткен. Соның бір тарауы шамандық дүниетанымға саяды. Бұл ретте Тува шаманизмі Сібір мен Орталық Азия халықтарына тән ортақ типологиялық ұқсастық танытады. Бұл, әсіресе, шаман-бақсының қалыптасқан тұлғасынан көрінгендей. Көп елдердің ертедегі

ұғымында шамандар халықты өздерінің сиқырлы өнерімен пәле-жаладан, аурудан, апаттан, кесірден қорғаушы болып елестеген. Халық қиялы дүниенің тылсым, құпия күштерінен, өлім мен қырсықтан құтқаратын ғажайып қабілетті жандарды іздеген, бақсы-шаманнан ғана жәрдем күткен. Демек, шамандар адамға залал келтіретін жын-шайтандар кеселатын жоюшы, ауыр кеселдерді емдеп, дуалап жазушы, өлім халіндегілерді «тірілтуші», тәндегі кем-кетікті қалпына келтіруші, алдағыны болжаушы сипатында ерекше құрметке бөленген. Шамандар өздерінен бұрын өткен аруақтар рухына табынып, содан медет алып, қуат табады делінген. Қарапайым жұртшылық аруақтар рухы жеті қат көк пен жерді еркін аралап, адам үшін фидайы әрекеттерге барады деп ойлаған.

Түрік, монғол халықтарының ерте замандардағы наным-сенім ұқсастығын тану үшін олардағы шамандық-бақсылықты салыстыру ақиқатқа көз жеткізеді. Бұл тақырыпқа алғаш қалам тартып, күрделі ойлар айтқан – Шоқан Уәлиханов. Кейінгі қазақ зерттеушілері осы мәселеге әр кез көңіл бөліп отырғанымен, соңғы жылдарға дейін арнаулы зерттеулер туа қойған жоқ еді. Осы олқылықтың орнын білікті фольклоршы ғалым Б.Әбілқасымовтың еңбегі белгілі дәрежеде толтырғандай болды. Зерттеушінің докторлық диссертациясы негізінде жазылған еңбегінен бақсылық және бақсы сарындары жөнінде қызғылықты тұжырымдар табылады (Б.Әбілқасымов. Телқоныр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. 1993).

Тобалар мен қазақтардың тікелей мәдени қарым-қатынасын көрсететін құжаттар көп емес. Дегенмен, бұл халықтардың көне дәуірдегі дүниетанымындағы күрделі үндестіктерді іздеуге мүмкіндік мол. Дамудың, шаруашылық, кәсіптік қадім кездегі орайластығына (көшпенділік, рулық-тайпалық бөліністер, тотемдік, анимистік, магиялық түсініктер, т.б.) байланысты туған тарихи типологиялық заңдылықтар көп нәрсеге көз жеткізеді. Бұл, әсіресе, шамандық-бақсылық табиғаты мен сарынынан айқын

аңғарылғандай. Қазақ арасында ХХ ғасырға дейін сақталып келген бақсылық дәстүр бір кезде Орталық Азия түріктеріне, соның ішінде тобаларға тән наным-сенімдермен тамырлас болғаны кәміл. Әлбетте, бақсылық әр заманда өзгерістерге түсіп отырады. Сондықтан ұлан-байтақ атыраптағы елдерде осы универсалды құбылыс әр халықта түрліше көрініс беруі табиғи.

Бақсылық-шамандық дамудың түрлі тарихи-стадиялық сатыларын бастан кешіргенін белгілі ғалым Б.Г.Богораз-Танның төмендегі тұжырымдарынан түсінуге болады. Ғалымның көрсетуінше, шамандықтың «...бірінші және ең ерте стадиясы – үй ішіндегі бақсылық (семейное шаманство). Бұл – шамандықтың рулық қоғамға дейінгі сатысы. Екінші стадияда маманданған бақсылар (шаманы-специалисты) пайда болады. Дегенмен, бұл кезеңде олар өз алдына бөлініп, топқа айнала қоймаған. Тұқым қуалаушылық жолына да бақсылық әлі түспеген. Бақсылардың арнайы тігілген ғұрыптық киімі жоқ, дабылдарында да арнайы нышандық белгілер жоқ күнделікті тұрмыста қолданылатын дабылмен бірдей. Бақсылық дамудың бұл стадиясы эскимостар мен чукшаларда сақталған. Үшінші стадия рулық қоғаммен байланысты (мысалы, тұңғыстар, ненецтер, нивхлар). Бақсының көмекшісі болады. Бақсылардың әлеуметтік және экономикалық ықпалы бұрынғыдан әлдеқайда күшті. Ол енді өндіріске және өнімді бөлуге жетекшілік етеді. Ерекше бақсылық киімі, ерекше дайындалған дабылы болады. Бұл стадия тайпалық қоғамға немесе ерте таптық қоғамға ұласады (сахалар, буряттар). Бақсы қоғамдағы мерекелер мен құрбандықтарды өткізуде белгілі бір функцияларды атқарады. Төртінші стадияда дамыған тайпалық және таптық қоғамда бақсылық ыдырап, жоғалады. Бақсылықтың бұл түрі шорларға, әсіресе, қазақтарға тән» (үзінді Б.Әбілқасымовтың «Телқоңыр» кітабынан алынды).

Келтірілген мысалдар түрік халықтарының өзара дәстүр байланыстары әртүрлі сипатта танылатынын дәлелдейді. Ауыз

әдебиеті туралы ғылымда тілі, тегі ұқсас халықтардың мәдени жақындық дәрежесін белгілейтін шарттылықтар қалыптасқан. Қайсыбір көркемсөз ескерткіштері елдердің етене туыстығын танытатын тарихи-генетикалық нышанды көрсетсе (қыпшақ халықтарының көбіне ортақ «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Алпамыс батыр», «Едіге батыр», т.б.), енді бір топ шығармалар («Сейфілмәлік», «Жүсіп-Зылиха», «Таһир-Зухра», т.б.) халықтар арасындағы тарихи-мәдени аралас-құраластық нәтижесінде пайда болмақ. Ал халықтардың өте ерте дәуірдегі дүниетаным ұқсастығын миф, әпсана, рауаят, ертегі, бақсылық сарындарынан көбірек ұшыратамыз. Қазақтар мен тобалар арасындағы типологиялық өрнектер осы айтылған үшінші топқа жатады. Әлбетте, ауыз әдебиеті туындыларының поэтикасында да ортақ нақыштар табылатыны күмәнсіз. Бірақ ол өз алдына арнаулы зерттеуді керек етеді.

КӨЗҚАМАНДАР ТУРАЛЫ АҢЫЗ

Қырғыз халқының жаһанға аты мәлім жыры – «Манаста» туысқан елдің сан ғасырлар бойында бастан кешірген оқиғаларының сарыны, болып өткен істерге бағасы, дүние-жаратылыс туралы ұғымы, мәңгі өшпейтін азаттық аңсары, алдан күткен үміті, арманы мейлінше мол бейнеленгені белгілі. «Манас» эпосының танытқыштық, тәрбиелік, эстетикалық мәні тарихтың өзіндей терең, қайта оқыған сайын оның жаңа қырлары мен сырлары ашыла береді. Мұнда халық шежіресінің хронологиясы берілмегенімен, көп мәселенің философиялық түйіні, сан алуан құбылыстардың ұлы қорытындысы эпикалық аңыздау, әсірелеу түрінде көркем жинақталған. Кейде ондай аңыздар өмір, қоғам шындығының күтпеген, тосын құпияларына қанықтырады. Олардың жаңғырығы жасаған дәуірімен бірге кетпей, кейбір өзгерістерімен қайталанып отыратыны қайран қалдырады. Осы тұрғыдан біз «Манастың» дәстүрлі, кесек оқиғаларының ішінен бір ғана сарын туралы сөз қозғамақпыз. Ол – эпостың

«Көзкамандар» деп аталатын шағын көлемді, бірақ астарлы мәні бар, ерекше көңіл бөлуді керек ететін тарауы. Эпосты үстірт шолып оқығанда көп оқиғаның бірі болып қабылданатын көзкамандар хикаясында көрсетілген істер мен мінездердің бүгінгі қырғыз бен қазақ қауымына да тікелей қатысы бардай көрінеді. Ол – халық арасынан жік шығарып, үй ішінен үй тіккен, шет дұшпандардың қолшоқпарына айналып, өз еліне жаудан бетер тиген опасыздықтың әшкереленуі.

Мәселенің төркіні түсінікті болу үшін «Манастың» «Көзкамандар» деп аталған тарауының мазмұнына оралайық. Бір қырғын соғыста Манастың әкесі Жақыптың ағасы Үсен қалмақтар қолына түсіп, тұтқын болып кетеді. Үсен барған жерінде қалмақ әйеліне үйленіп, алты балалы болады. Балаларының тілі қалмақша шығады, тұрмысы, салты – бәрі де басқа болып тәрбиеленеді. Міне, осы жағдайды Қанғайдың билеушісі Есен хан пайдаланып, «көзкамандар» аталып кеткен Үсен балаларын жансыз етіп жіберіп, қырғыз мемлекетін іштен ірітпек болады. Есен хан Манасты ашық шайқаста жеңе алмайтынын білген соң, қырғызды қырғызға қарсы қойып, арам тәсіл қолданады. Есен хан өзінің ішіне мұз қатқан өштігін былайша білдіреді:

Манастың үнін өшірмей,
Тұман кетпес жерімнен,
Ойран кетпес елімнен.
Ашуымды өрт етем,
Айнымасқа серт етем.
Қандыбалақ Манасты,
Ұстап алып келгенге,
Алтын тәжді кигізем,
Алтын таққа мінгізем,
Қалмақ пенен маңғұлдың,
Билігін де жүргізем... (Манас, 1961, 250-бет).

Эпос қандай елге де келетін пәленің бір ұштығы жат жүрттардан шығатынын баяндайды. Жау мұндай қанқұйлы

қастандығын іске асыруға аты қырғыз, заты қалмақ болып кеткендерді жұмсайды. Мінезі, пиғылы мүлде бөлектеніп кеткен көзкамандар туыскандық парызы, елдің киесі, обалсауап дегенді білмей-ді, көздейтіні тек байлық пен мансап болып, қырғыздардың хас жауының қолшоқпарына айналады.

Олар туралы жырда:

Манастың көзін жоюға,
Қанына қанып тоюға,
Басын кесіп жеткізіп,
Есен ханның алдына,
Сыбаға қып қоюға,
Ант-су ішіп, у жалап,
Төрт шошқаны сойыпты, – делінеді.

Қөзкамандар атанып кеткен туыстары сұмдық ойларын теренге жасырып, Манасқа зар-наласын айтып хат жазады.

Бордай тоздық бұл күнде,
Малдан біткен түлікті,
Шашып, қаңғып келеміз.
Құс ұшпаған шөлменен,
Ит баспаған белменен,
Қашып, қаңғып келеміз.
Атамыз бірге имандас,
Туған деп іздеп келеміз.
Қабырғамыз қайысты,
Балтырымыз майысты,
Батыр, сені қашан көреміз? –

деп шынымен қырғыз елін сағынғандай сынай білдіреді. Халқының қамқоры, қолбасшысы әрі көсемі Манас алыстан қайта оралған ағайындарын құрметпен қарсы алып, еліме ел қосылды деп қуанады, көзкамандардан ешбір жақсылықты аяп қалмайды.

Атсыз келген қалмаққа,
Арқар аяқ, жез тұяқ,
Ат тұлпарын мінгізді.
Тонсыз келген маңғұлға,

Жағасы алтын, жеңі жез,
Қос бадана, торғай көз,
Оқ өтпес тонды кигізді.
Қатынсыз келген қалмаққа,
Қырмызы көйлек, қыпша бел,
Қыз сұлуын сүйгізді.
"Малсыз келген қақсалға,
Адырда жылқы алабас,
Арғымақ, будан аралас,
Әр түліктен мал берді..."

Бірақ пиғылы бұзылған, имансыз, дүниеқоңыз көзқамандар бұның бәрін місе тұтпайды. Олардың ойлаған-баққаны Манасты у беріп өлтіру, тағын тартып алу, мал-мүлкін бөлісіп алу болады. Көзқамандар өздерінің ата-тегі қырғыз болса да, қырғызға тән қасиеттің бәрін мансұқтағысы келеді. «Қырғыздар неге қалмақша сөйлемейді, Манастың әйелі Қаныкей қонақтарды неліктен қалмақ салтымен күтпейді, қырғыздар борсық, тарбаған, аю егін жемейтіні несі» деп күнкілдеседі. Көзқамандар дүлей қараулығын, мүлде жат мінезді жандар екенін сезіп, бұлардан сақ болайық дегендерге аңқау, мейірімді Манас сенбейді. Ақырында олар Манасты қонаққа шақырып, қымызға у қосып береді. Манас көп азап шегіп, әрең дегенде ұдың зардабынан айығады. Құзғын мінезді сатқындар тұтас бір елді ойранға ұшырата жаздайды. Қастандық әрекеті іске аспай, өздерінің ел алдында маскара болып қалғанын сезген көзқамандар өзара ерегісіп, пышақтасып өліп бітеді.

«Манас» жырындағы бір тараудың қысқаша мазмұн желісі осындай. Бізге бұл жат оқиғаның аса үлкен салдарлы мәні де бар секілденеді. Өз елінің, бауырластарының мейірімсіз дұшпа-нына айналған, ақырында халық қарғысына ұшыраған көзқаман тектестер әр заманда бой көрсетіп тұратын құбылыс тәрізді елестейді. Нақтылы талдап қарасақ көзқаманшылдықтың жаны сірі, өзіне қолайлы жағдай туса, әр кезеңде қайтадан жанданып, қауіпті күшке айналатын соқпа дерттей

бір тажал екенін аңғарамыз. Оның өзіне хас тұрақты белгілерін де тап басып тануға болады.

Көзқамандар, ең алдымен, өз халқының тілін білмейтін, сондықтан оны жат санайтын, інгөлап дүниеге келгеннен ер жеткенге дейін басқа түсінік, пиғылда тәрбиеленген жандардан шығады. Оларға өз елінің асыл қасиеттерінің бір де бірі дарымаған, өзін асыраған, адам қатарына қосқан халқының тағдырына дұшпанның көзімен қарап дағдыланған. Тіпті жаратылысынан ақыл-есі бүтін болып туғанмен, мұндайлар өз елінің перзенті болып жарытпайды. Ана тілін білмегендіктен, халқының көңіліндегі мұнды, көкейкесті арманды көзқамандар сезбейді. Халық даналығы жаратқан небір әсем ән, күдіретті күй, аталар сөзі, ғибрат, накыл бұларға әсер етпейді. Эпостағы көзқамандар жы-рақ жерлерде өскендер болса, қазіргі замандағы олардың «ізбасарлары» – өз елінде жүріп-ақ жатбауыр болып қалыптасқандар.

Туған елінің тарихын білмеу, білгісі де келмеу – көзқаманшылдыққа тән нәрсе. Олар дүниедегі жақсылықтың бәрі басқа елдерде жасалған, өз жұртында мақтанғыш тұтарлық, үлгі аларлық ешнәрсе жоқ деп есептейді, ел намысын жыртқан, азаттық үшін жанын пида еткендері кертартпалар, ел мүддесін аяққа басып, қарақан басының қамы үшін күштілерге бас игендерді болашағын болжаған көрегендер санайды. Бұларға тәуелсіздік деген қасиетті сөздің киелі мағынасы түсініксіз, қарны тоқ болса, барлық мұраты орындалғандай көреді, азаттық, теңдік деген сөздерді көңіл үшін айта салатын нәрсе деп біледі.

Мәнгүрттік пен көзқамандық бір-бірінен айырмасы үлкен екі түрлі құбылыс. Жау қолында тұтқын болып, қорлық-зорлық атаулының бәрін көріп, миына жазылмастай зақым келген, қай елден шыққанын, кімнен туғанын білмейтін, тек кеудесінде жаны бар, ішіп-жеуге, қарадүрсін жұмыстарды атқаруға ғана қабілетті мәнгүрттер халі аянышты. Олар – алыс пен жақынды, пайда мен зиянды ажырата алмайтын, өз анасын дұшпан санап атып жіберетіндер. Сондықтан да ел

мұндайларды жадында ешнәрсені сактай алмайтын миғұла, мәнғүрт деп атаған. Ал көзкамандар ақыл-есі ауыскандар емес. Бұлар мектеп, университет бітірген, жоғары лауазымды қызмет атқарғандар болуы да әбден мүмкін. Кейбіреулері талай елдердің тарихы мен философиясын жатқа айтып, жаңғакша шағыш беретіндер, әділдік, адам құқы, өркениет, достық, ынтымақ, бейбітшілік секілді сөздерді судай сапыратындар. Сырттай қарағанда, мінсіз шешен, сәуегейден бетер білгір, әлем тағдырын өз алақанындағыдай кесіп-пішіп, сынап-мінеп отыратындар тәрізденеді. Бірақ бұлардың жазылмайтын немесе ұзақ емдеуді керек ететін ауруы – туған халқының дәстүрін танып-білуге салғырттығы, сөз жүзінде отаншыл болып көрініп, былай шыға бере елдің хас жауларымен тіл тауып, халықтың түпкілікті мүддесін сатып жіберетіндігі, ең жаманы – жұртының қадір тұтқан қымбаттарын, тәуелсіздігімізді тәрк етуді көздеп отырғандармен ауыз жаласып, соларға арқа тіреп, намысымызды таптап кететіндігі. Мәнғүрттер есінен айрылған міскіндер болса, көзкамандар елдігімізге саналы түрде қарсы шығатын қаскүнемдер.

Эпостағы көзкамандар мен олардың қазіргі дәуірдегі сарқыншақтарын ортақтастыратын тағы бір нәрсе – бұлардың сырты бүтін, іші түтін болып, өздерінің мінез-құлқына, дүниетанымына жақын басқа бір патшалықтың сойылын соғатындығы. Эпостағы көзкамандар:

Қылыштары жарқылдап,
Садақтары сартылдап,
Мас болған Манас пақырға,
Құтырынып, қабынып,
Қоршап ұстап алсақ деп,
Құрбандыққа шалсақ деп,
Басын кесіп, байланып,
Есен ханның алдына,
Сүйіншілеп барсақ деп,
Алтын тәжді кисек деп...–

жанын салатын еді. Тағы бір атап көрсетерлігі, көзкамандар қастандық етпек болған адамын өтірік алдарқатып, арақ ішкізіп, ақыл-естен айыратын. Манасты да пәлеге ұрындыратын у қосылған арақ болатын. Заманнан заман ауысса да, бүтін елдің іші-не алалықты әдейі тудыратын сырт күштер де, халықты адамшылық бейнесінен айырып, аздырып тоздыратын арақ-шараптың кесепаты да қазіргі дәуірде қазқалпында тұрғанын көреміз. Ең қауіптісі сол – осы күнгі көзкамандар жұртшылық көзіне елдің ең терең мұраттарын шырқырап іздегендей сынай байқата біледі, ал шынтуайттап келгенде басына зәредей қиындық түссе, лезде жалт бұрылып кетеді. Сөз бен істің бір-бірінен алшақ кеткендігі соншалық – жамағатшылық небір әдемі сөздердің өтірігі мен расы қаншалық екенін біле алмай, дал болады, ақырында мұндай жаппай жалғандыққа еті өліп, қоғамда болып жатқан апат пен опатқа селт етпейтін болып меніреуленеді.

«Манас» жырының көзкамандар оқиғасына арналған тарауы қазіргі заманда орын тепкен кейбір көңілсіз құбылыстардың түп негізін анығырақ түсінуге көмектеседі. Осы күнгі көзкамандар да өз елінен шыққан парасат иелерінің қадірін білмейді, еңбекші жұртының адам айтқысыз ауыр халіне көңіл бөлмейді, әйтеуір бір майлы жіліктің басын ұстау үшін дәстүрді де, ата-бабалар аманатын да құрбандыққа шалудан шімірікпейді. Олардың иманы – ақша, пайда үшін тілін де, дінін де сатады, өзге діндерге де ауысып кете береді, мәпелеп өсірген ата-анасына қайырымсыз, қайдағы бір жітік пен саяқтың жаман әдеттеріне еліктейді. Бұл заманда көзкамандар аз ба, көп пе санақ жүргізудің мағынасы жоқ. Қалай болған күнде де қоғам денесіне осындай бір бейдауа дерт жабысқаны анық.

Қазақ елінің тәуелсіздігін көре алмайтындар іште де, тыста да аз емес. Өзгені өзіне мәңгілік бағынышты етуге құныққан им-периялық пиғылдың жуық арада жойыла қоймайтыны түсінікті. Бірақ төтелеп келген ашық жаудан өз араңнан шыққан, аты туыс, заты бөлек, тоғышар, шала қазақ,

дүбаралардың залалы кем соқпайтынын ел-жұртымыз әлі де түстеп танып білді дей алмаймыз. Отандастарымыз өз арамызда жүрген, мұратын қиып жіберетін, елге опасыздығына ұялмай, қайта өздерін озық өркениет жаршылары деп қарайтындардың осы заманның көзқамандары екенін таныса, олардан сақтанудың жолын да іздеп табар еді.

БІР КІТАПТЫҢ ЕКІ БЕТІ

I

Ежелгі Тұран жерінде ғасырлар бойында жасалған ұлы мәдениеттің мұрагері болып отырған туысқан өзбек халқымен өзара байланысымыздың жана сипатқа ие бола бастауы – тәуелсіздік алған дәуіріміздің нақтылы жемістерінің бірі. Күні кешеге дейін Өзбекстан да, Қазақстан да ұлттық даму мақсатын көздеп, бірінде бар игілікті екіншісі қабылдап, рухани байып, үлкен мұраттар көздеп тізе қосып қимылдай алған жоқ. Сондықтан оқта-текте өтетін онкүндіктер мен мәдениет күндерінде достық, ынтымақ туралы айтылатын сөздердің шындығы да жартыкеш естілетін. Қазақтың да, өзбектің де ішкі сыры мен арманы тұйық қалпында қалып, тосырқаушылық пен жатырқаушылық ұлғая түскендей болатын. Екі халықтың зиялы қауымы бірінің тіліндегі әдебиетті екіншісі түпнұсқадан оқи алмайтындай халге жеткен еді. Өзбек тіліндегі шығармалар қазақшаға, қазақ әдебиетінің туындылары өзбек тіліне көбінесе орыс тілі арқылы аударылып келді. Ал Қазан төңкерісіне дейін ортаазиялық түрік тілінде жазылған кітаптар мен қолжазбаларды қазақтың да, өзбектің де, түркменнің де, татардың да қара танытындары еркін оқып түсінген. Көпшілігіміз үшін сол тілде жасалған мол қазына әлі күнге дейін «жабық» күйінде жатыр.

Әсіресе, қыркыншы жылдардың бас кезінде Орта Азия мен Қазақстан халықтары кириллицаға – орыс алфавитіне көшкеннен бері бір-біріміздің жазуымызды оқу қиындап кетті. Жаңа алфавитті қабылдағанда туысқан халықтардың зиялы

өкілдері бас қосып, әріптер мен басқа да ережелерді өзара келісіп алуға мүмкіндік берілмеді. Орфографиялық, терминологиялық, транскрипциялық ала-құлалықтар барған сайын көбейіп, ежелден бір-біріне етене тілдер бірте-бірте жырақтай берді. Біздің өзбек тарихы мен мәдениетінен білеміз дегеніміз тым жұпыны деректер болып келгенін мойындау керек. «Өзбек – өз ағам» деген қанатты тіркестің тасасында қандай нақтылы мағына жатқанына да көңіл көзімен қарайтын кезіміз келді.

Ерте кезде «тоқсан екі баулы өзбек» деген дақпыртқа ие болған көшпенділер бірлестігі бүгінгі қазақ пен өзбектің арғы тегін құрайтынын зерттеушілер дәлелдеп берген. Сол тайпалар мен рулардың үрім-бұтағы Өзбекстанның барлық атырабында өмір кешіп келеді. Әрине, ғасырлар бойында олардың тілінде, салтында, кәсібінде күрделі өзгерістер пайда болған. Қазіргі өзбектің құрамына түркіленген өзге этникалық топтар мен ерте кезден түрік тілінде сөйлеген жергілікті халықтар да қосылған. Сонымен өзбек аталған халықтың тарихы қат-қабат, шытырман екенін көреміз. Өзбектердің музыкасы мен саздық аспаптары тәжіктердегіге үндес екенін айтсақ та тарихи-мәдени байланыстың аса күрделі болғаны сезіледі. Самархан мен Бұхара өңіріндегі елдер ежелден қос тілді болып қалыптасып, өзбек, тәжік тілдерінде барабар сөйлейтін еді. Өзбектің классикалық әдебиетін жасаған шаирлардың бәрі де осы екі тілде қатар жазып, қымбат мұра қалдырған. Осы дәстүр көп ретте қазірге дейін жалғасып келеді.

Зерттеушілер Науаи шығармаларының тілі түрік тайпаларының қайсысының тіліне негізделгенін тексере келіп, «түбірі осы» деп Әндіжан диалектісіне тоқталады. Бірақ сонымен қатар олар ұлы ақын Орта Азияны жайлаған басқа да түрік рулары мен бірлестіктерінің тілін жете меңгеріп, пайдаланғанын мойындайды, солардың қатарында қонырат, жалайыр, қият, барлас, тархан сияқтыларды атайды. Шаир түрік әдебиетінен қанша нәр алса, тәжік парсышадан да соншалық үлкен ықпал көрген. Науаи шығармаларының сөздік

құрамында берісі тәжік-парсының, арғысы арабтың сөздері мен оралымдары жүреді. Ұлы ойшыл акын тәжік-парсының ұшы-қиырсыз назым-өлең дәстүріне мықтап сүйенген, оның өрнек кестелерін, бейнелі тіркестерін мол қолданған. Сондықтан да Науаи шығармаларын екі үлкен әдеби дәстүрдің – түріктің және парсының көркемсөз жетістігінің қосындысынан туған тамаша құбылыс деп қарауға болады. Науаи – ескі өзбек тілінде шығарма жазуды бастаушы емес, ілгері дамытушы, жаңа белеске көтеруші. Одан бұрынырақ та, онымен замандас та көптеген шаирлар түрік тілінде жазып келген. Өзбек ауыз әдебиетінің «таза» түркі, ал жазбаша шығармалардың белгілі дәрежеде «аралас» тілінде жасалу үрдісі осындай жағдайда қалыптасқан.

Әлішер Науаи өзінің бүкіл саналы өмірін ескі өзбек тілінің шын мәнінде әлемдік деңгейге көтерілген тіл болуы үшін күреске арнады. Халықтарымыз тәуелсіздік алған кезеңде ұлт тілінің тағдырын ойлау ең бірінші кезектегі уәзипаға айналып отыр. Ендеше Науаидың асқақ мұраты өзбектің де, қазақтың да, қырғыздың да, түркменнің де қазіргі шақтағы көкейкесті мүддесімен орайлас келеді. Шығармашылық жолының алғашқы тұсында көне дәстүр бойынша парсыша жазуға ден қойған шаир өзінің негізгі шығармаларын ескі өзбек тілінде жаратады. Өзінен бұрын өткен данышпан шаирлар Низами мен Дехлеви салған жолмен «Бестік» («Хамса») жасауға кіріседі. Ол дастандар: «Хайрат-улабар» («Жақсылардың қайраттануы»), «Фархад пен Шырын», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Сәбғәй сәйәр» («Жеті кезбе»), «Садди Искандери» («Ескендір дуалы»). Бұл шығармаларды жалпы түрік әлемі өзіне зор мақтаныш санайды. Қазақ халқының данышпан ақыны Абайдың өзіне өшпес өнеге көрсеткен шығыс шаирлары қатарында Науаи есімін атауының терең мәні бар.

Ежелден туыс екі халықтың арасындағы рухани байланыс әр тараптан көрініс береді. Соның ішінде атап көрсетерлік тағы бір сала – ауыз әдебиеті. Фольклордың эпос, ертегі, аңыз, мақал-мәтел секілді жанрларындағы ұқсастық пен үндестік

тіпті мол. Олар халықтарымыздың арасындағы тарихи-генетикалық, тарихи-мәдени қарым-қатынастардың күрделі болғанын байқатады. Күллі шығыс әлеміне атағы мәлім «Сейфілмәлік», «Таһир-Зухра», «Бозжігіт», «Жүсіп-Зылиха», «Ләйлі-Мәжнүн» сынды дастандар да ортақ байлығымыздай. Қазақтың классикалық қаһармандық эпосы «Алпамыс батырдың» өзбектер арасында да данққа бөленіп отыруы осы жырды шығарушы, айтушы, дамытушылар қазақ, өзбек құрамындағы рулар екенін дәлелдейді. Ертеде өзбектер той үстінде «жар-жар» айтқаны, домбыра, қобыз тәрізді саздық аспаптардың күні бүгінге дейін өзбектер арасында сақталып келуі халықтарымыздың бір кезде «қазақ-өзбек» немесе «өзбек-қазақ» болып келген кезеңінің куәгерлері.

Қазіргі өзбек шаһарлары мен кенттеріндегі сәулетті ескерткіштердің атағы әлемге аян. Әсіресе Самархан, Бұхара, Хиуадағы көне жәдігерлер әлі күнге дейін ғажайып әсемдігімен көз тартады. Әдетте осы ескерткіштерді кім жасаған дегенде отырықшы елдердің аты аталады да, бұрынғы көшпенділерден шыққан өнер қайраткерлерінің есімі ұмыт қалдырылады. Бұл ғылыми әдебиетте соңғы кезге дейін үстемдік етіп келген евроцентристік теорияның сарқыншағы демеске болмайды. Европа ғалымдары Тұрандағы өркениет атаулының бәрін парсылар жасаған, ал түркілер жаулаушылар, киратушылар деген қисынды сан әулеттің санасына сіңіргені мәлім. Мұндай тұжырымның жалған екендігін тарихтың өз шындығы бұлтартпас мысалдармен әйгілейді. Бұл ретте Жалаңтөс баһа-дүрдің (1576-1656) атакты қолбасылығының үстіне артына өшпес із қалдырған құрылысшы болғанын айтсақ та жеткілікті тәрізді. Көшпенді алшын тайпасынан шығып, зор дарыны мен қайратының арқасында сан соғыстарда қол бастап, жеңіске жеткен, кезінде Самархан шаһарының билеушісі болған Жалаңтөс баһадүр әмірімен тұрғызылған ғимараттар әлемдік сәулет өнерінің озық үлгілері болып келеді. Самарханның орталығында, Регистан майданында (алаңында) айбынды билеуші салдырған екі

құрылыс – Ширдар (арыстанды) мен Тіллә-кәри (алтынмен аптаған) өзінің тіл жеткісіз әсем өрнектерімен көз тартады, адам шеберлігінде шек жоқ екенін ұқтырады. Жалаңтөс салдырған тағы бір тамаша мешіт Самарханнан он екі шақырым жердегі Дақбет қыстағында атакты ғұлама Махдуми Ағзам қабірі жатқан жерде. Өзбекстан үкіметі бұл күнде осы мешітті жөндеуден өткізіп, байырғы қалпына келтіруге мол қаражат бөлген. Өзбек тарихшылары Темір Шырынов, Мұхаммед Исамединов, Ахмеджан Аулуқұлов өздерінің «Хазрет Махдуми Ағзам уә Дақбет» (1994) деген кітабында Жалаңтөс баһадүрдің Самарханды билеп тұрған кезде жүргізген құрылыстарының қарқыны мен көлемін атышулы Әмір Темірдің әрекеттеріне салыстырады. Бұл мамандар аузымен айтылған үлкен баға!

Өзбекстан шаһарларында қазірге дейін сақталып келген заттық ескерткіштердің біразында көшпенді қазақ қабиларуларынан шыққан атакты адамдардың үлесі бар екеніне басқа да мысалдар табылады. Біз бұл мәселені айтқанда қазақ, өзбек мәдениеттерінің көп жағдайда бірлесе, бір-біріне тәсір ықпалы тие отырып дамығанын еске салуды ғана көздедік. Екі халықтың шекарасының ешқашан да «қытай қорғанымен» бітелмегені көшпенділер мен отырықшылар арасында өзгеше қызғылықты қарым-қатынастар туғызған, ортақ рухани мұра – сәулет ескерткіштерін қалдырған. Халықтарымыздың арасындағы мызғымас достықтың рәміз-символы осындай-ақ болар. Біз бұл кезге дейін халықтарымыздың тарихын бөлек-бөлек қарастырып келдік. Шындығында Түркістан халықтарының жасаған мәдени, ғылыми, заттық мұрасында ортақтық сипат мол. Мәселен, Орхон-Енисей жазбалары, «Құтадғы білік», «Лұғат ат-түрік», «Дивани хикмет» секілді мәңгілік мәнін жоймас ескерткіштер – бір халықтың емес, барша түрік халықтарының қадірлі мүлкі.

Ертедегі ұлы ғалымдар мұрасы жөнінде де кең көзқарас ұстануымыз шарт. Мәселен, Отырарда туып, ғылым ғарышына самғаған Әбунасыр әл-Фарабиді тек қазақ шеңберінде алып

қарау аздық етер еді. Кезінде әлемнің екінші ұстазы атанған ғұламаны Орта Азияның барлық халқы өзінің ұлы бабасы санауында ешбір ерсілік жоқ. Фараби заманында Тұранның жұрты бүгінгідей өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен, қарақалпақ болып бөлшектеніп аталмай, тұтас бір ел саналатын еді. Осы тұрғыдан алып қарағанда, ұлы ғалымдар Хорезмиді, Бируниді де қазіргі Өзбекстан әлемімен шектеп қою ақылға сыймайды. Олардың қалдырған білім қазынасына барша түркістандықтар мұрагер деп есептеу керек.

Келешекте түрік халықтары жасаған көркемдік қазынаны кең насихаттайтын болуымыз керек. Мәселен, «Алпамыс», «Манас», «Қобыланды батыр», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Едіге батыр», «Көрұғлы» эпостарын барлық түрік жұрты өздерінің оқу программалары мен оқулық, хрестоматияларына енгізуі орынды болар еді. Сондай-ақ, айталық, Науан, Физули, Мақтымқұлы, Абай шығармаларын өзбек, азербайжан, түркмен, қазақ жеке-дара «иеленбей», ортақ қазынамыз деп қараса игі.

Түркістан халықтарының арғы-бергі тарихы мен мәдениетін таныстыратын оқулықтар керектігі де зайыр. Бұл елдердің мәдениетін жақындастыра, өзара таныстыра түсудің бір маңызды шарты бәріне ортақ мәдени, қоғамдық журнал шығару болар еді. Ал ғылымның түрлі саласындағы ізденістерді бірлестіріп, жоспарлы, жүйелі түрде зерттеулер жасайтын Орталық Азия академиясы керектігінде күмән жоқ. Түбінде Түркістан халықтарының энциклопедиясы тұтас қалпында жарыққа шығатын болар деп үміттенеміз.

1994 жылы әлем жұртшылығы ұлы ғалым Ұлықбектің туғанына 600 жыл толуын зор құрметпен атап өтті. Бұл – оның бүкіл адамзат алдындағы еңбегін бағалаудың нышаны. Ұлықбек есімі мен еңбегі қазақтарға ерекше жақын болатын себептер жеткілікті. Туысы жағынан барлас тайпасынан таралған ұлы ғалымның өз еңбегін де, шыққан тегін де бұрынғы қазақ зиялылары жақсы білген. Самархан атырабын жайлаған қазақ руларының бауырластық жан-жақты

байланыстары болғаны белгілі. Сол себепті Әмір Темірдің де, оның немересі Ұлықбектің де аты мен заты қазақ халқына тым жақын естілетін. Олар жөнінде ел арасында сақталған аңыз, әпсаналар да, жазба әдебиет шығармалары да аз емес.

Аса көрнекті ақын Ғафур Ғұлам қазақ пен өзбектің бауырластығын бейнелі түрде «бір кітаптың екі беті» деп сипаттаған еді. Тереңдеп тексере білсек, әлі де болса ашылмаған, танылмаған қаншама беттерді парактай беретініміз анық.

II

Өткендегі ұлы ғалымдар мен қайраткерлер хақында халықтың өз түсінігі, бағасы болады. Кейде ондай деректер тарихтың анық желісінен жырақтап, аңыз, әпсанаға айналады. Бұл арада маңыздысы қандай да болмасын ауызша тараған мағлұмат тарихи істердің нақтылы қайталамасы болғандығында емес, халықтың санасында өшпес із қалдырғандығында. Күллі түрік, ислам дүниесінің әулие тұтқан данышпан шаиры Ахмет Иассауи жөніндегі әңгімелер жүздеген жылдар бойында ұмыт болмай, әулеттен әулетке тараған. Оның пайғамбар жасына келген соң одан арғы өмірді керексіз санағандығы, қалған өмірін жер астындағы қылуette өткізгені туралы әпсананы естімеген адам кем де кем. Мұның өзі пайғамбар жолының әділдігін насихаттаудың ең ғибратты тәсілі еді.

Әмір Темірдің Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи мавзолейін салдыру тарихына байланысты аңыз әңгімелер өз алдына бір төбе. Атақты қолбасы осы ескерткішті тұрғызуды қадағалап, Түркістанға талай рет келгенін тарихи манбелер сипаттайды. Сол келген кездерінде Әмірдің мұнда не істеп, не қойғаны хатқа түспегені белгілі. Ал ел арасында ауызекі әңгімелер сақталған. Солардың бірін келтірейік. Бір жолы алысқа жорыққа аттанып бара жатып Әмір Темір Түркістанға соғыпты. Қолбасы жорыққа шыққанда қарапайым киінеді екен. Қасындағы серіктерімен бір кемпірдің үйіне қонады. Меймандардың кім екенін білмеген кемпір оларға бидай көже пісіріп берген деседі. Жолдан шаршап және ашығып келген

Әмір Темір ыстық көжені іше бергенде аузы күйіп, үй иесі кемпірге: «Шеше, көжеңіз өте ыстық екен ғой», – депті дейді. Сонда кемпір: «Әй, шырағым-ай, көжені бетінен, жауды шетінен алады дегенді білмейтін бе едің?» – деген екен дейді. Жер жаһанның аумағы екі патшалыққа аздық етеді деп неше елдерді бірінен соң бірін бағындырып үйренген жаһангер әлгі қарапайым кемпірдің сөздерін естігенде: «Мынау бір есте боларлық ақыл екен», – деп ойланып қалған дейді. Нақтылы өмірде дәл осындай әңгіме болды ма, жоқ па, бірақ бұл арадан Әмір Темірдің халық даналығына құлақ түре білетін зеректігі сездірілген.

Қазақтың ең көркем жырларының бірі – «Едіге батыр» эпосында Әмір Темірдің аты Сәтемір болып өзгереді. Халық қиялы алыста жатқан Темірдің даңқын әсірелеп әкеткен. Сонда да болса Әмірдің байтағы Самархан шаһары екенін, оның айбынды қолы Тоқтамыс ханның әскерін тас-талқан етіп жеңгенін ел естелігі қапысыз куәлендіреді. Сәтемір хан есімі бірсыпыра аңыз, ертегілерде де кездеседі. Мұнан шығатын үлкен бір қорытынды сол – Орта Азия халықтары, соның ішінде қазақ халқы қолбасы әрі мемлекет қайраткерінің айбарын таныған, қасиетін мойындаған.

Әмір Темір туралы жазба әдебиет куәліктері де елеулі орын алады. Тұран өмірінің ұлылығын аса күшті жырлаған ақындардың бірі Мағжан Жұмабаев деуге лайық. Оның «Ақсақ Темір сөзі» деген қысқа өлеңі терең мағыналылығымен және бейнелілігімен ерекшеленеді. Әмір Темірдің монолога түрінде берілген шумақтар қорғасындай салмақты:

– Жиһан деген не нәрсе?

– Алақанның аумағы

Бір ауданда көп тәңірі,

Болудың тіпті жоқ сәні.

Тәңірі – көктің тәңірісі,

Күңіренсін, көгін билесін!

Жер тәңірісі – Темірмін,

Жеріме ешкім тимесін!

Көк тәңірісі – тәңірінің,
Тұқымы жоқ, заты жоқ.
Жер тәңірісі Темірдің,
Тұқымы – түрік, заты – от!

Қазақтың аса көрнекті жазушысы Ілияс Есенберлин өзінің «Алтын Орда» деген трилогиясында Әмір Темірдің өмір жолы мен жарқын бейнесін кең де келісті әңгімелеген. Мұндай мысалдарды келтіре беруге болар еді.

Ұлықбек тақырыбы да қазақ әдебиетінде көптен бері орын алып келе жатқаны белгілі. Ол туралы жазба әдебиеттегі жақсы өлеңді түрік данқының жыршысы, ұлы ақын Мағжан Жұмабаев кітаптарынан табамыз. Атап өтерлік бір нәрсе – сол Мағжан ақын Ұлықбек есімін түрік халықтарының атын әлемге танытқан қайраткерлер қатарында атайды. Ақын өзінің «Түркістан» деген өлеңін:

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой, –

деп бастайды да, Тұранның ұлы адамдарын көкке көтере мадақтайды. Кезінде Шығыстың екінші ұстазы атанған Әбунасыр әл-Фарабиді құрметпен еске алады:

Түріктің кім кеміткен музыкасын,
Фараби тоғыз шекті домбырасын.
Шерткенде тоқсан тоғыз түрлендіріп,
Жұбанып, кім тыймаған көздің жасын?!

Мағжан Жұмабаев Ұлықбекті заманында теңдесі жоқ ғұлама деп сипаттайды.

Тұранды мақтамаймын тектен текке,
Онсыз-ақ Тұран таныс талай шетке.
Сырласқан үйде отырып аспан-көкпен,
Білгіш аз жеткен жүйрік Ұлықбекке.

Қазақ әдебиетіндегі Ұлықбек жайындағы шығармаларды екі топқа бөліп қарауға болады. Оның бірі – ұлы ғалымның даналығын ардақтаған өлеңдер болса, екіншісі – ғылыми

зерттеу еңбектер. Алдымен назым өлеңдерге тоқталайық. Қазақ ақындарының туысқан өзбек халқының ұлы астроном ғалымына деген құрметі шын жүректен шыққан сөздер болып естіледі. Олар Ұлықбекті ортақ мақтаныш көреді, дарындылығын, мақсаттылығын үлгі санайды. Мәселен, Өтебай Тұрманжановтың «Ұлықбек» деген өлеңінде ғалым өмірінің надандықпен күреске толы жолдары, тақ пен төгге қызықпағаны, адамзат игілігі үшін қалтқысыз еңбек еткені, сол арқылы ел-жұртының алғысына бөленгені кең айтылады:

О, Ұлықбек! Келіп тұрмын қасына,
Гүл қоюға өз қолыммен басыңа.
Неше ғасыр, неше жылдар өткенін,
Бір өнерпаз жазған екен тасыңа.
О, Ұлықбек! Аласасың, биіксің,
Бір басына екі тәжді киіпсің-
Жердің тәжін кигенменен жер үшін,
Түбінде сен көктің тәжін сүйіпсің.
Қараңғылық тәжін киген қаралар,
Ел бойынан арылмаған жаралар.
Қайрай берді қанжары мен қылышын,
Жанталасып жалдап сұмдар – жан алар...
Сен адам ең бұзбады төж сананды,
Сүйе бердің бұрынғыдай адамды.
Ғашық болып «Зуһра қызға» – жұлдызға,
Байқай алмай қапсын қас пен жаманды.
Қан көкसेген қара жүрек арандар,
Сәлдесі үлкен салпақ құлақ надандар.
Тұзақ құрып, қадамына қақпан сап,
Құртуға асық болды сені арамдар.
Жұлдызды ойлап ағартыпсың шашынды,
Жердегі сен ұмытыпсың қасынды,
Сенен тартып жердің тәжін алам деп,
Кесіп алды-ау жұлдыз тәжді басыңды.
Сонан бері қанша заман өтіпті,
Жалмауыздар жерге кіріп кетіпті.

Сені ғасыр қанатына мінгізіп,
Жарық, нұрлы өмірге алып жетіпті.
Жас жарандар жиналыпты қасына,
Жұлдыздан тәж кигізілті басына.
Кафедрада дәріс оқып тұрсың сен,
Бар ұрпақтың ғылым қуған жасына.

Осы жолдарда Ұлықбектің патшалық тәж бен ғалымдық тәжді қатар ұстағаны, дұшпандарының қолынан мерт болғанымен, ғылымдағы ұлылығы оны мәңгілік тұғырға қондырғаны әдемі бейнеленген.

Көрнекті өзбек жазушысы Әділ Якубовтың «Ұлықбек қазынасы» деген романында осы халдер кең баяндалғаны қазақ оқушысына жақсы мәлім екенін жол-жөнекей айта кетейік. Ә.Якубов романында Әмір Темірдің немересі, ұлы ғалым әрі үкімдер Ұлықбек өмірінің фанатик діншілдер қастандығы мен өз баласы Әбдуләтиптің кара жүрек жауыздық әрекеттерінің кесірінен тақтан тайған, жендеттер қолынан өлтірілген ақырғы кезені, туған әкесінің қанын мойынына арқалап, биік мансапка қолы жеткен Әбдуләтиптің елді дүрліктірген қысқа да қаныпезер билеушілік «дәурені» сөз етілген. Шығармада адамдық пен зұлымдықтың арасындағы әзелден келе жатқан толассыз шайқастың нақтылы тарихи ситуацияларға негізделген бір үзінгі көреміз. Қолында билігі тұрған, ұзақ жылдық ел басқару тәжірибесі бар әрі халқына жақсы аты шыққан Ұлықбектің мерт болуын көрсету қаншама терең шындықтарды ұрымтал тұсынан таныстыруға жараған. Бұл арада ескірмейтін бір ақиқат – заманындағы бел алған сенімдер мен нанымдарға қайшы келсе, кім-кімнің де басы қатерге ұшырайтыны шыншыл ашылған. Айналасындағы жәңіл діндарлар мен тойымсыз дүниеқоныз атқамінерлер, мансапқорлар одағы аспан әлемін ақылмен болжап, сиқыр дүниенің сырын білген ғұламаның ғұламасы Ұлықбектің өзін трагедияға ұшыратады. Нағыз ғылым жолы жалғандықпен, жасандылықпен мәмілеге келмейді, сол үшін де ондай жолға шындықты пір тұтқан, тәуекелге бел буған, ойы мен сезімі таза кіршіксіз жандар ғана бара алады,

«Ұлықбек қазынасы» романының үлкен бір тағылымы – осы. Ғылымды саудаға салып, әр патшаның тұсында пікірін өзгертіп, сан құбылатын ғалымдардың қауіпті екенін көрсете алуы да, кейінгілерге сабақ болатын нәрсе. Сонымен қатар ғалымның зор мұраты өзінен сон адал шәкірт, ғылыми мектеп қалдыру екені өшпес өсиет болып естіледі. Шығарма мансап жолының көп жағдайда арамзалық, кісәпірлікпен ұштасып жататынын ұқтырады, дүниедегі ең таза жол еңбегіне сәйкес зейнет көру, басқалардан қулық асырып, сыбағасына сұқтанбау екенін, қанағатсыздық, нысапсыздық түбі ойран болатынын тарих тағылымы етіп ұсынады.

Осы сарын қазақ қаламгерлерінің Ұлықбекке арналған туындыларында тұрақты желі тартып отыратыны екі халық әдебиетіндегі дәстүр туыстығын дәлелдей түскендей.

Қазақстанның халық жазушысы Ғафу Қайырбековтің ұлы ғұламаға арналған шығармасы биік көркемдік шешімімен ерекшеленеді.

Ол аспанның тұңғиығын бойлады.
Ұшқыр қиял, асыл ақыл байламы.
Көк әлемнің құпиясын білмекке,
Өмірінің кетті жыл мен айлары.
Ол бастады Темір білмес жорықты,
Табиғаттың сыр-сипатын мол ұқты.

Ақынның «оның өмірі жұлдыз болып зымырап, Орта Азия аспанында қадалды» деген жолдары тапқырлықты танытады. Ұлықбектің адамзат көлеміндегі жаңалығын «Сол бірінші көкке қолын нұсқаған, сол бірінші көк тұтқасын ұстаған» деген теңемелер арқылы бейнелейді.

Ұлықбек тақырыбына қазақтың басқа да бірталай ақындары қалам тартқан. Көрнекті ақын Әбіраш Жәмішев «Екі дүние игілігі бұйырған» деген өлеңінде Ұлықбекке тебіреністі, шабытты шумақтарын арнайды.

Екі дүние игілігі – ғылым менен білімде,
Пайғамбардың бұл өсиеті шын мұсылман ділінде.
Сол игілік бұйырған жан – ұлы жүрек Ұлықбек,

Данқы жеткен, дәрпі кеткен тарап Қытай, Үрімге...
Зеңгір көктін шымылдығын тас қараңғы түнде ашты,
Жымың қаққан жұлдыздармен жан-жүрегі жарасты,
Ақ мандайы айдай болып нұрланды да жарқырап,
Дүмшелердің даң-дұнынан көкірегін мұң басты...
Жана берді ол тұтатқан медреселер шамдары,
Сол шамдардан сәуле тарап білім оты лаулады.
Ұлықбектің жұлдыздары әлемге нұр төгеді,
Секілденіп Ұлылық пен Мәңгіліктің айғағы.

Белгілі ақын Жаппар Өмірбековтің өлеңінде де бүкіл өмірін ғылым жолына бағыштаған, «уақыттың өлшемін де іздеген, кеңістіктің мөлшерін де іздеген, ақиқаттан күдерін бір үзбеген» білімпаздың нұрлы бейнесі мадақ етілген. Ақынның өлең шумақтары ұлы ғалымға деген айрықша құрметтен туғаны сезіледі.

Көкірегі ғаламдарды шарлаған,
Көк күмбезін жеті көзі барлаған.
Өз елінде қараңғыны жарық қып,
Өткен екен асқақ ойлы арлы адам.
Ой-қиялы арманменен ұласқан,
Білгірлігі білерімен ұласқан,
Заманында бұл ғалымнан кім асқан?..

Ұлықбекке арналған еңбектердің бір парасы – ғылыми талдаулар мен таныстырмалық очерктер. Бұларда ұлы астрономның ғылымдағы еңбегі, оның өскен заманы, қоршаған ортасы, ашқан жаңалықтары, қалыптастырған мектебі жөнінде аса бағалы мағлұматтар келтірілген. М.Ысқақов пен С.Назаровтың «Математика мен математика жайындағы әңгімелер» (1967) деген монографиясында Ұлықбектің ғылымдағы орнын жаһандық көлемге көтеріп қарағандық байқалады. «...Ұлықбектің ғылымдар тарихында алатын орнының екі түрлі ерекшелігі бар, – дейді авторлар, біріншіден, адамзат тарихында Ұлықбектен басқа ешбір патша ғылымды дамытып, ғалым ретінде кітап жазған емес, керісінше, ешбір патша ғалым болған емес. Ескендір Зұлқарнайын Аристотельден оқып білім алған,

бірақ ғылымға қосқан тырнақтай да үлесі жоқ, өмірін жаугершілікпен өткізген» (240-б.). М.Ысқақов «Халық календары» (1963) атты еңбегінде Ұлықбектің негізгі туындысы «Зиджи Гураганиға» кеңінен тоқталып, ғылыми талдау жасайды.

«Великие ученые Средней Азии и Казахстана» (1965) аталған жинақта физика-математика ғылымдарының докторы Ауданбек Көбесовтің «Улугбек – внук Тимура» деген көлемді очеркі орын алған. А.Көбесов «Өл-Фараби» атты кітабында Ұлықбек тақырыбына қайта оралып, «Ұлықбек және оның мектебі» деген атпен жеке тарау қосқан. Х.Әбішұлының «Халық астрономиясында» Ұлықбек есімін зор ілтипатпен атап, оны дүние жүзіне даңқы жайылған астроном ғұламалар қатарында сөз етеді.

Бұл келтірілген мысалдар қазақ арасында Ұлықбек еңбегі мен атағы ертеден бері кеңінен танымал болып келгенін көрсетеді. Бір ғажабы – бұл тақырыпқа қалам тартқандардың бәрі де ұлы ғалымды нақ өз халқының перзентіндей көріп сөйлейді. Бұлай болуы кездейсоқ емес. Өйткені Түркістан халықтарының әдебиет, мәдениет, ғылым, өнер тарихы көп ретте бір-біріне тығыз байланысып жатыр. Болашақта Орта Азия мен Қазақстан елдерінің ортақ тарихын жасау міндеті қойылып отыр. Осындай биік мұратты нысанаға алып, бірлесіп еңбек етудің арнаулы жоспары жасалса дұрыс болар еді. Ол үшін бірлескен координациялық орталықтар керек. Түрік халықтары адамзаттың дамуына үлес қосқан ұлы ғұламалар мен ойшылдары бергенін мақтаныш тұта білуі қажет. Олардың аттарын мәдени, ғылыми мекемелерге қойып, ескерткіштер тұрғызуымыз ләзім. Қазақстанның астанасы Алматы қаласында Ұлықбек атына көше аты берілуі – осындай ілтипаттың белгісі. Бұл бастама жалғасын таба берсе, құба-күп. Орталық Азияда дүниеге келген ойшыл данышпандарды әрбір халық өзіне ғана меншіктемей, ортақ байлығы екенін, мұны тарих та, тағдыр да, дін де, тіл де куәлендіріп тұрғанын мойындауы шарт. Адамзаттың өркениеті тарихында түрік әлемі деген әсем, ғажап күмбез тұрғызылғанын сонда ғана түсінеміз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАЗЫНАСЫ

Кейінгі жылдарда түркі халықтары ауыз әдебиеті мұрасының көп томдықтары шығуы – елеулі мәдени құбылыстардың бірі. Өзбек, татар, башқұрт фольклорының байлығы оқушы жұртшылықтың қолына тиіп, рухани игілікке айналды. Қазақ ауыз әдебиетінің жүз томдық жинағының он төрт томы жарық көруі де осы бағыттағы қадам болып табылады. Мұндай басылымдардың тілі, тарихы, тағдыры жақын түркі халықтарының бір-бірімен терең тамырластығын түсінуіне де пайдасы зор. Бір кезде патша өкіметінің, одан бергі жерде тоталитарлық жүйенің зұлым саясатының салдарынан өзара байланысы жойылып, бөлшектеніп, бір-бірінен жат болып кеткен туысқан халықтардың «қайта табысуына», ежелгі жақындықтарын еске түсіруіне фольклор өз тарапынан септігін тигізе алатыны кәміл.

Осы реттен алғанда бауырлас қарақалпақ халқының жиырма томдық фольклор текстерінің жариялануын бірегей оқиға деп қарау керек. Қарақалпақтың қазаққа егіздің сыңарындай ерекше жақындығын дәлелдеп жатудың өзі де артық болар еді. Ел арасын алыстатқысы келетіндер қаншама тырысып, бұл халықтардан «айырмашылықтар» іздегенімен, ежелгі түбі бірге туысқандық көрінбей, байқалмай тұрмайды. Анық түбірлестікті іздеген адам, қолдан жасалған жалған теориясымақтарға жүгінбей, халық даналығы жасаған ауыз әдебиеті ескерткіштерін оқысын.

Ежелден тағдыры ортақ елдің әрідегі Алтын Орда, Ноғай Ордасы тұсындағы тығыз қарым-қатынасын сөз етпегенде, қарақалпақтар XVII ғасырдың ақырынан XVIII ғасырдың орта тұсына дейін Сырдария бойында өмір кешкенін айтсақ та, түбі бірге туыстықтың сыры біршама айқындалып қалады. Қарақалпақтар Қуаңдария мен Жаңадариядан су шығарып, диканшылықпен айналысқан. Олар XVIII ғасырда он төрт ру және қоңырат деп екі арысқа бөлінген. Он төрт ру Қыпшақ, Қытай, Манғыт, Кенегес болып, өз ішінен жіктелген. Қоңырат

та өз тарапынан жеке топтарға бөлінген. Тәуке ханның тұсында қарақалпақтар қазақпен бір бірлестік құрамында болған. Бұдан кейін кіші жүз хандарының қоластына қарайды. Аталған кезеңде Сырдария қарақалпақтары түркістандықтар, ал Түркістан күллі қарақалпақтың ата жұрты делінген. Сырдария жағалауындағы Сығанақ пен Жанкент бұл халықтың тарихында маңызды орын алған. Жоңғар жаулаушылығы кезінде қазақ секілді қарақалпақ та дүшпан шапқыншылығына душар болған. Туыс жұрт XVIII ғасырдың орта шенінде Хорезм жеріне барып табан тіреген. Бұл халқ Жиен жыраудың «Босқан ел» деген дастанында суреттелген. Осы және басқа көптеген мағлұматтар қазақ, қарақалпақ ауызекі әдебиеті ұқсастығының негізінде көбінесе тарихи-генетикалық сипат басым жатқанын дәлелдейді.

«Қарақалпақ фольклорының» жиырма томдығында ауыз әдебиетінің барша жанры қамтылған. Бұлардың әр тараптан-аса маңызды басылым екенін атап өтуіміз ләзім. Ең алдымен мұнда қарақалпақ халқының есте жоқ ескі замандардан бері шығарған, жетілген, сан әулеттің сынынан «өткізген» көркемсөз қазынасы топталған. Осы қазынаның қасиетін тұжырымды түрде сипаттар болсақ, бірнеше мәселені алдымен атап айтқан болар едік. Біріншіден, сөз болып отырған көп томдық қарақалпақ халқының сан ғасырлар бойында бастан кешірген ахуалынан мол мағлұмат береді. Демек, бұл кітаптардың ең басты құндылығы халықтың «көркемделген» тарихын елестете алуында деп білеміз. Екіншіден, ауыз әдебиеті жәдігерлерінде халықтың дүниетанымы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, адамшылық дәстүрі мен алдан күткен үміті, дүниедегі жақсылық пен жамандық туралы түсінігі, құбылыстарға берген бағасы көрініс тапқан. Бұл – фольклордың теңдесі жоқ тәрбие құралы екенін аңғартса керек. Ақырында ауыз әдебиеті шығармалары халық тілінің кені, телегей теңіз айдыны екенін көрсетуіміз шарт. Бейнелі сөздер мен тіркестердің, теңеме мен баламаның, нақылдың, канатты сөздің, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіретін мақал-мәтелдің мысал мен тәмсілдің, терең фи-

лософиялық мәні бар толғаулардың неше алуаны фольклорда екенін бұрынды-сонды білімпаздар айтып кеткені де белгілі. Болғанды ғана емес, болуы мүмкінді, болуға тиістіні аскак бейнелей алатын ертегі мен эпоста, аңыздар мен әпсаналарда асқаралы бейнелер жасалған. Мәрттік, адамдық үлгісі қандай, батырлық, қайсарлық өнеге қайсы, тапқырлық, даналық, имандылық шарттары неде деген сұрақтардың бәріне де ауыз әдебиеті әділ де ақиқат жауабын берген. Сондай-ақ ел азаттығы мен бақытына кесір келтіретін жаман мінездер мен жексұрын қылықтардың қай-қайсысы да әшкереленіп отырған. Сөз қадірін, өмір сұлулығын үйретуі, жақсылыққа құштарлықты үздіксіз насихат етуі, халықты өршілдікке, өміршендікке баулуы ауыз әдебиетінің көп қырлылығын дәлелдейді.

Әңгіме тақырыбы болып отырған жиырма томдықтың жанрлық құрамы жан-жақты. Екі том түгелдей ертегілерден тұрады, бұлардың ішінде қиял-ғажайып, тұрмыстық, хайуанаттар жайындағы шығармалар тізілген. Аңыздар, әпсаналар, рәуаяттар, тарихи өлеңдер, эпикалық дастандар, айтыстар, тұрмыс-салт жырлары, халық лирикасы, мақал-мәтелдер, жұмбақтар тағы басқа жанрлар қарақалпақ фольклорының ұшы қиыры жоқ рухани қазынасын мәлімдейді. Біз бұл арада осыншама үлкен байлықтың кейбір тұстарына ғана қысқаша кідіреміз, «қазақтың қарақалпақпен туысқандығы, міне мұнда» дейтіндей мысалдарға жұртшылық назарын аударамыз.

Сөзді эпостан бастасaq, алдымен «Алпамыс батырға» тоқталу парыз. Қазақ халқының классикалық эпосы «Алпамыс батырдың» аты мен даңқы республикамыздың барлық өңіріне мәлім. Бұл жыр Қазан төңкерісіне дейінгі уақыттың өзінде әлденеше рет кітап болып басылып, ауылдан ауылға, ауыздан ауызға тараған. Кеңес заманында, жырдың түрлі нұсқалары ел арасынан жазып алынып, қайта-қайта жарияланып келгені де анық. «Алпамыс батырдың» қазақша, орысша текстері қатар беріліп, толық түсініктемесімен басылуы да айтулы істердің қатарына қосылады. Қазақ халқына соншалық сүйікті «Алпамыс батырды» қарақалпақ томдарынан оқығанда ешбір

таңырқау да, тосырқау да көңілімізге ұялаған жоқ. «Осылай болуға тиіс» деп қабылдадық. Өйткені тарихтан азды-көпті хабары бар адам қазақ пен қарақалпақты құраған рулар мен тайпалардың көбі бір түбірден таралғанын біледі. Біздің эпосымыздың да, ертегіміздің де, аңызымыздың да сарындас, қанаттас келе беретіні осыдан. Ал Жиделі-Байсынды жайлаған қонырат елі деген қиялдай қызық, армандай биік эпикалық өлке әрбір қазақ баласының жадынан шыққан емес. Бұл күнде кем дегенде жеті-сегіз ұлттың құрамында ұшырайтын ежелгі қоныраттардың ең шоғыр жері қарақалпақ екені де белгілі. Қонырат тайпасынан Бердақ, Әжінияз, Күнқожа сынды ұлы шаирлардың шығуы да бұл елде эпос, жыр тудырушы, таратушы, дамытушы дарындардың аз болмағанын аңғартады.

Қазақ халқының ең көлемді, ең көркем жырларының бірі «Қобыланды батыр» Қарақалпақстанда «Қобылан» деген атпен ертеден бері қанықты. Бұл да осы дастанға екі халықтың ортақтығын білдіретін мысал. Өкінішке қарай, аталған жырлардың ұлттық версиялары мен варианттары әлі күнге дейін толық салыстырылып зерттелген емес. Негізгі мәселе бұл эпосты белгілі бір халықтың жеке-дара «меншіктеуінде» емес, осылардың өзара ұқсастығы мен айырмашылығын тексере отырып, бәрінің үлкен бір арнадан таралғандығын көрсету қажеттігінде болса керек.

«Едіге батыр» дастаны туралы көп айтуға болар еді. Қарақалпақ ағайындар бұл жырдың неғұрлым кең таралған келісті екі нұсқасын жеке кітап етіп басып шығарды. Аталған басылымның маңыздылығы «Едігенін» таралу өрісінің кеңдігін дәлелдейтіндігінде ғана емес, ең бастысы, бір замандағы Ноғай Ордасы кезінде ноғай, қазақ, қарақалпақ секілді туыс халықтардың бір-біріне өте жақын қарым-қатынаста болғанын көрсететін тарихи куәлік бола алатындығында. Жырдың осы үш халыққа тән нұсқаларының өзара үндестігін көргенде бұлардың арғы түбірі, бастау бұлағы бір екеніне күмән қалмайды.

Алдар Көсе, Жиренше, Қожанасыр туралы ертегілік аңыздардың қарақалпақ нұсқалары да бізге «таныс бейтаныстай» әсер етеді. Қарақалпақ қосықтары мен салт-жырлары топталған томнан да бізге ерекше етене жанрлар қатары көрініс береді. Олар – тойбастар, айтыс, аужар, сынсу, жоқтау, бесік жыры, терме, толғау, т.б. Төрт түлік малға байланысты өлеңдер де қазақ, қарақалпақ фольклорының ортақ байлығындай тәсір қалдырады. Мұндай сабақтастық тарихи өлеңдер тобынан да қылаң береді.

Қазаққа мәлім жырлардан «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Бозжігіт» «Бозұғлан» тәрізді белгілі дастандарды да мысалға келтіруге болады. Көптеген түрік халықтарының арасына кең тараған атақты «Көрұғлы» дастанының да қарақалпақ нұсқасы өзіндік көрік, ажарымен көз тартады. Оғыз халықтарымен тарихи, мәдени қарым-қатынастардың нәтижесінде туған дастандар қатарынан «Ғарыш ашық», «Саят-Хемраны» атап көрсетуге болады.

Қарақалпақ халқы төл тарихының көркем жанғырығы болып саналатын «Қырық қыз» дастаны жеке томда берілген. Бұл жырдың да мазмұны мен мұраты қазақ оқушысына таныс эпостың қазақшаланған нұсқасы көп тиражбен басып шығарылған.

«Қарақалпақ фольклоры» аталған көп томдықтың екі кітабында айтыстар мәтіні (тексі) берілген. Бұдан қарақалпақтар арасында төкпе ақындықтың жарқын көрсеткіші – айтыстың қаншалықты кең дамығаны байқалады. Қазақ және қарақалпақ ақындарының бір-бірімен айтысы да бұл томдардан орын алған. Бұған Әжинияз бен Менеш қыздың айтысын мысалға келтіруге болады.

Қарақалпақ пен қазақтың тегі мен тағдыры ғана емес, күллі ақындық, шешендік өнер жүйесі, тілдік өлең кестесі, теңеме, баламалары, ой толғамдары, шалқыған биік поэзиялық мәдениеті егіз екеніне бірнеше мысал келтірейік:

Бір дегенде не жаман,
Білімсіз өскен ұл жаман.

Екіншіден не жаман,
Елеусіз өскен қыз жаман.
Үш дегенде не жаман,
Үшкілсіз пішкен тон жаман.
Төрт дегенде не жаман,
Төрелесіп барғанда,
Төресін бұзған би жаман.
Бес дегенде не жаман,
Белес-белес тауларда,
Бел майрылса сол жаман...

(IV том, 269-бет).

Міне, сонау жылдарда шекарасын сызып белгілеп, қарым-қатынасын әдейі тежеп қойған, қазір қазақ халқы секілді экологиялық апаттың өтінде отырған бауырлас елдің фольклор тілі осындай болып келеді. Әрине, ұзақ жылдар бойында тіршілік, саяси бағдар бөлек болған соң, бұл халықтардың тілдерінде кейбір «өзгешеліктер» пайда болуы – табиғи нәрсе. Әсіресе, орыс графикасына негізделген қазіргі алфавитке көшкен кезде қарақалпақтың әріп таңбаларында қазақтан «айырмашылық» болуын әдейі ұйымдастыру салдарынан жасанды қиындықтар келіп шыққан. Орта Азия халықтарының терминологиялық істерін бір жүйеге түсіретін орталық жоқтықтан, жана атаулар түрліше қалыптаса бастаған. Әйтпесе біздің халықтарымыздың ауыз әдебиетінде бір-біріне түсініксіз сөздер кездеспейді десе де болады:

Ай не болар күннен соң,
Күн не болар айдан соң,
Арланып ат жүгірмес,
Арбашы жабы озған соң...
Жігіт шалқып қыдырмас,
Басынан дәулет тайған соң.

(Сонда, 274-бет).

Артқы айылдың батқанын,
Иесі білмес, ат білер.
Ағайынның азғанын,
Ағайын білмес, жат білер. (275-бет).

Таудан аққан тас бұлақ,
Құяды барып теңізге.
Қанша жаман десен де,
Тартпай қоймас негізге.

(286-бет).

Аға-інін болмаса,
Арға шаппақ не пайда.
Туысқаның болмаса,
Туға тартпақ не пайда.

(291-бет).

Қарақалпақ ғалымдарының көп жылдық қажырлы еңбегінің нәтижесінде жарық көрген жиырма томдық «Қарақалпақ фольклоры» тұтас бір халықтың сан ғасырларда жаратқан көркемсөз мүлкі болып табылады. Мұндай көлемде ғылыми жүйеленіп, текстері тексеріліп, қарақалпақ ауыз әдебиеті тұңғыш рет жарияланып отыр. 1977 жылдан бастап шыққан бұл томдардың соңғысы 1990 жылы жарық көрген. Осыншама еңбекті сапалы атқарған ғалымдарға қандай алғыс айтса да лайық.

Бұл кезге дейін қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, түркмен тарихы жеке-жеке қарастырылып, олардың бір-бірімен тарихи байланысы көрсетілмей келді. Келешекте ғалымдарымыз атқаратын ең кәделі істердің бірі Орталық Азияны жайлаған түрік халықтарының тарихы мен мәдениетін тығыз бірлікте қарап тексеру болмақ.

ТҮРКМЕН ТОЛҒАУЫ

Көне шежіреде қазақ пен түркменді бір атадан тарататын аңыз бар. Ағайынды екі ұлдың аты Сейілхан мен Жайылхан болып келеді, Сейілханнан – түркмен, Жайылханнан қазақ тараған делінеді. Аңыз бен шындық арасы қаншалық бірлестік табатыны өз алдына жеке мәселе. Қалайда екі халықты осылайша жақын етіп көрсететін аңыздың туу сыры да мүлде негізсіз болмаса керек. Ал қандай аңызда да ақиқаттың сарыны

жататыны ежелден аян. Түркмен шаирлары өз елін «Сейілхан» деп атап келгені де мәлім.

Түркмен мен қазақтың құрамына енген рулардың кейбіреулері IX-X ғасырларда Сырдария бойында оғыз-қыпшақ бірлестігі қарауында болғанын да тарих деректері растайды. Қорқыт атына байланысты оғыз эпосының алғашқы баптарында дәл осы кезеңнің шындығы елес беретіні де анық. Қорқытты бұл халықтардың қастер тұтуында, оның өміріне қатысты ғажайып қызық әңгімелерді ғасырлар бойында ұмытпай келуінде терең мән бар. Уақыт өте келе Қорқыттың қадірі мен қасиетін түрліше бағалаушылық орын тепкен. Қазақта «Күй атасы Қорқыт» делінеді, «Қорқыт» атты күй де бар. Біздің маман зерттеушілеріміз бұл сөздердің сырына ой көзімен қарауға тиіс. Қорқыт сағанасы замандар көлемінде Қазақстанда, Сырдария бойында сақталғаны, тіпті сағананың қираған орнын да жергілікті халықтың кие тұтып келгені – көңіл бөлетін мәселе. Осы Қорқыт тақырыбының өзі – қазақ және оғыз халықтарының ғалымдарын бірлесе зерттеуге шақыратын, тарихтың көп құпияларын ашуға бастайтын түбірлі тақырыптың бірі. Қазақ пен түркмен қатар жырлап келген «Көрұғлы» туралы да ұзақ тоқталуға болар еді. «Көрұғлы» тек осы екі халықта ғана емес, қарақалпақ, өзбек, тәжік арасында да кең тараған. Таңқаларлық тамаша көріністің бірі қазақ арасында «Көрұғлының» тек өзіне ғана тән әуен, сазбен айтылып келгендігі. Күні кешеге дейін бұл жырды тұтас, өз мақамымен орындайтын жыршылар болғанын білеміз. Мәселен, алпысыншы жылдардың ақырғы тұсында Қызылорда облысының белгілі жырауы Рахмет Мәзқожаевтан «Көрұғлының» негізгі бір бөлегі «Әуезхан» дастаны жазып алынған.

«Көрұғлының» қазақ халқына қанықты болуы түркмен, қазақ халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының жарқын көрінісі. Қазақ ақыны мен жыршысы түркмен жерлеріне, түркмен шаиры мен бақшысы қазақ ауылдарына қатысып тұрған. Мұндай жағдайда ән-күй, өлең-жыр ауысу, біреуден біреу үйрену, еліктеу деген әбден табиғи. «Көрұғлы» жыры

өткен ғасырда, 1885 жылы Қазанда қазақша қисса болып басылғаны да белгілі. XX ғасырдың алғашқы ширегінде осы қисса бірнеше рет қайта жарияланды. Қазақстанда «Көрұғлының» тарамаған өңірі жоқ десе де болғандай. Алып ақынымыз Жамбылдың да ертеректе айтқан жырының бірі осы екен. Халық композиторы Дәулеткерейдің «Көрұғлы» атты күйі күні бүгінге дейін тартылып келеді. Ал жырдың бірнеше тандаулы нұсқасы соңғы жылдарда бірнеше рет қайта басылды.

Білікті зерттеушілердің көрсетуінше, түркменнің дастандық эпосы үлкен екі топтан тұрады. Оның түркі-оғыз бұтағын құрайтындар: «Шаһсәнем мен Ғаріп», «Әсіл мен Керім», «Тайыр мен Зухра», «Көрұғлы», «Саят пен Хемра» сияқтылар. Дастандардың енді бір тобы парсы тілді әдебиеттен ауысқан делінеді. Олар: «Шаһбахрам», «Мәлике Диларам», «Гүл мен Санабур», «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Қорлыға мен Хемра», «Гүл мен Бұлбұл». Осы дастандардың мазмұны мен көркемдік кестесіне зер салып қараған кісі олардың көп тарапта қазақ эпосымен ішкі үндестіктері мен бітімдестіктерін табуы кәміл. «Шаһсәнем мен Ғаріп» кей тұстарында қазақтың эпикалық ұлы туындысы «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» еске салады. Аң аулап жүріп буаз маралды атпаған шаһ пен оның уәзірі бірінің әйелі ұл, екіншісінің әйелі қыз туса, құда болуға серт байласады. Жетім қалған Ғаріпке шаһ өзінің қызы Шаһсәнемді бергісі келмейді. Міне, осыдан барып екі жастың махаббат бостандығы үшін шырғалаңы басталады. Нендей қиындық көріп, қандай сын өткелі кездесе де, олардың сүйіспеншілігі суымайды. Берілген сертті, сезім пәктігін дүниедегі ең қастерлісі санаған Шаһсәнем мен Ғаріп ақырында мұратқа жетеді. Кейде түркмен эпосының қаһармандары түрлі халықтың өкілі болып кездеседі. Мәселен, «Әсіл мен Керімдегі» Әсіл – әрмене қызы. Керім – түркмен жігіті, «Саят пен Хемрадағы» Хемра әзербайжан болып келеді. Бұларда жалпы эпосқа тән қиял-ғажайып өрнектер мол ұшырайды. Өлген жігіт сүйген жарының зар-наласынан кейін «тіріліп», қайта қосылуы

сияқтылар бар. Махаббаттың ұлылығын ардақтайтын, адамдарды асыл мұратқа баулитын мәңгілік сарын дастандардың ортақ желісі болып табылады.

Фольклор шығармаларының тілін салыстыра тексеру арқылы көптеген көмескіленген ұғымның дәл мәнін табуға болатыны байқалады. Сөз реті келгенде айта кетейік: біздің тілші маман-дарымыз түркі тілдерінің салыстырма сөздіктерін жасауға кіріссе, аса пайдалы тарихи жұмыс болар еді. Айталық қыпшақ, оғыз, карлук тобынан бір-бір тілді алып сөздік тізсе, бұлардың арасындағы бірынғайлық пен айырмашылықтың көлемі мен сипаты мейлінше айқындала түспек, қайсыбір терминдерді саралауға, ортақ ұғымдарды өлшеуге, сөйтіп тілдердің бұдан былай жақындасуына мүмкіндік молаймақ. Біздің бүгінде кейде тосырқап, кейде түсінбей жүрген сөздеріміздің біразы бір түбірден шыққанын ондай сөздіктер нақтылы ұқтырар еді.

Түркмен әдебиетінің төрінен орын алған шаир – Мақтым-құлы. Оның туындылары жаһан әдебиетінің дүрданалары қатарынан орын алады. Ақынның қандай жаратындысында да өмірдің өзекті мәселелеріне жауап айтылады. Ол байлық пен кедейлік, ерлік пен ездік, сақилық пен сараңдық, білімділік пен жәһіл-надандық, әдептілік пен тәлімсіздік, әділдік пен арамдық парқын ғибрат етеді. Ойшыл, философ ақынның биік парасатын әрбір өлеңінен-ақ аңғарамыз. Соның біреуінен («Қонақ») үзінді мысал келтірсек те, бұған көзіміз жеткендей:

Қара тастан қына айырған қара көз,
Қабағында жаутандаған қонағын.
Келсе біреу аш екен деп ойлама еш,
Әнгіменді аңсап келген қонағың.
Өтер заман ауыр жүгін көтеріп,
Жақсы әнгіме ер жолында бір серік.
Жайнаған жаз жер бетіне гүл төгіп,
Қонып ұшар о да сенің қонағың.
Сырлы дүние сарай екен кең іші,
Әсем бақтар көңілдің бір қонысы:

Алпыс алуан, жетпіс килы жемісі,
О да ағаштын аз күн көрік қонағы...

(Ф.Орманов аудармасы)

Мақтымқұлы заманында және оған жалғас жасаған ақындар қатарынан «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Оғызнаме» секілді ірі шығармалар авторы Андалиб, «Гүл мен Бұлбұл», «Шабанрам» сынды татымды туындылар қалдырған Шабенде есімдері аталады. Түркменнің классикалық әдебиетінің көрнекті өкілдері Кемине мен Молла Непес шығармалары да халық арасында зор даңққа бөленген. Молла Непес шығыс шаирлары көп жырлаған фабуланы өңдеп, «Тайыр мен Зуһра» атты тамаша дастан қалдырған. Мұнда шын ғашықтардың кіршіксіз махаббаты аса көркем суреттелген.

Түркменнің классикалық әдебиетінде ұлы есімдер мол. Сол шоғырдың бел ортасында шаир Сеидидің аты аталады. Оның шығармаларында үш тақырып: ерлік, бірлік, інкәрлік күшті жырланғанын көреміз. Ал солардың ішіндегі басым сарын ерлік пен отаншылдық десек қателеспейміз. Бұл реттен алғанда қазақ ақындарынан Сеидиге үндес тұрған Махамбет. Сеиди де Махамбет секілді елінің намысы мен бақыты үшін өмірін сарп еткен, ерлік пен өжеттікті ту қып ұстаған, жалынды жырларымен халық жадынан мәңгілік орын алған ақын. Оның көп өлеңдерінен туған жерден айрылу өкініші естіледі. Сеиди өмір кешкен өлке Бұқар әмірі мен Хиуа ханының қыспағына кезек түсіп, көп зорлық көрген еді. Бірсыпыра туындыларынан оның жау езгісіне төзбей, күреске бел буған қайсарлығы елес береді («Лебап, қош енді», «Баралық, беглер», т.б.). Ақынның үлгі тұтар ерлері – аты аңызға айналған Көрұғлы, Рүстем сынды ертеде өткен қаһармандар. Сонымен қатар ол ерліктің өнегесі ретінде Ерсары руы жігіттерінің дәстүрін мадақтайды.

Жер жаһанға данқы жеткен ежелден,
Құрметіне елдің де ерте бөленген.
Жауға шапса, ен алдымен жөнелген,
Кім білмейді Ерсарының жігітін?

Өз үйінде ұстайды өзін жайдары,
Ұрысқа енсе, қалын қолдан таймады.
Сейілханда арыстандай айбары,
Кім сүймейді Ерсарының жігітін?..

Ғасырлар бойында ер жігіттің арманы болып келген жүйрік ат Сеиди өлеңдерінде асқақ бейнеленеді. Түрік-монғол халықтарының ауыз әдебиетінде қалыптасқан арғымақты ардақтау салты ақын жырларынан айрықша жалғастық тапқандай. Қаһарман атсыз болса, қанатсыз күспен бірдей. Сол үшін де көшпенді ел адамы жүйрік атқа дүниенің ең асыл тенеулерін аямайды. Мұны Сеиди былайша толғайды: Атын болса, жоқтың дәмін татпайсың, Көлік іздеп, керуен тосып жатпайсың. Алты ай жолды алты-ақ қарғып аттайсың, Бакыт деп біл – болса атын ерттеулі.

Сеидидің «Ерлерімі» мен Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» деген өлеңдерінің ырғақ, ұйқасындағы өзгелігі болмаса, рухында үлкен үндестік сезіледі. Бұл өлеңдердің екеуінде де ерлікті дәріптеу, жауынгер жігіттерді жорыққа жігерлендіру, қайрау бар.

Тайсалмаған, жауған бұлғтай түнерген,
Қаймықпаған, күнде ұрысқа жүз енген.
Сан асудан өткен отты жігермен,
Қиындық жоқ сен көрмеген, ерлерім.
Босамаған қолы құрыш қылыштан,
Бақыт тапқан кескілескен ұрыстан,
Бойын баққан ұйқы, күлкі, тыныстан,
Көп күн бойы көз ілмеген ерлерім...

(Б.Ысқақов аудармасы).

Шаир кейбір өлеңдерінде көрші жатқан қазақ, қарақалпақ, өзбек халықтары туралы жылы, туыстық лебіз білдіреді, бұлардың доспейіл, ағайын, тілектес ел екенін ескертеді. Бұл реттен алып қарағанда ол халықтар достығының да жаршысы деуге келеді. Ақын шығарған коштасу, естірту, жоқтау

өлеңдердің қазақ ауыз әдебиетінің осы тектес туындыларымен үндестігі айқын аңғарылады.

Келтірілген мысалдар мен салыстырулар түркмен және қазақ көркемдік мәдениетінің бір-біріне өте жақын екенін дәлелдесе керек. Бірақ екі елдің рухани мұрасындағы осыншама ұқсастықтарды жұртшылық жеткілікті білмей келгені өкінішті. Оның негізгі себебі халықтарымыздың арасындағы мәдени қарым-қатынастың жүйесіз жүргізілуінен деуге болады. Әсіресе алфавит, терминология саласындағы кереғарлық білетін сөзіннің өзін түсінуді ауырлатып келгені анық. Қазіргі кезде түркмен ағайын дүние жүзінің көбі қолданып жүрген латын алфавитіне көшу мәселесін шешкенін білеміз. Түрік халықтарының жетекші тіл мамандары соңғы жылдарда талай рет бас қосып, талқылап, латын алфавитіне өтудің барлық жағынан да пайдалы екеніне пәтуаласқаны мәлім. Міне, осы мәмілені батыл түрде жүзеге асырған түркмен туысқа ризалық көрсету лайық.

Орта Азия мен Қазақстанның халықтары тәуелсіздік жариялауы – бұлардың тарихындағы ең зор қуаныш, ұлы ырыс. Дегенмен, тәуелсіздіктің кең мүмкіндігін әр ел өздігінше іске асырып келе жатқаны белгілі. Бұл қатарда Сапармұрад Ниязов сынды табанды, кемел ойлы басшысы бар түркмен халқының қолы жеткен табыстарға сүйсінеміз. Ғасырлар бойында отарлықтың азабын тартқан туысқан түркмен халқы өзгеге кіріптарлықтың торын бұзып, алға адымдап шықса, ол күллі Тұран халқына да сүйеніш. Біздің күшіміз тілі, діні, тарихы, тағдыры жақын халықтардың тығыз бірлігінде, өзара ынтымағының артуында. Замандар бойында дүние жүзінің мәдениетіне зор үлес қосқан, әлемді өзінің айбынымен тітіреткен алып мемлекеттер құрған, өз арасынан ренессанстық ақыл-ой кемеңгерлерін тудырған түрік халықтарының жұлдызды шағы енді туып келеді. Өзінің қайта ояну, серпілу кезеңіне қадам басқан бауырлас елдер сапында ержүрек түркменнің тәуелсіздік туы желбірей беруіне тілектеспіз.

ҮШ ЕДІЛ ЕЛІНДЕ

Башқұртстанның бас қаласы Уфаны үш өзен: Акеділ, Қараеділ, Көкеділ қоршай ағады, бұлардың жылғасы Камаға құйып, одан әрі әйгілі ұлы Еділге ұласады. Түрік-қыпшақтар арасында «Еділ» есімі эпикалық мағынаға көтерілгені секілді, башқұрт халық әдебиетінде де түбі бірге туыс халықтардың ежелгі рухани байланыстарының ізі жатыр. Қазақ пен башқұрт елдерінің көркемдік мәдениетіндегі тамырластық пен үндестіктің молдығы осы айтылғанға айқын сипаттама бере алғандай. Тарих ұмыта бастағанды халықтың хатира-естелігі саналатын фольклор туындылары ұмыттырмай келгенін аңғарамыз.

Түрік халықтарының біразынан башқұрттар қазаққа этникалық жағынан жақынырақ. Башқұрттар ертеде қазақтар сияқты көшпенді өмір кешіп, мал шаруашылығымен айналысқан. Кәсіптегі тұрмыс қалпындағы осындай орайластық бұлардың арасында көптеген терминдер мен тіркестердің, бейнелі сөздердің бірдей айтылуын белгілеген. Мәселен, айран, қымыз, құрт, ауыл, ақсақал, айтыс, барымта, батпан, батыр, бауырсақ, би, құнан, дөнен, құлын, тұлпар, жорға, тарпан, қарымта, кереге, кобыз, майдан, мырза, саба, сарық, сахра, той, төре, құмай, қоржын, домбыра, жайлау, жайық, самұрық тәрізді байырғы сөздер, кейбір дыбысталу айырмашылықтарына қарамастан, екі халықта да бір мағынада сақталған. Башқұрт эпикалық жырларында батырдың жасынан жүйрік ат тандауы, алыс жерлерге шапшаң алып баратын тұлпарлар шабысы өзге отырықшы халықтармен салыстырғанда көлемді де, көркем де суреттеледі. Иесінің көңіл-күйін түсінетін, кейде «тіл бітіп» сөйлейтін, қаһарман басына іс түскенде «адамнан зыят көмек ететін» ақылды жүйрік аттар бейнесінің өзі қаншама! Біздің «Құла-мерген» жырымыздағыдай теңіздің тереніне сүнгіп, иесін дегеніне жеткізетін тұқымы бөлек тарпаңдар тұлғасы да башқұрт эпосында («Ақбозат») кездеседі. Бұл реттен алғанда, башқұрт жырларында көне

сарындар казак фольклорындағыдан да молырақ болып көрінеді.

Қазак пен башқұрттын халық әдебиетіндегі етене бірдейліктің негізгі сыры бұл халықтардың түп-тегіндегі туыстыққа да байланысты. Мұны ғылым тілінде тарихи, генетикалық белгілер деп атаймыз. Екі халықтың негізін құраған бірталай рулар мен тайпалардың ескі замандарда бір түбірден тарағаны – елеулі мәселе. Осы күнге дейін башқұрттар құрамындағы қыпшақтар, табындар, тамалар, жалайырлар, телеулер өздерінің шежірелік тегін ұмытпаған. Башқұртстанда бұл рулардың ертеден бері жайлаған жерлері, тұрақты қоныстары болған. Демек рулық-тайпалық құрылысқа қатысты әдет-ғұрып, салт-сана да сақталған. Осыдан бірнеше жыл бұрын бір башқұрт зерттеушісі тұрмыс-салт жырларының бір тармағы сыңсу өлеңдерінің ежелгі нанымдармен байланысы туралы кандидаттық диссертация қорғады. Салт өлеңдерінің көп жанрларында ұқсас шумактар, бейнелі тіркестер ұшырай береді.

Халық әдебиетінің аса күрделі саласы эпикалық жырлардағы сарындастық жөнінде ұзақ айтуға болады. Башқұрттарда «Қозы Көрпеш–Баян сұлу» жырының ең әсем нұсқалары айтылып келгенінің өзі айрықша көңіл бөлерлік нәрсе. Бұл сюжеттің башқұрттар арасында таралу тарихын тексерудің өзі көп қызықты тұжырымдарға апарар еді. Халқымызға кеңінен танымал «Шора батыр», «Едіге батыр» «Ер Тарғын» – башқұрттарға да ертеден әйгілі жырлар. Айырмасы сол – бұлардың атаулары сәл өзгешелеу болып келеді («Идукай мен Мұрадым», «Тарғын мен Қожақ», т.б.). Сондай-ақ бұл жырлардың оқиғалық желісі мен кейіпкерлер есімінде де азды-көпті айырмашылықтар аңғарылады. Қазақтың классикалық эпосы «Алпамыс батырдың» башқұрттарда аңыз әңгіме түрінде бірнеше варианттары кездесетіні де көңіл аударарлық. Тіпті, біз кейде эпос, енді бірде дастан, жыр деп атап келген мұрамыздың жалпы атауы да ұқсас екенін кездейсоқ деп қарай алмаймыз. Біздің «жырымыз» башқұрттарда «күбайыр» екен. Ертеде баш-

құрттар жырды домбыраға қосып айтқаны да шежірелерден мәлім. Соңғы жылдарда туысқан халық өзінің ежелгі сүйікті музыкалық аспабын қалпына келтіріп, ел игілігіне айналдыра бастағаны қуанышты оқиға. Көне замандарда үлкен бірлестіктер құрамында қосылас өмір кешкен халықтардың көркемдік мұрасындағы заңдылықтардың көбі әртіннен келе жатқан туыстықтан тарайды деген тұжырым күмәнсіз болып естіледі.

Аңыз, әңгімелер, әпсаналар тобындағы шығармаларға көз тастасак та, алдымыздан таныс есімдер шығады. Соның бірі – аты аңызға айналған Жиренше шешен. Башқұрттар Жиренше шешенді өзінің ұлттық аңызының қаһарманы санайды. Бұрынды-сонды айтылып келген тапқырлық, шешендік сөздердің көбі Жиреншеге телінуі оның халық арасында қаншалықты даңққа бөленгенін байқатады. Әз Жәнібек дәуірінде жасаған Жиренше айтыпты деген сөздер қазақтың да осы тақырыптағы әңгімелерімен ерекше ұқсас болуы да бұлардың генетикалық жақындығын сипаттайды. Алтын Орда мемлекетінің құрамында көптеген түрік және басқа халықтармен бірге, башқұрттар болғаны да белгілі. Ендеше сол кезенге тән деп есептелетін аңыз, әңгімелердің бұл халықтарға ортақ болуы табиғи.

Шешендердің қоғам өмірінде атқарған қызметі мен алған орны да өте жоғары болған. «Башқұрт халық эпосы» деген кітапта (1977) шешендер ел ішіндегі дау-таласты шешуге қатысқан деп көрсетіледі. Олар қазақ билері секілді дара тұлғалар болып есептелген.

Екі халықтың эпикалық мұрасында кездесетін кейіпкерлердің бірі – Сыпыра жырау. Башқұрт тілінің дыбысталу ерекшелігіне сәйкес оның аты Хабрау сәсэн делінеді. Ол ел дағдарған істердің жол-жобасын көрсететін және айтқаны әулиенің сөзіндей қабылданатын ақылгөй дана болып сипатталады. Сыпыра қазақ, башқұртпен қатар қарақалпақ, ноғай жырларында да дуалы ауыз, көп жасаған, сөзіне хан да, қара да тоқтайтын жан болып көрінетіні мәлім. Бұл тұрғыдан алғанда оны оғыз эпосындағы Қорқыт атамен салыстыруға болғандай. Жалпы осы бейнелердің арасындағы байланыстар

зандылығын анықтау арнаулы зерттеуді керек етер еді. Ол үшін, әрине, алдымен кыпшақ халықтарының эпикалық мұрасын меңгеріп, біліп алу қажет болады. Зерттеушілер бұл халықтардың фольклорын түпнұсқадан оқып, өзара салыстырғанда ғана көптеген сарындардың ауысу жолдары мен сюжеттік желілердің айырмашылықтарына көз жеткізбек.

Ауыз әдебиеті мұрасының сақталу дәрежесі түрлі жағдайларға байланысты әр халықта әртүрлі болады. Біздің назарымызды аударған бір қызғылықты құбылыс – көптеген казак күйлеріне аттас аңыз-әңгімелердің башқұрттар арасында кездесетіндігі. Мәселен, «Ақсақ құлан», «Қара жорға» башқұрттарда аңыз түрінде айтылады. Демек, күйлердің де, жырлардың да ұмытылған желілерін қалпына келтіру үшін туысқан халықтар ауыз әдебиеті пайдалы бола алады.

Халық әдебиетіндегі ауыс-түйістің тағы бір түрі тарихи-мәдени типология заңдылығына қатысты. Халықтардың бір-біріне ұзақ уақыт көрші, кейде аралас-құралас отырғандығынан туатын көркемдік дәстүр жақындығы өз алдына бір сала. Мәселен, башқұрттарға «Жүсіп-Зылиха», «Таһир-Зуһра», «Бозжігіт» секілді дастандар, қазақтардағы секілді, көрші шығыс елдерінен мәдени қарым-қатынастар жолымен ауысып келгені шүбә келтірмейді. Башқұрт пен қазақтардың көршілестігі де екі халықтың рухани өміріне игі әсер еткендігі көп мысалдардан көрінеді.

Қазақтарда төкпе акындық өнердің күшті дамығаны бұл өнердің башқұрт шешендеріне ықпал жасағанын зерттеушілер әр кезде атап көрсетіп отырған. Акындық, шешендік айтыстардың башқұрттарда ертеде кең өріс алғанын дәлелдейтін деректер аз емес. Екі халықтың ақын, шешендерінің айтысқа түскендіктері туралы да мағлұматтар бар. Мәселен, қазақтың Бейсенбай деген ақыны мен Құбағыш шешеннің, Байық Айдар шешеннің Бұхар жыраумен сөз сайысы жайында аңыз әңгіме сақталған. Ақындар, жыршылар дастандар мен өлеңдерді бұрын белгілі бір сазға қосылып орындайтын болғанын музыка зерттеушілер дәлелдеп көрсетеді. Өкінішке қарай,

соңғы замандарда башқұрттарда төкпе акындық дәстүрі әлсіреген, көптеген музыкалық аспаптар ұмытылған, ертедегі көлемді жырлардың кейбіреулері жартылай аңыз әңгіме түрінде ғана айтылатын болған. Патша отаршылығы башқұрт халқының ұлттық рухани дамуына орасан залал келтірген.

Башқұрт фольклорының көп томдығы кейінгі жылдарда жарық көруі халық қазынасын жинау мен жариялау ісі жандана бастағанын байқатады. Жоғалуға жақындаған мұраны іздеуге бауырлас халықтың ғалымдары ерекше ықыласпен жігерлі түрде кіріскеніне мысал мол. Талантты фольклоршы марқұм Мұхтар Сағитовтың есімін бұл ретте ілттипатпен атап өтуді парыз санаймыз. Ол көптеген башқұрт құбайырларын орыс тіліне аударып, ғылыми түсініктемесімен жариялады. Әсіресе көне архаикалық эпосты зерттеуде көп іс тындырғанын білеміз. Оның осыдан екі ғасырдан артық бұрын Салауат Юлаев көтерілісіне қатысқаны үшін сонау Солтүстік Азияға, қазір Саха республикасы жеріне айдалған башқұрттардың үрім-бұтағын іздеп тауып, олардың жадында сақталған саздарды жазып алғанын ғылыми ерлік деуге болатын еді.

Патшалық Ресейдің халықтарды бір-біріне жауластыру, арасын алшақтату саясатын жүргізгеніне қарамастан, қазақ пен башқұрт арасындағы бауырластық байланыс ғасырлар бойында үзілмеген. Қазақ даласы қысым мен зорлыққа шыдамай, бостандық іздеген көптеген башқұрт ұлдарының паналайтын тірек мекеніне айналған. Қазақ халқының жоңғар жаулаушыларына қарсы азаттық күресіне башқұрттардың қатысқаны турасында деректер мәлім. XIX ғасырда қазақ елінің тәуелсіздігі үшін арыстандай алысқан Кенесары қосындарында да башқұрттар болған.

Екі халықтың бір-біріне шын туыскандық пейілі еш уақытта да азаймаған. Қазақ, башқұрт, татар халықтарына ортақ аса көрнекті шаир Ақмолланың шығармалары рухани туыстықтың жарқын белгісіндей. Башқұрт мұғалімдерінің қазақ ауылдарына келіп, бала оқытулары да кезінде ілгерішіл

құбылыс болды. XX ғасырдың басында Уфа қаласында «Медресе Ғалияда» көптеген қазақ шәкірттерінің оқығаны да – достықтың жарқын мысалдары. Осы медреседе қазақтың Бейімбет Майлин, Жиенғали Тілепбергенев сынды көрнекті қаламгерлері білім, тәлім алған. Бұларға дәріс берушілердің ішінде ұлы жазушы, «Қазақ қызы» романының авторы Ғалымжан Ибрагимовтың болғаны да ұмытылмайтын оқиға. «Медресе Ғалияда» 1906-1916 жылдар аралығында Орта Азия мен Қазақстаннан 224 шәкірт дәріс тындағанын айтсақ та, бұл қасиетті білім ошағының мәдениетіміз тарихында елеулі із қалдырғанын сеземіз.

Башқұрттардың осы замандағы аса көрнекті суреткері Сайфи Құдаштың қазақ халқына деген ыстық бауырмалдығын көп адамдар біледі. Ол өзінің «Жастық шақтың ізімен» деген шығармасында қазақтың бірталай акын, жазушыларының туындылары туралы аса құнды пікір айтты. Әсіресе оның Мағжан Жұмабаев мұрасының жабық жатқан кезінде жасаған әрекеттері нағыз азаматтық ерлік болды. Әміршілдік, әкімшілдік жүйе дәуірлеп тұрған кезде Сайфи Құдаштың Мағжан Жұмабаевты ақтау, еңбектерін жарыққа шығаруды сұрап, Д.Қонаевқа жазған хатының көшірмесін оқып, оның үлкен қайраткер екеніне сүйсінген едік. Өзінің пікір батылдығы және шыншылдығы жағынан ол хат ешқашан мәнін жоймайтын, бауырластықтың құнды куәлігіндей құжат. Амал қанша, С.Құдаштың тебіреністі хатына Қазақстан басшысы ол кезде мән берген жоқ. Ол хат кейінгі жылдарда ғана Мағжан Жұмабаевтың жинағына енді. Бүгінгі қазақ оқушысы Башқұртстанның Мұстай Кәрім бастаған дарынды жазушыларының шығармаларын өз ана тілінде оқи алатындықтарын ғанибет санаймыз.

Дегенмен, башқұрт пен қазақ арасындағы әдеби, мәдени байланысты қанағаттанарлық деп айта алмасақ керек. Ақиқатына келгенде, башқұрттың қазіргі халінен мүлде бейхабармыз десек, асырып айтқандық болмас. Екі республика арасында қарым-қатынасты жалғаудың жолдары толып жатыр.

Ол үшін тек бауырмалдық сезім оянуы шарт. Қазақ әдебиетін башқұрт тіліне аударуда қыруар еңбек еткен марқұм Нәжіп Еділбайға ел болып бір ілтипат көрсете алмағанымыз өкінішті-ақ. Ол башқұрт тіліне қазақ әдебиетінің үлкенді-кішілі елу төрт шығармасын аударған. «Абай жолы» роман-эпопеясының түпнұсқадан аударудың өзіне он жылын сарп еткен. Нәжіп Еділбай қазақ әдебиетін Қазақстаннан атак, бәйге, сыйлық ала қояйын деп тәржімалаған жоқ. Бірақ осыншама еңбек еткен адамды кезінде бағалауға қызмет басында отырған лауазым иелерінің мойны жар бермегені өкінішті-ақ. Осындай атқарылмаған алуан парызды ойлағанда «біз қандай елміз» деген сұраққа жауап таба алмай қиналамыз.

Қазақ халқы тілі, діні, тағдыры, тарихы жақын бауырластары бар екенін, олармен жан-жақты достық пен ынтымақты күшейту дамуымызға қосымша қуат беретінін түсінетін деңгейге көтерілетініне сенеміз.

РУХЫ ЖЫҒЫЛМАҒАН МИЛЛЕТ

I

«Татар» есімді этноним түрік және монғол рулары арасында VI-IX ғасырлардан мәлім. Алтын Орда мемлекеттігін орнатқан монғолдар құрамында да түрік тілдес татарлар болғаны белгілі. XII-XIV ғасырларда осы үлкен бірлестіктің қыпшақ тілді басым көпшілігінің ішінде де «татар» атауы күрделі орынды иеленді. Алғашқыда бұл атау Алтын Орданың билеуші топтарына тән болып келеді де, хандықтар жойылғаннан кейін жалпы қарапайым бұқара да осылайша атала бастайды. Бұл терминнің орнығуына орыстардың Алтын Орда халқын татарлар деп атағаны да себепкер. Сонымен бұл есім бірте-бірте тілдері, дәстүрі жақын көптеген түрік жұрттарына ортақ болып қалыптасады (Д.М.Исхаков. Татары, Популярный очерк этнической истории и демографии. Набережные Челны. 1993). Бұлардың қатарында мишэр, типтэр, керәшән, ноғайбак, т.б. көрсетуге болады. Сібір татарлары, Қырым

татарлары, Литва татарлары деген атаулар да терминнің кең таралғандығын сипаттайды. Бұлардың этникалық құрамы біркелкі емес, тілдерінде де елеулі диалектілік айырмашылық кездеседі. Астрахан, Қырым, Литва татарларының құрамында көптеген көне рулардың аты ұшырайды. Мәселен, Литва татарларының құрамында арғы тегі найман, жалайыр, қоңырат, үйсін деп аталатын рулар болған. Ал, Қырым татарлары арасында этникалық маңғыт, қоңырат, кият, меркіт, қыпшақ, арғын, үйсін, т.б. елеулі орын алған.

Зерттеушілердің көрсетуінше, Еділ татарларының түп негізі Шығыс Европадағы ең көне мемлекеттердің бірі – Волга Булгариясының халқынан құралған делінеді. Булгария елі 1236 жылға дейін өмір сүріп, татар-монғол шапқыншылығы кезінде құлаған. Уақыт өте келе түрік тілді булгарлар қыпшақ халықтарымен араласады. Тарихшылар бұл ретте қыпшақ, керейт, қоңырат, тоқсаба, табын, қытай, қырғыз, бүркіт, балықшы руларын атайды. Еділ бойы татарларының мемлекеттігі Қазан хандығы (1438-1552) тұсында жалғастық табады.

Ресей патшасы Қазан хандығын жойғаннан кейін, татарлардың әлеуметтік, ұлттық, діни қысым салдарынан жер дүниеге босуы басталған. Олардың Орта Азия, Қазақстан республикаларындағы саны бір миллионнан асып түседі. Ғасырлар бойында өзге өңірлерге қоныс тепкен татарлар бұл күнде Татарстан республикасы халқының жартысынан сәл ғана артығын құрайды. Татарлар бұрынғы советтік республикалардың бәріне де тарап кеткен. Олардың елеулі шоғыр топтары Ресей федерациясының барлық облыстарында да бар. Шет елдегілері өз алдына бір төбе.

Патшалық Ресей татарларды шоқындыру саясатын әуел бастан жүргізуге ұмтылған. Әсіресе, Қазан хандығы құлаған дәуірде зорлықпен шоқындыру кең орын алғаны белгілі. Бірақ татар халқының ежелгі мәдени дәстүрінің беріктігі соншалық – шоқындыру саясаты аса жемісті бола алмаған. Мәселен, XVII ғасырдың алпысыншы жылдарында шоқынғандардың жалпы саны 17 мыңға жеткен. Кейінгі жылдарда татар халқы-

ның ұлттық санасы оянуға байланысты сол шоқынғандардың едәуір бөлегі қайтадан мұсылмандыққа өткен. Татарлар Ресей империясындағы ең сауатты халықтардың бірі болды. XIX ғасырдың ақырғы тұсында олардың хат танитындарының мөлшері алпыс процентке жеткен. Қаншама қатал қыспақ пен зорлыққа қарамастан бұл халықтың ұлттық болмысты сақтай алғандығының сыры десек қате емес.

Халықтар өзінің тарихи даму жолдарын барлық қайшылығымен, қалтарысымен білуге тиіс. Бұл арада «жауырды жаба тоқудың» қажеті жоқ. Елдер мен елдер тек адал достық, теңдік, еркіндік, ақиқатты мойындау, өзгелерді құрметтеу, өзара пайдалылық негізінде ғана шын ынтымақ құра алады. Шындықтың өңін айналдырып, халықтар санасын улау ұзаққа бармайды. «Арамзаның күйрығы бір-ақ тұтам» деген нақыл бекер айтылмаған.

Ескі Ресейдің, кейінгі кеңестік империяның кезінде халықтар тарихы туралы өрескел бұрмалаушылықтар орын алғаны аян. Солардың бірі көптеген ұсақ халықтардың бұрын дербес мемлекеттігі болмаған, солардың күшті Ресейге қосылуы табиғи, заңдылық дегенге сайса, екіншісі – түрлі халықтар ақ патшаның құзырына «өз еркімен» кірді дейтін қисын. Бұл екі тұжырымның екеуіне де сын көзімен қарау керек болады. Ақиқатына келгенде, қандай ұсақ ұлыс дегеннің өзі де бір замандағы қуатты мемлекеттердің құрамдас бөлшегі болғанын көреміз. Демек, тарихсыз ел жоқ, тағдыры сәтсіз қалыптасқан жұрттар ғана бар. Дүниеде өзінің болмысын, дербестігін сақтағысы келмейтін халық болмайды. Оларды күштілердің қарауына «өз еркімен» апарған жағдайлар да түрлі-түрлі. Одақ, бірлестік дегендердің түрлі қажеттіліктен, көбінесе мәжбүрліктен туатынын жасырудың ешбір қажеті жоқ. Бір-бірімен терезесі тең елдердің экономикалық бірлесуі бір басқа да, күшті мен әлсіздің «теңдестігі» одан анағұрлым өзгеше.

Көрші елдерді басып алумен шектелмей, сол елдің тарихын өшіргісі келу, жаман атқа ұшырату қиянаттың асқынған түрі. Татар халқы – дәл осындай әділетсіздікке

душар болған халықтың бірі. Ең алдымен тарихи зерттеулер мен оқулықтарда Қазан хандығының қалай жойылғандығының мән-жайы дұрыс айтылмай келген. Иван Грозный патшаның жүз елу мың әскермен келіп, 1552 жылы Қазан шаһарын қиратып, халықты жаппай қырғынға ұшыратқаны – Ресей жаулаушылығының соңғы эпизоды ғана. Мұның алдында жүз жыл бойында, 1469, 1487, 1506, 1524, 1530, 1545, 1550 жылдары Қазанға жеті рет жойқын шапқыншылық жасалғанын жасыру не үшін қажет болды? Еріксіз бағынышты болған татар халқының басына түскен тауқыметті санап шығу мүмкін емес. Орыстың бұрынғы кейбір адал тарихшылары, соның ішінде «Очерки по истории Казанского ханства» деген кітаптың авторы М.Худяков бұл жөнінде мол фактыларға сүйеніп, талай «күпияның» бетін ашқан.

Өтіп кеткен істерді қазбалай беру жеке өзіндік мақсат емес. Әрбір талдау тарихи құбылыстар жөніндегі түсінігіміздің неғұрлым толық болуы үшін ғана қажет. Тарихи шындықты әдейі бұрмалау отаршылдық саясат үшін ғана керек болған. Мәселен, Алтын Орда мемлекетін, «татар-монғол билеушілігін» бірыңғай жамандау арқылы патша идеологтары халықтар мен халықтарды бір-біріне өштестіруді көздеген. Мұндай жалған бір жақтылық ертелі-кешті әшкереленбеуі мүмкін емес. Қазіргі кезде тарихшы ғалымдар Алтын Орда мемлекетінің бір-бірімен өзара жауласып келген орыс княздіктерінің бірігуіне, күш жиюына қолайлы жағдай туғызды деген концепцияны дәлелдей бастады. Бұндай пікірдің объективтік шындық екені күмән туғызбайды.

Бұрынғы Кеңес Одағы тарағаннан кейін, бірталай халықтар тәуелсіздік туын көтеріп, азаттық жолына түсті. Олар Ресеймен өздерінің байланыс ынтымағын ерікті түрде құруды көздейді. Мұның бәрі әр халықтың табиғи правосы екенін мойындаушылық – біздің елімізде демократиялық принциптер орын тебе бастағанының нышаны. Өкінішке қарай, империяның билеуші күштері халықтардың өз жерінде тәуелсіз мемлекет орнатпақ ниетіне суық қабак көрсететін мінезінен

арылатын емес. Олар «Ресейдің тұтастығын бұзбаймыз» деген сылтаумен кез келген азаттық сүйгіш әрекетті қарудың күшімен қырып-жойып басудан тайынбайды. Бұған Ресейдің Чешен халқына жасап отырған жан түршігерлік зорлық-зомбылығы дәлел. Чешен республикасының халық сайлаған үкіметімен қандай да болма-сын келіссөз жүргізуге бармай, тек қана қара күшке сүйеніп, азаттық сүйгіш халықты жер бетінен құртып жіберуді көздегендік – адамзат тарихында кездеспеген сұмдық. Бұл – орыс халқының еркімен жасалып отырған іс емес, Ресей билеп-төстеушілерінің шектен шыққан зұлымдығы. Сөз жүзінде демократиялық қоғам орнатамыз деп жар салып, ашық зорлықтар мен қастандықтарға шімірікпей бару – Ресей басшыларының адамдықтың жалпы жұрт мойындаған дәстүрін аяққа таптағандығы.

Ресей жері үлкен, байлығы мол. Сол байлықты игеріп, халықтың әл-ауқатын арттыру жолын іздеудің орнына түрлі ұлттар мен ұлыстарды күшпен ұстап тұруды көздеп, өлім себетін қаруды көбейтіп, сәл бас көтергендерге әңгір таяқ ойнату парасатқа емес, қара күшке сүйенгендіктің белгісі. Бір кезде күшпен, айламен басып алған елдер мен жерлерді мәңгілік уысында ұстауды ғана көздеу, халықтардың еркімен зәредей есептеспеу ХХ ғасырдың ақырғы кезеңіндегі адамзат тарихының ең масқара көрінісі болып табылады. Ресей тұтастығына ешкімнің де көз алартпайтыны белгілі. Бірақ ол тұтастық табиғи ынтымақ пен теңдікке құрылсын. Бұл күнде Ресей басшылары әр заманда не күшпен, не дипломатиялық қысым жолымен бағынышты болған жерлердің бәрі ежелден орыс жері деп дәлелдемек болады. Ондай өтірікпен елдерді қашанға дейін алдауға болады? Тарихтан хабары бар әрбір адам орыс мемлекетінің ежелгі жері қайда екендігін географиялық картадан көзді жұмып отырып көрсетіп бере алады. Ресей адамдарының Еділ (Волга) өзенінен еркін аттап, шығысқа тоқтаусыз жөнкілуі 1552 жылы Қазан хандығы құлағаннан кейінгі кезеңде басталғанын тарихшылардың өзі (Карамзин, Соловьев, т.б.) жазып кеткенін қайда жасырып қоямыз? Мысалға жүгі-

нейік. 1556 жылы Астрахан хандығы бағындырылды. 1557 жылы Башкүртстан Ресей бодандығына алынды. 1557 жылы Удмуртия, Адыгей Ресей құрамына біріктірілді. 1558 жылы Сібір хандығы қиратылды. 1630 жылдан кейін Байкал маны, Бурятия, Якутия империя қарауына түсті, 1654 жылы Украина Ресеймен «қайта қосылды», 1731 жылы Қазақстанның батыс бөлегі патшаның қарамағына түсті. Ресейге «қосылу» тізбегі осылайша жалғаса берді. Таулы Алтай (1756), қалмақ хандығы (1771), Белорус жерлері (1772), Солтүстік Осетия, Үлкен және Кіші Кабарда (1774), Қырым, Грузия (1783), Молдавияның сол қанаты (1793), Литваның көпшілік бөлегі (1795), Шығыс Армения, Оңтүстік Осетия (1801), Карабах хандығы (1805), Ингушетия (1810), Бессарабия (1812), Кавказ сыртының халықтары (1813) кезегімен империя құзырына өтті. Ресей әскерлері Чеченстанды ұзақ қырғын соғыстан кейін 1859 жылы жаулап алған. Қырғызстанның, Оңтүстік Қазақстанның, Бұхар, Хиуа, Қоқан хандықтарының 1863-75 жылдарда бағындырылғаны белгілі. 1878 жылы Аджарстан, 1885 жылы Түркмен тәуелсіздіктен айрылды, 1914 жылы Тува өлкесі Ресей протектораты болды, 1940 жылы Литва, Латвия, Эстония басып алынды, 1945 жылы Шығыс Пруссияның бір бөлегі Кенигсберг қаласы, сол жылы Оңтүстік Сахалин мен Курилдің төрт аралы «қолға түсірілді». Нағыз шындықтың қатал шежіресі осындай (Бұл тізбек «Татары» (1993) деген кітаптан алынды).

Тарих оқулықтары мен қолданбаларында, ғылыми көпшілік еңбектерде татар халқының бастан кешірген зәбірі мен теңсіздікке қарсы күресі мүлде ұмыт қалдырылған еді. Бұл тақырыпқа соңғы жылдарда мақалалар мен зерттеулер жазыла бастағанын көреміз. Бұған мысалға Вахит Имамовтың «Запятнанная история татар» (1994), Равиль Фахрутдиновтың «Золотая Орда и татары» (1993) секілді кітаптарын алуға болады. Көптеген құнды тың деректер «Мирас», «Татарстан», «Идел» журналдарында жарияланып келеді. Осы және басқа мәнбелерден татар халқының азаттық туын қолдан шығарғысы

келмей, отаршылдармен ұзақ күрес жүргізгенін көреміз. Татар халқы 1552 жылдың 15 қазанын өз тарихындағы ең қаралы күн деп есептейді. Сол күні қаланы қорғаушы отыз мың әскер түгел қырылғанын, мұнымен қоймай, Иван Грозныйдың әмірімен шаһардағы ер адамдар өлімге душар болғанын тарихшылар куәлендіреді (М.Худяков. Очерки по истории Казанского ханства). Жергілікті халықтың ғасырлар бойында жинаған дүние-мүлкі талан-таражға салынған, сәулет өнерінің ескерткіштері, хан сарайлары, мешіттер, кітапханалар жойылған, мындаған әйелдер мен балалар тұтқынға әкетілген.

Бірақ патшаның осыншама қанішерлік әрекеті татар халқының азаттық сүйгіш рухын жоя алмаған. Қазан құлаған соң көп ұзамай-ақ, 1553 жылы, қаладан жеті шақырым жерде Жансейіт пен Сарыбатыр сынды ерлер бастаған көтеріліс бұрқ ете түскен. Көтерілісшілер салық жинаушылардың қатал тойымсыздығына ызаланып жазалаушы отрядтың екі жүз адамын өлтіріп, екі жүзін қолға түсірген. Мұнан кейін әр жерлерде көтеріліс оты лаулайды. Иван Грозный бұған қарсы қыруар әскерін аттандырып, татар қамалдары мен ауылдарын жойып отырған. Азаттық соғысы бұдан кейін де қайта басталады. Бұл жолы патша әскерлері татардың ондаған қыстағын құртып жіберген, көтеріліс басшыларын жазалаған. Ендігі жерде Ресей патшасы Татарстанды өзіне түпкілікті қосып алуды көздеп, татар жерлерін орыс адамдарына тартып әпере бастаған, ең шүйгін қоныстар келімсектерге берілген. Жергілікті халықтың қаншама жауыздық қыспақ көрсе де, өшпеген үміті мен мұқалмаған намысын олардың 1572-73 және 1582 жылдардағы көтерілістері дәлелдейді. Татар халқының мойнына құлдық қамытын кигізу үшін, Ресей патшасы өзінің басып алған жерлерінде әскери қамалдар сала бастайды. 1593 жылы Федор Иванович патша барлық мешіттерді жоюға бұйрық берген. Осыдан кейін Қазандағы мешіттің көбі жойылып, олардың орнына шіркеулер мен монастырлар салынған.

Тиюсыз зорлық осылайша үдей түскен. Шоқынған татар мырзаларына ерекше құрмет көрсетілуі де зымиян саясаттың

жаңа бір қыры еді. Осыдан кейін татар-түрік тектес фамилиялары бар орыс боярлары көбейгеніне таң қалуға болмайды. Татар жерлерін меншіктену істері үздіксіз жүргізіліп отырған. 1646 жылы татар жеріне келіп орныққан орыс помещиктерінің саны 334-ке жеткен. 1681 жылы шоқынбаған орыс емес феодалдарды жерден айыру туралы жарлық шыққан. Мұндай озбырлыққа татар, башқұрт, мордавалар бірлесе қарсы күреседі. Бұл кезде Сейіт, Төлекей батырдың даңқы шығады, бұлар кескілескен ұрыстар жүргізіп, жаудың зәресін ұшырады. Көтерілістің құлашы барған сайын ұлғая түсуінен қауіптенген патшалық ақырында зорлықпен шоқындыру туралы жарлығының күшін жоюға мәжбүр болады (Вахит Имамов. Запятнанная история татар, 1994, стр. 17).

Татар халқының Ресей тағына Бірінші Петр отырғаннан кейінгі көрген қысымдар мен қиындықтар тізбегі ұзақ желі тартады. Петр патша өзінің жаулаушылық саясатына керекті қаржы жинау үшін бағынған елдерден салық алуды үдетеді. Қит етіп қарсы шыққандарды жазалаушы әскер жіберіп қырып жояды. Бас көтерген елге қалмақтарды айдап салу, халықтарды өзара өштестіру саясаты да қатар жүргізіліп отырған. Халық көтерілісі кейде бірнеше жылға созылып, патшаның ұлықтарына үрей туғызған. Осыған орай жергілікті халықтың арасына іріткі салып, рухын жасытудың да неше түрлі айласы ойластырылған. Әсіресе миссионерлік істер күшейген. 1713-1715 жылдарда патша қатарынан екі жарлық шығарып, қарауында христиан мұжықтары бар татар мырзаларын жарты жыл ішінде шоқындыруды бұйырған (Көрсетілген кітап, 34-бет). Иван Постников деген дворян патшаға шоқынған татарларды бірнеше жыл бойында салықтан босату, дау-талас мәселелерді қарағанда істі шоқынғандардың пайдасына шешу, егер бұратана халықтың балалары он жасқа дейін орысша үйренбесе, ол балаларды ата-анасынан айыру... жөнінде ұсыныс түсірген. Татар қыстағында небәрі бірнеше үй шоқынған болса да, шіркеу салу, бұл жұмысты мұсылмандарға зорлап жасаттыру әдетке айналған. Әлеуметтік қысымға діни

зорлық қосылған соң, көптеген татарлар мен башқұрттар ата қонысынан безіп кетуге мәжбүр болған.

Құлдыққа бас игендерді ішке тарту, оларды дүние-мүлікпен қызықтыру, қорлыққа көнбегендерді қудалау, жазалау, жерін тартып алу, еріксіз шоқындыру, халықтарды бір-біріне алағөз ету, әсіресе татарлар мен башқұрттар арасына от тастау секілді сан қилы әрекеттерді отаршылдар қатар жүргізген. Мәселен, қатын патша Анна Иоановна жарлықтарының бірінде татар мен башқұрттың некелесуіне тыйым салынсын делінген (Көрсетілген кітап, 50-бет). Патшалық ырқына көнбеген адамдардың үй мүлкін жою, өздерін жер аудару немесе ауыр жұмысқа жегу, олардың панасыз қалған балаларын орыстарға таратып беру секілді жазаларды қатар қолданған. «Тәртіпке қарсы шықты» деген желеумен башқұрттар мен татарлардың жүздеген кенті өртелген.

Татар, башқұрт халықтарының азаттығы үшін күрескен ондаған қаһармандардың аты-жөні әдейі ұмыт қалдырылып, ел жадынан шығарылған. Туысқан ел өз тарихын тексеруге енді енді ғана мүмкіндік тауып отыр. Мәселен, Алдар тарқан мен Қосым батыр бастаған көтерілісшілердің ерлік шежіресі тәуелсіздік үшін күрестің жарқын беттері қатарына қосылады (Аталған кітап, 23-бет). Сондай-ақ патша зорлығына қарсы атадан балаға жалғасқан күрестің мысалдары да (Төлекей батыр, оның баласы Қосым, одан кейін Ақай батыр ерлігі) кездеседі. Бұл және басқа ерлер жөнінде арнаулы зерттеулер мен шығармалар жазылуға лайық болып көрінеді.

Қолында билігі тұрған патша үкіметінің мұсылмандарды дінінен бездіріп, христиандыққа көшіру жөнінде жасаған сұмдықтарын сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Тағы да бірер фактыға тоқтала кетейік. 1740 жылы үкімет пен Синод жаңадан шоқынғандар туралы арнаулы ереже қабылдап, оларға берілетін «женілдіктерді» тізіп көрсеткен. Ал зорлап шоқындырылған әрбір мұсылман өз дінін жамандап, Мұхаммед пайғамбарға тіл тигізіп, христиандықты жер-көкке сыйғызбай мақтап, патша атына «өтініш» жазуға тиіс болған

(Аталған кітап, 68-бет). Мұндай «нәзік» әдістер жемісті болмаған жерде христиан дінбасылары ашық, тұрпайы зорлыққа барған. Солдаттарды татарларға айдап салып сабаттырған, үйлерін қираттырған, мешіт пен медреселерді ойрандатқан, кейде арандатушы миссионерлер шіркеулерді өздері өртеп, жаласын татарларға жапқан, сөйтіп патшадан бұрынғыдан да қатал бұйрықтар түсірткен. Конашевич деген миссионер жендет патшаның Қазан губерниясындағы барлық мешіттерді қирату туралы 1742 жылғы жарлығын малданып, бас-аяғы екі жылдың ішінде 536 мешіттің 418-ін жойып жіберген. Міне, осыншама тыюсыз зорлық астында татарлардың жүздеген жылдар бойында өз дінінен айрылмағанына қайран қалмасқа болмайды. Турасын айтқанда татарлардың да, башқұрттардың да миллет сипатында сақталып қалуына олардың ислам дінін терең құрметтеп, шексіз сенгендігі себепкер деуге болады. Дін бұл елдерге қысылған кездерде зор таяныш, медет берген. Татарлар дінін жоғалтпаумен ғана шектелмей, өзге түрік халықтары арасында мұсылманшылықты таратуға үлкен қызмет атқарғаны да белгілі. Бір кездерде патшалықтың отаршылдық идеологиясының ықпалымен өскендер татарларды осы үшін айыптап келгені мәлім. Біле білсек, дінінен азбағаны үшін жоғары мәдениетті, дарынды татар халқына алғыс айтуымыз керек қой.

II

Ғасырлар бойында басына түскен түрлі қысым, киянат, зорлық салдарынан өзінің ата қонысында мүлде азайып, шартарапқа тарап кеткен халықтардың бірі – Еділ бойындағы татарлар. Саны жағынан алғанда татарлар түрік қауымдастығы ішінде түріктерден, өзбектерден, әзерилерден, қазақтардан кейінгі орында тұрғанымен, Татарстан республикасындағы жұрттың тең жартысын ғана құрайды. Татарлардың басым бөлегі бұрынғы Кенес Одағының бар бұрышына шашырап қоныстанған, бір шеті Жапонияда, екінші қиыры Америка

Құрама Штаттарында, тағы бір шоғыры Финляндияда жүргендіктері туралы да дерек бар. Бір ерекшелігі сол татарлар орнықты ел ретінде қай өлкеде жүрсе де, жергілікті халыққа сіңісіп, жоғалып кетпей, тілін, дінін, салтын сақтап келеді. Жапонияға барып келгендер сол елдегі бірнеше мешітті ұстап, ислам қауымын көбейтуге атсалысып келгендер татарлар екенін айтып жүр. Ал Америка Құрама Штаттарында, соның ішінде Нью-Йорк шаһарында татарлардың мәдени бірлестіктері бар екенін сол елге барған сапарларымызда өзіміз де көрген едік. Сондай-ақ татар ғалымдары Финляндияда тұратын бауырларының тұрмысы мен мәдениеті жөнінде зерттеулер жазып жүргенін де білеміз. Әрине, бұл жалаң мағлұматтар туыс халықтың неліктен мұншама босып кеткендігінің себебін бізге ашып бере алмайды. Татар таксіретінің түбір себептерін түсіну үшін қысқаша да болса тарих куәліктерін еске түсіру керек болады.

Еділ бойындағы татарлар өздерінің арғы тегін IX-XIII ғасырлар аралығында өмір кешкен Европадағы ең гүлденген мемлекеттердің бірі болған бір кездегі Бұлғар патшалығымен байланыстырады. Тіпті, осыдан бірнеше жыл бұрын кейбір татар зиялылары «татар» деген атауды қалдырып, «бұлғар» есіміне қайта көшейік деген ұсыныс та енгізгенін білеміз. Әрине, бір халықтың жүздеген жылдарда қалыптасқан атын өзгерте салу оңай емес еді. Бірақ әлгіндей ұсыныс жасалуында, үлкен нақтылы дәлелдер де бар болатын. Еділ бойы татарлары байырғы бұлғарлар мен қыпшақтардың қосылуынан пайда болған халық. Бұлғар мемлекеті заманында көрші жатқан орыс княздіктерімен ғана емес, шығыс пен батыстың көптеген елдерімен де сауда-саттық, мәдени байланыс жасап отырған, өз топырағынан атакты ақындар мен ғұламаларды, ойшылдарды шығарған, көрші жұрттардан мәдени деңгейі жоғары тұрған. Тарихи құжаттар мен археологиялық қазбалар осындай қорытындыны толығымен растайды.

1552 жылы Иван Грозныйдың жер қайысқан қалың қолы татарлар ішінен шыққан сатқындарды пайдаланып, кескілес-

кен ұрыстан кейін Қазанды қанға бояп басып алады. Мәскеудің қаһарлы патшасы Қазан хандығының халқына адам айтқысыз зұлымдықтар көрсеткен, татарларды зорлықпен шоқындырған, бұған көнбегендерді жерінен қуып, төңтіретіп жіберген, қырып жойған. Татардың жер дүниеге шашырап кетуінің алғашқы кезеңі, міне, осы тұстан басталады. Татарлар өз еркімен Ресей өктемдігін ешқашан мойындаған емес, дініне, дәстүріне берік, өнерлі халық бодандыққа түскенімен, рухы жығылмаған. Қазан хандығы тарихының шытырман оқиғалары татар ауыз әдебиеті шығармаларында көрініс тапқан. Қазан шаһарының құлауы күллі мұсылман дүниесіндегі қасіретті оқиғасы ретінде ноғай, казак жырларында да із қалдырғаны белгілі.

Ресейдің ресми тарихшылары жүздеген жылдар бойында татар халқын жаулаушы, зорлықшы деп сипаттаудан бір айныған емес. Ертеде болып өткен оқиғалардың дұрысын дұрыс, бұрысын бұрыс деп әділдігін айтудың орнына татар атаулыны бірыңғай жамандау әдетке айналған. Мұны шын ғылымға қатысы жоқ жалаң саясатпаздық дағдысы деп қараймыз. Татар тіліне, ислам дініне деген қысым мен шектеушілік Ресей империясының ұзақ тарихындағы қалыптасқан өктемдігі десек, Кеңес өкіметі тұсында да бұл тәсіл өзгерген жоқ, қайта халықты дінінен айыру, сөз жүзіндегі халықтар достығы деген ұранның тасасында татар тілінің өрісін тарылту әрекеттері жалғасты. Мектеп оқулықтарында татар халқын жамандаған сөздер мен тұжырымдар күні кешеге дейін жазылып келді. Ал отаршыл империяның татар халқын тоздырып жіберген қанқұйлы істерінің бір де біреуі туралы анық ақиқат айтылмады.

Патша өкіметі діні бөлек, аз ұлттардан шыққан мамандарды қызметке тартудың қалыптасқан тәртібінен әсте жаңылмаған. Өзге ұлт адамдарының мансап сатысына көтерілуінің «мықты» шарты олардың шоқындып, христиан дінін қабылдауы болған. Мәселен, атакты шығыстанушы Александр Касимович Казембек (1802-1870) ұлты азербайжан,

жасынан мұсылман бола тұрса да, кейіннен христиан дініне өткен (М.Усманов. Заветная мечта Хусаина Фаизханова. Казань, 1980). Петербург университетінің шығыстану факультетінде дәріс бергендер ішінен еврей тілінің маманы Даниил Абрамович Хвольсон (1819-1911) да жұмысқа тұрарда өзінің христиандыққа өткені туралы куәлігін көрсеткен. Түбі Персиядан шыққан оқытушы Н.Д.Сонин де шоқынғандардың бірі еді. Патша әкімшілігі бөтен ұлттардан маман таңдағанда бірінші кезекке христиандарды қойған, ал екі мұсылман қатар келсе, оның «жырақтан» келгені қолайлы саналған. Өйткені отаны бір адамның саяси, құқықтық талабы көбірек болуы мүмкін деп есептелген. Орыс емес екі ресейліктің білімі аздауы, қабілетсіздеуі илеуге көңгіш деп саналған.

Адамдарды дініне, ұлтына қарап алалап екшеудің зардабын, әсіресе ежелден мәдениеті жоғары, дарынды татар халқының өкілдері ерекше көп тартқан. Мұны араб, парсы, түрік, татар, казак тілдерін жете меңгерген, көне қолжазбаларды оқып танудың теңдесі жоқ білгірі, татар молдасы Құсайын Фаизхановтың Петербург университетіне оқытушылық қызметке қабылданбай, көп уақыт сергелденге түскен мысалынан да көруге болады. Мол білімін қалайда шәкірт-талабаларға беруге ұмтылған, шығыстану әлемінде өзіндік орны бар Қ.Фаизханов біраз уақыт студенттерге тегін дәріс оқып, өзінің терең ғұламалығына күллі университет жұртшылығын мойындатқаннан кейін ғана оқытушылық қызметке алынған. Қ.Фаизхановтың казак тілі мен ауыз әдебиеті бойынша жинаған материалдарының молдығы, бұл салада ол күрделі еңбек жазбақ ниетінде болғаны оның Шоқан Уәлихановқа жазған хаттарынан да белгілі.

Атышулы миссионер Н.И.Ильминский Ресей мұсылмандарының мүфтилігіне орысша және шығысша жаң-жақты білімі бар татардың қойылуына үзілді-кесілді қарсы шығып, топастау біреуді ұсынған. Н.И.Ильминский дарульфунун – университет бітірген, аргы-бергі тарихтан хабары бар татарлардан

гөрі икемге иілгіш мансапқорларды артық көретінін ашық жазған (Көрсетілген кітап, 40-бет).

Отар халықтардың адамдарын қызметке көтергенде, олардың ішіндегі халқының мұң-мұқтажын білмейтін, өз мансабы үшін ұлт мүддесін құрбандыққа шалып жіберетіндерді әдейі тандап алу билеуші ұлт әкімдерінің сыннан өткен тәсілі болатын. Ал ғылым мен техниканың ең маңызды салаларына рухани езілген халықтар адамын жібермеу, оларды көбінесе шымқай қара жұмыс орындарында ғана пайдалану, сүйтіп ол елдің мәңгі бағынышты болып қалуын көздеу де онша құпиясы жоқ саясат еді. Мұндай көзқарастың «қызығын» өзгелерді айтпағанда өзіміз де көріп отырмыз ғой. Жеріміздің асты тұнған мұнай мен газ болса, соларды өндейтін заводтардың ондаған жылдар ішінде Қазақстанда салынбағандығынан, Ресейге кіріптар болып келе жатқанымыз әмбеге аян. Әскери техника мен ғылымның ең соңғы жетістіктері қолданылатын мамандықтарда қазақ және басқа аз ұлттар өкілдерінің мүлде дерлік жоқтығы да осы айтылған мәселемен сабақтас.

Татар және қазақ халықтарының жан-жақты байланысын сипаттайтын мысал сан тарау. Ежелгі этникалық туыстықтың, мәдени, тілдік, рухани жақындықтың жарқын белгілері әр тараптан-ақ айқын көрінеді. Түрік тілдес халықтардың ішінде қазаққа құдандалық жағынан көбірек араласқан татарлар деуге болады. Қазақтың отбасына келін боп түсіп, ұрпақ өсірген татар қыз-келіншектері жүздеп, мыңдап саналады десек артық емес. «Төсекте басы, төскейде малы қосылған» елдерді іздесек, алдымен татарларды атаймыз.

Тілдік, саздық жүйенің жақындығынан болар – қазақша ән салып, даңқа бөленгендер осы ағайыннан көбірек кездесетінін көрсетсек те, білетіндер таңырқай қоймас. Қазақша ән шығарып, опера жазған Латиф Хамиди сынды композитордың қазақ музыкасын дамытуға қосқан үлесінің өзі бір төбе екені мәлім. Қазақтың тіл байлығына ғашық болып өткен татар классик ақын-жазушыларының Ғабдолла Тоқай, Ғалымжан Иб-

рагимовтан берідегілерінің өзі үлкен шоғыр. Бұлардан ілгеріректе өткен, шығармаларының денін қазақ тілінде жазған татар, башқұрт мәдениетінен нәрленген Ақмолда Мұхамедиярұлының үш халыққа бірдей ортақ самалуының өзі дүниедегі сирек құбылыстың бірі ғой. Қазақтың төңкеріс алдындағы өмірі жөнінде бағалы реалистік туындылар қалдырған Сабыр Шәріповтың есімі мен еңбегі де ұмытылуға тиісті емес.

Арғы нәсілі татардан шығып, ата-бабалары қазақ арасына сіңіп-кеткен, кейіннен қазақ халқының өкілі ретінде мемлекеттік, қоғамдық биік лауазым дәрежеге жеткен үлкенді-кішілі қайраткерлер де кездеседі. Мұның бәрін этникалық туыстық дегеннің терең мәні бар екенін еске салу үшін ғана айтып отырмыз. Орыс әйелі бар қазақ отбасынан тараған ұрпақтың көбі халықтық дәстүрден жұрдай, қазақ тілінен махрұм болып шығатынын дәлелдеп жату керек болмас. Ал тілімізді білетін татар нәсілді әйелдерден туған ұл мен қыз дәстүріміз бен салтымызға анағұрлым жақын тұрғанын өмірдің өзі көрсетіп келеді.

Екі халықтың арасындағы үзілмеген, желілі мәдени байланыстың бір саласы ағартушылық істеріне саяды. Төңкерістен бұрынғы дәуірде қазақтарға діни және дүниегөй (светтік) білім таратқан татар зиялыларының тағылымын ризалық сезіммен атап өту ләзім. Мешітте имам, медреседе мұғалімдік еткен татар молдаларының қазақ қауымын ислам әлеміне бұру жолында атқарған қызметін бұған дейін теріс бағалап келгеніміз бекер болғанын түсінетін кез келді. Көзі ашық, сауатты қазақ адамының көбі ертеде татарлар мен башқұрттар ашқан медреселер мен мектептерде білім бұлағынан сусындағанын үлкен ілгерішілдік көрініс деп қарайтын болуымыз парыз. Татар халқының алдыңғы қатарлы өкілдерінің осындай қыруар ғибратының ішінен бір ғана мәселеге аздап кідіргіміз келеді. Ол – төңкеріске дейін татар баспагерлерінің қазақ тілінде кітап шығарып, халықтың санасын ояту жолындағы ұшан-теңіз еңбегі.

Зерттеушілердің көрсетуінше, Қазан төңкерісіне дейін қазақ тілінде жарық көрген кітаптардың көбі Қазан қаласындағы татар нашрияттарынан шыққан. Бұл тараптағы деректің бірталайы атакты қазақ ғалымы Әбіш Жиреншиннің («Қазақ кітаптарының тарихынан», 1971), татар зерттеушісі А.Каримуллиннің («У истоков татарской книги», 1971, «Татарская книга», 1974) деген монографиясында келтірілген. Кейінгі кезде кітаптардың тарихын зерттеуге Ү.Сұбханбердина елеулі еңбек сіңірді. Жұртшылықты осы кітаптарда берілген мағлұматтардың жалпы бағытымен және кейбір нақтылы тізім, сандарымен таныстыру қажет деп санаймыз.

XIX ғасырда Қазан қаласы шығыс халықтарының тарихын, мәдениетін зерттейтін, мәдени мұрасын басып шығаратын аса ірі орталықтардың біріне айналған. Шығыс халықтарының ана тілінде жарияланған кітаптардың 70 пайыздан (процент) артығы Қазанда теріліп басылғанын көрсетсек те, бұған көзіміз жетеді. Ресей империясының түрлі қалаларындағы кітап басылу жағдайын шола келіп: «Жалпы XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде осы қалалардан орта есеппен бір мыңнан астам атаулы қазақ кітаптары басылып шыққан, олардың тиражы бес миллион данаға жетеді», – деп жазады Ә.Жиреншин (Көрсетілген кітап, 39-бет). Осы келтірілген мысалдың өзі-ақ қазақ халқының Қазан төңкерісіне дейінгі сауаттылық деңгейінен жеткілікті хабар бергендей. «Революциядан бұрын қазақ халқы қара танымаған, екі-ақ пайызы сауатты болған» деп ғайбат айтып келген надан белсенділердің жалған тұжырымы қылмыспен барабар деп қарауға болады. Қазақ халқын мәңгірттікке итермелеген күштердің ең жексұрын тобы да өз ішімізден шыққан ғалымсымақ жазғышсымақтар екенін өкінішпен еске түсіруге тура келеді.

1807 жылы Қазанда басылған «Сейфілмәліктен» кейінгі бір ғасырдан артық уақыт ішінде қазақ тілінде жарық көрген кітаптарды тақырыптық, пәндік, хронологиялық жүйеге түсіріп тексерудің өзі зор ғылымдық уәзіпа болып табылады. Ал баспа жұмысын ұйымдастырған, кездескен кедергілерге мойы-

май, қазақ және басқа түрік халықтарының тілінде кітап шығаруға жан-тәнімен атсалысқан баспагерлердің өзі үлкен мәдениет қайраткерлері деп қаралуы тиіс. Мәселен, Шамсиддин Хұсайыновтың «өз қаражатымен Қазан университетінің баспаханасынан қазақ кітаптарын шығарып, оны халыққа таратқанын» (Ә.Жиреншин. Қазақ кітаптарының тарихынан, 48-бет) биік саналылық нағыз бауырмалдық деп бағалау керек. Ш.Хұсайынов шығарған жүзден артық кітаптың қазақ даласына білім нұрын сепкенін асыра бағалау мүмкін емес. Сол кітаптардың қатарында «Қисса Қозы Көрпеш», «Қисса Біржан сал мен Сара қыздың айтысканы», «Қисса Шортанбайдың бала зары», «Хал-ақуал Мәшһүр Юсуп Көпеев һәм оның бағызы бір шығармалары», «Қисса Айман-Шолпан», «Ер Тарғын», «Сеид Баттал», «Өсиет наме», «Қисса Қамбар», «Мұхаммед Ханафия», «Топ жарған» атты маңызды басылымдар бар.

Қазақ кітаптарын басып шығару ісінде өшпес еңбек сіңіргендер қатарында ағайынды Мұхамеджан, Шәріпжан Кәрімовтардың есімін айрықша құрметпен атап өту керек. Бұл баспагерлер қазақ авторларымен ұдайы байланыс жасап отырған, толық емес есеп бойынша, небәрі 415 кітап шығарған. Бұл басылымдардың қазақ халқының ұлттық оянуына қаншалық зор ықпал жасағанын түсіну қиын емес. Сөзіміз күрғақ болмас үшін ағайынды Кәрімовтар шығарған кітаптардың бір шоғырын тізіп көрсетудің өзі жеткілікті болар еді. Олар: «Кел, балалар, оқылық», «Мінез», «Қисса Атымтай Жомарт» (1898), «Адабиет қазақия» (1902), «Гүлкөшіма» (1903), «Жиренше», «Шопан ата», «Қазақ шығармалары», «Қазақ өлеңдері», «Қисса Әнбия» (1909), «Кітапхана жұрнағы», «Қазақша әліппе», «Үлгілі тәржіма» (1910), «Қисса Таһир мен Зүһра», «Сұм заман», «Болғын қазақ», «Мақтубат», «Машук наме», «Назым», «Көргенді бала – үлгілі ана», «Ғабдулхалім илә Мәлике», «Ғибратнаме» (1911), «Қазақ балаларына қирағат кітабы», «Ақын», «Жастық жемістері», «Қазақтың той бастары», «Үлгілі бала» (1912), «Қалың мал» (1913), «Қазақша дұрыс жазу қағидалары», «Қазақ мақалдары»

(1914), «Өткен күндер» (1915), т.б. Қазақ халқының рухани өрлеуіне осыншама қызмет еткен татар баспагерлерінің, солардың ішінде Шамсиддин Құсайынов пен ағайынды Кәрімовтардың есімін есте қалдырарлық ескерткіш белгілер керектігін күн тәртібіне қоятын уақыт туғанын зиялы қауымның құлағына салғымыз келеді.

Татар баспагерлерінің фидайылық істерін тек Қазан нашрияттарымен шектеп қоюға болмайды. Орынборда, Уфада, Семейде, Ташкентте шыққан көптеген кітаптарға олардың тікелей қатысы, көмегі, қолғабысы болғаны мәлім. Бұл кезге дейін зерттеушілердің назарына ілінбеген, кезінде бірер кітап жариялаған қазақ авторларының саны мен аты-жөні бізге белгілілерінен анағұрлым көп болғаны байқалады. Қазақ еліне оқу, білім, ғибрат, өнеге таратқысы келіп, азды-көпті әрекет еткендердің бір де біреуінің атын ұмыт қалдырмай, оларға тиісінше ілтипат көрсетілуі қажет. Ал кезінде бестеп-ондап шығарма жазып жариялаған авторлардың мұрасын арнайы тексеру, олардың мәдениетіміз тарихынан алатын орнын анықтау жұмысы қолға алынуы керек. Тәуелсіздік туын көтерген еліміздің өткендегі барша мұрасын саралап алмай, ұлттық қалыптасудың бағдарламасын толық ретке келтіру қиын болмақ.

Кезінде алды отызға, арты он-он беске жуық кітап шығарған Кашафуддин Шаһмарданұлы, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Шәді Жәңгірұлы, Ақыт Үрімжіұлы сынды ақын, жазушылар мұрасы жайында күрделі зерттеу еңбектер жазылып, олардың туындылары толық жарық көретін уақыт жетті. Бір кездерде біреулері байдың баласы, екіншілері, қожа, молда деген шалағай түсініктің жаласына ілінген мұндай қайраткерлердің еңбегі бұдан былайғы жерде тасада қалдырыла беруі ақылға сыймайды. Ал, олардың шығармаларының мазмұны діни нанымдарға қатысты болуы тіпті де кемшілігі емес. Қауымға адамгершілік, имандылық тәрбиесіп тарату аса зәру болып отырған қазіргі кезде күллі ислам дүниесімен байланысты жәдігерлерді түгендеу, оларды

іске жарату бұдан былайғы дамуымыздың маңызды шарттарының бірі болатыны шүбәсіз.

Қазан баспаханаларынан шыққан татар кітаптарының саны да, тақырыптық, пәндік аумағы да анағұрлым кең болғаны белгілі. XX ғасырдың бас шенінде татар тілінде шыққан 7000 кітаптың жалпы тиражы 47 миллион 110 мың болғаны халықтың мәдениет деңгейінің сенімді көрсеткіші бола алады (А.Каримуллин. Татарская книга. 248-бет). Қазан губерниясындағы татарлардың орташа сауаттылық дәрежесі бүкілресейлік межеден жоғары болғаны да тарихи шындық. Кітап шығарудың көлемі жағынан ол дәуірде татарлар орыстардан кейін екінші орында тұрған. Бір Қазан қаласының өзінде он-он бес баспахана тек татарлар үшін ғана емес, Ресейдегі шығыс халықтары үшін де көп басылымдар шығарған. А.Каримуллиннің көрсетуінше, татардан өзге түрік тілдерінде шығарылған кітаптың саны жағынан қазақ тіліндегі өнімдер алдыңғы орындардың бірін иеленген.

Патша әкімшілігі Қазан баспаларынан мұсылман халықтары тілінде кітаптың көп шыға бастауынан секем алып, цензуралық бақылауды күшейте түскен. Мәселен, белгілі шығыстанушы Н.Ф.Катанов түрлі арыз, шағым секілді құжаттарды қараудың үстіне жыл сайын 500 қолжазбаның мазмұнын тексеріп шығуға тиісті болды. Түркі мұсылман тілдеріндегі кітаптардан «кәте тапқыштық» жөнінен В.Д.Смирнов секілді әсіре «сақ» цензорлар алдына жан салмаған. Осындайлардың «қырағылығының» салдарынан, мәселен, Г.Шараф баспаханасынан жүз кітаптың жиырма үшін баспагерлерге айып төлеткен, әрбір бесінші кітапқа пәле-жала тағылған. Мұның бәрі езілген халықтар тілінде кітап шығарудың қандайлық кедергіге душар болғанын сипаттайды. Өз ісіне шын берілген, ұлттық, түріктік санасы жоғары татар баспагерлері әкімшілік тарапынан көрсетілген сансыз қыспаққа қарамастан, түрік, мұсылман халықтарына ағалық қамқорлық көрсеткенін еш уақытта ұмытуға болмайды. 1901-1917 жылдар арасында Кәрімовтар баспаханасында құран, әптік және дұғалықтар 4

миллион 358 мың 200 дана болып шыққан. Түрік халықтарының елдік санасы оянуынан қауіптенген билеушілер «бұл елдердің арасында пантүркішілдік, панисламшылдық күшейіп барады» деп алдыңғы қатарлы татар зиялыларын қудалауға ұшыратқан. Патшалық жандайшаптары «Мұсылман» деген атпен Парижде газет шығарып, оның бетінде арандатушылық мақалаларды әдейі ұйымдастыруға дейін барған. Осындай қыспақ жағдайда зәредей мүмкіндікті пайдаланып, өздерінің ағартушылық миссиясын адал орындаған татар зиялыларының өжеттігіне таң қалмасқа болмайды.

Татар ағартушыларының қазақ халқының мәдени кемелденуіне шын тілектестікпен зор қолқабыс жасағанына келтірілген мысалдар толық дәлел болса керек. Мұндай жақсылықты тек қана тегі, тілі, діні бір тағдырлас елдер ғана жасай алады. Жеріміздің бір пұшағына да көз алартпай, расалық немесе қайдағы бір басқаша «артықтығын» көлденең тартпай, «достық құшағында» тұншықтырып жібермей, шын пейілден адал көмектесу – нағыз туыстықтың белгісі. Біз татар халқымен сан ықылым дәуірлерден бері жалғасып келе жатқан жақындығымызды толық бағалап болдық дей алмаймыз. Тіпті, татарды көре алмайтын жат күштер таратып жіберген жалған қауесеттердің арам ойдан туғанына көз жіберіп, өз санамызбен талдау жасай алдық па деген сұрауға да жауабымыз жартымды бола қоймас. Мұның бәрі туыс халықтарды бір-бірінен жырақ ұстауға бағытталған саясаттың ұнамсыз нәтижелері екенін түсінсек игі. Татар-қазақ байланыстарының тереңдеп тексеретін тақырыптарына алдағы кезде ғылыми тұрғыдан шындап бет бұратын болсақ, құба-құп.

Татарстанның тәуелсіздік алғаны – қазақ халқының да қуанышы. Азаттыққа деген аңсары ешқашан ұмыт болмаған татар халқының Ресеймен құқықты тең республика санатында шарт жасасып, өз еркімен бір мемлекет құрамында тұруға келісімге келуі қазіргі жағдай мүмкіндігіне орай туғаны түсінікті. Келешекте Қазақстан мен Татарстанның арасындағы алуан түрлі экономикалық және мәдени байланыстарды

жандандыру бағытында жүйелі жұмыстар жүргізілетініне сенеміз. Әрбір қазақ зиялысы бұл іске өз тарапынан тиісті үлес қосса, нақтылы қадамдар жасаса, ортақ ісімізге қосылған үлесі болар еді. Ал екі республика арасында мемлекет көлеміндегі түрлі келісімдер мен шарттар жасасу, ғылыми, мәдени жетістіктер алмасу саласында атқарылуға тиіс іс ұшан-теңіз.

НОҒАЙЛЫ ДЕГЕН ЕЛ ЕДІ...

Менің туысқан ноғай халқының тарихы мен тағдырына көңіл бөліп, азды-көпті ғылыми ізденістер жасай бастағаным аттай жиырма үш жыл болыпты, Ноғайлардың фольклоры мен әдебиетін, қазіргі халін таныстыратын бірнеше мақала жарияладым, ноғай халық поэзиясының бұрынғы-соңғы үлгілерін топтап, алғы сөз жазып «Қарайдар мен Қызылгүл» деген атпен жеке кітап етіп бастырдым (өлеңдер мен жырларды қазақшалаған белгілі ақындарымыз Қалдыр Мырзалиев пен Дүйсенбек Қанатбаев). Қазақ пен ноғайға ортақ саналатын Асанқайғы, Қазтуған, Шалғез, Доспамбет жыраулардың ноғайлар арасында осы кезге дейін сақталып келген бірсыпыра шығармаларын жинадым. «Саркылмас қазына» деген кітабыма ноғай эпосы жайында талдауларым енген. Ноғайдың көрнекті жазушысы Сүйін Қапаевтың әңгімелері мен повестер жинағы «Жазушы» баспасынан шығуына да септескенімді айтудың артықтығы болмас (аудармашы Күләнда Ұзақбаева). Сондай-ақ, С.Қапаевтың Қазақстан туралы естелік әсерлерін «Алматы ақшамы» газеті арқылы таныстырған кезде де ноғайлар жайынан бірқатар деректер келтіргенмін. Мұның бәрі жүйелі зерттеулер деуге келмейді, қазаққа өзгеше жақын, бірақ соңғы ғасырларда мүлде дерлік ұмыт бола жаздаған халықтың өміртіршілігінен жұртшылығымыз хабардар болсын деген ниеттен туған бастама сөздер ғана. «Үш бірлік» деген мақаламда да ноғайдың өткендегі ауыр тағдырынан мағлұмат бергенмін.

Енді ноғай тақырыбын қалайша тапқанымды айта кетейін. Мұның өзі кездейсоқ деп айтуға болатын оқиға еді. 1973 жылы

жол түсіп, Солтүстік Кавказдың Есентуки қаласындағы «Қазақстан» санаторийіне бардым. Ол кезде санаторийдің жаңа корпусы салынып бітпеген, демалушылар шағындау бір ғимаратқа орналасатын. Емделуші, тынығушылар – қырық шақты-ақ кісі, оның үстіне көбі бір-бірімен таныс, білістер болып шықты. Бәрі де қазақ. Демалушылардың бір ермегі – граммпластинка ойнатып, ән-күй тыңдау, өткен-кеткеннен әңгіме айту. Бір күні оңтүстік қазақстандық заңгер Айтжан Бекназаров жаңалық айтып келді. Қаланы аралап жүріп, дүкендердің біреуінде сатушы болып істейтін ноғай қызын көріпті. «Өзі қазақтан айнамайды, бірақ қазақша сөйлей алмайды, айтқаныңды түсінеді, ұлты ноғай екен» деді Айтекен. Арамызда Кавказға курортқа сан рет келіп жүрген байырғы кісілер де болатын, олар да осында келіп-кетіп жүргенде тілі, түрі қазаққа ұқсайтын ноғай деген халықтың өкілдерін көріп жүргендіктерін еске түсірісті. Бұл хабар менің көңілімнің түкпірінде жатқан кейбір көмескі деректерді қайта тірілткендей болды. Бір заманда қазақпен аралас-күралас жүрген ноғайлы елінің жұрнағы осы солтүстік Кавказда деуші еді ғой, ноғай адамдарын тауып сөйлесіп көрсе қайтеді деген ойға тірелдім.

Ертеңіне әлгі ноғай қызын тауып алып таныстық. Фатима Магомедова осындағы жалғыз үй ноғайдың қызы екен, әкесі геолог. Қыз ноғайша сөйлей алмағанымен, айтқаныңды түсінетіндей көрінді. Бір тәуір жері, Фатима ноғайлардың қай жерлерде тұратынынан хабардар болып шықты. «Ноғайлардың бір шоғыр отырған жері», – деген соң, көріп қайтайық деп Минеральные Водыға тоғыз шақырым жердегі Қаңлы деп аталған ауылға екі-үш серік ертіп бардым. Фатиманың берген адресі бойынша совхоздың бухгалтері болып істейтін Бақаев Сүйіннің үйінің алдына барып бір-ақ тоқтадық. Үйінен шығып амандасқан Сүйінге «Қазақстаннан келген туыстарыңбыз» дегенімде мұндай көріністі күтпеген үй иесі аң-таң болды, «Қазақстанда менің туысыңым жоқ еді», – дей берді. Мен Қазақстан Ғылым академиясында қызмет істейтінімді, халық әдебиетін зерттейтінімді, қазір Есентуки курортында демалып

жатқанымды, осында ежелгі ағайын ноғайлар бар деген соң, көріп қайтайық деп қана келгенімізді түсіндірген соң, Сүйін жүзі жадырап, үйіне кіруге шақырды. Әйелінің аты Сырмахан екен. Сүйін мектепте орысша оқыған, ноғай тарихынан да, өзге түріктер жағдайынан да хабары шамалы екендігін айтып, бізді аулындағы қадірлі қарт ақсақал Ағалиев Салауаттың үйіне ертіп барды. Ол көп оқуы жоқ, бірақ естігені, көргені мол жан, ноғай тарихының кейбір дерегін айтып берді. «Ноғайлар осы Ставрополь өлкесінің Қарашай-Черкес автономиялы облысында, Нефтекум ауданында, Дағыстанда және Чечен-Ингушетияда тұрады, – деді Салауат ақсақал: – біздің халықтың көп бөлегі өткен ғасырда Түркия ауып кеткен, бірталай ел Қырым мен Астрахан өңірінде тұрады». – «Қаңлы» деген ауылдың аты неден шыққан деген сұрағымызға Салауат қария өз долбарын ғана айтты: «Бұл манайда ертеде талай соғыстар болған ғой, сондай ұрыстарда қан төгілген жер болған соң, осылай атады ма екен, әлде Ноғайдың құрамындағы Қаңлы руының атына қойылды ма екен, анығын білмеймін», – деді. Көпті көрген көне қарттың өзі ноғайлардың рулық бөліністері, таңбалары, ұрандары туралы жартымды ештеңе айта алған жоқ.

Қалайда ноғай тіліндегі кітаптарды тауып алу, ақын, жазушылары болса, жолығып сөйлесу керек деген тұжырымға келдім. Ноғай жазушысын табуға тағы да Есентукидегі Фатима Магомедованың көмегі тиді. Ол Черкесск қаласында ноғай тілінде газет шығатынын онда өзінің нағашысы жазушы Фазыл Әбдіжәлилов қызмет істейтінін айтып, оның үй телефонына дейін жазып берді. «Ноғайды іздеу» идеясына берілгенім соншалық – курорттың емделу, демалу режимі бұзылады-ау дегенді елемедім. Черкесск қаласына телефон соғып, Фазыл Әбдіжәлиловпен сөйлестім, «Ноғай жазушысы да, ноғай кітаптары да табылады, қашан келесіз?» – деді ол әңгімені көп ұзартпай. Курорт тәртібі бойынша, қаладан тыс жерге барғысы келетін емделуші бас дәрігерден рұқсат сұрауы керек, мен мән-жағдайды түсіндірген соң бас дәрігер Степанов ондай рұқсатты берді.

Есентуки-Черкесск маршруты бойынша жүретін автобус-тың таңертеңгі алғашқы рейсімен тоқсан шақырым жердегі облыс орталығына әне-міне дегенше келіп жеттім, жұмыс күні бастала бере мен облыстық «Ленин йолы» газеті редакциясының табалдырығынан аттадым. Қарашай-Черкес автономиялық облысында тұратын төрт халық қарашайдың, черкестің, абазиннің, ноғайдың тілінде шығатын төрт газеттің де редакциялары бір ғимараттың ішінде. Маған керегі ноғай редакциясы болғандықтан, бірден «Ленин йолына» бардым. Сол жерде газеттің редакторы Баубек Қарасовпен, газеттің бөлім меңгерушілері жазушылар Фазыл Әбдіжәлиловпен, Сүйін Қапаевпен таныстым. Менің келуім ноғайлар үшін мүлде күтпеген оқиға еді. Әдепкіде аң-таң болған әріптестерге: «Қазақ пен ноғайдың іргесі бөлініп, қонысы жырақтағалы бері бірнеше ғасыр өтті ғой, содан бері сіздерді ағайыным еді деп іздеп келген қазақ болды ма?» дедім мен өзілдеп. «Жок, бұған дейін ноғайды арнайы іздеп келген қазақ болғанын білмейміз», – деді олар да жылы шырай білдіріп.

Шын туыстар кездескендегідей еркін әңгімелесіп кеттік. Кавказдағы қарашайдың да, малқардың да, Дағыстандағы құмықтың да тілі бізге жақын ғой, дегенмен ноғайдың тілі тіпті етене екенін сонда бірден аңғарған едім. Газет редакторы Баубек Қарасов менің алдыма «Ноғайша-орысша» сөздікті әкеліп қойды. Сөздіктің соңында ноғай руларының аты келтірілген екен. «Осы рулардың қазақ арасында қайсылары бар?» деп сұрады. Қарасам, қазақтың көне, ірі руларының бәрінің дерлік аттары осында тізіліп тұр. Тіпті, үлкен рулық бірлестіктерді айтпағанда, солардың ішіндегі кейбір аталарының да аты кездескеніне таң қалдым. Сөздікте көрсетілген ру, тайпалар түп-түгел қазақтар құрамында ұшырайды десек, жаңсақтық болар еді. Кейбір рулар өзбек (дурмен, т.б.), енді біреулері қарақалпақ (мүйтен, т.б.) арасында күні бүгінге дейін бар екенін білетінмін.

Ноғай жазушыларымен және ғалымдарымен күні бойы әңгімеміз халықтарымыздың өткендегі ынтымақтас болып

жүрген замандардың естеліктері мен ескерткіштері төңірегінде өрбіді. Қарашай-Черкес автономиялы облысы (соңғы кезде бұл ел республика атанды) ғылыми зерттеу институтының директоры, мамандығы тарихшы Қызылгүл Жәнібекова ноғайлар жөніндегі архивтік құжаттардың сақталу, жиналу, зерттелу деңгейі туралы көп мәселеге қанықтырды. Сонымен көздеген мақсатыма жеткендей болып, ноғай тіліндегі көркем әдебиет пен ғылыми кітаптарды мол қамтып, әріптестермен адрес алмасып, кешке қарай Есентукиге артынып-тартынып қайтқан едім. Бұдан кейінгі күндерде де жекелеген ноғай адамдарымен жолығысып жүрдім, тек ноғай жыршысын табу талабымыз ғана жүзеге аспады, іздеп барған жыршымыз аулында жоқ болып шықты.

Алматыға оралған соң осы сапарда көрген-білгенімді «Ноғайлар арасында» деген атпен «Лениншіл жас» газетінде мақала түрінде жарияладым. Бұл мақалада келтірілген мағлұматтар көп адамдарға тосын жаңалықтай көрінгенін олардың маған білдірген лебіздерінен сездім. Әсіресе: «Ноғай мен татардың екеуі бір халық, емес пе, бұлардың қандай айырмашылығы бар?» – деп сұраушылар аз емес еді. Мені таңқалдырған қазақтар арасында ноғай деген дербес халықтың аты ұмытылып, оның «татар» деген ұғымға бірігіп кеткендігі еді. Тарих дөңгелегі теріс айналса, жеке адамдар түгіл тұтас елдердің өзі де уақыт құрдымына сіңіп, аты өшіп кететіндігін түсіну ауыр ойлар туғызды.

II

Соңғы бірнеше ғасыр бойында тәуелді күн кешкен көптеген түрік халықтары секілді ноғайлардың тарихы толық ақиқатпен жазылып болмаған. Сондықтан ноғайлар жайында айтылатын сөздер шын шежіренің жалпы желісімен ғана таныстыруға жарайды. Ноғайлардың қоныс аудару, туыс елдермен ара қатынасын талдаған еңбектер жоқтың қасы. Мәселен, қазақ-ноғай бірлестігінің түрлі кезеңдері, олардың сипаты,

тіпті, көп ретте ортақ қазына болып саналатын ауыз әдебиетіміздің байланыстары да тексерілмеген. Сол себептен біз өңгімемізді «хатқа түскен» орыс және ноғай авторларының еңбектеріне сүйеніп сабақтаймыз.

Зерттеушілердің көрсетуінше (И.Х.Калмыков, Р.Х.Керейтов, А.И.Секалиев. Ноғайцы. Черкасск, 1988), ноғайлар Дағыстанның Ноғай, Ленин, Бабажұрт аудандарында, Теректі-мектеп, Үйсалған, Қарағас, Орта-төбе, Бораншы, Күнбатар, Нариман, Жаңа ауыл, Сұлу-төбе, Қарасу, Құмлы, Батырмырза, Ас-ауыл, Құм-ауыл, Тамаза төбе, Кеме төбе, Тоқсанак ауылдарында, Қизляр ауданының Монғол ауыл, Қыстырылған, Макар ауыл, Боранбай, т.б. жерлерінде, Ставрополь өлкесінің Бестауға жақын өңіріндегі Нефтекум ауданында Абрам тебе, Токай-мектеп, Қиясулы, Махмуд-мектеп, Илияс-қыслау, Қонай, Бисей, Нөкіс, Қаратөбе, Бияш, Ачиқұлақ кенттерінде тұрады. Степнов ауданында Ырғакты деген ауыл бар. Чечен-Ингушетияның (қазіргі бұл екі халық дербес республикалар болып бөлінген, олардың өзара шекарасы туралы қолымызда мағлұмат болмағандықтан, бұрынғы атауы келтіріліп отыр – Р.Б.) Шелков ауданында Сарысу, Қаршыға, Красный Восток, т.б. ауылдары мен станицаларында да ноғайлар өмір кешеді. Туысқан халық Ставрополь өлкесінің жеріндегі Қаңлы, Қарамырза, Әділ-халық, Қызыл тоғай, Еркін жұрт, Еркін халық, Қызыл жұрт, Еркін шаһар атты мекендерінде тіршілік етеді. Ноғай зиялыларының қатары Черкесск, Махачкала қалаларында көбірек кездесетінін де айта кетуіміз керек.

1979 жылғы халық санағы бойынша, бұрынғы Кеңес Одағында алпыс мыңдай ғана ноғай болыпты. Оның көпшілігі, ілгеріде көрсеткеніміздей, Дағыстан мен Ставрополь өлкесінде. Ноғай Ордасы заманында бір өзі үш жүз мың қол шығарып, айбынды мемлекет болып саналған ноғайдың қазіргі кезде жұрнағы ғана қалғанына бұдан артық дәлел керек емес.

Ноғайлардың негізін құраған этнонимдерге карағанда, бұл халықтың ертеде Ертіс бойын, Дешті-Қыпшақты, Орта Азияны, Солтүстік Кавказды жайлаған түрік тайпаларының

бірігуінен пайда болғаны айқындалады. Ол рулар мен тайпалар: қыпшақ, қонырат, найман, манғыт, арғын, керей, үйсін, ұйғыр, қанлы, дүрмен, катаған, байұлы, булгар болып келе береді. Ноғайлар ішінде үйсіндердің жүруін осы күнге дейін кездесетін Үйсін деген ата есімдердің кездесуі де дәлелдегендей. Тарихшылар ноғайлардың халық ретінде қалыптасуына, әсіресе қыпшақтардың, қоныраттардың, наймандардың, керейтердің рөлі күшті болғанын атап көрсетеді. Бұл рулардың атымен аталған жер, мекен молдығы да бұлардың өріс-қонысының өте кең болғанын сипаттайды. Ноғай ғалымдары қыпшақ бірлестігінің Кавказ атырабында ерекше мәнді орын иеленгеніне қызық мысалдар келтіреді. Мәселен, XII ғасырдың соңғы ширегінде Гүржістан (Грузия) патшасының қызметінде қырық мың қыпшақ әскері болған, соның ішінде бес мың сарбаз Дәуіт патшаның тікелей өз қарауындағы ұлан болып есептелген. Қыпшақтардың Грузияға қоныс тебуі XIII ғасырға дейін орын алып келген. Қазіргі ноғайлардың антропологиялық тұлғасында монғолдық элементтің елеулі орын алғандығын зерттеушілер Монғол жаулаушылығынан кейінгі рулар араласуынан деп түсіндіреді. Қыпшақтар Алтын Орда мен Солтүстік Кавказ халықтарының арасын байланыстырушы буын болған.

«Ноғай» этнонимінің арғы түбірі Алтын Орданың ханы Беркенің тұсында-ақ тарихи аренаға шыға бастаған Ноғайдың есіміне байланысты делінеді. Ноғайдың атасы Жошының жетінші ұлы еді. Ноғай өз әкесінен Днепр мен Днестр арасындағы аймақты мұрагерлік жолымен алған, отыз жыл бойында Алтын Орда тізгінін ұстауға ұмтылып, зор әрекет жасаған аса көрнекті қайраткер. Бірақ ол дегеніне жете алмайды. Тоқтай хан әскерімен соғыста жеңіледі, Ноғайдың туыстарының біразы Каспий маңындағы далаларға көшіп кетеді. Бірақ Ноғайдың аты ұмытылмай, XIV ғасырдың акырында этникалық есім сипатында Едіге ұйтқы болған мемлекеттік бірлестіктің атауы болып қайта жаңғырады.

Ноғай Ордасының данққа бөлену және құлдырау кезеңдері, ақырында бөлшектеніп жойылып бітуі жөнінде деректер сақталған. Ноғай Ордасының қалыптасу, күшею заманы Едіге және оның үрім-бұтақтарының үкімдарлық құрған кезеңімен белгіленеді. 1391 жылы Тұранның билеушісі Әмір Темір Алтын Орданың ханы Токтамыстың әскерін қирата жеңгеннен кейін, маңғыт-ноғай ұлысының атақты биі Едігенің бақыт жұлдызы көтеріледі. Қазіргі ноғайлар Ноғай мемлекеттігінің басталу межесін дәл осы кезеңнен бастауында негіз жоқ емес. Бұрынғы Алтын Орда аталған айбынды дәулеттің ішінен Ноғай Ордасы делінген ұлыстың екшеліп шығып, халықаралық көлемде өзін таныта білген шағы да осы тұс. Едігеден кейін оның өсиеті бойынша Маңғыт жұртын баласы Ғазы билеуге тиіс болады, дегенмен Ғазы үлкен қайраткерлік көрсете алмайды. Одан кейін ел тізгінін Едігенің тағы бір баласы Нұраддин өз қолына алады. Ал Ноғай Ордасының толық қалыптасуы Едігенің немересі Оқастың кезінде жүзеге асқан делінеді.

Ноғай Ордасының тарихы шытырманға толы. Ноғайлар көп уақыт бойында Мәскеу княздігімен достық қарым-қатынас жүргізеді. Орыс княздері ноғайлардың әскери күшінің молдығын пайдаланып, оларды бірде Қазан, тағы бір жағдайда Қырым хандықтарына қарсы айдап салғаны туралы деректер жеткілікті. Мәскеуде ноғай адамдары түсетін Ноғай Сарайы болғаны да белгілі. Ноғайлардың үш жүз мың әскер шығарарлық қауқары болған. Едіге тұқымдарының бірі Жүсіп мырзаның өзі жүз жиырма мың әскерді жасақтай алатыны туралы да құжаттар бар. Ноғайлардың Қазан Астрахан хандықтарының мүддесі үшін күрескен сәттері де алма кезек келіп отырады. Шаруашылық негіздері әлсіз, көшпелі өмір кешкен ноғайлар XVI ғасырдың орта тұсынан бастап қиыншылықтарға ұшырайды. Едіге ұрпақтары Жүсіп пен Исмаилдың арасындағы билік үшін ұзаққа созылған талас елді орасан шығасыға душар етеді. Мәскеу саясатын жақтаған Исмаил мен тәуелсіздікті көкसेген Жүсіп теке-тіресінің ақыры

Ноғай Ордасының шаңырағын шайқап жіберген еді. Оның үстіне жиілеп келген жұт та жығылғанға жұдырық болады. Бұл оқиғаның жаңғырығы қазақтың «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази» секілді жырларында елес береді.

Ноғайлардың Үлкен ноғай, Кіші ноғай деп бөлінуі де, ыдыраудың себептері мол екенін көрсететін еді. Бұлардың арасындағы қайшылықтар мен бақталастық тарихы да өз алдына жеке мәселе. Қази Орақовтың Исмаилға бағынғысы көлмей, батысқа қарай көшіп, Украинаның оңтүстігіне, Қырым, Дон, Азов, Қара теңіз, Қобанға қоныс аударуы үлкен тартыстардың салдарынан туған. Қазақ-ноғай эпосында батырлардың Еділ, Жайық пен Қырымның арасында әрекет еткендіктерін суреттеу бос қиял емес, тарихи оқиғалардың жаңғырығы екенін көреміз.

Ноғайлар мемлекетіне кездескен тажал XVII ғасырдың басында бұлардың жеріне қалмақтардың басып кіруі болатын. Ресей патшасының қалмақтарды толық қолдап қаруландыруы басқаның қолымен от көсеу дегеннің нақ өзі еді. Ноғайларды Еділ, Жайық бойындағы ата қонысынан қозғаған қанқұйлы күш те осы қалмақтар еді. Ноғай, қазақ жырларында эпикалық жау ретінде ылғи дерлік қалмақтардың көрінуі осыдан. Сан түрлі сәтсіздіктердің зардабынан әлсіреген, ыдыраған, бұрынғы айбынынан айрылып, мүшкіл халге түскен ноғайларды ақырғы рет Ресей патшасының әскерлері 1783 жылы қырғынға ұшыратады. Содан кейін «ноғай мәселесі» әбден шешілген болып саналады. Алуан ауыртпалықтарға шыдамай, ноғайлар бас сауғалап шет елге де ауған, паналауға мүмкін жердің бәріне де табан тіреген, олардың көбі мемлекеттік құжаттарда татар деп жазылып кеткен. Бір замандағы самсаған әскер шығаратын көп ноғайдың бұл күнде саны жүз мыңға жетер жетпес болып шығуының себебі осы көрсетілген мысалдардан кейін түсінікті болса керек.

Қазақ пен ноғайдың түбі бір туыстығы ауыз әдебиеті шығармаларында, әсіресе эпикалық туындыларда өшпестей болып бейнеленген. Соның аса ірі көрсеткіші атақты айтқыш

Мұрын жыраудан жазылып алынған «Қырымның қырық батыры» атты жыр тізбегі. Жалпы қазақ жырларының көбінде ноғайлардың қазақпен туыс ел екені көркем куәлендірілген. Оған мысал келтірер болсақ, сан мыңдаған жолдардан тұратын эпостарды қайта көшіріп шығуға тура келер еді.

Ноғай елінің қазіргі халінен білетініміз көп емес. Біраз деректерді «Ноғай дауысы» газетінің беттерінен табуға болады. Соңғы бірер жылда орыс тілінде шыға бастаған «Половечкая луна» («Қыпшақ айы») журналы да халықтың, тарихи санасын оятуға қызмет етіп келеді. Журнал беттерінде Ноғай Ордасының құрылғанына алты жүз толуына байланысты қызғылықты мағлұматтар көп келтіріледі. Махачкала, Черкесск қалаларының баспасынан бірер-саран ноғай тілінде кітап басылып шығатынын дәтке қуат демесек, жалпы алғанда, ноғай ұлтының келешегі қыл ұшында тұрғандай елестейді. Әрі саны аз, әрі түрлі халықтардың арасына шашырай қоныстанған ноғайлардың ұлт тілінде оқытатын мектептері де жоқтың қасы. Бұған дейін де ноғай жұртының көптеген буыны ана тілінде білім ала алмай, өз елінің тарихы мен мәдениетінен бейхабар болып келгенін ойласақ, алдағы кезде туысқан елдің тағдыры қалай болатынына көз жетпейді. Ноғайлар, ең болмаса, өз атында бір автономиялы аудан болса дегенді де арман еткелі қашан! Бірақ бұл тілекті естітер құлақ табылар емес. Тілі, тегі жағынан ең жақын халыққа біздің де қамқорлығымыз мардымсыз. Ноғайдың мемлекеттік мәселесін шешіп бермегенмен, Қазақстан өздерінің жоғары оқу орындарында ноғай балаларын оқытуға көмектесе алар еді ғой. Қазақстанда ноғай мәдениетінің күндерін еткізу де көптен бері күн тәртібінде тұрған істердің бірі. Ниет болса, қазақ пен ноғай халықтарының байланысын жан-жақты өрістетуге мүмкіндік жеткілікті. Ол үшін, алдымен, жұртшылығымыз өзінің түрік халықтары, әсіресе бізбен тарихы тұтасып жатқан елдер алдында ағайындық парызы бар екенін сезінуі ләзім.

ҚҰМЫҚТАР

Дағыстанды жайлаған көптеген ұлттар мен ұлыстар арасында құмықтар көрнекті орын алады. Олар ежелден бұл өлкенің құнарлы жазығын мекен еткен. Құмықтар Бабаюрт, Хасавюрт, Қызылюрт, Бойнак, Ленин, Қыякент, Қайтас деген аудандарда және Махачкала, Кизляр, Дербент, т.б. қалаларда тұрады. Көрші Чешен, Ингуш, Солтүстік Осетияға шашырап қоныстанғандары да кездеседі. Соңғы есеп бойынша құмықтардың саны үш жүз мыңнан асады.

Қыпшақ тілінде сөйлейтін бұл халықтың ерте замандағы тарихы аз зерттелген. Сондықтан құмыққа қатысты тарихи мәnbелердің орыс тілінде жазылғандары ғана белгілі. Бұл деректерді қалдырушылар өздерінің алдына сол елді қалай еткенде Ресей империясы қарауына бағындыруға болады деген бір ғана мақсат қойған. Мәселен, Бірінші Петр әскерінің капитаны Иван Гербер Дағыстанда ұзақ уақыт болған кезінде құмықтардың еліне көз тігіп, көп мағлұмат жинаған (1728). Бұл жазбаларда құмықтардың егіншілік кәсіппен, саудасаттықпен айналысатыны, жергілікті әкімдердің (Шамхал) ел билеу жүйесі, әскери күші сөз болған. Дағыстан, соның ішінде құмықтар жөнінде бұдан да толығырақ мағлұматты П.Г.Бутков өзінің «Кавказдың 1722-1803 жылдардағы жаңа тарихының материалдары» деген үш томдық еңбегінде (1869) келтірген. Ерекше тапсырмамен 1768-1775 жылдары Кавказға саяхат шеккен И.А.Гильденштед құмықтардың билеушілері арасындағы қақтығыстар мен алауыздықтарды аңғарып қайтқан. С.М.Броневский 1796 жылы парсы жорығына қатысқаннан кейін Кавказда қызмет атқарған кезінде құмықтардың мемлекеттік жүйесін зерттеген, олардың санын, қыпшақ тектестігін, жерінің шүйгін екенін атап өткен. Ал академик Э.И.Эйхвальд орыс-құмық қарым-қатынасының XVI ғасырдан берідегі тарихын тексерген. Құмықтар жайында деректер тізген еңбектер қатарында П.Зубковтың Кавказ өлкесінің тарихи, статистикалық, сауда жүргізу жағдайын баяндаған зерттеуі

аталады. Ал орыс офицері М.Б.Лобанов-Ростовскийдің «Құмықтардың салттары мен заңдары» деген еңбегінде құмықтардың этногенезі, қоғамдық құрылысы, әулеттік бөліністері, халықтан салық жинау тәртібі турасында тұжырымдар баяндалған. Азербайжан тарихшысы А.Бакиханов «Гюлистан-Иран» деген зерттеуінде Дағыстан мен Ширваның арасындағы терең байланыстарға ерекше көңіл бөлген. Бұл тақырыпқа М.М.Ковалевский де қалам тартып, елеулі үлес қосқан («Кавказдықтардың заң және әдеттері»). Ал Н.С.Семеновтың «Солтүстік-шығыс Кавказдың тұрғындары» деген монографиясының бір тарауы толығымен құмықтарға арналған.

Бұл көрсетілгендер құмықтар туралы зерттеушілер көптеген мағлұмат жинағанын аңғартады. Осы аталған зерттеулер мен жинақтарда құмық халқының тарихы, этнографиясы, мәдениеті, салты мен фольклоры жөніндегі көптеген құнды ойлар мен қорытындылар берілген. Сонымен қатар, бұл басылымдардың көбі құмықтар халін ұлы державалық Ресей шовинизмі тұрғысынан қарап баяндағаны күмән келтірмейді. Сондықтан мұндай материалдарды сын көзімен қарап пайдалану қажет.

Құмықтар этногенезі туралы жазылған еңбектер тізбегі де мол. Археологиялық, этнографиялық, антропологиялық, лингвистикалық мәнбелер (источник) құмықтар Дағыстанның ежелгі тұрғындары екенін дәлелдейді.

Бұрынғы өткен бұлдыр замандарды айтпағанда қазіргі құмық жеріндегі түрік тайпалары біздің эрамыздың басынан бері қарай өмір кешіп келгені ғылымда толық негізделген тұжырым. Көп уақытқа дейін бұл өңір гундер жері деп аталған. Бұдан кейінгі кезеңде түрік тілді савирлер мен болгарлар аты жиі кездеседі. Көршілес даргиндер ерте кезде құмықтарды Жандар деп атағаны да белгілі. VII ғасырда батыс түрік қағанатының үстемдікке жетуіне байланысты болгарлар бірлестігі ыдырап, Дунай мен Волгаға бет алады, Бұдан кейін билік құрған Хазар қағанаты. X-XI ғасырларда мұнда қыпшақ, қимақтар қоныстанады. Дәл осы тұс құмық жерінің түріктенуі

біржолата аяқталған кезең болып есептеледі (Деректер С.Ш.Гаджиеваның «Қумыки» деген кітабы бойынша беріліп отыр). Қыпшақ тілі монғол жаулаушылығы кезінде де өзінің қолданылу өрісін азайтпаған, монғолдардың өзі көп ұзамай осы тілде сөйлейтін болған. Алтын орда хандарының жарлықтары ортаазиялық түрік тілінде де, қыпшақ тілінде де жазылуы дәстүрге айналады. Оңтүстік құмық тілінде оғыз диалектісінің элементтері байқалғанымен, әдеби тіл қыпшақ тілі болып қалыптасады. «Құмық» деген сөздің түбірін зерттеушілер түрліше түсіндіреді. Олардың кейбіреулері бұл терминді қимақ-қыпшақтан таратса, екіншілері «құм», «құмлық» дегеннен шығарады. Дегенмен бұл пікірдің қай-қайсысы да біржолата мойындала қоймаған.

Біз шолып қараған еңбектердің көбінде құмықтардың түп негізі жергілікті кавказдықтар, олардың түріктенуі кейінірек деген ұйғарым басым естіледі. Бірақ аталған зерттеулерде түрік-қыпшақтарды қалайда аты, заты басқа әлем секілдендіріп көрсетуге тырысу тенденциясы да анық сезіледі. Құмық тарихын айтып отырып, оларды түрік қыпшақтардан бөліп, әлекке түсу нәліктен деген сұрау ойға оралады. Бұл арада атышұлы евроцентризм «теориясының» зерттеушілер санасына мықтап ұйып қалғанына өкініш білдірмеске болмайды. Құмықтардың арғы ата-бабалары осы жерде екі мың жыл тұрғаны аздық ететіндей, одан бұрынғы күмәнді құжаттарды сарсаң болып іздейтіндей не күн туды екен?

Алтын Орда мемлекеті кезінде Дағыстандағы биліктің тұтқасы құмықтарда болған. Кейіннен Тарков Шамхалдағы күллі құмықтар үстінен қараған. Бұл Шамхалдықтың бір бөлігі Ресей қоластына өтуі кейбір құжаттарда XVII ғасырдың бас кезінде болған делінеді. Сонымен қатар енді бір деректе оңтүстіктегі құмықтардың басшысы Сұлтан-Махмұт 1718 жылы Петр патшаның Дербентке аттанған әскеріне күшті қарсылық көрсеткені айтылады. Демек құмықтардың «Ресейге еркімен қосылуы» дегеннің ақиқатын ашу тарихшылардың жаңа ізденістерін керек етеді. Бір анық нәрсе сол – бүкіл Дағыстан 1813

жылғы Ресей мен Персия арасындағы келісімнен кейін ғана орыс патшалығының қарауына өткен деп саналады.

Орта Азия секілді Кавказ халықтарының да Ресейге бағындырылу тарихы күні кешеге дейін біржақты баяндалып келді. Орыс империясының мүддесіне қызмет еткен зерттеушілер бұл елдердің халқы отаршылдық қамытын шын ықыласымен мойнына ілген деп дәлелдеуге тырысты. Мұның есесіне мұсылман халықтарына тілі, діні, дәстүрі жақын Түркия мен Персияны хас дұшпандар деп көрсетті. Мұндай бұрмалаушылық, бұра тартушылық ғылымның табиғатына жат екенін, қандай мәселені де ақиқат таразысына салып талдау керектігін есте тұту парыз. Ал халықтар тарихы болашақта мүлде жаңа тұрғыдан жазылатын болар деп үміттенеміз. Сонда ғана түрік халықтарының бір бұтағы – құмықтардың өмір кешулері шындыққа сәйкес тексерілетін болады.

Құмықтар арасындағы оқу-ағарту жағдайы дұрыс көрсетілмей келген. Қалыптасқан жарамсыз әдеп бойынша, араб тілін, ислам тарихын, мешіт, медресені құбыжық етіп көрсету кітаптан кітапқа көшіп келген жаттанды тұжырымдар еді. Бұл арадан да орысша оқуды ғана бірыңғай дәріптейтін миссионерлік саясаттың, таңбасы танылады. Мұсылманша оқуды көзге ілмеу, одан тек кемшілік іздеу салқыны құмықтар тарихына қатысты еңбектерден орын алған.

Дағыстан халықтарының арасында құмық тілінің танымал болғаны – тарихтың аса қызық құбылыстарының бірі. Алтын Орда заманында мемлекеттік тіл қыпшақ тілі болғандықтан, Дағыстанда да осы дәстүр сақталған. Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі ғасырларда да құмық тілі өзінің ұлысаралық қызметін жоғалтпаған. Бұл дәстүр Дағыстанды Ресей билеп-төстеп алғаннан кейін де ұзақ жалғастық тапқан. Көп ұлыстардан құралған Дағыстан мен Солтүстік Кавказда әрбір адамның барлық тілді меңгеруі мүмкін емес еді. Сондықтан кең таралған түрік тілінің бір бұтағы – құмық тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі болған. Бұл өлкеге келген Ресей адамдары да алдымен құмық тілін үйренуді қажет санаған.

Орыс жазушылары Л.Толстой мен М.Лермонтовтың шығармаларында «татар тілі» деп сипатталатын тіл осы тіл болатын. Мұны құмық-ноғай тілі деп атаса да шындықтың шырқы бұзылмайды. Бүгінде ұсақ ұлттардың бірі болып саналатын, ұлттық мемлекеттік құрылымы сөз жүзінде ғана мойындалатын, саны аз құмық тілі – бір кезде халықаралық тіл деңгейінде болғанын елдің көбі біле бермейді.

Құмықтар мен қазақтардың көне заманнан келе жатқан жақындығы түрлі терминдерден, атаулардан анық байқалады. Ежелгі түбірлестік мекен атауларынан айрықша көрінеді. Елді мекендерді жұрт (юрт), кент, ауыл, отар деп айтушылық туыстық тамыры тереңде екенін сипаттайды. Қазақстандағы Жанкентті (Янгикент) еске салатын Янгикент құмықтарда да бар. Ал «жұрт» деген ескі сөз көп қоныстардың атына жалғанатын қосымша болып қалыптасқан (Хасавюрт, Бабаюрт, т.б.). Темір ауыл, Ағаш ауыл деп келетін ауылдар да біздің құлағымызға сүйкімді естіледі. Құмықтар мал өсіретін жазық далалықтардағы елді мекенді «отар» дейді екен. (С.Ш.Гаджиева. Материальная культура кумыков. Махачкала. 1960. 19-стр.). Дәл қазақтағыдай мағынада айтылатын атамалар кәсіп, шаруашылықтың әр тарапында-ақ ұшырайды. Дикандардың егістік жұмысын бірлесіп жүргізетіндіктері «ортақ» деген сөзбен белгіленген. «Ортақтың» қазақтағы байырғы мәні де осылай болатын.

Елді мекен демекші Ресейдің басқыншы генералы Ермолов Кавказ, Дағыстанды қанжоса қып қырып-жойып бағындырып алған кезде (1825) құмықтардың да көптеген кенттері мен жұрттарын, ауылдарын жок қылған. Сол кезде Кенже ауыл, Қарланюрт, Сала отар, Қашқарюрт, Бамматюрт, Балюрт, Қазақ мырзаюрт, Иманғұлюрт, Нұрақайюрт, Танайюрт, Азаматюрт секілді ондаған қоныстар жойылған. Осыдан кейін құмық жері талапайға түседі, құнарлы өңірге зрыстың Нечаевка, Богатыровка, Покровское сынды поселкелері орнайды (Көрсетілген кітап, 39-бет). Бұрын тау аңғарларында күн кешкен дағыстандықтардың да құмық

өлкесіне иін тіресе орнығуы басталады. Мұның өзі жеке талдауды керек ететін арнаулы тақырып. Анық нәрсе сол – кім-кім де құмық жеріне жылжып келгенде, жергілікті халықтың еркімен есептеспеген.

Көне түрік заманынан келе жатқан сан түрлі сөздердің құмықтарда қазақтағымен бірдей мағынада айтылуы танқаларлық. Ғасырларға созылған қоныс шалғайлығы да әзелден ортақ ұғымдарды ұмыттырмаған. Қонақ түсетін бөлменің күні бүгінге дейін «қонақ үй» делінуі, отбасы (отбаш), ошак, аран, көрік, әйнек, перде, ұршық, арқау, тарак, шекпен, қаптал, бөрік, тон, мәсі, шарық, илеу (тері), тоқпак (тоқмак), шайтан шалу (күрмеп байлау), көйлек, шалбар, кию, түйме, ұлтан, жүзік, білезік, сырға, моншақ, қаймақ, сүзбе, май, айран, қуырма, боза, шербет, қазан... деген алуан сөздерді санасак сөздіктің көбін қайта көшіру керек болады. Әскер, соғыс қару-жарақтары да (көбе, қалқан, сүңгі, қылыш, т.б.) қазақ, ноғай, қарақалпак, татар, башқұрттардағымен ұқсас. Мұның негізгі себебі – ежелгі этникалық туыстықта, қыпшақ тілдес халық екендігінде жатыр. Аралас-құралас тұрса, кейбір айырмашылықтар «тегістеліп», қазақ тілімен бірдейлікке жете алатындығына күмән жоқ. Мұндай жақындықты білу былай тұрсын, тіпті, дүниеде «құмық» деген ел бар екенін естімегендер де аз емес қой. Бұл, әрине, мақтанарлық хәл емес. Бір кездегі Алтын Орданың ойраны шығып, соның құрамындағы халықтар бір-біріне байланыссыз, ойдым-ойдым аралдай болып қалғандығының салдары бұл. Ендігі жерде тағдыр адастырғанды қайта табыстыратын уақыт жетті. Сол үшін мәдени, рухани байланыстарды неғұрлым кеңейтіп, өзара қарым-қатынастың жолдарын пайдалануымыз парыз.

Қадим дәуірлер сырын неғұрлым мол сақтаған ауыз әдебиеті мұрасынан құлағымызға қанықты, көңілімізге жақын мысалдарды табамыз. Фольклор жанрларының ішінде жырлар (йырлар) күрделі орын алады. Оларды кейде «батыр ерлердің жыры» (батыр эрлени йырлары) деп те атайды. «Мункуллу», «Эльдаруш», «Қарт Қожақ пен Максуман» секілді шығармалар

көне заманның шындығын бейнелейді. Бұлардың ішінде «Қарт Қожақ пен Максуман» Солтүстік Кавказда кең жайылған нарттық эпостар тобына жақын. Мункуллу туралы жырда құмықтардың қалмақтарға қарсы күрес оқиғалары көрсетілген. Көптеген шығармалардың басты сарыны отан қорғау болып келеді. Кейбір жырлардың қаһарманы әлеуметтік теңсіздіктерге қарсы шығады. «Айғазының жырында» батыр Айғазының зорлықшылардан кек қайтарғаны суреттеледі.

Туыс халықтың ауыз әдебиеті мен тұрмыстық-салттық халдері туралы қымбат мағлұмат жинап, жариялаған зерттеушілер еңбегінің мәні ерекше. Құмық тарихшысы хәм этнографы Д.М.Сихалевтың «Құмықтар хақында құмықтың хикаясы» деп аталған шығармасына елдің ертедегі шежіре-тарихына шолу жасалған. Ал М.Османовтың 1883 жылы Петербургте «Ноғай және құмық жырларының жинағы» деген атпен шыққан кітабы өзге жұрт өкілдерін тұңғыш рет құмықтың ауыз әдебиеті мұрасымен таныстырған еңбек болды. Адиль Шемильдиновтің «Этнографиялық шолу» журналында басылған «Құмықтардың аңыздары мен әпсаналары» атты зерттеуі де сирек, құнды басылым.

Құмық фольклорындағы өзгеше жанрлардың бірі – «қазақ жырлары». Бұл – дүние-мүлкі жоқ кедей, әлеуметтік әділетсіздікке қарсы шыққаны үшін қуғын көріп, туған жерінен кетуге мәжбүр болған ерлердің сыры мен мұңын сипаттайтын жырлар. Салттық, тарихи өлеңдер, бесік жырлары, жоқтаулар, лирикалық өлеңдер, маусымдық-салттық шығармалар, ертегілер, аңыздар, әпсаналар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер (аталар сөзі) халықтың өткен өмірінің көркем куәлігіндей.

Халық ақындарының поэзиясы құмық халқының рухани казынасы болып табылады. Ел мұңын мұндаған көптеген ақын, жыршылар есімі мен еңбегі біздің заманымызға ұмытылмай жеткен. Солардың ішіндегі ең көрнектісі – жыршы (ирчы) Қазақ (1830-1879) құмықтардың мақтаншысы. Жыршы Қазақ шығармаларының тақырыбы сан қырлы. Өз заманының елеулі әлеуметтік сауалдарына ақын көркемдік жауап айтқан,

елдің көңіліндегі келешекке деген үміт пен сенімді елестете алған. Оның өлеңдерінде халықтың саф таза нақылдарындай өрнектер мол ұшырайды («Сабыр түбі сары алтын, сабырға зат жетер ме», «Жарлыға күн шықпас, жалғызға таң атпас», «Сіріне азап біздей шаншылса, сілкінбей шыдайтұғын ер керек», «Құс қанатты атқа мініп шапсақ та, құтылмастай түстік темір тұзаққа», «Сары майдай іріді ғой санамыз, сары орысқа байлап берген ханымыз», «Тәңірі тағдыр жазған жазудан, тақта отырған патша да құтылмас», «Толқыны таудай ойнаған, дүние деген ашы теңіз-дүр, кемесі онда кімнің батпаған», «Асқар таудың биіктігі не керек, басынан балапан ұшып кеткен соң, арғымақтың арулығы не керек, жабыға жолын беріп жортқан соң», «Сабыр – жәннаттын ашқышы, шыдамсыздық – шайтанның батқышы», «Ант – алланың қылышы, бірде өтпесе, бірде өтер», «Күзгын атты қор құстар, қаршығаны қуған күн...»).

Құмықтар хақында қысқа сөзімізді ежелден өзінің елдік келбетін сақтап, тілін, дәстүрін ерлігін ұмытпаған туысқан жұрттың келешегі жарқын, арманы асқақ, тұғыры мықты, рухы берік болғай деген тілекпен бітіргіміз келеді.

ЕКІГЕ БӨЛІНГЕН ҰЛЫС

Қарашай мен малқардың бізге тілі де, тағдыры да жақын екенін мен көптен бері көңілге түйген жандардың бірімін. 1949-51 жылдарда Оңтүстік Қазақстан облысының Ильич (қазіргі Мақтарал) ауданында орта мектеп директоры болып қызмет істеген кезімде қарашайдың көптеген ұлы мен қызы оқушыларымыз еді. Олардың қатарында оқу озаттары да, қазақша ән айтатындары да болғаны есімде. Егер ұзақ уақыт аралас-құралас өмір кешсе, қазақ пен қарашай бір халық болып кететіндей көрінетін. Сол жылдары менің Аппаев Ханби деген қарашай досым болды. Ол қолынан өнері тамған, сегіз қырлы, бір сырлы жігіт еді. Өзі музыка нотасын танитын, мектеп оқушыларына жана әндерді елден бұрын үйрететін.

«Кавказдан жер ауып келгенде, алғашқыда мүлде жат жұртты кергендей әсерде болдық. Бірақ көп ұзамай қазақ халқының рухын түсініп кеттік. Бір күні радиодан қазақ әнін тындағаным алдағы өміріме бетбұрыс жасағандай болды. Бұрын ешқашан естімеген қазақ сазы жүрегіме құйылып, сіңіп жатқандай әсер етті. Содан былай қазақ музыкасының насихатшысына айналдым», – дейтін еді ол.

Ханби Аппаев өзі қызмет істейтін Киров орта мектебінде ән-күй үйірмесін ашып, қаншама әнші мен күйші дарынының танылуына көмектесті, шәкірттерін облыстық олимпиадаларға апарып, жүлделі орындар алып жүрді. Мен онымен Мақтарал ауданының «Қызыл жұлдыз» орта мектебінде сабақ беріп жүрген кезінде көп сырлас болдым. Ханби қазақша өлең шығаруға да қабілетті көрінетін. Сол кезде жиі айтылатын бір әннің «Сталин қайда болса, жеңіс сонда» деп келетін қайырмасын ол кейде әзіл мысқылға ауыстырып: «Шампан қайда болса, қыздар қайда болса, қызық сонда, рахат сонда, өмір сонда», – деп өзгертіп айтатын. Халқының Сталин озбырлығы салдарынан шеккен зәбірін ол кезде бұдан басқа сөздермен сездіру мүмкін еместей еді. Егер кейбір қызғаншақ күншіл адамдардың жаласына ұшырап, мерт болып кетпегенде Ханби Аппаев қазақ әдебиеті қайраткерлерінің біріне айналар ма еді, кім біледі? Мен басқарған Ильич аудандық қазақ орта мектебінде Ақбаев, Батшаев, Болуров, Қапаева, Өзденова секілді ондаған оқушылар білім, тәлім алды. Олардың кейінгі тағдыры маған белгісіз, елуінші жылдарда қарашайлар туған еліне қайтарылғаннан кейін байланыс үзілді.

Кавказдық мұсылман халықтары ата қонысынан зорлықпен көшірілгенде, қарашайлар Қазақстанда, малқарлардың көбі Қырғызстан жерінде өмір кешкен. Ол кезде пана, тірек болған қазақ пен қырғыздың дарқан пейілін қарашай-малқар ұмытпай, көңіліне бауырмалдық сезім ұялатқанына мысал аз емес. Малқардың даңқты ақыны Қайсын Қулиевтің бірсыпыра өлең-жырларында, естеліктерінде сол бір қатал уақытта қайырымдылық көрсеткендерге деген ризалық бейнеленген.

Қарашай, малқар жазушылары Біләл Аппаев пен Эльдар Гуртуевпен сұхбаттасқанымызда олардың да қазақ, қырғызға деген аса жылы сөздері халқының ортақ лебізіндей естіліп еді. Бір кезде қазақ мектептерінде оқыған қарашай балалары туған еліне барғанда да, қазақ тіліндегі газет, журналдарды жаздырып алып, оқитыны естіліп жататын. Егіздің сыңарындай қарашай мен малқар бауырлардың кейінгі кезеңде көзден таса, кеңілден жат болып кетуінің негізгі себебі әрі қоныс шалғайлығынан, әрі халықтарымыздың арасындағы жүйелі рухани байланыстың жоқтығынан.

Анықтама сөздіктер мен саяси-әкімшілік карталарында қарашай мен малқар (балқар) екі өлкеде жасайтын екі халық болып көрсетіліп келеді. Бірақ бұл тарихи шындыққа қиянат, жасанды бөлшектеу екені күмәнсіз. Әлем халықтарының тілдерін жіктеп сипаттайтын барлық зерттеулерде қарашай-малқардың тілі бір екені анық айтылған. Үлкен совет энциклопедиясында (Москва, 1973, II-том), А.Қ.Боровковтың, Ш.Х.Ақбаевтың, М.А.Хабичевтің еңбектерінде осы мәселе ғылыми дәлелденген. Сонымен қатар қарашай мен малқар этникалық жағынан ежелгі қыпшақтардың алаңдармен, Солтүстік Кавказдың басқа халықтарымен араласуынан пайда болғаны да анық. Өкінішке қарай, бүгін бір ұлыс соңғы ғасырларда екі жарылып, өмір кешуге мәжбүр болған. Бұның негізгі себебі солтүстіктегі көршісі Ресейдің отаршылдық саясатына тікелей байланысты. Ресейдің өзгелерді жаулап алушылық саясатын белгілеп берген Бірінші Петр патша болса, одан кейінгі билеушілер сол ізден қия баспай жүріп отырған. Патшалық үкіметі аранын ашып, іргесіндегі елдерге ғана емес, көз көрмес, құлақ естімес алыс жерлерге де құныға ұмтылған. Ал солтүстік Кавказ бен Қырымды өзіне қаратып алу орыс мемлекетінің ежелгі мүддесі еді. Ақыры ол осы мүддесіне жетіп тынды.

Отаршылдар солтүстік Кавказдағы мұсылман халықтары арасына сына қағып арандату қиын екенін білген соң тілі басқа ұлыстарды бір-біріне қосып, өзара бәсекелес етіп қоюды

көздеген. Тіл бойынша бір топқа жататын адыгей, черкес, кабардыларды үш халық санатында бөлшектеп жіберген. Ал егер бұл ұлыстар бір автономиялы әкімшілік қарауына біріксе, сан жағынан көрнекті елге айналатыны кәміл еді. Қарашай мен черкесті, кабарды мен малқарды бір-бір әкімшілік аймаққа бөлудің түпкі есебі оларды өзара орысша сөйлеттіріп, арғы тегін ұмыттыру болатын. Солтүстік Кавказ бен Дағыстандағы аз санды ноғайлар патшалық тұсында да, кеңес дәуірінде де бір автономиялы аудан мәртебесін сұрап ала алмай қойғаны да осы айтылғанмен сабақтас нәрсе. Әрине, күштінің аты күшті. Ресей өзіне тәуелді етіп алған халықтарды «алып та, шалып та» жығып отырған. Мұндай анық озбырлықты «аз халықтарға қамқорлық» деп көрсеткен.

Кез келген халық азаттықты, тәңірінің берген ерік кеңшілігін пайдаланып, өмір сүруді аңсайды. Бірақ дүниеде өзгелерге өктемдік жүргізбесе тұра алмайтын озбыр күштер әлсіздерді дегеніне жеткізбей, жігерін күм қылатыны да «заңдылыққа» айналған. Біз сөз етіп отырған туыс ұлыс та Ресей құрсауында шегеленіп қалған міскіндердің бірі. Бір жаратқан өзі қолдамаса, бұлардың тәуелсіздік күні туа қоюы екіталай. Мәселенің қиындығы да, қасіреттілігі де осында.

Өзгеге бағыныштылықтың күні қараң екенін дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. Ресей қарауындағы ерекше соры қалың елдер мұсылмандар десек, шындықтан алыс кетпейміз. Осы хал кенес дәуірінде де бір мысқал өзгермей, қайта бұрынғыдан асқына түсті. 1944 жылы ата қонысынан жер аударылған қырым татарлары, қарашай мен малқарлар, чешендер мен ингуштер болғаны кездейсоқ құбылыс дей аламыз ба? Фашистік Германияға қарсы ұрыс жылдарында опасыздық жасағандар әр халықтан-ақ шыққаны белгілі. «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» деп бұрынғылар бекер айтпаған. Соғыс кезінде жауға тұтас армиясымен беріліп кеткен власовшыларға бола орыс, украиндарды шетінен сатқын деуге ешкімнің де аузы бармас. Әрбір халықтан ер де, ез де шығады, бірі үшін екіншісін күйдіру әділдік емес. Қырым мен Солтүстік Кавказ-

дан тек мұсылман халықтар ғана сүргінге ұшыратылғаны – ерекше қастандықтың белгісі. Бұл мәселе тарихи әдебиетте әлі де болса батыл әшкереленбей келеді. Кеңес үкіметінің бір топ халықты адам айтқысыз қорлыққа душар етуінің «ресми» сылтауы тасасында мұсылмандарға деген жантүршігерлік астар жатыр еді. Бұл да өзінше «крест жорығының» бір түрі болатын. Біз Солтүстік Кавказға барған кезімізде жергілікті халық өкілдерінің аузынан бұлардың жерін, үй мүлкін тартып алудың шын себебін естіген едік. Сталиннің ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған шақта Берия сияқты алаяқтар мұсылмандарды бастырып жіберіп, олардың жерін қосып алып, «ұлы Грузия» жасамақшы болғанын зәбір көрген елдердің өз халқы айтады.

Мұсылмандарға деген айрықша өштік тек өткен дәуірдің ауыр шындығы болып қалса бір сәрі ғой. Бұл көзқарастың толастамай, жалғасып келе жатқаны қорқынышты. Өркениет үлгісін көрсетеміз деп кеуде қағатын батыс насихатшыларының арасында мәселенің дұрыс, бұрысын анықтап жатпай, ислам атына қара күйе жағуды әдетке айналдырғандар аз емес, Әлемнің әрбір түкпірінде етек алған экстремистік, террористік, бандиттікке исламды «қосақтай» салу дағдыға айналып барады. Бұған алыстан мысал іздемей-ақ әлемнің көп тілдерінде беріліп тұратын «Свобода» радиосының күн сайынғы хабарларын мысалға алсақ та жеткілікті. Лондон, Париж, Нью-Йорк, Мәскеу экстремистері жай ғана қылмыстылар, ал мұсылман шығысында бой көрсеткен бұзықтықтар міндетті түрде ислам экстремистері деп айта берушілік арам пиғылдың көрінісі демеске болмайды. Мұның аты жалпы исламды жамандау болып шығады. Біз бұл арада батыс елдерінен шыққан қылмыстыларды христиан немесе иудей экстремистері деп атауды ұсынғалы отырған жоқпыз. Теріс жолға түскен, заңды бұзғандар үшін исламның да, христианның да діні айыпты емес. Ал белгілі бір дінді бөліп алып, жаппай қаралай беру, сыпайылап айтқанда, діндер арасына от тастаумен барабар.

Исламды мансұқтау сарыны Ресей баспасөзінде жиі кездесетіні бұрыннан мәлім. Мұның себебі түсінікті. Өйткені ислам дәстүрі күшті сақталған елдерде евроцентризм өріс таба алмайды, тәуелсіздік қамалы мықты болады. Мұндай жағдай басқаларды – құл, өздерін өктем санап үйренгендерге әсте ұнамайды. Исламның батыс экспансионистеріне жақпайтын жері осы. Тағы бір өкінерлік жері – біздің кейбір зиялыларымыз ислам жөнінде бұрмаланған пікірлерге имандай сеніп, оның жауларымен қосарлана шаба жөнеледі. Бұл діннің құндылықтары жөнінде тіс жарып, сөйлемей, бірен-саран тәртіп бұзғандарды ғана тізіп, дабырайтып, үздіксіз ғайбаттаушылық адамдыққа, әділдікке жат құбылыс екенін Біріккен Ұлттар Ұйымының немесе ЮНЕСКО-ның мәжілісінде арнайы қарап, арандатушыларға тежеу салатын бір шешім алатын кезең келгендей.

Халықтарды ұстанған дініне бола алалаушылықтың түбі жақсылыққа апармайды. Мұндай жағдайда адамды адам ретінде түсінудің орнына белгілі бір діннің өкілі деп жатырқаушылық орын алады: Батыстың озық ойшылары мұндай тоғышар көзқарастың ерсілігін түсінбейді демейміз. Бірақ олар қоғамдық пікірді исламға қарсылық құралы ететіндер сөзіне еті үйреніп кеткен сияктанады. Дүниеде біреуге жасалған қиянатты көріп-біліп отырып, үндемей, бейтарап қалудан жаман нәрсе жоқ. Қазіргі Чешенстанға қарсы Ресей шапқыншылығы ешбір ақылға сыймайтын, сорақы зорлық екенін елдің көбі біледі. Бірақ бірде бір мемлекеттің «мына сұмдығынды тоқтат» деп Ресей басшылығына айта алмауы шындықтың соры қайнағанын, Әділдіктің аяқасты болғанын көрсетеді. Егер тап осындай сойқан Ресей немесе Армения жерінде жүріп жатса, батыс әлемі дәл қазіргідей тасадан бақылаушы болып отырмас еді. Бұл тұста қазақ елінің қалыс төрелігін айта алатын профессор Алдан Айымбетов сынды жекелеген азаматтарымыз болғанына ғана шүкіршілік етпесек, мемлекет атынан араша сөз қоса алмағанымыз өкінішті.

Қарашай, малқардың фольклор, әдебиет мұрасы мен қазақ көркем сөз мәдениеті арасында тамыры тереңге кеткен ұқсастық, сарындастық мол. Соларды тану, білу тек әдебиетші мамандары ғана емес, жалпы зиялы жұртшылыққа да пайдалы. Қарашай мен малқардың көне рухани ескерткіштері дегенде, ең алдымен, Нарттар туралы эпосты айтуымыз керек. Нарттар – солтүстік Кавказдың халықтары (осетин, адыге, т.б.) арасында кеңінен таралған эпикалық мұра. Мұнда халықтың ерте замандардағы дүниетанымының, арман, мұратының ізі сақталған. Рулық қоғамнан бастап, феодалдық, дәуірге дейінгі аралықты алып жатқан ұзақ уақыт елестері нарттарда бейнеленген. Бұл эпоста тарихи-мифологиялық және тарихи-қаһармандық оқиғалардың қабаттары ұшырайды. Жырдың негізгі сарыны – халықтың тыныштық, бақыт, еркіндік үшін ішкі және сыртқы жаулармен күресі. Сонымен қатар Нарттар туралы аңыздауларда халықтың қадим дәуірдегі наным-сенімінің, алуан түрлі көріністері бар. Қазақтың архаикалық эпосы мен Нарттар арасындағы типологиялық жақындық пен айырмашылықты тексеру өз алдына жеке тақырып. Қазақтың «нарттай» деген сөзінің түбірін іздеп көрудің өзі қызғылықты болар еді. Нарттар – қарашай-малқар елінің әлемдік көркемсөз қазынасына қосқан татымды үлесі.

Туысқан ұлыстың ертегілерінде, аңыз-әпсаналарында, тұрмыс-салт өлеңдерінде қазақ ауыз әдебиетінің шығармаларымен орайластық табылады. Бұған мақал-мәтелдерден мысал келтірсек те көзіміз жетеді. «Ата жұртты қорыған озар, қорымаған тозар», «Жерінен айрылған жеті жыл жылар, жұртынан айрылған өлгенше жылар», «Жұртын сатқаннан өлген игі», «Жер таусыз болмас, ел жаусыз болмас», «Ғалымнан хат қалар, темірден тат қалар», «Білім – ақылдың шырағы», «Сөз – күміс, жыр – алтын», «Жаздағы іске күзден әзірлен», «Қолы ұста алтын табақпен су ішер», «Сөзін қысқа, қолың ұста болсын», «Жорға аттың тері кеппес», «Тай асырамаған атқа мінбес», «Қойды алла жаратты, ешкі жолдан қосылды», «Арыстаннан арыстан туар», «Аюдың баласы аюға ай көрінер», «Бөрінің

баласы қарнында ұлыр», «Арыстан аш, түлкі ток», «Құмырсқа қаза-қаза тауды тесер», «Суға таянба, жауға иланба», «Жолдан шықсан да, елден шықпа», «Ерке қыз ерге жарымас», «Ақыл аздырмас, білім тоздырмас» («Қырачай нарт сезле» деген кітаптан. Черкесск. 1963). Біз осы мақал, накыл сөздерді өз қалпында келтірдік. Бұлардың қазақтағымен мағынасы ғана емес, бейнелеу жүйесі де ұқсас екені бір түбірден тарағанын аңғартады. Әдебиеттің әр саласындағы үндестік халықтарымыздың сөз қазынасы ортақтығын дәлелдеуге керек. Ал тіл, сөз куәлігі ешбір тарихи құжаттан кем түспейді. Ендеше тегі де, тілегі де бір қарашай, малқармен рухани байланысты дамыту бауырластық парызымыз деп білсек игі.

ӘЗЕРИЛЕР АЗАТТЫҒЫ ҮШІН

Сан жағынан алып қарағанда түрік халықтарының ішінде ең көрнектілерінің бірі болып табылатын азербайжан-әзери елінің тарихы да бай, тағдыры да шытырман. Ертедегі түрік империяларының күні батқан соң, бір замандағы айбынды түрік жамағатшылығы торғайдай тозып, күштілер мен тістілердің жемі болғаны мәлім. Бұған мысалға Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі қыпшақ-түрік жұрттарының бірте-бірте Ресей империясының құлдығына түскенін, кіріптарлық қамытын кигенін айтсақ та жеткілікті. Кезінде дүние жүзіне айбаты асқан әмір Темір мемлекетінің де бөлшектеніп кеткені белгілі. Қазіргі Ауғанстан, солтүстік Иран өңіріндегі түрік қауымы да бұрынғы тұтастығынан айрылып, тоз-тозы шыққан. Демографтардың есебі бойынша, Ирандағы халықтың құрамында азербайжандар елеулі орында. Ирандағы жұрттың бәрі сол елдің мемлекеттік тілінде сөйлейтіндіктен, оның қайсысы парсы, қайсысы азербайжан түріктері екенін ажырату онайға соқпайды. Қалай болған күнде де бұл халықтың ұзын саны жиырма миллионға жақындайтыны анық. Әттен, басқа да кейбір түрік халықтары секілді азербайжандар да шашырап кеткен. Ата қонысында ірге көтеріп, өз алдына жеке ұлт

саналып отырған Азербайжан республикасындағы әзерилер ғана.

Адамзаттың өркениет тарихында азербайжандардың өзіндік қосқан үлесі елеулі. Бұл елден ерте және орта ғасырларда неше алуан ойшылдар, ғұламалар, шаирлар шыққан. Әріге бармағанда, сонау XII ғасырда дүние жүзінің көркемдік мәдениетіне өзінің өлмес шығармаларымен игі әсер еткен Низамидің, одан бертіндегі Насимидің, Хатаидың, Физулидің, Вагифтің, Видадидің, Ахундовтың, Мамедулизаденің тағы басқа көптеген көркемсөз алыптарының есімі мен еңбегі әлемге аян. Қазіргі азербайжан атырабында жаһанға аты жайылған дәулет-мемлекеттер өмір кешкен, заттық мәдениеттің өшпес үлгілері жасалған. «Ашық Керіп», «Шаһ Исмаил», «Асли мен Керім», «Аббас және Гүлназ», «Көрұғлы» сынды дастандар азербайжан халқының дарындылығын сипаттайды. Атағы жаһанға белгілі «Дәде Қорқыт кітабы» халық даналығының сом ескерткіші болып табылады. Бұл аталған және басқа халықтық шығармалардың оқиғалық құрылымы мен мазмұнында қазақ ауыз әдебиетімен үндестік мол.

Бүкіл Шығыс әлемінде бес дастаннан тұратын шығармалар шоғырын жасау дәстүрі Низамиден басталған болса, сол үлгіні кейінгі көп шаирлар дамытып, жалғап әкеткен. Низамидің «Қысырау-Шырын» дастаны Алтын Орда дәуірінде қыпшақ тіліне аударылып, зиялы қауым арасына кең таралған. Шаирдың «Ләйлі-Мәжнүні» де, «Ескендір-намесі» де парсы, түрік халықтарының ортақ көркемдік қазынасына айналған. Низами жасаған бес дастан – «Хамса» сарынымен өзбектің ұлы ақыны Әлішер Науаи да биік көркем ескерткіштер жасаған. Мұндай байланыс ғасырлар бойында ешбір үзілмеген. Низами мұрасын қазақ арасына насихаттауға қазақ ақындары елеулі еңбек сіңірді. Көрнекті ақын Қалижан Бекхожин ұлы шайырдың «Жеті ару» дастанын қазақ тіліне аударып, халықтар достығының нығаюына атсалысты. Ал Қ.Бекхожиннің «Аппакнаме» поэмасы Низами мен оның гашық жары қыпшақ қызы Аппактың арасындағы кіршіксіз

махаббатты жырлауға арналған. Бұл поэма өзінің өзгеше көркем бітімімен осы заманғы қазақ дастаншылығының аса татымды жетістігі деп бағалануға лайық. Бұл тақырыпқа ірі суреткер Ғабит Мүсірепов те көңіл бөліп, «Қыпшақ қызы – Аппак» деген драма жазған еді.

Қазақ және азербайжан халықтарының арасындағы әдеби байланыстардың шеңбері кең. Ұлы ойшыл ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын қазақ тіліне тәржімалағаны да екі халық өкілдерінің рухани туыстығының жарқын мысалы. «Дәде Қорқыт кітабын», «Көрұғлыны» сөз етсек, азербайжан мен қазақ халықтарына аса сүйікті мол әңгіменің желісіне түскен болар едік. «Дәде Қорқыт кітабы» мен «Алпамыс батыр» жырының арасындағы ұқсастықтың өзі халықтарымыздың ежелгі заманнан келе жатқан тарихи-этникалық жақындығының куәлігі. «Дәде Қорқыт кітабының» он екі тарауындағы оқиғалық өрілімдер қазақ ауыз әдебиетінің сарындарын еске салады. Дастандағы ондаған, жүздеген мақал-мәтел, қанатты сөз, нақыл екі халыққа бірдей түсінікті. Бірақ біздің мақсатымыз – әдеби байланыстар тарихына жүйелі шолу жасау емес, ежелгі туыстықтың тамыры тереңде жатқанын аңғарту ғана.

Қазақ, азербайжан әдебиет, мәдениет, ғылым қайраткерлерінің арасындағы байланыс соңғы жылдарда күрт үзілді. Оның себебі кешегі Кенестер Одағының ыдырап, бұрынғы одақтас республикалар тәуелсіздік алғандығында емес, басқада. Азербайжан халқының азаттық алғанына өзге туысқан халықтар секілді қазақтар да шын тілектес. Бірақ азербайжан тәуелсіздігінің басына көп ұзамай бұлт үйірілді, бостандық дәмін тата бастаған халық тосын, қиянат оқиғаларға душар болды. Сұмдықтың ең үлкені армяндардың Қарабақты даулауынан басталды да, азербайжандардың көп жерін басып алуына ұласты. Азербайжаннан келіп жатқан еміс-еміс хабар бірінен бірі қорқынышты. Туып-өскен мекенінен айрылған азербайжандар нағыз үркіншілікке, аштыққа, жокшылыққа ұшыраған. Оларға жәрдем қолын

созып жатқандар көрінбейді. Мәскеу баспасөзі азербайжан трагедиясын жазбайды, жазықсыз жапа шеккен жандардың көз жасын көрмейді. Бірен-саран ұлтжанды азаматтар болмаса, Азербайжанға барып, ақиқатты көзбен көріп айтып келген қазақтар да сирек.

Бұрынғы Ресей империясының, одан кейінгі кеңестік билеушілердің біразы Арменияға ерекше іш тартып келгендігінің түп себептері тіпті де жасырын емес. Сонау Бірінші Петр патша дәуірінен бастап «армяндарды біріктіру» идеясы ашық жүргізілген. Орыстың Сергей Глинка (1775–1847) деген тарихшы-жазушысы өзінің 1832 және 1833 жылы жарық көрген «Обозрение истории армянского народа», «Переселение персидских армян в Азербайжан» деген кітаптарында бұл мәселенің төркінін баяндап берген. Оның көрсетуінше, Бірінші Петр патша өзінің отаршылдық саясатында армяндардың пайдалы бола алатынын бірден сезіп, оларды назардан тыс қалдырмаған. Сергей Глинканың көрсетуінше, 1723–1799 жылдар арасында Түрік және парсы жерінен көптеген армяндар топ-тобымен Ресей патшалығының қол астына өткен. Ал 1828 жылы Персияның жеріне өктемдеп кіріп барған орыс армиясының күшін малданып, парсы армяндары Ресей карауына көшуді тілек еткен. Осы жолы көшірілген армяндардың біразы қазіргі Азербайжан өлкесіне, атап айтқанда, күйқалы жер Қарабаққа қоныстандырылған. Қарабаққа армяндардың бауыр басып, кейіннен дау-шатақтың көзі бола бастауы дәл осы кезеңнен басталады. Армяндарды азербайжан жерінің қақ ортасына әкеліп, патшалық әкімшілігі өмірі сөнбейтін шала қалдыруды әдейі көздеген. Патшалық саясаты осылай болғанын С.Глинка өзінің кітабында ешбір құпиясы жоқ анық әңгіме етіп түсіндіреді.

Ресейдің осы күні де Арменияны толығымен қолдауы осындай ежелгі саясаттың жалғасы болып көрінеді.

Анық деректер бойынша, армяндар азербайжанның Ағдам, Физули, Лашын, Келбеджар, Шуша, Жабраил, Ақбеджи, Зенгилар аудандарын басып алғанына екі-үш жылдың жүзі

болды. Бұл жерлер Азербайжан республикасының бестен бір бөлігі болып саналады. Басқыншылық кесірінен Азербайжанда бір миллионнан артық адам босқын болып, үйсіз, баспанасыз күн кешіп келеді. Армяндар басып алған жерлердегі үйлер түгелге жуық қиратылған, бес жүзден артық мектеп, бала бақша ғимараты ойран етілген. Азерилер жағынан жиырма мыңнан артық солдаттар мен офицерлер қаза тапқан, армяндар қолына алты мыңдай адам тұтқын болып түскен. Қарабақ сылтауымен басталған соғысқа дейін Арменияда екі жүз мыңға жуық азербайжандар өздерінің ата қонысында тұрған болса, қазір олардың бір де біреуі қалмай тозғындатылған. Профессор Вахид Ибрагимоғлы Караловтан естіген жан шошырлық бұл деректер азербайжан халқының басына түскен қасіреттің сыртқы, сандық көрсеткіштері ғана. Ал жалпы өзери халқының зорлық астында рухани күйікке түскенін өлшеп шығу мүмкін емес. Азербайжанға деген мейірімсіздік, жаны-ашымастықта жалпы ислам қауымына қарсы қысастық салқыны жатқанын жасырудың керегі жоқ. Босния мұсылмандары да дәл осындай қастандықтың құрбандығы болғаны белгілі.

Жақында Балкан жеріне барып, сербтердің қосынына жалданған орыс солдаттынан бір журналист: «Сонша жерден, Ресейден келіп не үшін соғысып жүрсін?» – деп сұрақ қойғанда, әлгі баскесер: «Мен мұсылмандарды қыруға келдім», – деп жауап берген.

Біз халықтар мен халықтар, діндер мен діндер арасын әдейі ушықтыру зарарлы, арылмас күнә екенін ашық әшкерелеуге, елдердің арасын жақындататын жолдарды алғы кезекке шығарып көрсетуге тиіспіз. Осыдан жиырма шақты жыл бұрын армян жазушысы З.Балаянның Ереванда орыс тілінде көп тиражбен шыққан «Очаг» деген романын оқып, автордың түрік-монғол халықтарына өшпенділігін жасырмай айтқанынан шошыған едім. «Елдестірмек елшіден, жауластырмақ жаушыдан», – деген нақыл бар. Көрші отырған халықтарды жамандай беру, өз елін бірыңғай мақтау қауымды

адастырып, катыгездікке тәрбиелеуі күмәнсіз. Сондықтан да тек ақиқат арқылы ғана адал түсінік қалыптастыруға болады деп есептейміз. Армян-азербайжан жанжалында азербайжан жағының мүлде кінәсі жоқ деуден аулақпыз. Бірақ армян және оны қолдаушылар тарапынан жасалып отырған зорлық-зомбылықты ешқандай қызыл сөзбен актауға болмайды.

Қандай тосқауылдар кездесе де, халықтар мен халықтар арасындағы байланыстар өзінің табиғи жолымен жүріп отыруға тиіс. Осы реттен алып қарағанда, Қазақстандағы азербайжан диаспорасының жағдайын жітірек танып-білу қажеттігі туады. Өзара сөйлескенде бір-бірімен тілмашсыз түсінісетін түрік халықтарының қазақ тілі мен мәдениетін меңгеруіне көңіл бөлмей келуіміз зор кемшілік. Қазақстанның қоғамдық мәдени ұйымдары азербайжандарға қолдан келген материалдық, рухани көмегін көрсетулері парыз. Журналистеріміз азербайжанның бүгінгі халін көзбен көріп, шындықты халқымызға жеткізсін. Жер дүниенің халқы келіп, паналап жүрген Қазақстанға азербайжандардың босқын болған бір бөлегін уақытша болса да орналастыруды да ойластырсақ екен.

ТҮРІК ЖҰРТЫНЫҢ БІР СЫНЫҒЫ

Түрік халықтары тарихының зерттелу деңгейі әрқилы. Олардың кейбіреулерінің түпкі генезисінен бастап, өсу-өркендеу сатыларын, бұралан жолдарын сипаттаған еңбектер мол табылады. Енді біреулерінің қалыптасу кезеңдері мүлде кем сөз болғанын көреміз. Ал тағы бір ұлыстардың қадім замандардағы қалпы шежіреге де түспеген, ел жадында да сақтала қоймаған. Бұл мамандар болмаса, қарапайым жұртшылық онша көп біле бермейтін елдің бірі – қараимдар. Үлкен совет энциклопедиясында бұлар туралы «Қырымның қалаларында, Украинаның облыстарында, Литваның ауданында және Польшада тұратын аз ғана халық. Қараим тілі түрік тілдерінің қыпшақ тобына жатады. Қазіргі кезде ССРО көлеміндегі қараимдар негізінен орыс тілінде сөйлейді, тұрмыс қарекеті

жағынан өздерін қоршаған қауымнан айырмасы жоқ. Дінге сенетіндері Көне осиетті (Ветхий завет) қасиет тұтатын қараизм дінін ұстанады. Қараимдар Хазар қағанатына кірген түрік тайпаларының үрім-бұтағы болып есептеледі...» (БСЭ, 11-том, 379-бет) делінген. Қараимдар жөнінде жазылған басқа мәнбелердің де айтатыны бұл төніректен әрі кетпейді. Осы түсініктің шеңберінен шығып, азын-аулақ қосымша дерек беретін Александр Фукидің Мәскеуде орыс тілінде 1995 жылы басылған «Қараимдар – Ресейдің ұлдары мен қыздары» деп аталған еңбегі. Мұнда халықтың аты қараим, қарай, қараит деп үш түрлі беріледі, бұлардың IX ғасырда Хазар патшалығының құрамында болғаны, мекені Оңтүстік Қырымға дейінгі аймақты алып жатқаны, Бұлан ханның тұсында Хазар руларының бір бөлігі – қараимдардың діні мен салты мойындала бастағаны, әскери әулет болып қалыптасқаны секілді мағлұматтар келтіріледі. Хазар қағанатының құрамына қазіргі Орел, Курск, Белгород, Харьков, Херсон, Днепропетровск, Николаев облыстары, Қырым және Кавказдың солтүстік, орталық тұстары кірген делінеді (Көрсетілген кітап, 10-бет). Хазар қағанатының алғашқы астанасы Семендер, кейінгісі Еділ (Итиль) аталған. Қарай-қараит-қараимдардың жері ерте замандарда Қара теңізден Қиыр Шығысқа дейінгі өңірді алып жатқан деген пікір де осы кітапта қылаң береді. Бұл жорамал, әлбетте, зерттеуді, дәлелдеуді керек етеді.

Қарай-қараим-қараиттардың бертінгі тарихы нақтырақ 965–967 жылдарда Киев князі Святослав Хазар қағанатын қиратқаны, бұдан кейін бұл мемлекеттің халқы өзінің қауымдық діндік белгілеріне қарай түрлі тарапка шашырағаны анық. Тарихшылардың қай-қайсысы да Хазарияның қирау себептерінің бірі ретінде халқының түрлі дінді ұстаушылығын, бір-бірімен ішкі байланысының аздығын атап көрсетеді. Тіл бірлігі мықты мемлекеттің дін бірлігі болмапты! Хазарияның осы бір қасіреті тарихтың ұзына бойында өзге елдер тәжірибесінде талай рет қайталанғанын аңғарамыз. Тіпті, қазіргі дәуірде де діндік сенімге қатысты қайшылық кейбір

мемлекеттерде пәленің көзі болып келеді. Діндік жағынан өзара бірлеспеген қандай да «мықты» ел дегеніңіз күндердің күнінде быт-шыты шығып кететініне мысал мол. Христиандар мен мұсылмандардың арасындағы сенім өзгешеліктерін үрлеп, қоздырып, империялық күштер жер жәннаты саналған Ливанды бітіспес қырсыққа душар еткенін білмейтіндер аз болар. Бұрынғы Югославияның мұсылмандар жайлаған бір бөлегі – Босния өздерінің атам заманнан бері келе жатқан көршісі православиялық христиан сербтерден адам айтқысыз зәбір көргені әлем жұртшылығына аян. Біз көп дінді мемлекеттердің халқы қайткен күнде де ертелі-кешті бір соқтығысқа кездесуі қатал заңдылық дегіміз келмейді. Демократиялық үрдістері берік елдерде мұндай алауыздыққа жол берілуі қиын. Сонда да болса халықтар арасына от жағуды көздейтін ашкөз пиғылдар дін әртүрлілігін реті келген жерде пайдаланып қалғысы келетіні күмәнсіз. Халқының бір бөлегі мұсылман, тағы бір тобы христиан, енді бір қысымы иудейлер болған Хазарияның қайғылы шежіресі оқушыға ой салмай қоймайды. Бүкіл халқы бірігіп кетсе, қандай жауға да қасқайып қарсы тұра алатын Хазарияның осындай бір «осал» тұсын дұшпандары пайдаланғаны тарихтың өшпес сабақтарының бірі деуге болады. Кезінде Хазарияның данқты болғандығының куәлігі аз емес. Бүгінгі Каспий теңізі деп жүргеніміздің бір кезде Хазар теңізі аталғаны да мұны сипаттайды. Князь Святослав сойқанынан кейін Хазарияның христиандары орыс мемлекеті шебіне жылысқан мұсылмандар өз діндеріне қосылған, ал өзгеше дін қараимды ұстанғандар бұлардан бөлек қоныс іздейді, Қырымның оңтүстігіне таман Чуфут-қала қамалы маңына топталады.

Томаға тұйық өмір кешкен қараимдардың жаулары да аз болмаған. Қараимдар өздерінің тәуелсіздігі үшін ғасырлар бойында қажырлы күрес жүргізген. Қырым жеріндегі қараимдар өздерімен тілдес татарлармен қатар өмір сүрген. XIV ғасырдың ақырғы тұсында Литваның ұлы князі Витовт 860 қараим отбасын тұтқын ретінде көшіріп әкетеді.

Литвадағы қараимдар Тракай маңына қоныстанады, кейіннен бұлар жалдамалы әскер қызметін атқарады (Көрсетілген кітап, 18-бет). Өзге халықтардан оқшау тіршілік кешеді. Бұлай болуына олардың діндік ерекшеліктері себеп болады: Қырым түбегін Ресей әскерлері жаулап алғаннан кейін қараимдар патшалық қарауындағы қызметке жегіледі.

Қараим халқының бірте-бірте азайып, мүлде жойылып кету алдында тұрғанының өзіндік «заңдылығы» бар. Ең алдымен олардың тілдік ортасының болмауы өзгелердің құрамына сіңісіп кетуін жеделдетеді. Ал түрік тілдес ірі халықтармен бұлардың «басын қоспайтын» дінінің бөлектігі. Әуел баста Хазариядағы отандастарынан діни сенімінің өзгелігі бойынша бөліне көшкен қараимдар Қырым татарлары билігі жойылғаннан кейін «орыс тілділермен» істес болған, ал Литваға қоныс аударғандары литван тіліне ауысқан. Осылайша әр мемлекеттің қарауына шашылып тараған қараимдар сол барған елдерінің тілін қабылдауға мәжбүр болған. Бұл да бір тарихтың ашы сабағы секілді. Түрік тілдес туыстарынан бөлініп кеткендігі қараим тілі жойылуының да бастапқы себебі деуге болады.

Бұл күнде қараимдар ешбір жерде тұтас топ болып танылмайды. Олар Ресейдің, Украинаның, Балтық бойы мемлекеттерінің жерінде, шет елдерде тұрады. Бұлардың арасынан оқып білім алғандардың көбірек кездесетіні де қалалық жерлерде тұруына және еңбек пен білімге қабілеттілігіне байланысты делінеді.

Қараим тілінің тарихы, сөздік құрамы, фонетикасы, морфологиясы, түрік тілдерімен арақатынасы, славян тілдерімен байланысы мәселелерін тұңғыш зерттеген қазақ ғалымы Кеңесбай Мұсаұлының монографиясын (К.М.Мусаев. Грамматика караимского языка. Москва. Изд-во «Наука», 1964) ерекше атап өту керек. Бұл күрделі еңбегімен аса көрнекті зерттеуші жаһандық түркология ғылымына елеулі үлес қосты, жоғалуға жақын қалған тілдің өткен жолдары мен қазіргі жағдайын дәйекті, тыңғылықты сипаттады.

Фашистік Германияға қарсы ұрыс жылдарында кенес әскерлерін басқарған атакты қолбасылардың бірі маршал Р.Я.Малиновскийдің шыққан тегі қараим екенін де кейінгі кезде естіп біліп отырмыз. Әрине, тарих үшін мұндай деректерді де біліп қойғанның артықтығы жоқ. Қараимдар қатарынан белгілі ғылым, өнер қайраткерлері халықаралық көлемде әйгілі болғанына да мысал келтіруге болады.

Ең қажеттісі, түбі бірге халықтардың тағдыр тәлкегімен өмір жолын қилы-қилы бағытта дамытып әкеткенін білу болып табылады. Тілдік бірлікті сақтау этникалық жағынан жақын елдердің өзара рухани байланысы үзілмеуінің маңызды шарты екенін көреміз. Көне тарихта бар болып, кейіннен жоқ болған халықтардың аты ұшырасатыны белгілі. Оған сан алуан жағдайлар себепкер болатынын тек терең зерттеулер ғана анықтай алады. Осындай аты бар да, заты жоқ халықтар қатарына қараимдарды да қоссақ, шындыққа қайшы келмеспіз. Қараим тарихын сөз етудің тағы бір «сабағын» қайталап айту керек. Ол – тіл бөлектігінен де, дін бөлектігінің мәні кейде салмақтырақ болатындығы. Қараимдар еврей дінін ұстанғандықтан, ауыл аралас отырған қырым татарлары көрген қорлықтың көбін бастан кешірген жоқ. 1944 жылы Қырымнан татар халқын зорлықпен жер аударғанда, олармен бір тілде сөйлесетін қараимдар бұл озбырлықтан аман қалды. Ресей билеушілері халықтарды алалап, бір-біріне қарсы қоятын әдетін осы жолы да істеді. Қараим халқы өзінің тілдес туыстарынан жырақ қонып, өзгелермен араласуының салдарынан үлкен елдердің арасына «жұтылып» кеткенін білсе де, тарих дөңгелегі кері айналмайтынымен санаспасақ шарасы жоқ.

ҚЫРЫМНЫҢ ҚИЛЫ ТАҒДЫРЫ

Қазақ халқының түбі бір түрік халықтарымен ежелден терең тамыр тартқан әдеби, мәдени, тұрмыстық, салттық байланыстарын салыстыра зерттеу мәселесі күн тәртібіне енді-енді ғана қойылып келеді. Күні кешеге дейін мұндай тақы-

рыпқа баруға мүмкіндік жоқ еді, ондаған жылдар бойында түрік тілінде сөйлейтін елдердің өзара бауырластығын, дәстүрінің ұқсастығын сөз еткен адам «ұлтшыл», «түрікшіл» атанып, зор күнә жасағандай саналатын. Мұндай сорақы халдің түпкі себебін қазір айта алатын болдық. Патшалық Ресейдің, одан кейінгі әкімшілдік-әміршілдік жүйенің де түпкі мақсаты тегі мен тарихы, тілі жақын халықтарды бір-бірінен алыстатып, жат бауыр ету, рухани тамыры қырқылған жұрттарды мәнгүрттендіру, сөйтіп айтқанға көнетін, айдағанға жүретін үнсіз, көнбіс тобыр жасау болатын. Билеп-төстеушілер сол нысанасына жетуге таянып та қалғандай еді. Бірақ тағдырдың күні онынан туса, зорлықшы атаулының шырмауықтай оралған айла-шарғысы, зұлым саясаты әшкере болып, ұзақ тепкіден есеңгіреген халықтарға ақыл-ой қайта оралатынын көрдік. Соңғы жылдарда қазақ халқының өткендегі ақын, жырау, әнші мен күйші, хандары мен билері, батырларының кәделі саналары салтанатпен еске алынып келе жатқаны – ұмытылған құндылықтарға оралудың жарқын көріністері.

Дамудың алғы шарты халықтардың өзін-өзі тануынан, дәстүрін қалыптастыруынан басталуы тиіс дейтін көне қағидаға жаңадан мойын бұрып отырмыз. Алда сансыз қиындық, самаладай міндеттер тұр. Оның бәрін асығыс аттап өту немесе айналып өту мүмкін емес. Бір кезде Қазақстан «капитализмді аттап өтіп, социализмге бір-ақ секірді» деген түбі жалған қызыл сөзге малданып, өзімізді өзіміз алдарқатқанымыз белгілі. Өркениеттің табиғи сатылы жолдарынан ырғып өтуге болмайтынын, ондай «көзсіз» ерлік мерткітпемей қоймайтынын бастан кешірген халықтың бірі – біз. Өзінің ұлттық көркеюінің қамын алдымен ойлаған, өз ерекшелігіне лайық бағдарлама жасаған халықтар ғана мұратқа жете алатынын жер жүзіндегі озық елдердің тәжірибесі де толық сипаттайды. Ендеше, өзгелерге еліктеудің де, солықтаудың да жөні, мөлшері бар екенін зердеге құйып алмай, өзімізге ғана тән соқпақты іздемей, қыздырманың қызыл тіліне еру немесе күшті дамыған елдердің әрқайсысына жалтақтай, қарайлай

беру аса қауіпті екенін жамағатшылық неғұрлым ертерек ұғынса, соғұрлым келешегіміз де сенімді болмақ.

Ұлттық әдет-ғұрыптардың ең өміршен үлгілерін қайта жаңғырту, халқымыздың сан ғасырларда жаратқан құллі рухани қазынасын менгеру, заттық мәдениетін тану және соларды дамыту ғана азаттық пен кемелденудің дұрыс жолына түсірмек. Еңбектеген баладан бастап, еңкейген кәріге дейін ұлттық өрлеу мұратымен жалындағанда ғана тәлім-тәрбиенің, оқудың ұлттық дәстүрлерге негізделген жүйесі жасалып, іске қосылғанда ғана ілгерілеудің сенімді құбыланамасы табылды деуге болады. Басқаша айтқанда, үлкенді-кішілі істеріміздің бәрі де қазақтарды қазақ жолына түсіру, шала қазақтықтан таза қазақтыққа бет алу ұранымен жүруі ләзім. Сонымен қатар тілі де, тарихы да жақын тегі бір халықтармен түбірлестігімізді түсіну, басымыздағы ортақ мұндар мен сырларды танып-білу парызымыз екенін ойланатын да заман туды.

Ұлттық тәрбие жұмысындағы осал тұстардың бірі – тілі мен көркемдік мәдениеті, туыстығы жақын халықтардың тарихы мен кейінгі замандағы халінен мүлде дерлік бейхабар келгендігіміз. Айналадағы ағайынға бұрылып қарауға мұрша келтірмеген қыспақ тәртіптің шектірген залалын біз әлі толық сезініп болмаған елміз. Бірімізде жоғалған мұра екіншімізде сақталып келе жатқанын, түрік тілінде сөйлейтін барша халықтардың әрқайсысында әлемдік рухани қазынаға қосыларлық ескерткіштер бар екенін білмеуіміз. тіпті, осыдан екі-үш ғасыр бұрын аралас-құралас жүрген бауыр елдерден де қара үзіп қалғанымыз, жақынды жат санауымыз, дәстүріміз бен рухымызға сәйкес келмейтін ерсі салттарға еліктегіштігіміз мақтанарлық нәрсе еместігін бұдан былай түсінсек те кеш болмас еді. Ел болатын ел алдымен өзінің тарихын түгендеумен қатар, ертеден бері өзіне етене жақын жұрттарды іздер болар еді. Өйткені тарихтың бұралан жолдары замандар бойында халқымызды талай елдермен табыстырған, сәтсіз жағдайлар арадағы ынтымақ пен бірліктің шырқын бұзып, еріксіз айрылыстырған. Тәуелсіздікке кадам

қойған қазіргі шағымызда, сол үзілген байланыстарды дәнекерлеуге атсалысу тұрақты уәзипалардың бірі деп қараймыз.

Түрік халықтарының бір бұтағы – қырым татарларымен арамыздағы мәдени ортақтық, дәстүр жақындығы мәселесін алып қарасақ та, көпшілік біле бермейтін көп қызғылықты мысалдарды ұшыратамыз. Жалпы алғанда, біз қонысы шалғай, шекарасы жырақ Қырым елімен ежелгі қарым-қатынасымыз мол болғанын тым бұлдыр білеміз. Ауыз әдебиеті шығармаларында кездесетін «ұлы Үрімге, қызы Қырымға кетті» секілді тіркестерден ғана алыс замандардағы байланыстардың сілемі елестегендей болатын. Батырлық жырларымыздың кейбіреулерінде оқиғалардың Қырым жерінде өтетініне де онша мән бермейтінбіз. Тіпті, қырым татары деп аталған халықтың арғы тегі кім екенін де ойлап көргеніміз шамалы. Қырым татары деген есімді иеленген жұрттың құрамында қазаққа өте жақын ноғай тайпалары мен руларының да бар екеніне мән бергеніміз де сирек болар. Сол ноғайлардың хатқа түскен өлеңдерінде «түбіміз бір» деп тұрған шумақтар аз емес.

Айт десеніз, мен айтам білгеннен соң,
Тіл, таңдайым көрінер күлгеннен соң,
Дүниені дүбірлеткен екі аяғым,
Топырақ болып шіриді өлгеннен соң...

Мырзалардың сарайы биік болар,
Күн жақтағы терезесі қиық болар.
Сүйгенінді жар етіп біреу алса,
Оттай жанған жүрегің күйік болар...

Біз бұл жолдарды 1975 жылы Ташкент қаласында шыққан «Мәнілер мен шынылар» деген кітаптың «Ноғай бәйіттері» деген тарауынан келтіріп отырмыз. Бірен-саран дыбыстық айырмашылықтарды ғана қазақшалап, түпнұсқаның бітімін өзгертпей алдық. Мұндай өлеңдердің әуел баста қазақ пен ноғай ортасындағы ортақ «қор» екеніне күмән болмаса керек. Әрине,

Ғалымның көрсетуінше, бұрынғы Совет Одағы жеріндегі 5900 қараимның 16 пайызы ғана қараим тілін ана тілім деп мойындаған. Қазіргі кезде қараим тілін білетіндердің көрсеткіші бұл межеден анағұрлым төмен екені дәлелдеп жатуды керек ете қоймас. К.Мұсаұлы қараим тілін зерттеумен 1957–1963 жылдары арнайы шұғылданған. Ана тілін білетін қараимдардың тым аздығы бұл тілдің құрылысын анықтауға көп қиындық келтірген. Кейбір қараимдар зерттеушіге өздері мағынасын толық түсінбесе де, жас кезінде есінде қалған өлең сөздерді жаздырған. К.Мұсаұлы осы өлеңдерді хатқа түсіріп, сөздік құрамы мен айтылу жүйесін анықтау қажет болған. Мұны нағыз ізденгіштік үлгісі деп бағаламау мүмкін емес. Көптеген мәнбелерді салыстыру нәтижесінде ғалым «қарайым» деген сөздің мағынасын да анықтайды. Оның дәлелдеуінше «кар» ескі еврей тілінше «оқу», «қараим» – «оқитын сауатты» деген ұғымды білдірген. Бұл ұғымдар қараимдардың діні қараизмге байланысты туған. Осылайша тілі түркі, діні еврейлік халықтың басқаларға ұқсамайтын тұрмыстық, рухани әлемі қалыптасқан. Ертеде көптеген қараим зиялылары өздерінің шығармаларын көне еврей тілінде – иврит – жазған.

Саны аз болса да, қараимдардың тілі тез жойылып кетпей, ұзақ ғасырлар бойында сақталуы олардың діндік-қауымдық белгілері бойынша өзгелермен көп араласпай, салт-дәстүрлерін сақтап келгеніне де байланысты делінеді. Қараимдардың қауымдық көсемдері гахамдар мен газзандар қарауындағы жұртының басқа да халықтармен қан араласпауын қадағалап отырған. Сондай-ақ қараимдар дін мәресімдерін өз тілінде атқарып келуі де қараим тілінің «өмірін» ұзартқан.

Қараим тілінің түбірі түрік тілдерінің бір тарауы екеніне түрлі тараптан мысал келтіруге болады. Мәселен: «Лапа-лапа қар нава, Эрби баба қой сойа, Хазар оғлу ат чаба, Байларымыз той чала» деген өлең жолдарының көнедегі Хазар заманының ескерткіші екені сезіледі. Мұнда нағыз көшпенді түріктердің сөз тіркесі мен түсінігі елес береді.

Ай аттары да түрік тілдерінің көне кезеңін еске түсіргендей. Қараимдарда қаңтардан желтоқсанға дейінгі он екі айдың аттары да қыш ай, қара қыш ай, сювинч ай, құрал ай, башқұсқан, йаз ай, улағ ай, сырық ай, айрықсы ай, күз ай, соғым ай деп аталады екен (К.Мұсаұлы кітабы, 23-бетте). Ал апталық күн аттарына түрік, грек, еврей, араб, парсы сөздері араласқаны байқалады. Дүйсенбіні баш күн, сенбіні шаббат күн деу бұл айтқанымызды аңғартса керек.

Ескі түркілік белгілер қараимдардың ата-есімдерінде (фамилия) көбірек сақталған секілді. Александр Фукидің кітабынан төмендегідей атаесімдерін кездестірдік: Таймас (Таймаз); Таңатар, Танагөз, Шайтан, Хожаш, Хафиз, Сауысқан (Савусқан), Сапак, Қалпақшы, Күміс (Кумыш), Майтөп (Майтоп), Оқсыз (Оксюз), Қарға, Қара, Қайқы, Кәлпе (Кальфа), Жігіт (Джигит), Еріншек (Эриншек), Егіз (Эгиз), Ел (Эль)... Ал адамдардың өз аттарына келгенде жағдай басқаша. Мұнда славян, грек, еврей есімдері жиі ұшырасады.

Кейінгі жылдарда қараимдар тіліне орыс, украин, белорус, поляк тілдерінен көп сөздер енген. «Ол торговляда илэйт», «там гулят этип цатат колхоста» деген сөйлемдер тіл араласудың көрінісін байқатады. Славян тілінің тәсірі әр тараптан көрінетіні К.Мұсаұлы зерттеуінде жан-жақты баяндалған. Қараимдар туралы кітап жазған Александр Фуки өз халқының ғасырлар бойында Ресеймен тағдырлас болғанын, көптеген қараимдар патшалықтың әр түрлі соғыстарына белсеніп қатысқанын сөз еткен. Оның ішінде ел қорғау мен жаулаушылық соғыстары аралас жүр. Оны әрбір ел өзінше бағалауына ерікті. Әуел баста түрік әлемінен шығандап кеткен, мұсылман еместігіне байланысты Ресей империясының ыркына оңай сыйысқан қараимдарды түріктермен жақындастыратын белгілер көп қалмаған. Бұл, әрине, өз алдына жеке әңгіменің тақырыбы. Өйтпеген күнде біз қараимдар арасынан шыққан даңқты адамдарды білген болар едік. Рухани, мәдени, діни ауыс-түйістің мүлде үзіліп қалғаны соншалық – мұндай халықтың дүниеде бар-жоғын білгендер бола қоюы күмәнді.

қырым татар тілінің ғасырлар бойында қалыптасқан өзгешеліктері де жетерлік. Сондықтан да арнаулы дайындығы жоқ оқушыға бірден түсініп кетуге қиын жерлер кездесе береді. Біз бұл арада тілдеріміз бен мұрамыздың алыстаған тұстарын емес, ежелгі бірдейлікті аңғартарлық, «мөлдіреп тұрған» кейбір сынықтарын ғана мысалға келтірдік. Алған үзінді шумақтарымыз кездейсоқ емес, ертедегі кең байланыстардың табиғи көріністері екеніне басқа да дәлелдер табылады.

Ауыз әдебиетін зерттеуші Ж.Бекіровтың «Татар фольклоры» (Ташкент. 1975) деген оқулығынан қазақ пен қырым татар халықтарына ортақ бірқанша мұраны көреміз. Солардың қатарында қазақ халқына аса қанықты жырлардың бірі «Шора батыр» да жүр. Жырдың оқиғалық өрілімінде де, кейіпкерлер тізбегінде де, мазмұнында да қазақ эпосымен үндестік анық. Нәрік пен оның ұлы Шораның намысты, өжет, қиянатқа көнбейтін, қандай зорлықшыға да қарсы тұрарлық ер екендіктері біздің жырымызбен түбірлестігін аңғартып-ақ тұр. Сонымен қатар қаһармандар есімдерінде аздаған айырмашылықтар да жоқ емес. Мәселен, қырым татар нұсқасында Нәріктің әйелі Менсұлу, ағасы Әрік, Шораның әйелі Қаныкей делінеді. «Көрұғлы» жырында да біздегі нұсқаларға жақындық айқын танылады. Қазақ эпосындағы Хасанхан мен Әуезхан қырым татар вариантында Асан, Айваз деген аттармен берілген. Осындай түсті салыстырулардың өзінен-ақ ортақ мұраның молдығы көрініс береді. Сонау Қырым жазығында «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» қызғылықты нұсқалары сақталып, айтылып келгені де біздің көңілімізді аударуы тиіс. Қазақтың мақтан тұтатын ең көне, көрікті жырларының бірі Қырым ноғайлары арасында да танымал екенін академик В.В.Радлов өзінің 1896 жылы шыққан «Солтүстік түрік тайпаларының халық әдебиет үлгілері» деген кітабында көрсеткен болатын. Содан бергі уақытта қырым татар халқының басынан қаншама қайғылы оқиғалар өткеніне қарамастан, ежелден айтылып келген асыл жырлар, соның ішінде «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» әлі күнге дейін ұмыт болмағаны таңданарлық нәрсе. Жырдың

қазақ және қырым татар нұсқаларының фабуласында пәлендей үлкен айырмашылық жоқтай. Тек адам аттарында Қарабай мен Сарыбайдың Еділбай және Жайықбай болып келетіні секілділер ғана кездеседі Салыстырып қарасак, ертегілер, аңыз әңгімелер арасында да мол ұқсастықтар табыла береді. Мақал-мәтелдердегі сарындастық бұл пікірімізді орнықтыра түскендей болады, «Ақиқат сөз аққан суды тоқтатады», «Өзі жығылған жыламас», «Жел тұрмаса, терек тенселмейді», «Істеген тістейді», «Бүгінгі ісінді ертенге қалдырма», «Ерте тұрғанның ісі тез бітер», «Жапалақ көрсен, жатып ал, жаманнан бойынды сатып ал», «Гөзел (сұлу) гөзел емес, сүйген гөзел», «Ат тісінен, ер ісінен белгілі», «Халыққа – бірлік, құсқа – қанат», «Батыр бір, қорқақ жүз өледі», «Балалы үй базар, баласыз үй мазар», «Баласыз өмір – тұзсыз ас», «Жуас ит үндемей тістейді», «Жігітке қырық өнер де аз» тәрізді мақалдардың қазақтағымен тектестігін дәлелдеп жатудың өзі артық болар.

Қырым татарлары арасында айтылып келген «Тайыр-Зуһра», «Наркамьс», «Ашық Ғаріп», «Арзы қыз» сынды аңыз-даулар бұл мұраның түрік халықтарына ортақ екенін сипаттайды. «Ашық ғаріп» әзірбайжандар мен түркмендер әдебиетінің қорында ежелден орын алып келгені белгілі. Ал «Тайыр-Зуһраның» таралу ауданы одан да кеңірек деуге болады. «Арзы қыз» аңызы негізінде қазақ ақыны Ғ.Малдыбаевтың «Қырым қызы» деген поэмасы жазылғаны мәлім. Бұл шығарма өзінің мазмұнымен де, көркемдігімен де көз тартатын, отызыншы жылдардағы татымды туындылардың бірі болатын.

* * *

Зерттеушілер Кемал Қоңыратлы мен Шәкір Селимов қырым татар әдебиетінің ертедегі бастау көздері туралы мақаласында («Иылдыз» журналы. 1992, 4-сан) байсалды мәселелер көтерген. Олар көптеген анық деректерге сүйене отырып, «қырым татарлар орта ғасырларда түрік

халықтарының ең ірілерінің бірі және Қырым түбегі түрік дүниесінің ең ескі әдеби һәм мәдени орталықтарының бірі еді» (73-бет) деп тұжырымдайды. Мақала авторлары Қырымға біздің заманымыздың 375 жылында күндер келгенін, солардың үрім-бұтақтарынан пайда болған түрік тайпалары хазарлар мен карышалар VII–VIII ғасырларда мұнда ірге тепкенін, IX ғасырда Қара теңіздің солтүстігіне, Қырымға оғыз-печенегі рулары келіп қосылғанын, X–XI ғасырларда бұл өңірге найман, маңғыт, қонырат, кенегес, қаңлы, алшын секілді қыпшақ тайпалары қоныстанғанын, мұның өзі бірте-бірте оғыз-печенег және қыпшақ тілдерінің бір-біріне ықпал етіп татар тілінің негізін белгілегенін айтады (74-бет). Алтын Орда мемлекеттігінің құрамына кірген қырым жұртының тілі де қыпшақ тілі болған. Татар ғалымдары қыпшақ тілінің сөздігі – атакты «Кодекс куманикус» XIII ғасырдың соңында Солхатта (ескі Қырымда) құрастырылған деп көрсетеді. Қырым татар шаирларының алғашқы қатарында XIII ғасырда «Жүсіп-Злиха» дастанын жазған Махмұд Қасым аталады. Бұдан кейін Әбубәкір Мұхаммед, Абдулмәжит Әпенді, Үсейін Кефевий сынды бірсыпыра ақындар тізбегі беріледі. Өткен дерлігі сол – бұл аталған және басқа мұраны іздеу мен зерттеу ондаған жылдар бойында қолға алынбаған. Қырым татар халқының орта ғасырлардағы жазба әдеби ескерткіштерін жан-жақты тексеріп, ғылым игілігіне айналдыру – болашақтың ісі. Біз бұл ел әдебиетінің осы кезге дейін азды-көпті танымал дерлік нұсқаларына ғана қысқаша кідіреміз.

Қырым татарларының бертінгі дәуірдегі төл жазба әдебиет нұсқалары XVII ғасырдан бастау алады. Содан бергі бірнеше ғасыр ішінде бұл әдебиеттің іргесін қалап, өздерінің шығармаларымен халқының көркемдік мәдениетіне үлес қосқан көптеген ақын, жазушылар есімі белгілі. Өкінішке қарай, ол қаламгерлерді басқа бауырлас жұрттар біле бермейді. Бұл халықтың бастан кешірген қасіретті тарихымен азды-көпті таныс адам қырым татар әдебиетінің өз шекарасынан алыс жерлерге таралмауының себебін түсінеді.

Қырым татар әдебиетінің алғашқы классигі болып саналатын Жанмұхамед туралы да білетініміз көп емес. Оның XVII ғасырда өмір кешкені, артына «Сапарнаме» атты тамаша дастан қалдырғаны ғана белгілі. Бұл бір де болса бірегей дастанда Қырым тарихындағы жолайрық, ірі оқиғалар суреттелген. Бір қызық жері сол – мұнда қырым татар және украин халықтарының поляк басқыншылығына қарсы бірлесе күрескені айтылады. Зерттеушілердің көрсетуінше, 1648 жылы Украина гетманы Богдан Хмельницкийдің Қырым ханына жасаған өтінішіне орай қырым татар әскерлері Польша пандарының қосындарына қарсы аттанған, Қырым сарбаздарын өз кезінде белгілі қолбасы Тоған би бастаған. Осы қысқа деректер бізге көп нәрсені аңғартқандай болады Ресей тарихшылары Қырым татарларын орыс және украин халықтарының тыныштығын бұзып келгендер деп айыптаудан бір танған емес. Шындығында, тарихи шындық бертіндегі еңбек авторларының ойлағанынан анағұрлым терең және шытырман болғанға ұқсайды. Қырым татарлары мен шығыс славяндары жау болмаған екен, олардың арасында достық, одақтастық кезеңдері де аралас келіп отырған. Мәселенің көленкелі жағын айтып, тарихтың нұрлы жақтарын жауып қою ұлттар араздығын әдейі өршітуді көздейтін шовинистердің ісі екенін ажырата білуіміз керек. Қалай болғанда да, болашақ зерттеушілер халықтар арасындағы қарым-қатынастар тарихын бірбеткей түсіндірушілердің ізімен кете бермей, барды барша, жоқты жоқша айтып үйренулері ләзім. Бұлай ету сан жетпес зорлықтарға душар болған Қырым татар халқының бұдан былайғы тағдыры үшін де аса қажет. Қыпшақ руынан шыққан Жанмұхамед ақынның «Сапарнаме» дастаны – тек қырым татар әдебиетінде ғана емес, жалпы түрік тілдес елдердің де көркемдік қазынасынан орын аларлық шығарма. Қырым татар ғалымдары бұл туындыны өзінің құндылығы жағынан орыстың «Игорь полкі туралы жырымен», атакты Бабурдың «Бабурнамесімен» қатар тұрарлық деп бағалайды.

XVII ғасырда жасаған қырым татар ақыны Ашық Омардың шығармалары да аса құнды көркемдік мұра қатарына қосылады. Ашық Омардың жекелеген өлеңдері қырым татар тілінде шығып жүрген бірен-саран кітаптар беттерінен ғана орын алып келеді. Бұл ақынның жаратындылары өз алдына зерттеуді керек ететіні және басқа елдер тілдеріне аударылуға лайықтылығы күмән келтірмейді. Омардың «Диуан ашық Омар» деген жинағын 1894 жылы ағартушы Исмаил Гаспринский Бакшасарай қаласында басып шығарған екен. Омар шығармаларының қолжазбалары Стамбул, Конья, Лондон шаһарларында бар көрінеді.

Қырым татар әдебиетінің әйгілі өкілдерінің өмірбаяндық мағлұматтары да толық тізілген деуге келмейді. Біздің қолымызға түскен мәnbелерде олардың туған, өлген жылдары және кейбір белгілі шығармалары жөнінде ғана там-тұмдаған құжаттар кездеседі. Атақты ақындардың арғы тектерін іздестіре берсең, қыпшақ, арғын, қоңырат, найман, тағы басқа рулардың өкілдері болып шығады. Біз бұл арада рулар шежіресін әдейі келтіріп отырғанымыз жоқ, бірақ түрік халықтарының түбірлестігін анықтауға септігі тиетін фактілерді елемей кетуге және болмайды.

XVIII ғасырда аты шыққан шаирлардан Исметий есімі ерекшеленіп тұрады. Оның атақты шығармаларының бірі «Кефе дастанында» халықтың басына түскен ауыр ахуал, әлеуметтік қайшылықтар баяндалған. Қырым татар халқының әр дәуірдегі бастан кешкендерін шыншыл суреттеген бұдан басқа да шығармалар баршылық. Ешмырза ақынның туындыларында Қырымның Ресейге бағынғаннан кейінгі кіріптар халі, еріксіздік зары көрініс берген. «Солдаттық хақында» деген көлемді шығармасында ақын әскерге алынған қырым татар жігіттерінің мұңын, балаларын сағынған ата-аналардың арманын ақиқат бейнелейді. Ал, жат мүдделер үшін солдаттықтың ауыр қамытын арқалап жүрген жігіттердің жан сыры: «Өле қалсақ бұл жерде, мазарымыз жабылмас, артымда қалып жылайтын қарындасым табылмас» («Әдебиет

хрестоматиясы», Ташкент, 1971, 34-бет), – деген жолдардан айқын елестейді.

Біз қырым татар әдебиетінің дамуына үлес қосқан үлкенді-кішілі ақын, жазушыларды санап бермекші емеспіз. Халқына еңбегі белгілі ондаған қаламгерлердің қай-қайсысы да ілтипатқа лайық. Бірақ қырым татар әдебиетінің бірнеше ғасырлық тарихы, көрнекті жаратындылары, дарынды суреткерлері бар екенін дәлелдеуге осы келтірілген мысалдар да жеткілікті. Бұл арадан біз ғылым мен мәдениет, өнер саласында елеулі із қалдырған қызғылықты есімдерге мүлде тоқталған жоқпыз. Мақсат бізге тілі де, тарихы да жақын қырым татар халқының елемеге, ескермеуге болмайтын ұлттық әдебиеті, бай фольклоры бар екеніне жұртшылық назарын аудару ғана.

Әрбір халықтың ұлттық дәстүрі мен мәдениеті табиғи дамуы үшін, алдымен, соған лайықты жағдайлар керек. Көне тарихы бар қырым татар халқының соңғы үш ғасырдағы қырсық шалған тағдыры өте аянышты. Бұл жөнінде ақиқатын айтып жазған зерттеулер жоқтың қасы. Сол себептен тұтас бір халықтың басына төнген тақсирет көпшілік назарынан тасада қалдырылып келеді. «Судың да сұрауы бар» деген накылды ежелден айтып келген адамзаттың жекелеген елдердің намысы тапталып, күштілердің табанында езіліп, қасирет шеккенін елең етпейтін болуы – шошынарлық жағдай. Дүние жүзі елдерінің қауымдастығы – Біріккен Ұлттар Ұйымының зорлыққа душар болған қырым татар халқының басындағы трагедияны еске алып, бір де бір рет талқыға салмауы әділдік, аяушылық тәрізді жалпыға ортақ құндылықтардың тым азайып кеткендігін көрсетсе керек. Бұл «күшін жетсе, әлсізді езе бер» дейтін зорлықшылар қағидасымен үнсіз келіскендікпен бірдей нәрсе. Бірақ қандай елді де қырғынға, кемдікке ұшыратуға болғанымен, оның рухын жою мүмкін еместігін есте тұтуымыз ләзім.

Осы тұрғыдан қырым татар халқының мойнына еріксіздік қамыты қалай түскенін, бұл елдің азаттық үшін ғасырларға созылған күресінің әлі күнге дейін ұнамды нәтижеге жетпей келе жатқанын сөз ету ғылыми, әдеби қауым алдындағы парыз секілді. Бұл тақырыпты қозғау тек қырым татарлар үшін ғана емес, әлі де тәуелсіздікке қолы жетпеген немесе отаршылдар құрсауынан шығып болмаған елдерге де сабақ.

Соңғы жылдарда қырым татар халқының Ресей боданы болуының тарихын шыншыл баяндаған еңбектер жариялана бастады. Сондай зерттеудің бірі түркиялық ғалым Хакан Қырымлының «Қырым татарлар арасындағы ұлттық қозғалыс және ұлттық сана» деп аталады. Осы еңбектің қырым татар тілінде шығатын «Иылдыз» журналының 1992 жылы 3, 4-сандарында басылған аударма үзінділері бізге ең сенімді фактілерді ұсынады. Ағылшын тілінде жазылған бұл зерттеуді орыс тіліне Симферополь университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты Горбунов аударғанын да айта кетуіміз шарт.

«Түрік және мұсылман халықтарының бірі болған қырым татарлар Қырымның қадимнен келе жатқан халқы, – дейді сөз болып отырған еңбек авторы Хакан Қырымлы, – VI ғасырдан бастап осы өңірде шоғырланған хазарлар, куман-қыпшақтар, печенегтер, селжүктар елі XV ғасырдың басында өз алдына дербес мемлекет ретінде танылған және Шығыс Еуропадағы күшті дәулеттің бірінен саналған. Қырым хандығы 1475 жылдан бастап Османлы Түркияның протекторатына айналды. Көрші елдермен соғыстарда қырым татарлар сан рет жеңіске жетіп отырған. Олардың 1711 жылы Прут өзені бойында Петр бірінші әскерлеріне берген соққысы солардың бірі. 1769–1774 жылдардағы орыс-түрік соғыстарының салдарынан Қырым хандығы Түркиядан ажыратылады. Осыдан кейін Ресей Қырымды өз қарауына алу үшін жанталаса әрекет жасады, үстін-үстіне жорық жасап, бейбіт өмірдің шырқын бұзды, ақырында түбектегілердің ойранын шығарып, әскер күшімен басып алды. Бұл 1783 жылы болған еді. Сол жылы Ресейдің

қатын патшасы Екінші Екатерина Қырым жерін Ресейге қосу жөнінде жарлық шығарды. Осы жарлықта Қырым халқының тұрмыс дәстүріне, дініне, құқыларына қысым көрсетілмейді делінгенімен, көп ұзамай отаршылдар ойына келген озбырлығын жедел түрде жүзеге асыра бастайды. Көп жерлердің аты өзгертіліп, грек сөздерімен алмастырылды. Мәселен, Ақмешіт шаһары Симферополь, Ақжар – Севастополь, Кефе – Феодосия, Ескі Кермен – Левкополь, Кезлеу – Евпатория деп аталатын болды. Қырымның жерін түрлі әкімшіліктерге бөлшектеп қосудың да мақсаты жергілікті халықты ыдырату, түптің түбінде оларды азшылыққа айналдыру болатын. 1784 жылы Қырым Таврия облысының бір бөлегі болып есептеледі, 1797–1802 жылдарда Новоресей губерниясына қосылды, мұнан кейін тағы да Таврия облысына қайтарылды. Барлық жерде елді билеп-төстеудің Ресейлік жүйесі ендірілді, қырым татар халқының өзіндік қалыптасқан дәстүрі бойынша дамуына жол жабылды. Қырымды Ресей жаулап алғанға дейін мұнда орыстар мүлде жоқ еді. Ендігі жерде Қырым жерлерін патшалық әкімдері бөлшектеп иемдене бастады. Князь Потемкин, граф Безбородко, князь Вяземскийлер 106144 десятина жер алғаны белгілі. Бұлардан Каховский, Ушаков, Мордвинов секілді адмиралдар да қалыспай, жер талапайынан өз үлестерін алды» («Иылдыз». 1992, 3-саны, 113-бет).

Ресей билеушілігінің алғашқы жүз жылдығының ішінде қырым татарлары қатты қысым көргендіктен, Түркияға кетуге мәжбүр болды. Мұхаджарлық (ел ауып кетушілік) отаршылдық басталғанның екінші жүз жылдығында да толастамады, бейбіт халық көшіп-қонудың азабын шекті. Ал Қырымда, ата жұртта қалғандардың да халі жеңіл болмады. Ең сорақысы сол – еріксіз босып кеткендерге аяушылық білдірген жоқ, қайта оларды діни фанатиктердің тіліне ергендер деп жалған айыптау қалыптасты. Мұндай қиянат пікірді Ресейдің ресми тарихшылары да, совет дәуірінде бұл тақырыпқа қалам тартқандар да қайталаумен болды. Ал Түркия архивтерінде

Қырымды тастап көшіп келгендердің көрген қиындықтары туралы өте көп мағлұматтар сақталған. Қырым татарларының ата қонысын қалдырып, теңіз асып кетуінің өзге ешқандай дәлелі жоқ, мұның бірден бір себебі Ресей жаулаушыларының шектен шыққан өктемдіктеріне байланысты.

Патшалық үкімдарлары Қырымның жергілікті халқының өз жерінде өмір сүруіне зәредей де қолайлы жағдай жасамай, қайта олардың шет елдерге кетуіне анық мүдделілік білдірген еді. 1803 жылдың 10 қыркүйегінде император Александр Херсон губерниясының әскери комендантына татарлардың көшіп кетуіне кедергі жасамау, олардан қалған жерді мемлекет қарамағына алу, бұл жерлерге басқа ұлттар адамдарын келтіру жөнінде өмір берген. Император Александр өзінің бұл саясатын «Қырымды керексіз адамдардан тазарту» деп атап, ашық астамдыққа барған. Ресей мен Түркия арасында болған әрбір соғыс қырым татарларының басына сор болып тиген. патшалық әкімдері әр нәрсені сылтауратып өлкенің байырғы халқының өрісін тарылта берген. Қырым татарларын «Түркияға іш тартады» деген желеумен түрмеге қамау әдеттегі іске айналды. Ол ол ма? Қырымдағы орыс армиясының бас қолбасшысы князь Меншиков 1854 жылы қырым татарларының бірін қалдырмай, Ресейдің ішкі губернияларына жер аудару туралы бұйрыққа қол қойған. Тек елді көшіретін күш-көліктің дер кезінде жетімсіз болғандығы ғана қырым татарларын жаппай шұбырынды болудан аман сақтап қалды. Соның өзінде де Курск губерниясына бірқанша үйлерді еріксіз көшіріп үлгерген еді. Түркияға кетуге үлгермеген татарларды Орынборға көшіріп шоқындырады екен деген де жалған қауесет таратылған. Үкіметтің татарларға деген анық зорлығын көріп отырған келімсектер жергілікті елдің ауылдарын тапа-тал түсте тонауға салғанына таң қалуға болмайды. Мұндай жағдайда татарлардың кетпеуге еш шарасы қалмаған еді. Патша отаршылдары түрлі қитұрқы саясат жүргізіп, қырым татар халқы өз жерінде азшылыққа айналғанға дейін жергілікті жұртты тынымсыз тықсырып отырды.

Бұрын Қырымды қарауында ұстап келген билер мен мырзалардың өз жерінде қалғандары Ресей заңдарын орындаушы болып қана жан сақтады, үкімет олардың дүние-мүлкін өздеріне қайтарып берді. Бірақ империяға қызмет істеуге ойыскандардың да құқылары шектеулі болды. Діни адамдардың да өрісі тарылды. Күллі Қырым жерінде Бақшасарай мен Қарасубазар секілді бірен саран өңірлерде ғана татарлардың саны басым еді, сондықтан да бұл қалалар татарлардың ұлттық рухани үмітін өшірмеген мықты бекініс секілді болды. Мәселен Бақшасарайда көптеген мешіт және Ресей атырабындағы ең ескі орта оқу орындары жұмыс істеді.

Ресей мемлекетіне бейімделіп қызмет ететін кадрлар даярлау үшін орыс-татар мектептері ұйымдастырылды. Ондай мектептің алғашқысы 1827 жылы Симферопольда ашылды. Мұнда татар мырзаларының балалары оқыды. Татар тілінде оқулықтар, татарша-орысша сөздіктер жасау қажеттігі туды. Бүкіл оқу жүйесінің негізгі нысанасы орыс рухында тәрбиелеу бағдарламасына бағындырылды. Татар шәкірттері Ресей тарихын ғана оқып өз елінің өткендегісінен бейхабар қалатын болды. 1783–1883 жылдар арасында қырым татар тілінде бір де бір кітап шықпауы да осыны көрсетеді.

Халықтың басындағы кіріптарлық халді татар арасынан шыққан ойшыл ағартушылар терең түсініп, ұлттық дамудың жолдарын көрсетіп, бағалы істер атқарды. Солардың ішінен аса көрнекті ғұлама, халқының шын жанашыр фидайы перзенті, бүкіл түрік елдерінен шыққан санаулы санаткерлерінің бірі Исмаил Гаспринскийдің (Гаспралы) еңбегін ерекше бөліп көрсетуге болады. Отаршылдықтың зұлматына душар болған түрік халықтарының ортақ мұнын сөйлеген Исмаил Гаспринский (1851–1914) шығармалары ұлттық сананың оянуына күшті ықпал жасады. Бұл тамаша қайраткер жөнінде қалың жұртшылық тым аз біледі. Сол үшін ұлы ағартушының тарихи мәні бар істерін қысқаша таныстыра кеткіміз келеді.

Гаспринский алғашқы білімді мұсылман мектебінен алып, сонан кейінгі оқуын орыс тілінде жалғастырады. Ол Воронеж

қаласында кадет корпусында, кейінірек Москвадағы Милютин гимназиясында оқиды. Өзінің қоғамдық істердегі бағыты жағынан досы, Литва татары Мұстафа Давидовичпен пікірлес болады. Бұлардың Түркияға барып, жас османдықтар әскерінде қызмет етпек ниеті жүзеге аспайды, жандармдар қамауға алады. Исмаил Гаспринский 1868 жылы Бақшасарайға келіп, медреседе орыс тілінен сабақ береді, батыс және орыс классиктерінің шығармаларын көп оқиды. Ол 1872 Францияға барады, онда орыс мұхаджарларымен араласады, ұлы жазушы И.С.Тургеневтің хатшысы болып та істейді. И.Гаспринскийдің Түркияға барып, офицерлік атақ алмақ ниеті де жүзеге аспайды, 1875 жылы Қырымға қайтуына тура келеді. Ендігі жерде ол өзінің өмірлік тәжірибесі, Еуропа мемлекеттері мен османлы империясынан алған әсерлері негізінде ой-пікірлерін қорытып жазуға бел байлайды. Оның 1885 жылы жазған «Еуропа мәдениетіне бір назар» деген рисаласы (трактаты) осылайша туған еді. Ол өзінің мақсат-мұратын еркін насихаттайтын газет шығаруды көздейді. 1881 жылы Симферопольда орыс тілінде шығатын «Таврияда» газетінде «Орыс мұсылмандығы» деген еңбегін бастырады. Тбилиси шаһарында татар тілінде жеке парақтардан тұратын беттер жариялайды. 1882 жылы ол «Салнемеи Туркий», «Мират Джедид» деген трактаттарын шығарады. Зор жігер мен дәйекті түрде талап етуінің арқасында Исмаил Гаспринский татар тілінде газет шығаруға ресми рұқсат алады. Бірақ патшалық әкімдері бұл газет татар және орыс тілдерінде қатар шығатын болсын деп шарт қояды. Осылайша, қырым татар тіліндегі тұңғыш газет – «Терджиманның» алғашқы саны 1883 жылы 22 сәуірде Бақшасарайда басылады.

Бұл басылымның шығуы түрік халықтарының мәдени тарихындағы ірі оқиға болды. Атап көрсетерлік бір мәселе – газеттің тіл ерекшелігі. Исмаил Гаспринский бұл салада аса қызғылықты бастама жасап, оны орнықтыруға күш салады. «Терджиманның» тілі қырым татар лексикасына негізделгенімен, онда османдық түрік тілінің элементтері де жиі

қолданылатын еді. Қыпшақ және оғыз тілдерінің заңдылықтарын біріктіруден туған осы бір «кұрама» тіл жалпы түрік оқушыларына түсінікті болатын. Түбі бірге туысқан делінгенімен, тарихи замандарда бір-бірінен қонысы алшақтап, тілдік күрделі айырмашылықтары пайда болған түрік халықтарының көпшілігі оқып түсінерлік жазба, ортақ тіл жасау тәжірибесі осылайша сәтті басталған еді. Қазан төңкерісінен бұрынғы кезеңде Ресей империясы көлемінде түрік тілдерінде шыққан басылымдардың ішінде неғұрлым кең таралғаны да осы «Терджиман» болуы кездейсоқ емес.

Түрік халықтарының өзара байланысы күшеюіне оң мүмкіндік туған қазіргі шақта бауырлас жұрттардың бір-бірін түсінуіне қажетті жолдарды іздеу мәселесі күн тәртібіне қойылып отыр. Түрік елдері болашақта латын алфавитін қабылдауы тарихи, мәдени, дәстүр жағынан ең тиімді қадам болатыны да барған сайын сенімді түрде айтылып келеді.

Дәл осы тұста «Терджиман» газетінде жүзеге асырған түрік халықтарына белгілі дәрежеде ортақ жазба тілдің тәжірибесін еске алуымыз да әбден орынды болмақ. Әсіресе, түрік тілдеріндегі екі үлкен диалекті – қыпшақ және оғыз элементтерін мүмкін қадарынша бір-біріне жақындатып, сыйыстырудың ұтымды тәсіл болатынына көз жеткендей.

Түрік тілдерінің әрқайсысы өз тарапынан халықаралық көлемге шыға алмайтыны белгілі. Ал маман ғалымдарымыз, зиялыларымыз ықылас біріктірсе, жалпыға түсінікті болуға жарайтын тілдің келбетін бірте-бірте қалыптастыру мүмкін. Бұлай ету жергілікті тілдердің ерекшелігін жойып жібереді деп алдын ала сескенудің жөні жоқ. Мәселе түрік халықтарының өкілдері бас қосқан мәжілістерде, жазу тәжірибесінде қолданатын бір-бірімен қарым-қатынасты жеңілдететін ортақ тіл моделі жөнінде ғана болып отыр. Әлемдік аренаға шығатын осындай әмбебап тілді үйрену – жүйесі, лексикасы мүлде жат шет ел тілдерін меңгеруден қиын болмаса керек.

Түрік халықтарының өзара айырмашылықтарынан гөрі олардың жақындықтарын насихаттауды, рухани бірлестікті

күшейтуді ұдайы мақсат етіп ұстану «Терджиманның» негізгі бағыты болған ғой. Газет алғашқы тұста аптасына екі рет шығып тұрса, 1912 жылдан кейін күнделік басылымға айналды. Оның беттерінде жарияланатын материалдың тақырыбы сан алуан, өрісі өте кең болғандықтан, тұрақты оқушылары да көбейе берген. «Терджиманда» қазақ халқының тағдырына, тарихына катысты мәселелер де жиі көтеріліп отырғаны газеттің жалпы түріктік сипатының басым болғандығын байқатады. Түрік халықтарының діни бірлігін сақтау және оны тереңдету Исмаил Гаспринскийдің алға қойған түбірлі нысаналарының бірі болғанын да анық аңғарамыз.

Өзінің барлық еңбектерінде түрік халықтарының қамын ойлап, келешегін көздеп, өркендеу жолын шарқ ұрып іздеген Исмаил Гаспринский Ресейге де, басқа елдерге де қарсы пікір айтпайды. Ол Ресеймен ынтымақтаса, оның кейбір мәдени жетістіктерінен пайдалана отырып алға басуға болады деп сенді. Өз халқын сүю басқа халықты сыртқа тебу болып саналмайтынын іс жүзінде көрсетті. Түрік елдерінің тіл, дін бірлігін аңсаған қайраткерлер өзге халықтардың да тағдырына көз жұмып караған жоқ. «Бауырластарыңды қолда, басқаларды сыйла», – деген тезис И.Гаспринскийдің дүниетанымының ақиқатқа негізделгенін көрсетеді.

Елді ілгері бастаудың маңызды шарты – жас буынды оқыту, тәрбиелеу деп түсінген ағартушы мектептердегі оқу жүйесін қайта құру мәселесіне ерекше көңіл бөледі. 1881 жылғы есеп бойынша, Ресейде 16 мың мектеп, 214 медресе («Иылдыз», 1892, 3-саны, 136-бет) болып, оларда жарты миллионға жақын мұсылман балалары оқыған екен. Міне, осы оқу орындарында оқитудың жаңа тәсілі қажеттігін батыл көтеріп, «усул-и джәдид» жүйесін қалыптастыруда Гаспринский идеялары маңызды болғаны белгілі. Бұл бастама күллі түрік елдерінде қолдау тауып, ағартушылық тарихында бетбұрыс жасалды. Әр сабақтың уақыттық мөлшерін 45 дақиқа (минут) етіп белгілеу, бір күнде бес дәріс жүргізу, аптасына алты күн оқыту, дін сабағын өту, дүниеуи (светтік) пәндерді

көбірек енгізу секілді сонылықтар жадид тәсілінің нәтижесі болатын. Гаспринский 1884 жылы бастауыш мектептер үшін оқулық жазады, кітапқа халық әдебиеті нұсқаларын, өзінің өлеңдерін топтайды. 1914 жылы жаңа мектептердің саны бес мыңнан асады. «Терджиман» газеті мектептерде жанаша оқытудың пайдалылығын қызу насихаттайды.

Гаспринскийдің идеяларын қолдайтын пікірлес, тілектес саптастары да аз болмаған. Солардың қатарында Хасан Нұри, Бекир Эмекдар, Хабибулла Эфенди, Сүлеймен Эфенді Байбұртлы секілді белгілі қайраткерлер болды. Исмаил Гаспринский қаламынан ғылыми-публицистикалық, педагогикалық еңбектермен бірге романдар туғаны туралы да деректер бар. Ондай шығармаларының кейбіреулері Петербургте Илияс мырза Бораганскийдің баспасынан жарық көрген. Бұл атақты баспадан түрік халықтары әдебиетінің бірталай шығармалары, соның ішінде Абай Құнанбаев өлеңдері басылып шыққаны да мәлім.

* * *

Қырым татарлары отаршылдық қамытын киіп, зорлыққа үнсіз, әрекетсіз бойұсынып қалған емес. Ресейге бағынышты екі ғасырдан артық уақыт ішінде әлеуметтік, ұлттық теңдік үшін күрес ешбір толастамаған, азды-көпті жетістіктерге де табанды, қажырлы қайрат жұмсап барып жеткен. XIX ғасырдың ақырғы тұсында-ақ «татарлар қозғалысы» атты саяси үйірмелер пайда болған. Мұндай әрекеттер әлеуметтік өмірдің әрбір ұрымтал кезеңдерінде айрықша көрініс беріп отырған. Әсіресе, 1905 жылдан кейін халықтың азаттыққа деген аңсары неғұрлым нақтырақ айқындала түседі. Бұл аңсарды саяси тұжырым, талап дәрежесіне көтерген татар зиялылары болатын. Исмаил Гаспринский жаққан алау кеңейе түсіп, ұлт мүддесін қорғауға бел буып шыққандар қатары артады. Солардың бірі – Абдурешит Ибраһим түрік бірлігі үшін елеулі қызмет еткен. Ол он жылдай шет мемлекеттерде – Ыстамбулда, Меккеде, Мединеде тұрып, мұсылман елдерінің

өмірімен танысады. 1882 жылы Ресейге қайтып оралғаннан кейін жана оқу тәсілінің – жәдиттің беделді насихатшыларының бірі болады, патшалық үкіметінің мұсылмандарға қарсы жүргізіп келген саясатын әшкерелейді. А.Ибраһим 1900 жылы Санкт-Петербургта Бораганскиймен бірлесіп «Мират» («Айна») деген журнал шығарады. Бірақ көп кешікпей қуғынға ұшырайды, түрмеге камалады. 1909 жылы Абдурешит Ибраһимнің бастамашылығымен Қазан қаласында алпыстан астам татар зиялылары мәжіліс өткізіп, бүкіл Ресей мұсылмандары атынан үкіметке қойылатын талап, тілектердің нобайын ақылдасады. Патшаға петиция, шағым жазу әрекеттері Қырымда да қызу қолдау тапты. Мұнда муфтий Әділ мырза Қарашайскийдің құзырына жиналғандар Ресей үкіметіне бірсыпыра ұсыныс, талаптар қойды. Петицияға 25 мың татар қол қойған. Өтініштердің ішінде мұсылмандарға Ресейдің басқа халықтарымен бірдей құқық беру, татарлар құқын орыстармен теңестіру, мұсылмандарға сауда, кәсіп жасауға кеңшілік ету, жерсіздерге жер беру қажеттігі туралы мәселелер де қамтылған еді. Мұсылмандардың бүкілресейлік құрылтайының төрағасы болып Исмаил Гаспринский белгіленеді. Ескертіп өтетін бір нәрсе, мұндай құрылтайдың өтуіне үкімет тарапынан ресми рұқсат берілмегендіктен, жиналыс Ока өзенінің бойында болды. Ал, 1905 жылдың желтоқсан айында Ақмешітте (Симферопольда) бүкіл қырымдық мұсылмандар съезінде 700-ден зият адам қатысты. Бұл келтірілген және басқа көптеген мысалдар қырым татар халқының зиялы өкілдері дәуірдің асу, тосу кезеңдерінде ұлттық, әлеуметтік мәселелерді көтеріп, үкімет алдына талаптар қойып отырғандығын аңғартады. Мұндай әрекеттер Қазан төңкерісіне дейін үздіксіз көрініс бергенін көреміз. Әрине, өзгеге бағынышты халықтың сұраушы, өтінуші болғанынан басқа жолы жоқ екені белгілі. Ең маңыздысы сол – өзінің ұлттық санасы ертерек оянған қырым татар халқы жалпы түрік халықтарының әлеуметтік ұлттық теңдік үшін күресінде алдыңғы шепте үн көтеріп, ұйымшылдық пен саналылықтың биік үлгілерін

көрсеткен. Бұл жолда қырым татар халқының қаншама озық ойлы азаматтары ақылы мен қайратын сарп еткен.

Тағдырдың тәлкегіне амал бар ма, ежелгі мәдениеті, дәстүрі бар, еңбекшіл, дарынды халықтың соншалық әділ әрі тегеурінді күресі зорлықшылардың тас қамалын бұза алмаған. Ресейдің қарауына түскеннен бергі кезеңдегі барлық ұмтылыстары зая кеткен қырым татарларының кеңес заманында көрген қорлығы бәрінен де асып түскенін түсіну үшін арнаулы білімнің қажеті де шамалы. Қырым татарларының өз жерінен XVIII, XIX ғасырларда шеттетілгені, байлығының таланғаны, елдік дәстүрінің тапталғаны, озық ойлы адамдарының қуғын көргені, шұрайлы жерлерінің тартып алынғаны аздай-ақ, 1944 жылы қасіреті арылмаған ел теп-тегіс жер аударылды. Адамзаттың тарихында бұрынды-сонды кездеспеген мұндай қанқұйлы озбырлық бұрынғы Кеңес Одағын жайлаған бірнеше мұсылман халқына және Ресейге ата-бабасы жан-тәнімен қызмет еткен, империя мүддесі үшін көп елдердің қанын төккен қалмақтарға да жасалғаны белгілі. Кейіннен, араға ондаған жылдар салып барып, жазықсыз жәбірленген қарашайлар, балқарлар, шешендер, ұңғыштар, қалмақтар ата қонысына қайтарылып, өз алдына автономия алды. Бірақ тағдырдың қырым татарларына деген қысастығы таусылмаған екен. Олардың Қырымға қайтуына рұқсат мәселесі әуел бастан шалағай шешіліп, тұтас бір халық азап пен мазақтың алуан түріне кездесті. Ұлттар теңдігін қолдаймыз деп жар салған Кеңестік билеушілер өздерінің мейірімсіз екіжүзділігін, адамшылық әділдік заңдарымен санаспайтынын айдай әлем алдында танытты.

Қырым татарларының туған топырағына қайту үшін ұзаққа созылған күрестің тағы бір тарауы Нью-Йорк қаласында 1977 жылы орыс тілінде шыққан «Оралар шақ келгенде» деген кітапта берілген. Бұл кітаптың авторы орыс адамы инженер Андрей Григоренко. Ол бұрынғы Кеңес Одағындағы адам құқығын қорғау қозғалысы белсенділерінің бірі, жазалау орындарының көп қиянатын көрген, қысымшылық салдарынан

1975 жылы шетелге кетуге мәжбүр болған. Андрей Григоренконың әкесі генерал Петр Григоренко да адам құқығын қорғағаны үшін екі рет қамауда болған. Өздері билеуші халық орыс ұлтынан бола отырып, аз жұрттардың, зәбір көргендердің сөзін сөйлеп, мұнын мұндасқан бұл әкелі-балалы екі азаматтың істері ерлікке барабар екенін айтуға тиіспіз. Бұл мысалдан адалдық, мәрттік, өзгелерге қайырым қолын созу қасиеті ұлт таңдамайтынын да көрсетеді.

«Оралар шақ келгенде» атты кітапта қырым татар халқының, қаһарман күрескері, қаншама қуғын-сүргін, азап көрсе де рухы жығылмаған Мұстафа Абдуземилдің өмірі мен бастан кешкен шырғалаңы сөз болған. Сонымен қатар мұнда тұтас бір халықтың трагедиясы тізілген, адам айтқысыз зорлықтар әшкереленген. Қырым татар басына төнген қиямет-қайым 1944 жылы 18 майда басталғанын шежірелейтін бұл шығарма азаттық үшін арпалыстын көріністерін хронология-лық дәлдікпен тізген. Ежелгі мекенін бас аяғы жиырма минөт ішінде тастап шығуға мәжбүр болған халықтың шеккен наласы мен жапасын суреттеу үшін көп томдар керек болар. Бірақ Андрей Григоренко кітабында баяндалған әрбір құжаттың тасасында адам айтқысыз ауыр қасіреттер жатқанын аңғару қиын емес. Вагондарға мылтықтың күшімен тиелген жұрттың жол-жөнекей көрген қорлығы қаншалық ауыр болғанын, ауру мен аштықтан өлген адамдарды көмуге рұқсат етілмегендігін де білуге болады. Өлген адамдар мен тірі адамдарды вагондарға аралас тиеген қатыгездікті тарихтың басқа ешбір кезеңінен ешкім естімеген шығар. Жердің бір шетінен екінші шетіне дерліктей сүргінге ұшыраған елдің тең жартысына жуығы осындай қолдан жасалған тозақтың құрбаны болған.

Кешегі кеңестік тоталитарлық жүйенің ең қанқұйлы, еш уақытта ақтауға болмайтын қылмысының бір көрінісі жеке адамдарды ғана емес, тұтас халықтарды жойып жіберуінен де көрінген еді. Тіл жеткісіз қиянатқа ұшыраған қырым татар халқы өзінің автономиясын алу үшін жанкешті әрекет жасап, соққының неше атасын көріп келе жатқан жұрт. Бұл халық

өзінің тартқан азабы мен татқан таяғының мөлшерін есептеп болған жоқ. Өйткені ондай мүмкіндік оларда әлі күнге дейін гұмай келеді. Қаншама сарсаннан кейін ата-баба жеріне тұяқ ілдірген қырым татарлары кірменің, құқығы жоқ тобырдың күйін бастан кешіп отыр. Олардың халіне жаны ашып, жағдайын тексеріп, әділдік шешім айтатын «құдайынан қорыққан» пенделер санаулы. Қырым татарларының дәл қазіргі халін білу тіпті қиындап кетті. Орыс тіліндегі басылымдар бұл жөнінде жақ ашпайды, ал анда-санда берілетін кейбір хабарларда кездейсоқтық басым, оның өзінде мәселе көбінесе бірбеткей сипатталып отырады. Қалай болған күнде де, қырым татарларының көсегесі көгерерлік күннің қарасы көрінер емес. Бұл – тарихтың ашылмаған күпиясы, жазылмаған беттері, адамзаттың бетіне басылған қара таңба секілді құбылыс. Қырым татарлар тағдырын тұтас, жан-жақты ашатын еңбектер келешекте туа жатар. Ал біз қолда бар азын-аулақ мағлұматтарға сүйене отырып қана пікір ұзартамыз.

1944 жылы жер аударылған қырым татарларының дені Эзбекстан жеріне әкелінген. Шектен шыққан сталиндік зұлмат дәуірлеп тұрған кезде олардың басына таң атып, күн шықпағаны белгілі. Олар бейне бір қамаудағы адамдай ішкі стер органдарының бақылауында болды, тірі жүргендер демесек, әйтеуір бір өлмесінің күйін кешті. Қырым татарларының өз тілінде мектеп, газет болмады. Олардың рухани қажеті, ұлттық, дәстүрі, арман-мұраты бар дербес ел екені мемлекет басшыларының ойына кіріп те шыққан жоқ, лауазым иелері қырым татарларын қылмыскер тобыр, адам құқықтарын голық пайдалануға хақысы жоқ деп санады. Ресми саясат осылай болған соң, мұндай көзқарасты қарапайым адамдар қалай өзгертсін? Осылайша басқа халықтарға әдейі құбыжық көрсетілген қырым татарлары Сталин дүниеден өткенге дейін еңсесін көтере алмай, езілумен болды. Олардың ұлттық санасын өшіріп жіберуге барлық жағдай жасалған еді. Ата жұртынан еріксіз айырылу, ана тілін, төл мәдениетін дамытудан мақұрым қалу, басқа жұрттар арасына шашырай

қоныстану, орыс тілінде оқу – мұның бәрі татарлардың ата-тегі, тарихын ұмыттыруға апаратын төте жол еді. «Елу жылда ел жаңа» деп бекер айтылмаған ғой. Бірақ жаратқан ие зәбірленгендердің көз жасын көріп, рақымы түсетінін өмірдің өзі көрсетті. Елуінші жылдардың орта тұсында сталиндік тәртіптің адамшылыққа жат, шектен шыққан сорақылығы айтыла бастады. Мұның өзі тағдырдың жазуындай есептеліп келген, ешкім күмән келтіруге тиіс еместей көрінген түзімнің негізі жалған екенін көрсетті. Міне, осындай жағдайда қырым татарларының да іштегі шеменді сыртқа шығаратын кезені туғандай еді.

Қырым татар халқының қайта ояну нышаны көрініс берген, бір топ жастың ұлт камын еске алып, бірлесіп қимылдау қажеттігін көтерген кезі 1962 жыл екен. Дәл сол жылы Ташкентте Мұстафа Абдижемилі тұңғыш рет өз отандастарының бірлік үйірмесін ашуға бел байлайды. Бірақ ол және оның пікірлес достары шу дегеннен қауіпсіздік органдарының қырағы көзіне ілініп, кедергіге ұшырайды. Мұстафа Абдижемилінің бұдан кейінгі өмірі мен әрекеті қайтпас қайсар отаншыл перзенттің тұлғасын елестетеді. Ол тергеуге шақырылады, түрмеге жабылады, азап пен мазаққа ұшырайды, жала жабылып, оқудан шығарылады, оның үстінен өтірік арыздар ұйымдастырылады. 1966–67 жылдарда Мұстафа бір жарым жылға сотталады, ал 1969–72 жылдарда тағы да үш жылға түрмеде отыруға үкім кесіледі. Оның өз халқын сүйген табиғи сезімі ұлтшылдық, кеңестік құрылысқа қарсылық деп есептелген. Қудаланған ұлттарға деген қасан саясат белең алып тұрған заманда, зәредей тәуелсіз пікір айту қиынның қиыны болатын. Мұндай жағдайда халық намысын ту қылып көтергендер ғана саналы түрде өжет ерлікке бара алатын. Қырым татар халқының қаһарманы Мұстафа Абдижемилі әміршілдік, әкімшілдік жүйе сіресіп тұрған кезде, мыңмен жалғыз алысқандай халқының өшпеген рухын таныта білді. Сол үшін оның көрмеген қорлығы жоқ. Заң орындары оны жоқ қылып жіберудің жолын іздеп, ашық қастыққа барғаны да

белгілі. Аса көрнекті ғалым, ұлы гуманист, академик Андрей Сахаровтың қырым татар қозғалысының жетекшісі Мұстафа Абдижемиліге кеңшілік жасалуын сұрап Біріккен Ұлттар ұйымына жазған хаттарының шарапаты болмағанда, істің ақыры насырға шабатыны ақиқат еді. Тоталитарлық жүйенің зіл қаратас қыспағына төтеп берген ерлердің еңбегі еш болмайтынын тарихтың өзі дәлелдеді. Абдижемилінің пікірлестері мен қолдаушылары барған сайын көбейе түсті.

Қырым татарлары 1944 жылы өз жерінен қуылғанда, олардан екі миллиард 446 миллион сомның дүние-мүлкі тартып алынып, 640 бастауыш, 321 орта мектеп жойылған. Пойызға тоғытылып тиелген 423 мың адамның ауру мен аштықтан 46 проценті опат болған. Қырым татарларының саны 1964 жылы ғана Ұлы Отан соғысынан бұрынғы мөлшеріне жетіпті. Бұл халықтың өсімі, өлім-жітімі туралы ресми хабарларда мағлұмат берілмей келді. Тіпті, ұлттар тізбегі саналған жерлерде де қырым татарлары әдейі ұмыт қалдырылып жүрді. Қырым татарлары Мәскеуге барып, атажұртына қайтаруды сұрай қалса, орыс тіліндегі газеттер мұны бір астамшылық секілді сипаттап, жұртшылық пікірін оларға қарсы бұруға тырысатын. Осының өзінен-ақ біздің қоғамымызда әділдік деген ұғымның күштілер қолжаулығы болып кеткені көрінеді. Бір кезде қырым татарлары Кеңес Одағының қай өңіріне көшіп баруына да еркіндік алады деген алдамшы шешім де қабылданған. Ғасырлар бойында геноцидке ұшыраған халықты бұдан артық қорлау бола қоймас.

Қырым татарлары басқа ешбір халықтың жеріне көз сүзген емес, олардың бірден бір тілегі өздерінің ежелгі қонысына қайту. Кейіннен қырым татарлары Қырымға көшіп келуге рұқсат алғанымен, іс жүзінде бұл да алдаудың жаңа түрі болды. Алыстан арып-ашып келгендерге үй салуға жер берілмеді, өз бетімен үй тұрғызғандардың қора-қопсысы қиратылды. Осындай озбырлықтың орын тебуіне Қырым облысының басшылары өздері жол берді. Түпкі мақсаты белгілі. Қалайда қырым татарларының қайта оралып келуіне

кесір келтіру, олардың ұлттық автономия сұрауына негіз болатын демографиялық тұтастықты болдырмау. Сан түрлі кедергі, тосқауылға душар болған қырым татарларының ата жұртына оралуы ерекше ауыр. Әшейінде адам құқығы дегенді мойындайтын Ресей мен Украина басшылары қырым татарларына келгенде нілдей өзгеріп шыға келеді, татарлар Қырым жерінде азшылық, славяндар көпшілік, сондықтан азшылық автономия ала алмайды деп қасарысады. Екінші жағынан, қырым татарларының қайта оралып келуіне сансыз тосқауылдар қояды. Бұл қара күштен басқаны мойындамайтын, демократия принципін аяқ асты ететіндердің мінезі. Осылайша, дүниежүзі жұртшылығының көз алдында ежелгі мәдениеті бар түрік тілдес халықтың табиғи құқы тұрпайы түрде жоққа шығарылып келеді. Дүниенің әлде бір шетінде өздерінің экономикалық, саяси мүддесіне қиғаш келетін нәрсеге жабылып дүрсе қоя беретін дамыған батыс елдері теңсіздік тепкісін көрген халықтың тағдырына селт етпейді. Бұл арада түрлі себептердің басы қосылып отырғаны анық. Соның бірі – діні христиан Еуропа, Америка елдерінің мұсылман халықтарына онша іш тарта қоймайтындығы. Ежелден түрік мұсылман халықтарына үстемдік етуді, олардың мүддесімен санаспауды дағдыға айналдырған Ресей саясатында ешқандай өзгеріс бола қоймауы – Қырым қасіретінің басты қырсығы десе болады.

Уақыт алға басып, ғылым мен техникада қаншама ұлы өзгерістер туғанымен, күшті мемлекеттердің отаршылдық саясаты баяғы қалпында тұра беретінін көптеген мысалдар дәлелдейді. Қолында қыруар әскері, күші бар мемлекеттер көздің жасы, обал, сауап дегендерді онша ескере бермейтіні белгілі. Сол үшін дүние жүзі демократиялық қауымының тегеурінді талабы ғана құлдықта жаншылған халықтардың тағдырын жеңілдетуі мүмкін. Түрік халықтарының өзара экономикалық, мәдени ынтымағының күшеюі де қырым татарларының азаттық үшін күресіне сенімді таяныштардың бірі болмақ.

Ұзақ жылдар бойында түркі тілдес халықтардың өзара қарым-қатынас, рухани байланыс жасауына кен мүмкіндік тумай келгені тарихтан хабары бар зиялы қауымға жақсы мәлім. Бұлай болуының түбірлі себептерін іздесек, оның әуел баста патшалықтың отарлаушылық саясатынан пайда болғанын көреміз. Жалпы зорлықшы атаулының «бөлшекте де, билей бер» дейтін тәсілін орыс патшалығы түркі халықтары арасында айрықша шебер әрі жүйелі түрде жүргізіп отырған. Солтүстік Азиядан Кіші Азияға дейінгі аралықта мекен еткен көптеген түрік халықтары мен ұлыстарын айтпағанда, Орта Азиядағы, тіпті, шекарасы да бөлінбеген туыс елдердің тағдырынан да бұл саясаттың зардабы айқын көрініс береді. Революцияға дейін Қазақстанның солтүстігі мен оңтүстігін екі аймақтық-әкімшілікке бөліп тастаудың өзі бір халықты ыдыратып жіберу мақсатын көздегендік еді.

Ал тілі, дәстүрі, салт-санасы бір-біріне жақын халықтардың, қандай да болмасын басын қостырмаудың, тағы да бір айланы ойлап табылған. Ол – «пантүрікшілдік»-деп аталған, үстірт қарағанда, құбыжықтай естілетін, қолдан жасалған, барынша қиянатшыл ұғым болатын. Татар баспагерлері қазақ, құмық, ноғай, өзбек, әзірбайжан тілдерінде кітап шығарып, ел арасына ескі дастандарды, ертегілерді, шежірелерді, дүние тарихынан мағлұмат беретін еңбектерді таратса: «Міне, бұлар түрік халықтарын бірлікке, оянуға шақырып жатыр, мұның аты «пантүрікшілдік», – деп миссионерлер байбалам салатын. Өз шығармаларында теңдік, еркіндік, әділдік идеяларын көтерген нағыз ел азаматтарына отаршылдардың өлердей өш болғаны, озық ойлы жандардың қанатын жаздырмауға, үнін шығармауға барлық әрекетті қолданып келгені осы себептен. Туындылары халық арасына соңғы жылдарда ғана қайта оралған рухани көсемдеріміздің трагедиялық тағдыры да осы айтылған өктем саясатпен сабақтас.

Түрік халықтарының ішінде ғасырлар бойында шанырағы шайқалмаған, іргесі таймаған, туы жығылмаған ел Түркия туралы оқулықтар мен монографиялардан, мақалалар мен хабарлардан жылы сөз, әділ баға іздеп табу қиын еді. Біздің сауат ашқалы бері естігеніміз «Түркия халықаралық империализмнің көмегіне сүйеніп, Орта Азия мен Қазақстанды бағындырып алуды көздеген, жалпы түріктік мемлекет орнатуды мақсат еткен, бірақ ондай пиғылдарды жүзеге асырмаған айбынды орыс билеушілігі», – деген секілді қисындар болатын. Осындай сөздерге ұйып қалғанымыз соншалық, кейкейде: «Ең бақытты тағдыр біздің ғана пешенемізге жазылған екен ғой», – деп тәубә келтіргендей, Түркиямен араласқұралас болмағанымызға масаттанғандай да күй кешкен кездеріміз болған. Бірақ мұның бәрі шындыққа зәредей де жанасымы жоқ, ақкөңіл, аңқау халықты алдаудың амалы екенін қатал сыншы – уақыттың өзі көрсете бастады ғой.

Қазақстан делегациясының құрамында Түркияға бір аптаға барып қайтудың сәті түсті. Мұндай сапар елімізде соңғы жылдарда болған оң өзгерістердің, жариялылықты, демократияны кеңейту процесінің шарапатымен ғана мүмкін болғаны түсінікті. Қайта құру кезені туғалы бергі ең ұнамды құбылыс – бұрын ылғи «жау» санап келген елдермен қарым-қатынастың табиғи, адамшылық заңдарына сай қалыптаса, сенімсіздік пен күдікшілдік тоңының жіби бастауы. Ал Қазақстаннан 140 адамдық үлкен топтың тұңғыш рет сырт елге жолға шығуы – Қазақ Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев пен Түрік жұмхүриетінің Президенті Тұрғыт Озалдың арасында жүргізілген келіссөздердің тікелей нәтижесі. Екі республиканың өзара мәдени, рухани байланыстарын жандандыруға бағытталған келісімнің өзге де тараулары жүзеге асып келе жатқаны қуанышқа бөлейді.

Түркия сияқты ұлы елдің барлық аумағы былай тұрсын, ең айтулы, елеулі жерлерін аралап көрудің өзіне күндер емес, апталар, айлар керек болатыны белгілі. Біз Анкара мен Стамбулда болған алты күнде түріктің заттық және рухани

жәдігерлерімен шет жағалап, там-тұмдап қана таныса алдық. Уақытымыздың біразы ресми кездесулер мен алдын ала жасалған график-кестелерге тәуелді болуы да өздігімізше шаһар аралап танысудың мөлшерін тежеді. Сонда да болса, бұрыннан білетін деректеріміз бен қысқа мерзімде көргендеріміз қосылып, кейбір ойларды сабақтауға, пікір түйе мүмкіндік беретін секілді.

Түрік және қазақ халықтарының ежелгі рухани туыстығын әйгілейтін мысалдар мол. Сонау V-VII ғасырлардың теңдесі жоқ әдеби кәуәлігі болып табылатын Орхон жазуларына өзге түркі халықтары тәрізді түрік пен қазақ та толық ортақ. Ауыз әдебиетінің тамаша туындысы «Оғызнаме», данқы әлемге белгілі «Дәде Қорқыт кітабы», «Құтадғы білік», «Түрік тілдерінің лұғаты» сынды жаһан мәдениетіне үлес болып қосылған ескерткіштерге сөз жүзінде емес, іс жүзінде иелік етіп, шын мәнінде мұрагер екенін дәлелдеп келе жатқан да осы ағайынымыз. Осы аталған және басқа мұра жайында Түркияда ондаған жылдар бойында жүйелі зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Мәселен, «Дәде Қорқыт кітабы» бұл елде әлденеше рет жарияланған, аса ыждағатты түрде текстологиялық, жұмыстар жүргізілген, терең тексерулер жасалған. Осы күнде, айталық, Қорқыт ата туралы аңыз, әпсаналарға немесе Орхон жазулары, Қашғари, Баласағұни, Ясауи шығармалары жөнінде ізденіс жасағысы келген талапкер түрік тіліндегі мәнбелер (источниктер) мен мәтіндерді (текстерді) аттап өте алмайды.

Қазақ жерінде туып-өскен, өмір кешкен, бүкіл түрік әлеміндегі сопылық поэзияның бастаушысы болған Ахмет Ясауи жаратындылары турасында бізде өткен жетпіс жыл ішінде жеті ауыз сөз айтылған емес. Ал, түріктер ғасырлар бойында Ахмет Ясауи есімі мен еңбегін ардақ тұтып, мәңгілік мәнін жоймас рухани қазына санап келеді. Өткен жылы Түркістанда ұлы шаир мұрасына арналған халықаралық «дөңгелек үстелде» ең мәнді баяндама жасағандар да түрік ғалымдары болуы кездейсоқ емес. Түрік әріптестеріміздің ұсынысы бойынша, Ахмет

Ясауиге арналған ғылыми мәжіліс жыл сайын Түркия мен Қазақстанда кезек өткізілетін болып келісілген. Сөз болып отырған «дөңгелек үстелде» республикамызда Ясауи кітапханасын жабдықтау мәселесі де тұжырымдалған еді.

Жоғарыда аталған және басқа әдеби, мәдени мұраны тану, зерттеу жөнінде ғалымдардың алдында ірі уәзипалар тұр. Мәселен, «Дәде Қорқыт кітабы», «Құтадғы білік», «Түрік тілдерінің лұғаты», «Даналық диуаны» тәрізді жәдігерлерді жұртшылықтың рухани игілігіне айналдыру қажеттігі анық. Қазақ арасына кең таралған «Көрұғлы» жырының оғыз тіліндегі нұсқаларымен ұқсастығын және айырмашылығын тексеру де күрделі міндеттердің бірі. Қожанасыр аңыздарының түріктегі Насреддин әпенді әңгімелерімен түбірлестігін, даму, өзгеріске түсу ерекшелігін салыстыру да арнаулы зерттеулер тақырыбы. Ауыз әдебиетінің басқа жанрларындағы үндестіктер мен сарындастықтар өз алдына бір төбе. Осындай ортақ рухани мүліктің молдығы және мәнділігі халық пен халық арасында баянды байланыстың табиғи, еркін жүруіне берік негіз бола алады. «Дәде Қорқыт кітабы», «Көрұғлы», «Даналық диуаны» төңірегінде ғалымдарымыздың бірлесіп еңбек етуін, пікірлесуін тілейтін сан тарау мәселелер табылатыны кәміл.

Түрік халықтарының тарихына байланысты Түркияда атқарылған іс ұшан-теңіз. Біз осы кезге дейін қазақ тарихының, ең мықтағанда, желісі ғана жасалғанын, шын тарихи ақиқатты танып-білудің, ғылыми заңдылықтарға жетілудің ауылы алыс екенін айтумен ғана шектеліп келеміз. Орта Азиядағы өзбек, қырғыз, түрікмен туыстарымыздың тарихын тексеру деңгейі де осыған қарайлас. Бұлай болуының негізгі бір себебі – ұзақ жылдар бойында бұл халықтардың ертедегі тарихын зерттеуге деген ықыластың болмауы. Өткен жетпіс жыл ішінде мектеп оқушылары да, жоғары оқу орындарының студенттері де бірыңғай Еуропа, орыс мемлекеттерінің ғана тарихын оқып келді ғой. Еліміздегі қайта құру саясаты тарихтың, мәдениеттің, әдебиеттің проблемаларын мүлде

жаңаша зерттеуге бағдар беріп отыр. Халықтың өткен тарихын шындап үйренуге енді-енді ғана жол ашылып келеді.

Түркия ғасырлар бойында шын мәнінде дербес тәуелсіз ел сипатында өмір кешкендіктен, өзінің сыртқы, ішкі саясатын да, оқу-ағарту, өнер, ғылым, тәрбие жүйесін де өз қажеттігіне, білігіне орай жүргізіп отырған. Түрік ғалымдары тарихи құбылыстар мен оқиғаларды қандай да бір болмасын догманың, сырттан таңылған қасан, әділетсіз ережелердің «қанжығасына» байлап жібермей, өмір ағыстарын өзінің шын келбетіне сәйкес баяндап үйренген. Евроцентризм «теориясының» жетегімен кетпей, әуел бастан ғылыми концепцияны дербес құрып қалыптастырғаны олардың еңбектерінің құндылығын арттырды. Екінші бір атап көрсететін нәрсе – осы еңбектердің мағлұматтылық, фактылық, деректілік жағының ерекше байлығы. Дүние жүзі елдерінің тілдерінде түрік халықтарына қатысты жазылған мәңбелердің (источниктердің) бәрін дерлік түрік ғалымдары игеріп, ғылыми мақсатқа жаратып келген. Түрік ұлттары мен ұлыстарының ерте замандағы, орта ғасырлардағы тағдырына қатысты үлкенді-кішілі мәтіндер (текстер) мен зерттеулердің, шежірелердің, кітабияттың (библиографияның) мол шоғыры Стамбұлдың, Анкараның, Измирдің, т.б. қалаларының кітапханаларында жинақталған. Бұл материалдар тілі жақын халықтар өкілдеріне ғажайып олжадай әсер етеді. Міне, осы қазынаға қол арту тарихшыға да, әдебиетшіге де, тілшіге де аса зәру қажеттілік болып табылады. Мәселен, 35 томдық «Түрік энциклопедиясы», 13 томдық «Ислам энциклопедиясы» қай мамандықтың адамына да аса пайдалы мағлұмат беретін білім бұлағы десе болады. Бұл қатарда 14 кітаптан тұратын «Түрік тарихын», 10 томнан құрылған «Түрік әдебиетінің тарихын» атап өтуіміз ләзім. Осы еңбектерде тек осман түріктерінің ғана емес, басқа түркі тілдес халықтардың да шытырман тарихына, қилы-қилы тағдырына жанасты дерек пен керек көп. Болашақта мұндай кітаптардың Қазақстанда да болуын тиісті орындар ескерер деп сенеміз.

Қазақта «Ақыл – ауыс, ырыс – жұғыс» – деген сөз бар. Ел мен елдің қарым-қатынасы бөгеусіз, тосқауылсыз жүріп отыратын болуы адамзат дамуының ежелден келе жатқан дәстүрі. Бұл күнде Қазақстанның сырт елдермен байланысы кеңейе түсетін нышан байқалып келеді. Ал, Түркиямен мәдени ынтымақтың біз үшін өзгеше тиімді жағы бар. Көп замандар бойында халықтарымыздың бір-бірінен жырақ қоныс тепкеніне қарамастан, тілдеріміздің ежелгі туыстығы сақталып келгені тілмәшсіз түсінісуге мүмкіндік береді. Түріктер мен қазақтардың сөйлесіп ұғысуына тілдік тосқауылдың аса көп кедергісі жоқтығының өзі қарым-қатынасты анағұрлым жеңілдетеді. Әлемдегі егеменді елдердің ішінде біздің тіліміз өгейлік көрмейтін жалғыз мемлекет Түркия болуы көңілімізге медет ұялатады. Бұл елдің кез келген бұрышына барсаң да, құлағымызға майдай жағатын «кош келдіңізді» есту бір ғанибеттей.

Тіліміздің мемлекеттік статус алып, еркін көркеюге мүмкіндік табуы соңғы жылдардағы ең үлкен табысымыз екенін қанша айтсақ та артық емес. Рас, тіл туралы заңның барлық жерде бірдей ойдағыдай жүрмей отырғаны көңілге қаяу түсіреді. Бірақ мәселенің тарихына тереңдеп қарасақ, ренжуімізден сүйсінуіміз көбірек деуге болады. Ондаған жылдар бойында ұсақ ұлттар тілін ысырып, жоғалтып жіберуге бағытталған саясаттың зардабын бірер жылда жою мүмкін емес. Сонымен қатар қазақ тілін жан-жақты дамытудың жүйелі жолдарын жігерлі түрде іздестірмесе де болмайды. Әсіресе қазақ тілін ғылымның, жоғары оқу орындарының тіліне айналдыру турасында көп болып ойласатын сұраулар баршылық.

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарының көбінде қазақ бөлімдері немесе топтар ашылып, іске кіріскенін білеміз. Азамат ойлы мамандарымыз ана тілінде оқулық, сөздік, қолданбалар жасауға шұғыл кірісіп кетті. Мұндай ұмтылыстардың алғашқы нәтижелері де көріне бастады. Бұл, әрине, қуанышты құбылыс. Дегенмен, бұл тарапта шешілмеген түйіндер әлі де болса көп. Соның бір маңызды саласы – қазақ

тілінде барлық пәндерден терминдер қалыптастыру болып табылады. Термин жасау асығыстықты көтермейтін, уақыт сынынан, тәжірибеден өтуді қажет ететін жұмыс екенін есте ұстасақ, жоғары мектепке арнап, кітап жазушылар қаншалық қиындықты бастан кешіріп отырғанын түсінуге болады. Міне, осы тұста түрік ғалымдарының дүниедегі барлық пәндер бойынша ізденістер жасап, іс жүзінде қолданып жүрген терминдеріне көңіл аудару аса қажет болып көрінеді. Түрік университеттерінде ертеден бері математиканың, физиканың, биологияның, химияның, астрономияның, педагогиканың, психологияның, геологияның, т.б. төл оқулықтары қолданылып келеді. Демек, оларда ғылым мен техниканың сансаласынан жүздеген, мыңдаған атаулар бекіп қалыптасқан. Солардың бәрі болмаса да, біразы қазақ тіліндегі оқу құралдарында пайдалануға әбден жарайды деп білеміз.

Түріктердің термин жасау принциптері де көңілге қонады. Олар белгілі бір ұғымның баламасын іздегенде сөздерді ең алдымен өз тілінен, одан қалса, басқа түрік халықтарының тілдерінен іздейді. Осындай мүмкіндіктерді сарқып болғаннан кейін ғана еуропалық, интернационалдық, терминдерді қабылдайды. Ақылға қонымды, өмірге икемді осындай принциптерді біздер де негізгі нысана етіп ұстауымызға болады. Жоғары мектептер үшін оқулықтар, ғылымның түрлі тарауынан қазақша монографиялар жазылу қарқыны жеделдей түскен қазіргі шақта бізге тілі, дәстүрі, тарихы, салт-санасы жақын елдердің тәжірибесін ғылыми тұрғыдан барынша ыждағатты түрде зерттеп, қажеттісін қабылдауымыз лайық болмақ. Көршілеріміз өзбекте, қырғызда, түркменде, қарақалпақта табылған жаңа ғылыми балама сөздер болса, жатырмамай, іске жарату кемшілік емес. Қазақтың бай тілінің ішкі мүмкіндіктерін неғұрлым толық пайдалана білсек небір тамаша терминдер пайда болатыны зайыр. Осы қатарда, әсіресе, түрік тіліндегі әдебиетте қолданылып жүрген, түп-төркіні «түркілік» атамаларды менгеру бірінші кезектегі уәзіпа болар еді. Болашақта Қазақстанда дербес

терминологиялық комитет құрылып, өзінің жұмысын жоспарлап, жүйелі, тегеурінді түрде жүргізетін болуын өмірдің өзі талап етіп отыр. Тұтас бір халықтың тіліндегі терминологияға қатысты қыруар міндетті жеке адамдар атқаруы мүмкін емес. Сондықтан термин мәселесін «жүктеме» қосалқы қызмет ретінде орындалатын жеңіл іс санап келген әдеттен неғұрлым тезірек бас тартып, бұл жұмысты салдарлы ғылыми негіздерге сүйеніп қайта құру қажет болады.

Әлбетте, терминдердің, мүмкін қадарынша, «халықаралық» сипат алғаны жақсырақ. Бірнеше халық қатар қолдануға жараған атаулар неғұрлым орнықты, баянды өрнек танытпақ. Сонғы кезде «суверенитет» дегеннің орнына қазақша «егемендікті» алғанымыз белгілі. Қазіргі шақта бұл сөз жиі қолданылып, көзімізге үйреншікті, құлағымызға қанықты болып барады. Бірақ алғашқы кезде «егемендік» деген сөзді тосырқаушылар да, тіпті, мойындағысы келмегендер де баршылық еді. Олардың ұғымында бұл сөз бүкіл қазақтың емес, жеке бір өңірлердің ерекшелігінен туған делініп келді. Осындай кереғар пікірлерді естігенде, менің өзім де бір мезет «егемендіктің» төл термин бола алатынына күдік келтірген едім. Бір ғажабы – осы «егемендік» деген сөз түрікше-орысша сөздікте де жүр екен. Жалғыз айырмашылығы оның түрікше «егеменлік» болып сәл жұмсақ айтылуы ғана. Көп елдердің жоғары оқу орнында түрік тілі пән ретінде жүретіні белгілі. Ал осы алпыс миллион түріктің тілінде өзінің «заңды» орнын алған, халықаралық көлемде танымал болған терминді өгейсітуге негіз жок екеніне көз жетеді. Ендеше жаңадан алынған кейбір терминдердің «тағдырын» шешкенде ондай сөз Қазақстанның қай облысында көбірек айтылады деп дау іздегеннен гөрі айналадағы туысқан тілдерде қалай аталатынын да ескеру қажет.

Түркияның заттық және мәдени ескерткіштерінің молдығы әлемге аян. Олар жөнінде кең көсіліп айту өз алдына жеке мәселе. Біз бұл арада бірер мәселеге ғана оқушы назарын аударғымыз келеді. Біріншіден, көзге шалынатын аса

қымбатты өзгешелік – бұл елде бүкіл жер жүзіндегі түркі тілдес жұрттардың шежіресіне, түп-тегіне, тағдыр-талайына қатысты мағлұматтардың неғұрлым мол жиналғандығы. Бұл жұмыс бір жылда, немесе бір ғасырда емес, замандар бойында жүргізілгендіктен, баға жетпес байлықтың қат-қабат қоры топталған. Тіпті, кейбір елдердің «жоғалтып» алған жәдігерлері, ұмыт болған ескерткіші түрік музейлері мен кітапханаларынан табылады десек, артық айтылғандық емес. Жалғыз түрік қауымы ғана емес, күллі ислам елдерінің жауһар жаратындыларына қамқорлық, иелік етіп, көздің қарашығындай сақтап келгендігі де түрік ағайындардың тарихи еңбегі деуге болады. Ислам дінінің негізін салушы Мұхаммед пайғамбарға байланысты ең қымбат куәліктер Стамбулдағы Топқапы музейінде тұрғанын көру – осы айтылғанға дәлел. Мұхаммед ісін алға алып барған Әбубәкірдің, Омардың, Оспанның, Әлінің қылыштарына дейін осы музейлерде орын алған. Сонау Ескендір Зұлқарнайын дәуірінен бертіңгі әлемдегі айтулы адамдар мен оқиғалардың «ізін» зайыр елестететін мүліктер де көп. Осы реттен алғанда, Стамбұлды жаһан мәдениеті орталықтарының бірі деп қарауымызға болады. Бір заманда әлемді тітіреткен Осман империясының биік даңқын куәландырып тұрған ескерткіштердің өзі түрік жұртшылығын мақтаныш сезіміне бөлейтін теңдесі жок тағылым көздері секілді.

Адамдардың діни нанымына қысым жасалмай, ождан бостандығының сақталуы түрік қауымында имандылық тәрбиесінің үзілмей, табиғи жалғасуының негізгі себепшісі. Түрік қалаларындағы мешіттер сәулет өнерінің үздік жетістіктерінен саналады. Солардың бірі – Анкарадағы Қожатөбе мешітіне жұма намазға жиналған 25 мың адам сыйып кетеді екен.

Анкарадағы Ататүрік мавзолейі көрушіні терең ойға қалдырады. Түркияны бөлшектеп қана қоймай, жер бетінен жойып жіберуді ойлаған бір топ еуропалық мемлекеттің қастандығына, зұлым жоспарына жол бермей, туған елін

құрдымның аузынан аман алып қалған Мұстафа Кемаль Ататүріктің тарихи еңбегін жоғары бағалағандық мавзолейдің айналасындағы ат шаптырым алаңға аяқ басқанда-ақ айқын сезіледі. Еліне лайық ері, еріне сай елі осындай-ақ болсын деп, халықтың тұтастығына, беріктігіне, ерлігіне еріксіз бас иесін. Ататүріктің мавзолейін, музейін көріп қайтқан әрбір адам отаншылдықтың, халықтың еркіндігін бәрінен де жоғары қоюшылықтың, намыстылықтың сабағын алғандай болады.

Түркия жерінде болған күндерде көптеген зиялылармен дидастарлық. Бәрінің де қазақ еліне деген ашық пейілі, боямасыз бауырмалдығы сезілерліктей еді. Кейде тіліміздің бірталай айырмашылықтарына байланысты еркін ағылып кетпедік дегенімізбен, көп ойларды тілмәшсіз-ақ ұғып жүрдік. Түркияның мәдениет министрі Кемал Зейбектің екі ел арасындағы достық қарым-қатынастың күшеюіне шын тілектес екені жылы ажарынан да, парасатты сөздерінен де көміл көрініп жүрді. Белгілі түрколог ғалымдар Осман Серткая, Ахмет Ержыласун, Топқапы музейінің мүдірі (бастығы) Ахмет бей лебіздерінен терең білімділікпен қатар мәдени достық, ынтымақтың өркен жаюына жанашырлық, шын мәніндегі үлкен ғалымдарға, мемлекеттік мүдде биігінен сөйлейтін қайраткерлерге тән қасиет байқалады.

Біз елге қайтардан бір күн бұрын түрік зиялыларымен бас қосқан мәжілісте Осман Серткаяның айтқан сөздері халықтарымыз арасындағы тамыры терең туыстықтың мәнін терең бейнелейтін тәрізді.

– Біздің түрік қауымына үш түрлі «қажылық» керек секілді, – деді ол, – Бірінші қажылық – діни нанымға байланысты ортақ парыз екені түсінікті, ал екінші қажылық – түрік халықтарының рухани байланысын күшейту болса, үшінші қажылық – жалпы түріктердің ежелгі отаны Тұранды танып, білу. Мұның бәрі әрбір зиялы адам үшін рухани қажеттілік, мұны әлде кімдер «жалпы түріктерді бір мемлекет қол астына біріктіруге шақыру», – деп теріс жорымай-ақ қойсын, аллаға шүкір, әр халықтың өз жері өзіне жетеді.

мәселе елдер мен елдер арасында шын мәніндегі шынайы, жарасымды, цивилизациялы қарым-қатынастар орнату қажеттігі жөнінде ғана болып отыр...

II

Қазақстаннан барған қауым Анкараның Есенбұға аэропортынан түсіп, алты күннен кейін Стамбұлдан қайта аттанғанға дейін қарсы алушы, шығарып салушы түрік жұртшылығының өкілдерімен бір қатарда Түркиядағы қазақ туыстарымыз да болды. Қонақ қабылдауға ресми міндетті болмаса да, қазақтар ата дәстүрі бойынша алыстан келген ағайындарға қолдан келген барлық ілтипатын көрсетіп жатты. Кей кездерде біз өз тілімізде еркін сөйлесетін бауырлардың шын ықыласын көріп, шет елде емес, өз жерімізде жүргендей халде болдық. Анкарада, Стамбұлда біздерді үйлерінен дәм татуға шақырғандар көп еді. Уақыттың тығыздығына және сапардың ресмилік сипатына байланысты ондай жеке шақыруларға баруға мүмкіндік таппадық. Осы жағдайды ескеріп, Стамбұлдағы қазақтар қаланың шетіндегі бір ресторанды жалдап, екі жүз кісіге шақтап қонакасы берді. Бірсыпыра әңгіме сол жерде айтылды. Ататүрік атындағы мәдени орталықта қазақ кино өнерінің көрілімі, артистеріміздің концерті болып өтті Дидарласу, танысу, әңгімелесу Стамбұлдағы Хилтон қонақ үйінің ішінде де жалғасып жатты. Қазақстанның қазіргі халін білгісі келгендер, мұндағы ата-баба жұртын, ағайындарын сағынышпен еске алып, сол өңірден таныс-жақын біреу-міреу келмеді ме екен деп үміттенгендер, қазақ елінің байтақ жұртынан әйтеуір бір жылы хабар, жақсы лебіз естуді аңсағандар жиі ұшырасты. Кейбіреулер өз көліктерімен келіп, қаланың кәделі жерлерін, базарын аралатты, осылайша түрік достардың қонақ күту міндетін жеңілдетті.

Қонақ күтуді баяғыдан келе жатқан төл дәстүрі санайтын, қойын сойып, дастарханын дәмге толтыруды, өзіне жетпесе де, қонаққа болсын дегенді пәлендей бір ерекше сақилық деп

есептемейтін ежелгі бауырмал қазағымыздың сонау Еуропа мен Азия киюласқан Стамбұлда өмір кешіп жатулары, бір жағынан, тосын құбылыс болса, екінші жағынан, көп ойларға бойлататын, сырт елдердегі қазақтар тағдырына еріксіз көңіл аударатын нәрсе. «Анкарада, Стамбұлда қазақтар бар екен» дегенді Түркияға барып қайтқан талай жолаушыдан естісек те, олардың жағдайын көзбен көруіміз ұлтымыздың алдында шешілмеген сауалдардың көп екенін нақтылы түрде еске салды. Тарихи шегіністер жасасақ, таусылмайтын ой тұңғиығына батуымыз мүмкін. Сондықтан шет елдегі қазақтардың халі мен келешегі жайында кейбір пікірімізді ортаға салайық.

Жеріміз, байлығымыз соншалық мол бола тұра, әлемнің әр түкпіріне шашырап кеткен халықтың бірі біз екенбіз. Әрбір үш қазақтың біреуі республикамыздан тыс жерлерде тұратынының өзі осыған дәлел. Ал Түркиядағы қазақтар жұртымыздың басына түскен зорлықтар мен қорлықтардың салдарынан бас сауғалап кеткен әрбір елдің салтына, тәртібіне икемделіп, тіршілік жасап жүрген бауырларымыздың бір қысымы ғана. Олардың түрік жеріне қандай жағдайда барып қоныстанғанын Халифа Алтай сынды дана ойлы шежіреші жазушының кітаптарынан оқығанбыз. Сонда да болса дүниенің бір шетінен екінші шетіне бұл қазақтардың қалай барып қалғанын қайталап айтудың ерекше реті бар.

Бір адам екінші адамға мейірімділік көрсетіп, азды-көпті көмектесе алса, мұның аты жақсылық, қайырымдылық дейміз. Ал бір халықтың екінші халықты бауырына тартып, қиындықтан құтқарып, ел қатарына қосқанын қандай өлшеммен бағалауға болады? Түркиядағы қазақтардың алғашқы тобы сонау қыркыншы жылдардың бас кезінде Қытай билеушілерінің қорлығына шыдамай, бірнеше мемлекеттің шекарасын басып өтіп, орасан шығынға ұшырап, Үндістан жерінде тұйыққа тіреліп, «жер ортасы Көктөбе» деп қайда барарын білмей дағдарып қалған елден құралған. Оларға жәрдем қолын созып, көшіріп әкеліп қоныс берген, орналастырған, ес жиып,

етегін жабуға көмектескен Түрік үкіметі. Мұндай кендікті, қамқорлықты ешқашан да естен шығаруға болмайды. Түркияға барған сапарында делегацияның басшысы Мырзатай Жолдасбековтің ресми кездесудегі сөзінде қазақ қауымына жасаған осыншама қалтқысыз жақсылықтары үшін түрік үкіметіне, түрік халқына шын жүректен алғыс айтуы бәріміздің де көкейіміздегі ойға дөп келіп еді.

Түркия қазақтарының қатары кейін Ираннан, Ауғанстаннан келгендермен толысып, бұл күнде бас-аяғы он мыңнан асқан. Қазір Батыс Еуропа елдерінде жұмыс істеп немесе оқып жүрген қазақ жамағатшылығы соңғы отыз-қырық жылда Түркияға келіп табан тірегендердің үрім-бұтағы. Міне, осы Күнбатыс елдеріне кәсіп іздеп, сыналап кіріп, миллиондаған жұрт ішінде тамшыдай аз болса да, тілін, дәстүрін, ұмытпаған еуропалық өмірдің ағысынан өз орнын тапқан жандардың тіршілік қалпына, көңілдегі аңсарларына назар салатын да мезгіл жеткендей.

Шығыс Түркістаннан келген қазақ, ұйғыр, өзбек түріктерінің қоғамдық бірлестігі құрылған. Сол бірлестік «Доғу Түркістан» деген атпен журнал, газет шығарып тұрады. Қоғамның негізгі уәзипасы Қытай билеушілігі астында күн кешіп отырған Шығыс Түркістан халықтарының рухани туыстығын насихаттау, осы жолдағы әрекеттерді қолдау, түрлі қысым көріп, жер ауып көшкендерге жәрдем көрсету, т.б. болып табылады. Бұл қоғам Түркістан әдебиетінің антологиясын жеке-жеке кітап етіп шығара бастаған. Сондай бір жинақта ұйғыр шаирларының, Мағжан Жұмабаевтың, Фитраттың, Шолпанның өлеңдері жарияланғанын көрдік. Сонымен қатар Түркияда тұратын қазақтардың өз қоғамы да дүниеге келген. Жұртшылық мүддесін көздеген мұндай қоғамдар халықтың азаттық санасының жетілуіне қызмет етуге тиіс.

Түрік жеріндегі қазақтар тұрмыстан тапшылық, таршылық көріп отырған жоқ. Олардың көбі сауда-саттықпен айналысады, бастарында үйі, қолдарында қаржысы бар, жеке меншік машинасын мініп жүргендері де аз емес. Бір кезде

бірыңғай мал өсірумен айналысқан казекем ұрпағы бастарынан көп сергелден мен сарсанды өткеріп, капиталистік жүйедегі елдің салты мен дағдысын меңгерген, нарықтық экономиканың заңдылықтарына өмір тәжірибесі үстінде қаныққан. Бүгінде олар өз кәсібіннің білгірлері, өз мекемесінде ғана емес, одан тысқарыдағы елдердің де жай-күйін зерек бақылап, қарым-қатынасының, саудасының бағытын да соған орай ыңғайлап отыратын жұрт. Бірақ оларды ойландыратын – бүгінгі күннің өткінші қамы емес, үрім-бұтағының болашақтағы тағдыры. «Дәстүрді қанша берік ұстағысы келгенімен, жаңа өсіп келе жатқан жас қауым өзінің ана тілін, ұлттық салтын меңгеріп, жалғастырып кете ала ма, әлде басқа халықтардың арасына сіңіп, көп ұзамай қазақтың келбетін жоғалта ма? Қазақстан мен Түркия арасындағы экономикалық, мәдени байланыс, барыс-келіс, сауда-саттық табиғи даңғыл жолына түсіп өрістей ме немесе көлденең кедергілер кездесіп, ата-баба жерімен жиі араласып, ынтымақтастықты дамытамыз деген үміт үзіліп кете ме?» – деген ой мұндағы туыстарды күптігей етеді екен. Қазақстанның егеменді ел болып, барлық мемлекеттермен терезесі тең, еркін қарым-қатынас жасай аларлықтай деңгейге жетуін арман етіп, жол қатынасының кенеюін зарыға күтіп отырған жандарды көрдік. Олардың бірқатары Қазақстанға қайта оралуға жағдай туса, атамекенге біржолата орын тебуді ойлайтындар, енді біреулері екі мемлекет арасындағы кең көлемде жүргізілуге тиіс сауда-саттық жүйесінде өз орнын тапқысы, осы істі неғұрлым ұтымды ұйымдастыруға барлық тәжірибесі мен ынтасын жұмсағысы келетіндер. Қазақстанда мал шаруашылығы өнімдерін, соның ішінде тері өңдеу, одан киім тігу өндіріс орындарын, өз дүкендерін ашуды көздейтіндер де аз емес. Қысқасы, біз жүздескен, сөйлескен қазақтардың бәрі де елімізде нарықтық экономика тәсіліне көшудің, демократияландырудың сәтті шешілуін, республиканың гүлдеп, көркеюіне үлес қосуды, қаны бір отандастарымен аралас-құраластықты ешбір кедергісіз табиғи қалпына келтіруді аңсайтындар. Біз оларға:

«Түбі жақсылық болады, үмітсіз шайтан», – дегеннен басқаны айта алғанымыз жоқ. Өйткені республика егемендігінің тағдыры көп жағдайда өзімізге де анық емес қой. Қазақстан үкіметінің миграция, шет елдерден келген отандастарымыздың азаматтық алуы мәселесін нақтылы да жігерлі шеше алмай, созбаққа салуы, жалтақтық көрсетуі, әсіре сақтық жасауы бір кезде адам айтқысыз қиянат, зорлық көріп, туған елден босып кеткен ағайындардың қайтып оралу процесін бөгеп отырғанын ашық айтуымыз керек.

Республикадан сыртқары тұратын қазақтардың жай-күйін шындап ойлайтын, олар туралы бір кезде қалыптасқан жалған, жала, біржақты көзқарастарды өзгертетін мәселенің түбіріне жанаша қарайтын кезең туды. Шетте жүрген ағайындардың күш-қайратын, дарыны мен қабілетін, білімін Қазақстанның мүддесіне пайдалануды ойластыруымыз керек. Түркиядағы және Батыс Европадағы қазақтардың кем дегенде екі-үш тілді меңгеріп алғанын, дәуірдің даму қарқынынан қалып қоймағанын, тірліктің алмағайып, кездейсоқтығына үйреніп, шындалғандар екенін көреміз. Тіпті, олар дүние жүзінде беделі бар түрік тілін жетік білгенінің өзі бүгін де, ертең де іске асатынына көзіміз жетті. Түркиядағы ресми кездесулерде Мұқтархан, Абдуһап секілді зиялылардың казакшадан – түрікшеге, түрікшеден – казакшаға жетік аударып отырулары өзара түсіністікті жеңілдетті. Қазақстан мен Түркияның қарым-қатынасы күшейген кезде екі тілге шебер мамандардың қызметі аса пайдалы болатыны күмәнсіз.

Зиялылар демекші, Түркия қазақтарынан жоғары оқу орнын бітірген мамандар да аз емес көрінеді. Солардың кейбіреулері әлеуметтік істерге араласып, қоғамдық өмірден өз қабілетіне лайық орын ала бастаған. Анкара университетінде қытай, жапон тілдерінен дәріс беретін Абулхак Малкөш, Түркия сыртқы істер министрлігінде қызмет істейтін казак қызы Фатима Түркеш, Стамбұл университетін тәмамдаған Ахмет Жаналтай сияқтыларды осы ретте атап өтуге болады. Қазіргі күнде жоғары оқу орындарында екі

жүзге жуық қазақтың ұлы мен қызы оқып жүрген секілді. Осы барған сапарымызда Түркия мәдениет министрінің кеңесшісі болып қызмет істейтін, мамандығы тарихшы Мұқтархан Оразбайдың еңбегі елеулі болғанын ерекше көрсетуіміз парыз. Стамбұл мен Анкарадағы қазақ қауымы арасында беделді Ақай, Байдәулет, Исмаил, Мансұр сынды азаматтармен сұхбатымыз да бауырмалдық сезімге толы, нағыз туысқандық лебіздер болды.

Өзге елдер ортасында қазақ балаларының өз ана тілін жақсы үйренуіне жағдай жоқтығы, сол үшін олардың ұлт мәдениеті мен дәстүрінен қол үзіп қалмау жолын қарастыру қажеттігі мәнді мәселе болып табылады. Бұл ретте Қазақстанның көмегі қандай болмақ? Түркия мен Қазақстан арасындағы достық шарты бойынша екі республикада бұл проблеманы шешу жолдары көрсетілген. Ұлттық мектептер ашу, оқушылар, студенттер алмасу, мамандарға дәріс оқыттыру, қазақша-түрікше, түрікше-қазақша сөздіктер жасау, Қазақ Университетінің шығыстану факультетінде түрік бөлімін кеңейту, Түркия университетінің біреуінде қазақ топтарын ашу секілділер жүзеге асатын болғаны игі қадамдар. Әдебиет, фольклор, тарих, тілтану бойынша ғалымдарымыздың ғылыми жиналыстары жүйелі түрде өтетін болуы да сүйсінерлік құбылыс.

Рухани байланыс газет-журнал, кітап деректері арқылы толассыз жүріп жатуы тиіс қой. Бірақ, өкінішке қарай, Түркия мен Батыс Европадағы қазақтар біздің басылымдарымызды еркін оқып түсіне алмайды. Кедергі – алфавиттің өзгелігінен. Жалпы қазақ алфавитінің бастан кешкен «хикметтері» басқа ешбір елдің тарихында кездеспеген нәрсе. Мың жыл бойында пайдаланған жазуымызды жиырмасыншы жылдардың ақырында «мансұқтап», он жыл бойында латыншаға көшкеніміз, ал қыркыншы жылдардың басынан бері қарай кириллицаға, орыс әрпіне ойысқанымыз бүгінде жалпы қазақ көлемінің бір-бірінің баспасөзін түсінбейтіндей машақатқа душар еткен. Қытайдағы бір миллионнан артық қазағымыз араб әріптерін пайдаланады, Европадағы ағайындарымыз тек латын алфави-

тің ғана таниды. Басқаша айтқанда, бұл күнде дүниедегі қазақтардың үштен бірі біздің жазуымызды оқи алмайды. Бір қазақтың жазғанын екінші қазақ әріп таңбаларының басқаша болғандығынан түсіне алмаса, бұл да үлкен қасірет қой. Шашырандылығымыз, дүниенің төрт бұрышына тарап кеткеніміз бір қиыншылық тудырса, алфавитіміздің үш түрлі болып келуі қосалқы қиыншылықтың көзі болып отыр. «Жұт жеті ағайынды» дегеннің кері. Мұндай жағдайда рухани бірлік қалай қалпына келмек?! Көп болып ойланатын нәрсенің бірі – осы. Әр елдегі қазақтардың фамилия жазу тәртібі де өзгеше. Монғолиядағы қазақтар әкесінің атын жазғанда сөздің соңын монғолша қосымшамен бітіреді, Еуропадағы қазақтар фамилияны біздің дағдымыздан бөлекше қолданады.

Қазақстанда шығып жатқан газеттер мен журналдарды, кітаптарды шет елдегі қазақтар қаншалықты пайдаланып, рухани нәрленіп жүр дегенді шындап зерттеп көретін кез келді. Біздің басылымдарымызды олардың жүзден, мыннан бірі ғана оқи алатындығы көңіл көншітерлік емес. Ұлт келешегін ойлайтын, көксейтін азаматтар осы жағдайға ой жүгіртіп көрсін. Түбінде арабша, латынша, орысша алфавиттің біреуіне тұрақты ең тағатын болуымыз да мүмкін. Бұл, әрине, бірден шеше салатын науқандық міндет емес, ұлттың баянды болашағына керек келелі нәрсе. Бізді ғасырлар бойында қолданып келген арабша әрпімізден айырғанда: «Халықтың ризалығы қандай?» – деп ешкім де сұраған жоқ, ал латыншаға көшкенде де мәселе «жоғарыдан» шешілді. Араб алфавитінің қазаққа лайық нұскасын ұлы ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсынов жасағаны, латынша-қазақша таңбаларды таңдау, реттеу жұмысы да өте тыңғылықты іске асырылғаны мәлім. Ол екі алфавиттің екеуі де тілі, тарихы, салт-санасы жақын халықтардың басылымдарын оқуға қолайлы түзілгені белгілі. Қыркыншы жылдардың бас кезінде әкімшілдік-әміршілдік саясаттың ықпалымен кириллицаға жедел ауысқанда көптеген түркі, монғол тілдерінің ерекшеліктері толық ескерілмей, негізгі принцип қалайда ол тілдерді орысшаға бейімдеуге

лайықталды. Өзгелерге караганда, біршама сәтті жасалған деп саналатын қазіргі қазақ алфавитінің де нұқсаны толып жатыр.

Өз еркінен тыс шет елдерге кетуге мәжбүр болған қазақтардың қайда жүрсе де, айналып келіп табатын ұлы Ордасы Қазақстан екенін ұмытуға хақымыз жоқ. Шет елдегі қазақтардың тіл өзгешелігін, әдебиетін, өнерін, шырғалаң жолдарын зерттеудің де негізгі орталығы бізде болуға тиіс. Ендеше бұл мақсат ғылыми-зерттеу институттарының, оқу орындарының, басқа да тиісті мәдениет мекемелерінің жоспарынан, іс тәжірибесінен ұдайы көрініс беріп отыруы ләзім. Соңда сырттағы және іштегі қазақтардың бір-бірімен түсінуін, үздіксіз байланысын дәнекерлейтін жазудың, алфавиттің қызметі ерекше мәнді екені көрінеді. Ең алғашқы қадам ретінде шет елдегі қазақтарға арнап шығарылған «Шалқар» газетінің материалдарын араб әрпімен беріп қоймай, латыншамен де басуды біртіндеп қолға алса дейміз. Өзге жерлерде осындай тәжірибе бар. Мәселен, азербайжанның «Әдебиет уә инжесанат» газеті өзінің бір бетін араб, тағы бір бетін латын әрпімен жариялайтын болып жүр. Бұл – Ирандағы азербайжандар араб, Түркиядағы туыстар латын әрпін пайдаланатынын ескергендік белгісі. Әлбетте, мұндай әрекет мәселенің тағдырын түпкілікті шешпейді. Дегенмен белгілі бір қауымға арналған сөз нысанаға жетсін десек, жазғанымызды оқи алатындықты ойлау керек. Азербайжандар, түркмендер, өзбектер латын әліпбиіне қайта көшудің алғашқы қадамын жасады. Әзерилер мұны сөз етіп қана қоймай, іске асыра бастағаны да белгілі. Әлбетте алфавит проблемасын қалай шешемін десе де, бұл әр халықтың төл ісі. Ерте ме, кеш пе, біз де бұл тақырыпты тиянақты түрде күн тәртібіне қойсақ, көп нәрсе ұтар едік.

Түркиядағы туысқандар Қазақстандағы он өзгерістерге үлкен үміт артып, болашақта халық пен халықтың, бауыр мен бауырдың бір-бірімен еркін араласатын болатынына, атамекен жердің өз ұрпақтарын өгей санамай, қамқорлық күшағын ашатынына, бұл бастаманың баян табуына республика жетекшіле-

рінің саналы тегеурінділік, көрегендік, парасаттылық көрсете алатынына сеніп отыр. Тарихтың дәл бүгінгідей жолайрық, ұрымтал кезеңінде бір кезде озбырлық құрбаны болып, өз жеріне «сыймай», «балапан басымен, тұрымтай тұсымен» кеткен халқымыздың қайта қосылып, бірлік, ынтымақ табуынан қасиетті мұрат жоқ.

ТҮРІК ҚАҒАНАТЫНАН ТҮРКІСТАНҒА ДЕЙІН

I

Біз түрік халықтарының тарихы мен әдебиетін аз білеміз. Орта мектеп тауысқан кез келген оқушы ежелгі Юнан (грек), Рим, Батыс және Шығыс Еуропа, Американың бұрынғысы мен бүгінгісінен азды-көпті хабардар болып шығады да, өз халқының өткен жолдарын бұлдыр біледі. Бұл үшін, әрине, мектеп шәкірттері де, жоғары оқу орындарының тәліптері де кінәлі емес, оқу бағдарламасынан, оқулықтар мен хрестоматиялардан көрмегенді олар қайдан білсін? Бұл – елді тарихи жадынан айырып, мәнгүрттендіру үшін жүргізілген миссионерлік жұмыстардың «нәтижесі». Ендігі жерде осы дерттен айығу үшін жүйелі, жігерлі көп істер атқарылуға тиіс. Бүгінгі қауым ұзын тарихымыздың бұралаң жолдарын, еліміз бастан кешкен аса ірі оқиғалар мен жамағатшылық тағдырына ықпал жасаған қайраткерлер есімін білуі парыз. Түрік халықтары әлемдік өркениеттің алдыңғы шебінде болғанын танып білудің өзі санамызды серпілтіп, мүлгіген ойларды оятуға септеспек. Әрідегі дәуірлердің терең қатпарларына бойламай-ақ біздің заманымыздың бесінші-сегізінін ғасырларында данққа ие болған Түрік қағанатынан бергі бір жарым мың жылдық тарихымызды алып қарасақ та, халқымыздың жаһан шежіресінен орын аларлық жәдігерлер жасағанын көреміз. Бір кезде бүгінгі түрік тілді халықтардың ата-бабалары іргесі берік, қарымы кең айбынды мемлекет құрғанын, сол дәуірде данышпан ел билеушілер, қолбасылар, кеменгер шешендер болғанын байқаймыз. Бүгінгі Монғолияның даласында сақталып тұрған Күлтегін, Білгеқаған, Тоныкөк жазулары – өз кезеңінің ақиқатын

мәңгілікке қалдырған жазба ескерткіштер. Орхон-Енисей жазулары деген шартты атаумен дүниеге мәлім болған мұраны жаратуының өзі түрік халықтарының ерте заманда адамзаттың ақыл-ой көшінің алғы легінде жүргенін көрсетеді. Бұл жазу өзінің шығу дәуірі жағынан славян халықтары қолданып жүрген әліппе – кириллицадан көне. Соған қарамастан, Орхон жазуларының, дәлірек айтқанда, ежелгі түрік алфавитінің мерекесі бізде әлі күнге дейін ресми аталып көрген емес. Ал кириллицаны қабылдаған елдердің бәрінде де осы алфавиттің мейрамы үлкен мәдени оқиға ретінде нышандалып келеді.

Көне түрік жазуында Түрік қағанаты заманының тасқа түскен тарихы қалуының өзі – оның ешқашан ұмытылмайтын құндылығы. Кейбір елдердің қайсы бір мұрасы төңірегінде бір-біріне қайшы пікірлер әлі күнге дейін толастамай келеді. Мәселен, орыстың «Игорь полкі туралы жыр» деп аталған тарихи дастанының анық түпнұсқа негізінде жасалған туынды екеніне күдік келтірушілер аз емес. Кейбір зерттеушілер бұны кейінірек туған жасанды еңбек деп қарайды. Мұның себебі «түпнұсқа мынау» деп көрсетерліктей сенімді куәліктің жоқтығынан. Бұл шығарманың түпнұсқасы Наполеон әскерлері Мәскеуді алғанда өрт кезінде жойылып кеткен делінеді. Біз бұл арада тұтас бір халықтың рухани мақтанышы саналатын шығарманы мансұқтағалы отырған жоқпыз, қандай да болмасын ескерткіштің әуел бастағы нұсқасы сақталмауы әртүрлі алып қашпа пікірлер тудыратынын ғана еске салғымыз келеді. Құдайға шүкір, Орхон жазуларының растығына тірі пенде күмән келтіре алмайды. Тасқа жазылған мұндай жанды тарих дүниенің ешбір бұрышында кездеспейді. Келешекте түрік халықтары өзінің осындай ұлы ескерткіштерін қастер тұтып, салтанатпен мейрамдайтын болар деп сенеміз.

Түрік елдерінің әлем тарихынан өшпес орын алған айбарлы мемлекеттер құрғаны салдарлы мән беріліп айтылған емес. Кезінде батыс пен шығысқа беделі жүрген, алыс-жақындағы елдердің бәрі мойындаған Алтын Орда шежіресінен білетіміз де жоққа тән. Ондаған жылдар

бойында Алтын Орданы тек жаулаушы, озбыр ел деп бағалаушылық орын алды. Бұл данқты дәулеттің атына жылы сөз айтылып көрмегендей еді. Тарихты шындықты танудың құралы деп қарамай, бір халықты мадақтап, екінші біреуін мансұқтап көрсетудің, жалаң идеологияның амалы етушілік дағдыға айналды. Кейінгі кезде ғана Алтын Орданың Ресейді бағындырушы болып қана қоймай, объективтік жағынан орыс жері мен елінің тұтастығы сақталуына, өзара жауласып келген княздіктердің бірлік табуына, күш жинауына, ақырында қуатты мемлекетке айналуына қолайлы болғаны айтыла бастады. Атақты орыс ғалымы Л.Н.Гумилев бұл мәселені өте анық, дәлелді етіп түсіндірген.

Алтын Орда кезінде қыпшақ тілінде мол көркем шығармалар, ғылыми рисалалар (трактаттар), аудармалар, сөздіктер жасалғаны, мұнда неше алуан саяхатшылар, жиһанкездер, елшілер, тарихшылар, тілмәштар, хаттаттар (қолжазба көшірушілер) шоғырланып, көп құндылықтар қалдырғаны мәлім.

Тәуелсіздікке қол жеткен заманда, бұрынғы осы империя халықтарының бірі – қазақ халқы да өзінің өткен тарихын парасатты пайымдап, жаңаша бағалауы ләзім. Жошы, Батый, Берке, Өзбек, Жәнібек хандар, Ноғай, Мамай, Едіге секілді батырлар жөнінде тың зерттеулер, ғылыми-көпшілік немесе көркем әдебиет жаратындылары жасалса, құба-құп.

Орта Азияда Тұран империясын тұрғызған Әмір Темір, Үндістанда Ұлы Моғолдар мемлекеттігін орнатқан Бабыр және оның әулеті атына байланысты тарихи деректер, аңыз, әпсаналар ұшан-теңіз. Біз бұл қыруар қазынаны шет жағалап та болса танып білдік дей алмаймыз. Алтын Орда мен Тұран империялары сөз болғанда қыпшақ даласын аттап өту мүмкін емес. Алтын Орданың соңғы көрнекті хандарының бірі Тоқтамысты күйретуші Едіге батырдың туған жері аңыз бойынша, Қаратаудың теріскейіндегі Баба түкті шашты әзиз, Құмкент шаһары делінеді. Ал дүние жүзі екі патшалыққа аздық етеді деп қараған ұлы қолбасшы, мемлекет қайраткері Әмір Темірдің қазіргі Оңтүстік Қазақстанда, Сыр бойында сан

рет болғаны туралы дерек бар. Атақты билеуші Түркістан шаһарында Ахмет Ясауи зираты жатқан жерде кесене орнаттырғаны жаһанға мәлім. Ұлы істерден ұлы дәстүр қалады деген рас. Түркістан қаласы, Әзірет Сұлтан мавзолейі бір қазақтың ғана емес, күллі түрік ислам жұртшылығы өз тұтып қадірлейтін, зиярат ететін орнына айналған, қазіргі кезде мұнда Халықаралық казак-түрік университетінің ашылғаны елімізге ежелгі даңқ, берекенің қайта оралғанының рәмізіндей (символындай). Дүниені тітіреткен Әмір Темірдің пәнімен қоштасқан жері де Оңтүстік Қазақстандағы Отырар қаласы еді. Темірдің бір жағынан, жауларын жайратқан қатал әскербасы, екінші жағынан, үлкен ғимараттар тұрғызушы болғаны – мәні терең құбылыс. Орта Азия жеріндегі ең көлемді, көркем Қожа Ахмет Ясауи мавзолейінің салынуы қазақ жұртының бір орталыққа бағынған мемлекет болып қалыптасуына дәнекер болғанын ризалықпен атап өтуіміз парыз. «Әмір Темір және Қазақстан» деген тақырып зерек зерттеушілікті қажет етеді. 1996 жылы Әмір Темірдің туғанына 660 жыл толуын Оңтүстік Қазақстан жамағатшылығы құрметпен атап өтуі орынды болмақ. Әмір Темірге қатысты ертеден мәлім тарихи зерттеулер («Зафарнаме», т.б.) қазақ тіліне аударылу керектігі түсінікті.

Түрік халықтарының ғасырлар бойында туы жығылмаған бірден-бір мемлекеті Түркия болатын. Бір заманда айбарлы Осман империясы кіші Азияда салтанат құрып, атағын әлемге асырғаны белгілі. Айнала қоршаған христиан елдерінің қырғи қабақтығына, тіпті, сансыз қастандықтарына төтеп беріп, желдің бетінде, жаудың өтінде қайсарлық ерлік үлгісін көрсеткен халықпен де қайта табысудың кіндік жері Түркістан болуы қуанарлық. Тарихты жақсы білетін түріктер бұдан мың жыл бұрын түпкі аталары – оғыздар Сыр бойын, Түркістан, Сауран, Қараспан, Отырар, Жанкент төңірегін мекен еткенін, қыпшақтар мен оғыздар арасында этникалық та, мәдени де байланыстар мықты болғанын ұмытпаған. Олар қазақ елін, соның ішінде Түркістанды ата жұртымыз дейтіні осы себептен.

Түрік туысқандар Әзірет Сұлтан, Арыстанбап кесенелерін жөндеуден өткізіп, қалпына келтіруді өз мойындарына алғаны қалтқысыз адал достықтың белгісі. Халықаралық қазақ-түрік университетінің қалашығын жанадан тұрғызып беру жүгін көтеретіндер де түрік ағайындар болып отыр. Түбінде бұл университет тек Қазақстанның ғана емес, басқа да түрік жұмқуриеттерінің студенттерін де оқытатын жалпы түріктік сипатқа ие болмақ. Демек, бір замандағы Түрік қағанаттарының ұлан қиыр өлкесін жайлаған бауырластар үрім-бұтағы Түркістанға ат басын тіремек. Бұл – ыдыраған ынтымақтың қайта жалғанғанындай мәні бар құбылыс. Замандар бойында күштілер мен тістілердің зорлығынан тоз-тозы шығып, бір-бірінен жырақтап, жат бауыр болып кеткен елдер мәдени, рухани бірлестігін қайтадан табуға бет алып отырғаны тәңірінің сыйындай әсер қалдырады.

Тарихты жан-жақты үйренудің жолдары көп. Соның ең мәнді саласының бірі – сонау IX-XV ғасырлардағы Орта Азияда, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанда бой көрсеткен ренессанс – қайта өрлеудің әлемге қандай жақсылықтар әкелгенін білу, тағлым алу, санаға сіңіру болмақ. Дүние жүзіне ілім-білім нұрын таратқан алып ойшыл ғалымдар мен шаирлар осы дәуірде туған еді. Математиканың атасы Хорезми, жаһанның Аристотельден кейінгі екінші ұстазы атанған философ Әбу Фараби, тәуіптік ғылымның тендесі жоқ алыбы Әбу Әли ибн Сина, түрлі пәннен маңызды мұра қалдырған Бируни, түрік тілдерінің тұңғыш зерттеушісі Қашғари, түрік тілінде сопылық поэзия негізін салушы Ясауи, бұлардан біраз кейініректегі Ұлықбек. Осы есімдердің әрқайсысы ғылым аспанындағы жарық жұлдыздар, адам баласы ортақ мақтаныш санайтын тұлғалар еді. Өкінішке қарай, Тұран топырағында туған осындай алыптарды танып-білуге, олардың еңбегін насихаттауға, мақтаныш тұтуға құлықсыз болып келеміз. Аталған және басқа ғұламалар еңбегі түрік халықтарының ғана емес, әлемнің барлық елдерінің оқулықтарынан орын алуға лайықты.

Дүние жүзінің назым өлең биігінен орын алатын Низами, Баласағұни, Ясауи, Әмре, Науаи, Физули, Мақтымқұлы, Жанмұхамед, Абай, Бердақ, Тоқай, Токтағұл тәрізді көркем сөз алыптарын бүкіл түрік жұртшылығы жақсы танып болды деу қиын. Бұлардың шығармаларын орта мектеп пен жоғары мектеп оқулықтарында оқыту қажеттігі кәміл.

Халықтар арасында түбі бірге туыстықты нақтылы әдеби, фольклорлық мұраны насихаттау арқылы ең ұтымды тәсіл болмақ. Ауыз әдебиетінің ең көлемді жанры эпос арқылы талай-талай ұмытылған ұқсастықтар мен үндестіктерді қайта жанғыртуға болады. «Оғызнаме», «Қорқыт ата кітабы», «Алпамыс», «Манас», «Қобыланды», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Көрұғлы», «Қырық қыз», «Едіге батыр», «Орал батыр», «Ақбозат» жырларын күллі түрік халықтары оқыса, байырғы бауырластық сырына қаныға түсер еді. Бұл және басқа эпикалық шығармаларды да оқу бағдарламасына қосу аса зәру уәзіпа болып табылады.

Оңтүстік Қазақстан өңірінде туған аңыз, әпсана мен тарихи жыр, өлеңдердің жалпықазақтық, жалпытүріктік сипат алғандары мол екенін де атап өтуге тиіспіз. Өлмес өмір жыршысы, күй атасы Қорқытқа байланысты аңыздар – дүние жүзінде сирек кездесетін құбылыс. Қазақ арасында Қорқыттың туғанынан өлгеніне дейін аралықтағы кешкен қалдерін баяндайтын желілі әңгіме тұтас эпостың шартын атқарып тұрғандай. Ал «Қорқыт тартыпты» делінетін қобыз күйлері мың жасаған саздар болып табылады. Дүниені топан су қаптағаннан кейінгі тіршілік бастауын киелі Қазығұрттан тарататын әпсананың түп негіздерін зерттеу өз алдына жеке тақырып. «Қазығұрттың басында кеме қалған, ол әулие болмаса неге қалған», – деп басталатын көне өлеңдер күллі қазақ жұртшылығына мәлім. Арыстанбапқа, Ахмет Ясауиге, Әзірет сұлтан кесенесіне байланысты аңыз да басқа көптеген топонимикалық, тарихи әңгімелер өткен замандардың тұнып тұрған сырын ашарлық кілт секілді. XVIII ғасырда жоңғар жаулаушылығы салдарынан қазақ халқы душар болған апат

жөнінде бұрынды-соңды мәлім болған еңбектер мен деректерді сын көзімен қарап шығу, тарих мәселелерін сөз еткенде этнографияның, фольклордың, тілдің, шежіренің, археологияның, антропологияның материалдарын қамтып отыру, халықтың этногенезін түркі-монғол көлеміне көтеріп салыстыру, көршілес шығыс елдерімен ежелден келе жатқан байланыстар шындығына тереңдеп бару, қазақ жерінде мемлекеттер мен бірлестіктердің пайда болу заңдылықтарын ашу, этникалық география шеңберін анықтау, патшалық Ресейдің отарлау саясатының шытырман астарларына көз жеткізу, ұлттық-азаттық қозғалыстардың табиғатын тану, халқымыздың діни санасын, оның тұрмыс пен мәдениеттегі тәсірін тексеру, қазақ елінің тағдырына із қалдырған белгілі қайраткерлердің еңбегін ғылыми түрде бағалау. М.Қозыбаев зерттеулеріне осы тәрізді аса дәлгір мәселелер қозғалады, соларды шешудің шарттары мен тәсілдері көрсетіледі. «Бір жақсы кітап жазғаннан жақсы методология тапқан артығырақ» деген нақыл сөздің растығына ден қойсақ, М.Қозыбаев мақалаларында келешекте атқарылуға тиісті істердің желісі тізілгенін байқаймыз. Мәселен, ол Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын кеңінен қорыта отырып, оларды жеті кезеңге бөліп қараған. Қазақ халқының құрамына енген тайпалардың Ібір-Сібір жұртын жаулап алушыларға қарсы күресін жеке кезең етіп көрсету – тарихи құбылыстарға жаңаша бетбұрыстың нышаны. Сол сияқты Жетісу, Сыр бойы елінің жоңғарлар, Қоқан мен Хиуа хандықтары билігінен құтылу үшін арпалысы айрықша зерттелуі керек екені де көміл болып көрінеді. Әбілқайыр ханның Ресей құзырына қарау жөніндегі келісімінен кейінгі Қазақстанды отарлаудың ұзақ кезеңін қамтитын түс, патшалықтың әкімшілік жүйесіне түсіп, кіріптарлық қамыты қысқан кездегі Сырым Датов, Исатай Тайманов көтерілістері, Кенесары Қасымов бастаған бүкілхалықтық ұлт-азаттық қозғалыс, XX ғасырдың бастапқы шеніндегі «Алаш» идеясы, Кеңес өкіметі кезінде коллективтендіру зорлығына қарсылықтар азаттық үшін

ұмтылыстың асулары деп сипатталған. Бұл және басқа мысалдар М.Қозыбаев зерттеулерінде тарихтанудың жаңа өрісін белгілейтін кешенді ойлар құрамы ұсынылғанын аңғартады.

М.Қозыбаев болашақта істелер жұмыстарды беташар бағдарламасы секілді методологиялық мәні күшті еңбектер жазумен қатар тарихымыздың шешуін күтіп жатқан бірсыпыра проблемаларын нақтылы тексерген. Олардың әрқайсысы қоғамдық ойымызға серпіліс әкелген салдарлы ізденістер, тәуелсіз мемлекетіміздің рухы мен сенімін бекіте түсетін жұртшылықты шындықпен тәрбиелейтін манызды талдаулар болып табылады. Бұл қатарда «Ермак. Аңыз бен ақиқат», «1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы», «Голощекин мен Қазақстан», «Ашаршылық ақиқаты» тәрізді тарихи-публицистикалық туындыларды атап көрсету ләзім. Осы еңбектердің қай-қайсысында да архивтің терең түкпірінде жасырулы жатқан құжаттар мен мағлұматтар пайдаланылған. Олар отаншыл азаматтардың дүниетанымы тұрғысынан сараланған, тарихи құбылыстарға әділ баға беріліп, орын теуіп келген бұрмалаушылықтар әшкереленген. Ресейдің шовинистік пиғылдағы тарихшылары қандыбалалқ қарақшы Ермактың шын тұлғасын боямалап, оны асыра мақтап, қаһарман санап, тіпті, ешкімнің «маңдайынан шертпеген» момын жан етіп көрсетуге тырысып келуінің түпкі арам есебін М.Қозыбаев бұл тартпайтын дәлелмен таңбалаған. Өзгелерін айтпағанда, дәл осы Ермак туралы еңбегінің өзі қазақ тарихшысының білім және қалам қуатын жарқыратып ашқан туынды деп қараған болар едік. Осы уақытқа дейін ресми оқулықтарда бірыңғай жамандалып келген Сібір ханы Көшімнің тұлғасын шындыққа орай баяндап бергені, жалпы Көшім хандығын жаулаушылық Қазақстанды отарлаудың бастамасы болғанын ғылыми концепция деңгейіне көтеріп көрсете алғаны М.Қозыбаевтың жаңаша пайымдаған мәселелерінің бірі.

Қазақстанның сорына келген «шала қиял, шапшаң әрекеттің адамы» барынша солақай, авантюрист, қолын жазықсыз елдің қып-қызыл қанына малған, ешуақытта кешірілмейтін күнәға батқан Голощекиннің саяси портретін жасауы ғалымның публицистикалық дарынын сипаттайды. Ал оның «Ашаршылық ақиқаты» деген еңбегі қазақ халқының тең жартысын жалмап кеткен ауыр кезеңнің қасіретін баяндайды, үкімет пен партия тарапынан жіберілген сан түрлі сорақы заңсыздықтардың сырына бойлатады.

М.Қозыбаев қаламына хас ерекшеліктердің тағы бірін атап өтуіміз шарт. Ол өзінің соңғы жылдардағы еңбектерінде ғылыми байсалдылықты көркем тілмен көмкеріп, әдемі әдіптеп ұштастыруға шеберлігін танытып келеді. Бұған мысалға оның «Абылай дәуірі», «Дала данасы Бұқар жырау», «Ел – ебелек емес, ер – кебенек емес», «Қазақтың қамал қорғаны», «Ел тірегі – шақшақ Жәнібек», «Бірлік – ел тынысы» сынды ғылыми баяндамаларын алып көрсетсек те жеткілікті.

Сөз болып отырған кітаптар мен мақалаларды оқыған адам тарихымыздың сарғайған беттерін қайта парақтағандай болады, елдік шежіремізде қаншама көтерілмеген тындар, ашылмаған сырлар, анықталмаған сұраулар жатқанына көз жеткізеді, жасанды доғмалар мен әдейі бұрмалаушылықтар кесірінен небір қасиетті шындықтардың көзден де, көңілден де таса қалдырылып келгеніне қанығады, тарихты адал баяндау ғана өткеннің сабақтарын еске салып, болашақтың сара жолын тануға көмектесетінін түсінеді.

М.Қозыбаевтың әрбір қазақстандық оқып білуге тиіс қызықты зерттеулерін алдағы кезде толығымен орыс тілінде жариялау қажет-ақ. Қазақстан тарихының бұрмаланып келгені соншалық – көп адамдарымыздың ол туралы дұрыс түсінігі қалыптасқан жоқ. Қазақтың орысша оқып тәрбиеленген ұрпағы әлі күнге дейін орыс тіліндегі көбінесе біржақты еңбектерден басқаны білмейді, қазақ тіліндегі жаңа жақсы зерттеулерді оқи алмайды. Сондықтан да олар орыс

басылымындағы Қазақстан туралы қастандық ниеттен туған мақалалар жетегінен шыға алмайды. Қазақша оқи алмайтын дүбәра қазақтар ғана емес, орыс халқының өкілдері де тарихымыздың ақиқатын білуге зәру. Қазақстаннан «жер даулаушылардың», қазақ тарихына астамшылықпен қарайтындардың арам пиғылын әшкерелеуге де мұндай еңбектер керек. Орыс тіліндегі басылымдарда етек алған ғайбатшыл мақалалардың «уытын» қайтаратын ғылыми дәлелді талдаулар неғұрлым көбейсе, ортақ ісімізге соғұрлым пайдалы болмақ.

М.Қозыбаев еңбектерінде ұрымтал тұсынан қойылған, білгір бағдарланған межелер мен нысаналар тарихшыларымыздың ортақ күш біріктіруімен алдағы кезде толымды түрде жүзеге асатынына сенгіміз келеді.

БАСКЕНТ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

I

Түркістан жайында азды-көпті деректер парсы, араб, қытай, монғол, түркі, орыс тілдерінде жазылған еңбектерде ұшырайды. Орта Азияны немесе Қазақстанның оңтүстік бөлегін аралаған саяхатшылар мен елшілер, жазушылар, саудагерлер, тарихшылар бұл кең өңірдің өзге шаһар, кенттерімен қатар Түркістан турасында да тоқталып отырған. Мұндай мағлұмат, әсіресе, Шейбани әулетінің Орта Азияны жаулап алу тарихына байланысты жазылған еңбектерде мол кездеседі. Бұлай болуы әбден түсінікті де. Өйткені XV-XVI ғасырдан бастап Түркістан кенті өзара тақ билікке таласқан, бір-бірімен үздіксіз соғысқан үкімдарлардың қарауына түседі, сахара мен отырықшы өлкенің қаласына, Сырдария өзеніне жақын жерге жайғасқан қаланы иемдену билеушілердің стратегиялық мақсаттарына сай келетін еді. Түркістанды орталық етіп ұстап тұруға қазақ хандары қаншалықты күрес жүргізсе, көрші хандықтар да бұл қаланы басып алу ниетінен ешқашан қайтпаған.

Ежелгі Ясы, кейіннен Түркістан атанған шаһардың тағдырына қатысты дерек қалдырған шығыс тіліндегі еңбектердің кейбіреулеріне қысқаша тоқтала кеткеніміз жөн. Авторы Мұхаммед Шейбани хан деп есептелетін ескі қазақ немесе көшпелі өзбек тілінде жазылған «Таварихи гузида нусрат намеде» түркі, монғол руларының шежіресінен Шыңғыс хан әулетінің тарихынан, әсіресе оның Шейбан, Тоқа-Темір, Шағатайға тиісті шежіре желісінен, Мұхаммед Шейбани өмірінен, Әбілхайр хан жайынан мәліметтер бар. Әбілхайыр хан өлгеннен кейін денесі Қожа Ахмет Ясауи мавзолейіне қойылғанының өзі бұл шаһардың саяси және мәдени мәнінің зор болғанына куә.

Сөз болып отырған еңбекте жергілікті қоңырат руынан шыққан Әлібек, Мұхаммедбек, Құсайын Әлі мырза, Әлі баһадүр, Миср Әлібек секілді атақты адамдардың есімдері келтірілген. Атышулы Едігенің немерелері Оқасбек пен Наурызбекке, Тоқтамыс ханның қыздары Мәлике, Ханике, Жәнике, Саадатбек, Қадिशалар тағдырына жанасты әңгімелер де еңбекте орын алған. Мұнда тарихи оқиғалардың болып өткен атырабын әйгілейтін жер аттары да анық түскен. Солардың қатарында Қаратаудағы Суындық асуы, Отырар, Түркістан, Сауран, Сайрам, Ташкент, Созак, Сығанақ аталады. Бұл өңірде болған соғыстардың бірінде жауды жеңген қолбасының ерлігін тарихи кітап авторы ертедегі Ескендір Зұлқарнайынға, Рүстем мен Аспандиярға теңейді, Сейхун (Сырдария) мен Жейхун (Әмудария) арасында адам қаны судай боп ақты деп сыпаттайды.

Осы «Нусрат-наменің» оқиғаларын қайталап, парсы тілінде «Фатх-наме» (Жеңіс кітабы) атты еңбек жазылғаны да белгілі. Бұны жазған молда Шади Шейбани хан жорықтарының тарихын тізіп, сөз ақырын 1501 жылға дейін жеткізеді. Шейбанидің қазақ жеріндегі, Моғолстандағы соғыстарын, қазақ хандары мен сұлтандарының жағдайын баяндайтын тұстары да аз емес. Мұнда Әбілхайырдың өлімі, таққа Жәдігер ханның отыруы туралы да айтылған. Тараудың өлеңмен өрнектелген бір жерінде карасөзбен былайша

сөйлетуге болатын жолдар бар: «Анадан туғанның барар жері қара жер, алладан басқаның бәрінің жолы сол. Бұл пәнидің жүзінде мәңгі жасаған бар ма екен, құрлық пен суларды тегіс алған Ескендірдің өзі бақи бола алды ма, тудың дегенін өлдің деген емес пе?». Осы жолдардың соңында: «Әділ хан дүниеден өткенде аспан жерге төңкеріліп түскендей болды», – деген биік әсірелеу берілген. Бұл аталған еңбектің тарихи дерек ретіндегі мәнімен қатар дастандық көркемдік дәстүрді еске салатын да бағалы жақтары бар екенін көрсетеді.

Парсы тілінде жазылған «Шейбани-наме» Қамал ад-дин Али Бинаи қаламынан туған делінеді. Бұл еңбектің де біз үшін маңызды жері қазақ хандықтарының жағдайына байланысты оқиғаларды мол табуға болатындығында. Қазақ билеушілері келешек үшін отырықшы қалалардың қаншалықты қажет екенін түсінгендігін дәлелдейтін мысалдар мұнда көп кездеседі. Осыдан-ақ Сыр, Қаратау бойындағы қалалардың қазақ хандығына ауадай қажет болғаны байқалады. Абдулла Балхидің «Зубдат аласар» (Шежірелер сыры) шығармасының да қазақ тарихын тереңірек білгісі келетіндерге берерлік мағлұматы баршылық. Ал Масуд бен Усман Кухистанидың «Тарихи Абулхайрхани» атты еңбегінде Әбілхайырдың қазақ даласында (Дешті қыпшақ) билік жүргізген кезеңінің әңгімесі шежіреленген. Сонымен қатар мұнда Едігенің ұрпағы Жұмадық ханның тәж, тақ үшін Шыңғыс әулетімен арадағы таластары баян етілген. Тарихи дәуірде әрекет еткен рулар, адам аттары, оқиғалар болып өткен жерлер, мекендер есімі мол келтірілуі еңбектің қазақ тарихының бұл кезге дейін жете таныстырылмаған беттерін анықтай түсуге септігі шүбәсіз.

Кейбір шығармалардың мәнділігі соншалық – оларды толық тексеріп болмай, қазақ тарихының мәселелерін әңгімелеу мүмкін емес секілденеді. Бұл ретте мысалға Мұхаммед Хайдар Дулатидің парсы тілінде жазылған «Тарихи Рашидин» алуға болады. Ата-тегі қазақтың дулат руынан тараған ғалымның өмірі мен еңбегіне жеткілікті мән берілген деп айту қиын. Оның шығармасынан түрлі монографияларда

үзінді келтіріп жүргенімен, қалың оқушы жұртшылыққа ол беймәлім қазына болып келеді. Мұхаммед Хайдар рисаласы (трактаты) 1542-46 жылдарда жазылған. Соңғы кезге дейін орыс тіліне толық аударылмаған бұл туындыны қазақ тілінде сөйлетіп, ғылыми жамағатшылықтың игілігіне айналдыру алдағы уәзипаның бірі болып қала береді. Тарихшы өзінің еңбегінде қазақтар арасында айтылып келген шежіре аңыздарды кең пайдаланған. Фольклордың тарихи шындықты таныстырудағы мәні бұл арадан да байқала түседі. «Қазақ» атауының мағынасы қайдан шыққаны туралы түсініктеме келтірілуі де қызықты жайлардың бірі. Өз алдына дербес хандық орнатуды көздеген Жәнібек пен Керей соңына ерген ел бұрынғы бірлестіктен бөлініп, біраз уақыт қиындық көріп, сергелденде жүргендіктен «қазақ» атанып кеткенін мәлімдейді ғалым. Бұл талай ғасырларда түрліше, басқа есіммен аталып келген халқымыздың кейіннен тұрақталып қалған соңғы атауы екенін көреміз. Осы соңғы атаудан жалпы қазақ мемлекеттігінің тарихын бастағысы келетіндер мәселенің байыбына жеткендер емес. Тұтас бір халық кенеттен XV ғасырдың орта шенінде пайда болды дегенге кім сенеді? Мұхаммед Хайдар қазақ жеріндегі бұрынғы бірлестіктер мен хандықтардың тарихын тізіп айтуды міндет санамаған, ол тек он бесінші ғасырда сахараны жайлаған көшпелі рулардың кезекті, жана бірлестік құрғанын, оның аты «қазақ» аталғанын ғана куәлендіріп отыр. Ал көптеген рулар мен тайпалардың тарихы кемінде мың жыл, екі мың жылға кететіні тарихтан азды-көпті хабардар кісілердің бәріне де белгілі ғой.

Қазақ жеріне, соның ішінде Түркістан төңірегіне қатысты оқиғаларды тізетін бағалы мәнбе – негіздің – бірі – Хафиз Таныш бен Мир Мұхаммед ал-Бухаридың «Шарап-наме-ий шахи» («Шаһтардың данқы») деген кітабы. Бұл – парсы тілінде жазылған, өлең аралас, Құраннан, хадистен үзінділері бар шығарма. Зерттеушілердің көрсетуінше, Бұхар өмірі, Абдулланың өмірі мен жорықтарына арналған бұл жаратындының XVI ғасырдағы қазақ халқының тарихын тануға көмектесетін аса

маңызды жақтары бар. «Шайбани-наме», «Тарихи Рашид» секілді бұл еңбекті де қазақ тіліне толық аударудың қажеттігі кәміл.

Тақырыбымызға келетін тағы бір кітаптың аты – «Бахр аласрар фи манакиб ал-ахйар» («Қайырымды адамдардың ізгі қасиеті хақында телегей сыр»). Аталған еңбекте Шыңғысхан, оның әулеті, Шағатайдың Мавереннаһрдағы үрім-бұтағы, Жошы тұқымының тарихы, түркі тайпаларының шежіресінен сыр шертетін деректер орын алған. Орта Азия халықтары тарихының мамандары бұл шығарма қазақ елінің өткендегі өмірінен аса қымбат мағлұмат бере алатынын атап өткен. Мұнда қазақ жұртының XVI ғасырдың ақыры мен XVII ғасырдың бас кезіндегі ахуалы кең баяндалған. Осы кітапта көтерілген проблемалар қатарына қазақ-моңғол қарым-қатынастары, қазақтардың Шығыс Түркістанға ауу себептері, қазақ-шағатай одақтасығы, Есім ханның Турфанды билеуі секілді күрделі істер аталады.

Тәуекел хан билеген кезеңнің бірталай шындығы «Тарихи шах Махмуд бен мирза фазил Чорас» («Шаһ Махмұд бен мырза фазыл Шорастың тарихы») деген еңбекте әңгімеленгенін ғылыми жұртшылық көптен біледі. Бірақ, өкінішке қарай, бұл жәдігер де тарихымызды тереңнен тексеруге пайдаланылмай келеді. Сондай-ақ «Тарихи Кипчаки», «Тарихи Қашғар», «Исламнаме» тәрізді жазба ескерткіштерде де қазақтар және қазақ хандары (Есім, т.б.) жөнінде дерек кездеседі. Осы аталған еңбектердің соңғысында Галдан Церен, Абылай жайында тың мағлұматтар бар делінеді.

Шығыс халықтары тілдеріндегі тарихи зерттеулерді шолуды хиуалық ақын Мунистің «Фирдаус аликбал» («Бақыттың жұмақ бағы») деп аталатын туындысымен шектейміз. Абылғазының шежіресінен, қазақ, Хиуа хандықтары байланысынан қазақ, қарақалпақ тарихынан мағлұмат беретін бұл еңбекті ғылым қажетіне жарататын кез жетті.

II

Түркістан қаласының соңғы бірнеше ғасыр ішіндегі жалпы жағдайынан бастап, XIX ғасырдың алпысыншы жылдарына дейінгі халіне бірсыпыра қанықтыратын зерттеу – А.И.Добросмысловтың «Города Сырдарьинской области» (1912) деген еңбегі. Автор Түркістанның X ғасырға дейін Ясы аталып келгенін, XII ғасырдан қаланың данқы өсе бастағанын, Қожа Ахмет Шаир хиджраның 562 (1166-1167) жылы қайтыс болғаннан кейін, ақын қабірі зиярат ету орнына айналғанын мәлімдейді. Кішкене кент бірте-бірте шаһарға айналады, Қожа Ахметтің әулие данқы ел билеушілерді де тартады. Жаулаушы, қолбасы Әмір Темір 1397 жылы Түркістанда болғанда, Ахмет Ясауи зиратының басына мавзолей орнатуға пәрмен етеді. Орта Азия жеріндегі ең үлкен архитектуралық ескерткішті соқтыруға атакты үкімдар үлкен оймен, терең есеппен барған. Халықтың Ахмет Ясауи зиратын әулие тұтатынын және шаирдың өлең ғибраттары ел арасында аса әйгілі екенін үккан Әмір Темір дәл осы жағдайды өзінің алысты болжаған саясатына құрал етіп пайдалануды көздеген, бұл өңірдің халқын мұсылман дініне берілгендік рухында тәрбиелеу бір есебі болса, сахараның елін билеп-төстеуге қолайлы бір орталық тұрғызу арқылы үлкен тірек орда орнатуды мақсат еткен. Шынында да, үкімдер саясаты ойлаған жерінен шықты. Көп ұзамай қаладағы зәулім биік әрі қиял жетпестей әсем әрі берік мавзолей алыс-жақын елдердің құлшылық етіп табынатын мекеніне айналды. Түркістан мұсылмандар үшін кіші Мекке атанды. «Мединеде – Мұхаммед, Түркістанда Қожа Ахмет» деген аңыз-дақпырт елден елге тарайды. Әсіресе қазақ сахарасының дінге бейіл беретін жұртшылығы үшін шаһардың орны мен мәні өзгеше болып елестейді. «Таяқ ұстай келгенге тай беремін деген, сұлтаным», – деп дала халқы Әзірет Сұлтанды дәріптейді.

Шаһардың осындай саяси әрі діни-мәдени орнына қызыққан хандар мен әмірлер оны өздерінің қоластында

ұстауға тырысады, қала замандар бойында түрлі билеушілердің қолына кезек көшіп отырады. 1495 жылы Темір әулетінің ақырғы өкілі Махмұт сұлтаннан қаланы Шейбани тартып алады. Ал 1582 жылы Бұхардың жауынгер ханы Абдулла Түркістанды иеленіп, қаланың билеушілерін өз қолымен өзгертіп отыратын болады. Мавзолейдің Әмір Темірдің өліміне байланысты бітпей қалған жұмыстарының біразы осы Абдулла хан кезінде қайтадан қолға алынады.

XVII ғасырдың басынан Түркістан қазақ хандығының астанасына айналады. Алғаш осында хандық байтағын тұрғызған Шығайұлы Есім болады. Хиуа ханы Абылғазы мұнда үш рет болып, көп тарихи мағлұмат жинаған. Абылғазы өзінің жазбаларында Есім ханның Ташкент билеушісі Тұрсынды кектесіп шауып өлтіргенін айтады. Бұл оқиғаны Марқасқа жырау шығарған өлең растайды. Ол өленнің сөздері мынау:

Ей, қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант үрсын!
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәнірісіп жатырсын.
Хан емессің, қасқырсын,
Қара албасты басқырсын.
Алтын тақта жатсан да,
Ажалы жеткен пақырсын.
Еңсегей бойлы ер Есім,
Есігінде келіп тұр.
Алғалы тұр жанынды.
Шашкалы тұр қанынды,
Түбінде сонан татарсын.

(XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясы, 94-бет).

Есім ханнан кейін Түркістанды Жәңгір хан, одан соң Батыр хан, сонан кейінгі жерде Тәуке хан билейді. Тәукенің кезінде «Жеті жарғы» аталатын аса маңызды заңдар қабылдағаны мәлім. «Қасым салған қасқа жол, Есім салған ескі жол» деген сөздерде де сол хандардың заманында қалыптасқан кәделі дәстүрлерді әйгілейтін терең сырлар

жатыр еді. Осы казак хандары үстемдік еткен кезеңде Түркістан халқымыздың мәдени, әкімшілік және діни орталығы болып қалыптасады, мұнда барлық үлкен рулар мен тайпалардың өкілдері өздеріне қарасты ауыл-ауылдарымен шоғырланады. Соңғы кездерге дейін шаһардың кейбір орам-маһаллалары белгілі ру аттарымен аталып келгені осыны дәлелдейді. Мәселен, фашистік Германияға қарсы соғыстың алдында ғана қалада «Найман маһалласы», «Алшын маһалласы» деген көшелер болатын. Сонымен қатар шаһар казак хандығы кезінде сахаралық ел керек-жарак бұйымдарын алатын, малдарын сататын үлкен сауда орнына да айналған.

Тәуке, одан кейінгі Қанып хандар тұсында Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасын дәлелдейтін мысалдар бар. Екі мемлекет арасында елшіліктер де жүріп отырған. Түркістанды байтақ астана еткен ең соңғы данқты хан Абылай болады. Қожа Ахмет мавзолейі казак хандары мен аса беделді билер, елдің ең ардақты адамдары жерленетін орынға – пантеонға айналған. Мұнда көшпелі өзбек, қазақтар ханы Әбілхайыр 1460 жылы қайтыс болған, Абылай хан 1781 жылы өлген, ұлы жүз ханы Жолбарыс, ұлы ғалым Ұлықбектің қызы Рабиға сұлтан бегім, атақты арғын батыры Жәнібек, Оразмұхамедханның әкесі Ондан сұлтан, Қаз дауысты Қазыбек би секілді тарихта есімі белгілі ондаған адамдардың құлпытасы бар. Кейінгі замандарда Әзірет Сұлтанға алыс-жақын қазақтың ең қадірлі деген өкілдері жерленетін болған. Өкінішке қарай, олардың құлпытастарын мавзолейді жөндеу жұмыстары жүргізілгенде надан адамдар қиратып, аударыстырып тастаған. Сөйтіп адам айтса нанғысыз тағылық жасаған. Сол құлпытастардың жиып алынған қалдықтарын орын орнына қою, олардың кімдерге тиесілі екенін анықтау – аса жауапты міндеттің бірі. Соңғы жылдарда шаң үйінділерінің астынан Есім хан сағанасының қалдығы табылған, қазіргі кезде мавзолей қалпына келтіріліп жатыр. Сол секілді Рабиға сұлтан бегімнің сағанасы да бастапқы қалпындағыдай бой көтермек.

XVIII ғасырдың жиырмамыншы жылдары казак халқының басына зор апат душар келді. 1723 жылы мықты қаруланған жоңғар қосындары бытыранқы жатқан казак еліне кенеттен басып кіріп, бейбіт ауылдарға ойран салды. Атадан балаға аңыз болып ауысып, елдің есінен мәңгілік кетпестей орын алған «актабан шұбырынды, алқакөл сұлама» сол дәуірде болған еді. Қазақтардың көп рулары қасақы жаудан бас сауғалап, бет-бетімен босып кетті. Тарихшылардың есебі бойынша, елдің тең жартысына жуығы соғыс кезінде немесе тұтқында жүріп жоқ болды. Қазақтың табиғи өсуіне орасан залал келтірген оқиғаның бірі осы еді. Бұрын талай рет бетпе-бет кездесіп, сан шайқаста бірде женіп, бірде женіліп жүрген жоңғарлықтардың казак күтпеген сұсты қаруы олардың қолына зенбіректің берілуі еді. Көрші отырған күшті мемлекеттердің зұлым саясатының арқасында қалмақтар өздері өмірінде көрмеген қаруы – зенбіректі үйреніп алып, қазақтардың үрейін ұшырған болатын. Тәуке сынды барлық қазақты билейтін хандар дүниеден кетіп, үш жүзді дарынсыз хандар мен сұлтандар бөлшектеп әкеткені, сөйтіп жалпы қазақтық күштің әлсіреуі де жаулардың жедел женіске жетуіне септескен еді.

Жоңғар жаулаушылығы кезінде астана қала Түркістан 25 жыл бойында жаудың қарауында болды. Қазақ халқының XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы трагедиясы туралы қаншама жырлар, аңыз әңгімелер, тарихи өлеңдер туған. Түркістанның жау қолында қалып қоюы елдің жанына, әсіресе ауыр батқан. Халық ақындары шығарған дастандарда осы ахуал өте әсерлі жырланған. Сол замандағы халықтың бастан кешкен қасіретті халінің суреті «Қаратаудың басынан көш келеді» деген исі казак баласына мәлім тарихи өлеңнен көрінеді. Қаратау, Түркістан айналасына жиналып, бір орталыққа бағынған іргелі ел екенін сезіне бастаған халыққа астанадан айрылу зор қасірет болып саналған. Содан кейін-ақ шаһардың астана ретіндегі мәні азая бастағандай. Жоңғар алапатының ақыры қазақтардың Ресеймен одақтастық іздеуіне, патшалық қарауына өтуіне ұласқаны белгілі. Қалай болған

күнде де, Түркістан қазақ халқының байтақ астанасы сипатында 250-300 жылдай өмір сүріп тұрғаны ақиқат. Кейде «Бізде бұрын қалалар, белгілі бір орталық болмаған» деген сөздерді оңай айтып келгеніміз тарихты білмеудің немесе білгісі келмеудің салдары. Ұзақ та бай тарихымыз бар, бірақ сол тарихты түсініп білуіміз жоққа тән.

Ташкенттің Нұрмұхамед деген саудагері Уфаға барғанда, Түркістан туралы мынадай мағлұмат бергенін орыс зерттеушілері атап өтеді. Әлгі саудагер Түркістан Ташкенттен атпен жүргенде бір жарым күндік жерде екенін, Сыр бойында Аққорған, Сауран, Сунақата, Созак, Қарнак, Ихан, Отырар, Қарашық секілді қалалар болғанын, бірақ бұлардың көбі қалмақ шапқыншылығы кезінде қирағанын мәлімдеген. Қазақтар қорғасынды Түркістанға жақын Қаратауда, Суындық деген жерде қорытатын болыпты.

1800 жылы Поспелов пен Бурнашев Павел бірінші патшаның тапсырмасымен Ташкент уәлаятында болғанда, Түркістан жөнінде көп мағлұмат алып қайтыпты. Олардың айтуынша, Сырдарияның оң қанатындағы бұл өңір кең де келісті жазық. Түркістан төңірегіне қарай Қаратаудан көп өзен, бұлақ ағады. Ертеден әйгілі бұл қала көп соғыстардан сан рет қираған, соның белгісіндей болып шаһардың өң бойында үйінді топырақтар жатады. Бұл қала көп уақыт қазақтар қарауында болған, одан кейін Бұхар хандығына бағынған. 1799 жылы Ташкент иелігіне өткен. 1819 жылы Түркістанды Қоқан ханы Омар басып алады, содан 1864 жылға дейін қоқандар бодандығында болады. 1821 жылы қазақ шонжары Тентек төре Түркістанды қайтарып алуға әрекет етіп, 1200 қол жинап соғыс ашады. Бірақ күші басым Қоқан әскерлері бой бермейді.

Ресей әскерлерінің Түркістанды алу тарихы жеке тоқталуды керек етеді. Орынбор қарауындағы әскерден құралған үлкен жасақты бастап полковник Николай Александрович Веревкин Перовск қаласынан 1864 жылы 22 майда шығып, Түркістанға беттейді. Оның қол астында бес рота жаяу әскер, екі жүз атты казак-орыс, 10 зеңбірек, 5 мортир, екі ракеталық

станок болған. Патша қосынында 44 офицер және 1593 солдат бар еді. Отрядқа Сырдария өзенімен Перовскийден кеме де ілесе келген. Патша әскерінің алғашқы көздегені Созақты алу болған, бірақ Созақтағы гарнизон кетіп қалғанын естігеннен кейін, Түркістанға тура тартқан. Солдаттар Қоқан сарбаздарын ысыра отырып, 8 июньде Қарашыққа жетеді, ал арада бір күн өтпей-ақ бау-бакшалы, гүл жайнаған қаланың дәл түбіне келеді. Түркістан барлық жағынан да қалыңдығы үш метрлік қалың дуалмен қоршалған еді. Қаланы қорғаушы гарнизон 1500 адамнан құралыпты. Шаһарды қорғауға қарапайым халық өкілдері де қатысқан. Қоқандықтар патша әскерін оқ төгіп қарсы алады. Бірақ патша әскерінің зеңбірек оқтары қамалдың дуалдарын бұзып өтеді, қала ортасынан өрт шығады. Созақтан 120 сарбаз ертіп қаланы қорғауға көмекке келген Садық төре де басым күшке қарсы дәрмен жасай алмайды. Июньнің 11 күні қаланы қорғаушылар дуалдан асып, патша әскеріне үш рет шабуыл жасап, Веревкин қолын біраз шығынға ұшыратады. Садықтың бастауымен дұшпанға қарсы жасалған өжет әрекеттерді қолдаушы күш болмайды. Қаланың бегі Мырзадәулеттің қорқып, сонына 330 адам ертіп, қаладан сытылып кеткенін естіген шаһар тұрғындары ендігі қарсыласудың мағынасыз екенін түсініп, патша офицерлеріне бітім сұрап өкілдерін жібереді. Сонымен 1864 жылдың 12 маусым күні орыс әскерлері Түркістанды алды. Шаһарды жауға бергісі келмей, намыс жолында ақырына дейін қайсарлық көрсеткен ерлер есімін ардақтау парыз. Ұрыс кезінде Веревкин бұйрығымен атылған зеңбірек оқтарынан Қожа Ахмет Ясауи мавзолейі едәуір зақым шегеді. Арада бірнеше ай өткенде Ихан түбіндегі ұрыста патшалық әскерінен 57 солдат шығын болып 23-і ауыр жараланады. Патша әскеріне қарсы осы соғыстың да бел ортасында Садық сұлтан жүргені мәлім.

Нақтылы мәліметтер бойынша, Түркістанда 1864 жылы 22 су диірмені, 21 тері илейтін завод, 15 ұстахана, 5 зергерлік орны, 6 тігінхана, 18 наубайхана, 8 шаштараз болған. Ресей қарауына түскеннен кейін дамыған 1 сауданың саласы шарап

өндіру еді. Бұл істі жедел түрде қолға алғандар Н.М.Иванов, Пугасов дегендер. Мата саудасын алғашқыда татар байлары ағайынды Құсайыновтар жүргізеді, соңынан оларды Давыдов, Борухов, Машеев атты еврейлер ығыстырады, қалада мақта тазалайтын, май, сабын заводтары іске қосылады. Дәстүрлі бау-бақшалық, жеміс өсірушілік кәсібі дамыған.

Жазба зерттеулерде Түркістан елінің сол кездегі мәдени халі, оқу-ағарту істері жөнінде мағлұмат берілмеген. Біздің ғалымдарымыз революцияға дейінгі медреселер мен мектептер жайын білуге көңіл бөлмей келе жатқаны өкінішті. Ресми документтерден тек орыс тіліндегі оқу орындары туралы ғана азды-көпті дерек табуға болады. Түркістан медреселерінде тек осы өңірдің адамдары ғана емес, қазақ жерінің әрбір өлкесінен келіп оқып, білім алғандар аз болмағаны белгілі. Басқаларын айтпағанда, бір ғана Қарнак медресесінде ондаған қазақ зиялылары оқыған. Қазақтың аса көрнекті ақыны Шортанбайдан бастап, Молда Мұса, Шәді төре, Мәшһүр Жүсіп, Бердікожа (М.Әуезовтың ұлы атасы) тәрізді білікті адамдар тағылым алған медресенің тарихын зерттеуге әбден тұрарлық екеніне күмән жоқ. Жалпы араб әрпімен сауат ашып, кейіннен ғылым жолына берілген, кезінде халықтың рухани дамуына әсер еткен білімдарлар тарихы мен тағдырына көңіл бөлетін уақыт жеткендей. Халық тарихы тұтас зерттелгенде ғана объективтік шындыққа көз жетпек.

Біздің сөз еткеніміз Түркістан шаһарының тарихына қатысты ұзақ шежіренің бір қысымы ғана. Қаланың арғы замандарға тән келбетін зерттеу, оның Орта Азиядағы Бұхар, Ташкент секілді ең көне мекендердің бірі екенін орнықты сипаттау – тарихшылар мен археологтар алдында тұрған уәзипа.

ШЕРЛІ ШЕЖІРЕ

I

Әдебиет зерттеушілер түрік халықтарының, соның ішінде қазақтың, көне әдебиетінің тарихын бір жарым мың жыл бү-

рынғы Орхон жазулары кезеңінен бастап жүргені белгілі. Оқулықтар, хрестоматиялар осыған орай жасалып келеді. Бірақ өзге қоғамдық ғылымдардың, соның ішінде тарихшылардың қазақ тарихының бастауларын Түрік қағанаты дәуірімен байланыстырып сөйлеуге батылдық етпей жүргенін де білеміз. Ол түгіл XIV ғасырда орталығы Сыр бойындағы Сығанақ қаласы болған, негізін Орыс хан қалаған мемлекеттің бізге «ет жақын» екендігі де сөз жүзінде мойындалғанымен, «осы дұрыс» деп бірауыздан мәмілеге келгендік байқалмайды. Тіпті, көптен бері тарихи еңбектерде қалыптасқан, «қазақ» атымен XV ғасырдың орта шенінде орнаған мемлекетіміздің ірге бекіту санасын атап өтуде де түсініксіз салғырттық орын алған. Соңғы бірер жылда Қазақ мемлекеттігінің 540 жылдығын лайықты атап өту турасында жұртшылық пікірі тегеурінді түрде білдірілді. Өкінішке қарай, республикамыздың жетекші ұйымдарында бұл мәселеге пәлендей мән бергендік байқалмайды. Тұтас бір халық тағдыры шешілген осындай аса ірі кәделі оқиғаға тиісті ілтипат болмауын өз тарихымызды білмегендік, қадірлемегендік демей не дейміз? Мұны әлдекімдердің қасақана жасап отырған кедергісі деп айту да қиын. Біздіңше, мәселенің түбірі жалпы қазақ тарихын тануымыздың шалалығында, білуге деген ұмтылыстың аздығында.

Қазақ мемлекеттігі құрылғалы бірнеше ғасыр өтсе де, өткеніміз бен кеткенімізді саралап талдауға, ақиқат қорытынды жасауға мүмкіндік тумап келгені анық. Бейнелеп айтсақ, еліміз жүздеген жылдар бойында жаудың өтінде, желдің бетінде дегендей халде өмір кешіп, «өзіне-өзі келген» кезеңі бола қойған жоқ. Қазақ хандығы орнағаннан бастап тұстан андыздаған дұшпандар ес жиюға мұрша бермеген десек артық айтылғандық болмас. Халқымыз қайсарлық көрсетіп, сан түрлі жауларын жеңіп, тәуелсіздігімізді, кеністігімізді сақтап қалды. Ең тажал дұшпанның бірі жоңғар жаулаушылары болса, оны да қазақ халқы ұзақ күрестен кейін жерімізден қуып шықты. Қазақты қалмақ-жоңғардың қолымен жоқ қылмақ болған көрші империялардың зұлым ойлары іске

аспады. Абылай хан заманында жұртымыз тағы да еркіндік ауасын жұтуға, бейбіт тіршілік жасап, өсіп-өнуге мүмкіндік алды. Амал не, өзгелерді жаулап алуға дәнникен, зорлық-зомбылық, қиянат жасауға «еті өлген» Ресей империясының темір бұғауына амалсыз іліндік. Бұл оқиға, сылап-сипайтыны жок, қазақ қасіретінің басы болған еді. Сондықтан да соңғы 250 жылдағы тарихымыз еріктен айырылып, өзгенің қанжығасында кеткендіктің тарихы болды.

Халқымыз бодандыққа өз талабымен келді деген қисын шындықтан аулақ екенін енді-енді айта бастадық. Еліміздің қаһарман ұлдары азаттық үшін сан рет майдан ашты. Сырым, Есет, Жанқожа, Исатай сынды ерлер бастаған көтерілістің түпкі мәні отаршылдыққа қарсылық болатын. XIX ғасырдың орта тұсында Кенесары Қасымұлы жетекшілігімен жүргізілген ондаған жылдарға созылған қазақ халқының теңдік намыс үшін бас біріктірген қозғалысы мәңгілік мәнін жоймайтын, өшпеген рухымыздың көрінісі. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қуат берген де азат өмір үшін сөнбеген үміттің, мұқалмаған жігердің нышаны болатын. Осы көтерілістің басшылары Әбдіғар, Амангелділер әрекеті ежелгі ерлік туын қайта көтерген қаһарлы қимыл еді. Халықтың еріксіздік қамытын жұлып тастамақ болған ереуілдері мен бас көтерулеріне тағы да көп мысал келтіруге болады. Соның жарқын бір жалғасы – қазақ студенттерінің 1986 жылғы желтоқсандағы отаршылдық өктемдікке қарсы батыл бой көрсетуі.

Тарихи оқиғалар, дәуірлер, атакты қайраткерлер жөнінде кейінгі кезге дейін қайшылықты пікірлер, бағалар орын алып келуінің негізгі себептері айқын. Ол, ең алдымен, өз тарихымызды өз парасатымыз тұрғысынан зерттеп білуге мүмкіндіктің болмай келуі. Соңғы екі-үш ғасыр ішінде орыс және басқа еуропалық тілдерде жазылған еңбектердің көбі Қазақстанның тарихи құбылыстарын еуроцентристік дүниетаным тұрғысынан талдағаны кәміл. Қандай саяхатшы, шолушы, тарихшы, этнограф, шығыстанушы болса да зерттеулерін қазақ елінің байлығын, жерін неғұрлым толық иемдену мақсатын

көздей отырып жүргізген. Әрине, көбінесе миссионерлік, барлаушылық мүддені көздегендерден басқаша нәтиже күтудің өзі аңғалдық болар еді. Қазақстанның ақиқат тарихын жазуға бел байлағандар әлгіндей еңбектерді сын көзімен қарап пайдаланулары абзал.

Еуроцентристік концепция бойынша жазылған көптеген еңбектерде қалыптасқан қисындар қазақтың бірталай зиялы буынына жалған ұғымдар сіңіргенінің «жемісін» көріп келеміз. Бірыңғай орысша кітаптарды ғана оқып, қазақтың төл шежірелерін білуден махрұм қалған отандастарымыздың кейбіреулері ұлт тарихы мен тағдырын өзгенің көзқарасымен сипаттауға бейім. Қазақтың бесік жырын тындап көрмеген, шежіре оқымаған, жыр-дастандарды, халықтық әндер мен күйлерді естіп ләззат алмаған, қазақша басылымдардың бетін ашып қарамаған осындай білермендердің залалы аз болып жүрген жоқ. Өзге діндерге ауысып шоқынатындар да қазақтың төл мәдениетін «қазақ атынан» сынайтын да осындай шала қазақтар. «Еуропа әсері болмаса, Қазақстан дербес ел дәрежесіне көтеріле алмас еді», – дейтін зұлым, қиянат тұжырымды тарататындар да осындай «өзімізден шыққан» жат пиғылдылар. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде дербес дами алатынына күдік туғызатындар да, аты қазақ, заты бөлек жандар. Қасіреттің үлкені сол – ондайлар тұтас бір халықтың творчестволық қабілетін бағаламайды, еліміздің азаттық үшін жүргізген ұлы күрес тарихынан бейхабар. Қазақ халқы дүниежүзілік өркениетке зор үлес қосқанын, қазақ тілінің әлемдегі ең бай тілдердің бірі екенін, халқымыздың даналығымен жаралған эпостың өзі бес жүзден асатынын нигилистер білмейді және ең өкініштісі, білгісі де келмейді. Соған қарамастан, олар қазақ халқының болашағы жөнінде сәуегейлік жасайды, ұлт мәдениеті мен психологиясының табиғатына бойламайды. Олардың өткен мен келешекті сөз еткенде тілге тиек ететіні, өлшемі өздері біржақты түсініп қабылдаған жалған қалып үлгілер. Мұны еңбектерін орыс тілінде жазатын, қазақтың «көріпкелдері» болғысы келетін

Масанов пен Әміреқұловтар мақалаларынан аңғаруға болады. Қандай халық болса да мәдениетін өз топырағында, ең алдымен, өз дәстүрлері негізінде дамытатынын мойындамай, өзгелердің әсеріне ғана телміріп отыруға шақыратындар қауымға дені дұрыс бағдар бере алмайды. Сонғы жылдарда тез байыған іскерлердің бір тобы «Қазақстанская правда» газетінің бетінде қазақ жерін сатайық, ұлтымыздың атын атамайық деп үндеу тастауы – теріс түсініктің нәтижесі.

Бір жақсы жері, тарихымыздың көптеген көмескі тұстарын анықтауға ат салысып, татымды еңбектер беріп жүрген зерттеушілер жоқ емес. Бұл ретте тарихтанудың методологиялық мәселелерін қалыптастыруға өз үлесін қосқан академик М.Қозыбаевтың, Қазақстандағы ұлттық-азаттық күрестер туралы тың тұжырымдар жасаған Ж.Қасымбаевтың, «Алашорда» қозғалысы табиғатын жаңаша пайымдаған М.Қойгелдиев пен Нүрпейісовтің монографияларын, қазақ халқының отызыншы жылдардың бас кезінде жоқшылық пен ашаршылыққа ұшырау себебін терең тексерген Т.Омарбековтің еңбектерін игі бастамалар деп қараймыз. Қазақстанды кыпшақтану орталығына айналдыру мақсатын көздеп, осы тарапта көп жылдардан бері еңбектеніп келе жатқан Б.Көмековтің ізденістері де көңіл аударарлық. Тарихи дәуірлер сырын жаңаша көрсететін оқулықтардың жарық көруі де жақсы қадамдар. Бұл және басқа еңбектер қазақтанудың алдағы кезде жана сапаға шыға алатындығына сенім ұялатады.

Еуроцентризм зардаптарынан арылу өте күрделі уәзіпаға айналуы тиіс. Қазақстанда ертеде қалалар болмаған, отырықшылық дамымаған, сахара халқы бірыңғай көшпенділікпен айналысқан деп келетін ұғымдардың ықпалында жүргендер әлі де көп. Көне қазақ қалалары туралы Ә.Марғұланның, К.Ақышевтың, К.Байпақовтың, т.б. археологтардың тамаша еңбектері өз бағасын әлі де алып болған жоқ. Қазақстанның тарихи-этнографиялық музейлерінде ескі қалалар мен егіншілік, отырықшылық ошақтары жайында мағлұматтар мүлде жеткіліксіз жинақталған. Түрік халықтарының, соның ішінде қазақ

халқының жаһандық мәдениетке қосқан ғажайып жаңалығы болып табылатын ертедегі түрік алфавиті хақында жұртшылықтың түсінігі жоққа тән. Қаншама тарихи мағлұматтарды тасқа қашап жазған ескерткіштер дүние жүзінде түріктен басқаларда жоқ. Міне, осы қазына жөнінде жұртшылық ауыз толтырып айтарлықтай мағлұмат білмейді. Орхон жазулары жөнінде бірнеше құнды еңбектер жариялаған Ғ.Айдаровтың ғылыми ерлікке барабар ізденістеріне мән берген ғылыми орта бар деп те айта алмаймыз. Кезінде шығыстың екінші Аристотелі атанған, энциклопедияшы ғұлама, асқан философ жерлесіміз Әл-Фарабидің мұрасын бүгінгі қауымға үздіксіз насихаттап, талай кітап, мақала жазған профессор А.Машановтың фидайылық еңбегін ескерген басшы орындар болды ма екен? Қазақстанның археологиялық ғылымына өлшеусіз жаңалық әкелген, осы тақырыпта бірнеше монография жариялаған академик Ә.Марғұланның мұрасын да танып-білдік дей алмасак керек. Ол Орталық Қазақстанның бай заттық мәдениеті болғанын, бұл өлкеде ертеде мыс қорыту өнері дамығанын нақтылы мысалдарға сүйеніп тұжырымдады. Осындай еңбектердің насихатталуы аздықтан әлі күнге дейін көптеген авторлар Көне Сарыарқаны тек қана көшпенді малшылардың мекені деп білгірсуден жалығатын емес. Ал қазақ тарихынан бөліп алып қарауға болмайтын Алтын Орда туралы білетініміз де мардымсыз. Зерттеушілер Алтын Орда империясында 110 қала болғанын айтады, ал біз солардың ең болмаса біреуі туралы да татымды дерек білмейміз ғой.

Тарихымыздың тым атүсті сөз болып келгенінің тағы бір күрделі себебі өткен заман оқиғаларын тек қана тап тартысының тарихы деп қараушылықтан туған еді. Бүгін тарихты байлар мен кедейлердің тартысынан тұрады деп жасанды түрде қақ бөліп қараушылық көптеген біржақтылыққа жол ашты. Осындай көзқарастың, салдарынан үстем тап қатарынан шыққан небір ірі қайраткерлер мүлде атаусыз қалдырылды, ал ілуде бір сөз бола қалса, сыналуда тиісті болды.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамының мән-жағдайын

терең талдап жазған ойшыл ғалымдар еңбегі ондаған жылдар бойында жабық жатты. Әдебиетіміздің де аса дарынды суреткерлері байлар идеологиясын қостады деген сылтаумен қараланып, шығармалары жарыққа шықпады. Осы жүзжылдықтың бас шенінде халықтың тарихы, тағдыры, болашақ бағдары, әлеуметтік ахуалы, ұлттық мұраты жөнінде терең ойлы трактаттар, ешқашан мәнін жоймас көркем туындылар, оқулықтар, сөздіктер, тәржімалар жаратқан Ә.Бөкейханұлы, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабайұлы, Х.Досмұхамедұлы, Ж.Аймауытұлы секілді ақыл-ой корифейлерінің еңбегін ғасырдың ақырына дейін білмей, оқуға мүмкіндік таппай келуіміз орны толмас өкініш. Бұл және басқа қайраткерлердің еңбегінде халқымыздың асқақ арманын толғаған, ұлттық идеологияның бағдарламасы орнына жүретін өміршен пікірлер мол екенін қазақтың бірнеше буын зиялысы білмей өсті. Біз ұлттық даму ерекшеліктерін есепке ала отырып, педагогика, психология оқулықтарын жасауды енді қолға алып отырмыз. Ал мұндай оқулықтар ана тілімізде жиырмасыншы жылдарда-ақ туған екен. Профессор Ә.Ермекұлы жоғары математиканың төл оқулығын отызыншы жылдардың бас кезінде жазыпты. Бұл қатарда Х.Досмұхамедұлының медицина, С.Асфендияровтың, М.Тынышбаевтың қазақ тарихы саласындағы зерттеулерін айтуға болады. Осылар секілді кемел ойлы тұлғалардың мұрасы жасырулы қалдырылғаны өз алдына, бұл қайраткерлердің өзіне ғайбат айту да толастамай келген еді. Бұлардан кейінгі буын арасынан шыққан ойлы оқымыстылар да репрессияға ұшырап, өмірлері қиылып кетті. Осы жағдайларды ойлағанда, XX ғасыр қазақтың ұлттық даму мүмкіндігін тежеген, трагедияға толы ғасыр деуге лайық. Орта және жоғары оқу орындарында өтілген пәндердің жетекші бағдары ұлттықты жойып, тексіз, мәнгүрттенген мамандарды тәрбиелеуге бейімделген болатын.

Тарихтанудың тым кенжелеп қалуының тағы да бір себебін айту керек. Дүниеде бір-бірімен байланыссыз, өзара әсер, ықпал көрмей жасайтын ел жоқ. Бірақ Кенес дәуірінде

осы заңдылық бұзылды. Қазақтардың орыс әдебиеті мен мәдениетіне танысуына мол мүмкіндік туғызылғанымен, тарихы, тағдыры, тілі, діні жақын халықтармен рухани ауыс-түйісі мүлде азайды. Орта Азия республикаларының шекарасы «ресми» белгіленуі бұл елдердің бір-бірінен алшақтай түсуіне жол ашты. Әсіресе түрік халықтары ынтымағын өзара дәнекерлеп тұрған желілер үзілді. Нақтылап айтқанда, қазақ, өзбек, татар, түркмен, қырғыз әдебиеттерінің ортақ ескерткіштері бұлардың бәріне бірдей қымбат мұра деп қаралмай, әр халықтың «төл» қазынасы ретінде сипатталатын болды. Айталық, «Дәде Қорқыт кітабында» күллі түрік халықтары арасына таралған эпикалық сарындардың неғұрлым мол жинақталғаны сөз де болған жоқ. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Махмұд Қашғаридың «Түрік сөздігі» сынды туындыларының әлемдік мәні ашылмады. Ал түрік елдері поэзиясында софылық сарынды негіздеп енгізген Ахмет Ясауидің «Даналық кітабы» ауызға алынбады. Ғасырлар бойында ортаазиялық түрік тілінде аса мол рухани мұра жасалғаны мәлім. Ал сол мұраны біз күні бүгінге дейін менгеріп болғанымыз жоқ. Стамбул, Ташкент, Қазан, Баку кітапханаларында бетін ашып қарағандар сирек. Өйткені мектептер мен жоғары оқу орындарында араб, парсы, түрік тілдері де, тарихы да өтілмейтін еді. Шығыс тарихы мен мәдениетіне жетік ескі зиялылар түгелге жуық жойылды. Сөйтіп, тарихынан бейхабар бірнеше буын пайда болды. Біз ата-бабаларымыздың қалдырып кеткен ғылыми, мәдени мұрасына иелік ете алмай келдік. Сонау X ғасырларда Орта Азия мәдениеті мен ғылымы Батыс Еуропадан көш ілгері болғаны түсімізге де кірген жоқ. Математиканың атасы Хорезми, философияның теңдесі жоқ білгірі Фараби, медицинаның әлем таныған данасы Әбу Әли ибн Сина, энциклопедияшы ғалым Бируни – өзіміздің отандасымыз, Тұран түлектері екенін кейінірек есіттік. Түрік халықтары адамзат өркениетіне мәңгілік мәнін жоймас сыбаға қосқанын күні бүгінге дейін біліп, лайықты насихаттап та жүрміз дей алмасак керек.

Белгілі шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлиев «Қазақ даласының жұлдыздары» (1995) деген кітабында осы кезге дейін аты жеткілікті мәлім болмай келген елуден артық ертедегі ғұламалардың өмірбаяны мен еңбектеріне сипаттама берді. Ол осы мағлұматтардың көбін өзіміздің Орта Азия қалаларындағы шығыс қолжазбалары мен қиссалары арасынан тапқан. Бұл біздің өз топырағымызда орын тепкен ғылым, пән тарихын білуден де орасан кешеуілдеп келгенімізді дәлелдейді. Шығыстанушы мамандар даярлауға соңғы жылдарда көңіл бөлінуі өз жемісін бере бастады. Соның бір мысалы дарынды зерттеуші Ә.Дербісәлиевтің татымды кітабы. Түрік халықтары мың жылдан артық пайдаланып келген араб әліпбиінен көз жазып қалғанымыздың өзі қаншалық өкінішке душар еткені осы кітапта таныстырылған ғалымдарды жаңа ғана біліп отырғанымыздан да көрінсе керек. Мұндай мысалдарды ондап, жүздеп келтіруге болады.

Кеңестік дәуірде исламды мансұқтау терең ойластырылған саясат екеніне жұртшылық әлі де толық көз жеткізіп болды дей алмаймыз. Халықты діннен айыру барша мұсылман жамағатшылығына жасалған зор қиянат десе де болады. Қоғамда азу-тозу, имансыздық бел алуы да тікелей осындай «дінсіздікті» марапаттаушылыққа байланысты. Мұның түпкі мақсаты дүние жүзінің өркениетіне исламның тигізген тәсірін мансұқтау ниеті еді. Дінге қатысты жүздеген, мындаған еңбектер ескерусіз қалды, оларды наландық, артта қалғандық куәліктері деп бірыңғай қаралау орын алды.

Өз еліміздің тарихын білмеудің, өткеннің жақсы үлгілерінен мүлде қол үзудің, тәуелсіздік мұратымен жалындамаудың, намыс пен ерлікке қабілет азаюының мысалдары біз жоғарыда атап өткендерден анағұрлым көп. Орыс халқының ұлы ойшылдарының бірі Н.Добролюбов өзінің бір еңбегінде қандай халықтың да мінезі дүниетанымында күрделі өзгерістер туғызу үшін екі-ақ буынның өмірі жеткілікті деген екен. Ал еріксіздік өмір кешкелі ондаған буын өмірге келіп-кеткенін ескерсек, бүгінгі жасаған мінезіміздің түп-тамыры, айкындала

гүседі. Ал қандай да халық болмасын жоғалған сенімі мен әзіне тән қасиетін қалпына келтіру үшін тарихты білу шарт.

II

Түрлі жағдайсыздықтың салдарынан қазақ халқының үштен бірі басқа елдерге шашырап кеткені тарихымыздың шерлі сыры болып табылады. Олардың көбі Қытайда, Ресейде, Өзбекстанда, Монғолияда, Түркияда және басқа мемлекеттерде өмір кешіп келеді. Қандастарымыздың қилы-қилы тағдыры туралы соңғы жылдарда ғана там-тұмдап біле бастадық. Тіпті, ата қонысында қалған қазақтың да өмір кезеңдері, тартқан тауқыметі жайында білетініміз толық емес. Көп мәселенің шындығы жартыкеш қана айтылған, саясатқа бейімделіп жазылған. Бүгінгі таңда басы құралып болмаған халықтың жай-күйін түгендеп айтып шығу кімге де болса қиын. Бейнелеп айтсақ, қазақ көші қазірге дейін аяқталып бітпеген, ол әлі де жалғаса бермек.

Қазақтың өз ата қонысынан әуел баста кетуге мәжбүр болуының жай-жапсары бірсыпыра еңбектерде сөз болған. Олардың қатарында сонау отызыншы жылдарда репрессия құрбаны болған, аса дарынды қазақ ғалымы әрі публицист Телжан Шонанұлының қайта басылған «Жер тағдыры – ел тағдыры» (1995), көрнекті журналшы, әдебиетші С.Әсіптің «Қазақ қасіреті» (1994), тарихшы, қоғам қайраткері Зардыхан Қинаятұлының «Жылаған жылдар шежіресі» (1995) сынды танымдық мәні зор кітаптарын және кейінгі кезде «Түркістан», «Қазақ елі» газеттерінің бетінде жарияланып жүрген кейбір мақалаларды көрсетуге болады.

Туған жерден кету, белгісіз алысқа беттеу қашан да ауыр ахуалдың себебінен болмақ. Міне, осы халдерді білу тарихшы мамандар үшін ғана емес, әрбір отаншыл азаматқа да керек. Біз кейде: «Халқымыздың ынтымағы аз, бірлігі әлсіз, бауырмалдығы кем, сондықтан өзге халық өкілдері біздің ұлттық ерекшелігімізді, тілімізді дәстүрімізді құрметтемейді. Қазақстанда ондаған жылдар тұрып, он ауыз сөзді

үйренбегендер бар», – деп нала боламыз. Ал, осындай күйге қалайша душар болғанымызға талдау жасай бермейміз. Шындығына келгенде, қазақтың торғайдай тозып кетуі, қырғын, зорлық нәубетке бір емес, сансыз рет ұшырағаны халқымыздың ежелгі ерлік, өрлік, намыстылық қасиетін ұмыттырып, өзін-өзі қадірлей білмейтін жағдайға әкелгенін ескермейміз. Қандай кеселдің де түп себебін білмей дәрігерлер түзу ем жасай алмайды. Сондай-ақ халқымыз көркейсін, өркен жайсын, өзгелермен терезесі тең болсын деп тілейтін әрбір зиялы зұлымдықтарды әшкерелеп, мазлұмдардың кеудесін тік көтеруіне септесуі ләзім.

Көбіміз осы күнге дейін еркіндікті жоғалту, шұрайлы жерден айрылу, амалсыздан түрлі тарапқа босып кету тарихын шала білеміз, тақсыреттің түп тереңі дәл осы мәселеге байланысты екенінен бейхабармыз. Олай болса, жер тағдыры – ел тағдыры деген нәрсе тарихымызды танудың, содан тиісті қорытынды шығарудың маңызды шарты болмақ. Қазақ халін сөз еткенде көбінесе шаттық емес, мұн, өкініш басымырақ сарын болып келетіні де объективтік ақиқаттың елесі деуге болады. Қазақ жағдайын бір адамдай білген ақын, ойшыл Абайдың шығармаларында ел тарихының данқты кезеңдері туралы кем айтылып, оның есесіне қоғам, адам бойындағы міндер тізіліп берілетіні де кездейсоқ емес. Абай өз халқын сүймеді, қастерлемеді деуге бір де бір адамның аузы бармас. Өр, асқақ эпопеялар халықтың елдік мұраты өрлеп немесе соған деген ансар сезіліп тұрған заманда туса керек. Ал Абай өмір кешкен кезең қазақтың ұлттық мұраты тозып, асыл армандары ұмытылып, байырғы болмысынан айрылып, отаршыл империяның құлақ кесті құлы болған кезең еді. Ақынды қоршаған ортада тәуелсіздік, азаттық, егемендік сынды ойлардың нышаны да қалмаған еді. Ақынның бірте-бірте ұсақталып, азып бара жатқан елінің мінін айтып, ізгілікке шақырудан басқа шарасы жоқ болатын. Жалпы соңғы ғасырларда қазақтың қазақ туралы көркейтіп, көтеріп айтқан сөздерінің ілуде бір ұшырауы да өзгелерге бағыныштылықтың

қалыптасып кеткендігінен, халықтың өзіне деген сенімінің жоғалуынан деп қарауға болады. Қазақ күншіл де, міншіл де, ырызшыл да, жасық та халық емес. Оның табиғатында кеңдік те, ерлік те, намыстылық та, парасаттылық та жеткілікті. Әкінішке қарай, біздің халқымыз мойнына бодандық қамыты түскеннен бері, сол қасиеттерін жоғалта бастаған, анығырақ айтқанда, билеуші мемлекет сансыз айла, зорлық қолданып, бір замандағы ер халықты ез халыққа айналдыруды көздеген.

Қазақ тәуелсіздігін мойындағысы келмейтіндер екінің бірінде-ақ: «Республикада жергілікті халықтың үлесі басым емес, сондықтан қазақтар ондаған ұлттар мен ұлыстардың бірі ғана», – деп өктемдейді, қайдағы аты, заты белгісіз «азаматтық қоғам» дегенді аңсайды, ұлттық-демократиялық мемлекет деген терминге жолағысы келмейді. Қазақтың өз елінде үні айқын естілмеуіне жалғыз «себеп» саны аздығы екен. «Көп жасағаннан көрген тамашамыз» дегендей-ақ сексен жыл бойында өстік, өркендедік, кемелдендік дегендегі жеткен жеріміз осы болыпты. Өткен ғасырдың ақырындағы халық, санағының қорытындысында Қазақстанда қазақтардың үлесі сексен пайыздан артық болып, үстіміздегі ғасырдың алпысыншы жылдарында отыз процентке төмендеп кеткеніне кім кінәлі дегенді империялық өктемдік жүргізіп келгендер ойлап жатпайды. Олардың үкімі: «Азсындар, сондықтан әлдерінді біліндер, ұлттық мемлекет орнатамыз дегенді естен шығарыңдар» дегенге саяды. Ал «азаматтық қоғам» орнатамыз деушілік қазақтың ұлттық дербестігін жойып, бірыңғай орыс тілінде сөйлейтін құрылымды көздеушілік екені айқын.

Шовинистер мен космополиттік қоғамды көксеушілер үкімет басшыларына доқ көрсетуге де әбден шеберленіп алған. Олар орыс тіліне мемлекеттік тіл статусы берілмесе, дүние бүлінеді деп шу шығарумен келеді. Ал, қазақ тілінің мемлекеттік тіл болғанынан орыс тілінің мұрты кетілмегені, Қазақстанда қоғамдық, ресми орындарда орыс тілі үстем екені екінің біріне белгілі. «Орыс тілі қысым көрді», – деп бір де бір қарапайым орыс адамы дау көтерген емес. Өйткені бұл тіл

ондаған жылдар бойында аяғын қалай алшаң басып келсе, қазір де сондай. Шатақ іздейтіндер ат төбеліндей ғана шовинистік топ. Көп тиражбен тарайтын «Караван» секілді газеттер: «Орыс тілділердің құқына нұқсан келгендіктен, Қазақстанға апат төніп тұр», – деп сұңқылдаудан жалықпайды. Дүниеде жоқ «орыс тілділер» проблемасы дегенді ойлап, тапқандар да – қазақ еркіндігінің дұшпандары. Олар, тіпті, өзбек, татар, башқұрт, қырғыз, ұйғыр, азербайжан сынды түрік халықтарын да «орыс тілділер» қатарына оп-оңай қоса салады, бұл халықтардың бай тарихы, жетілген тілдері, жер жүзіне мәлім әдебиеті бар екеніне көз жұмып қарайды. Ақырында, бұл байбаламшылдар дегеніне жеткендей болды. Осылардың көңілінен шығамыз деп соңғы конституциямызда «қазақ халқы» деген тіркесті де жазбайтын болдық. Дәл осы мәселе жөнінде қазақ халқының аңсары мен арманы ескерілген жоқ. Мұның түбінде қандай халге апаратынын уақыт көрсетер. Біз қазақ халқы өз жерінде неге азшылыққа айналды, бұл қандай объективтік себептерге байланысты болғанына ғана қысқаша тоқталып өтуді жөн көреміз.

Тарихтың қасіретті беттерін парактау өткенді тағы да бір қайталау емес. Мұндай шолу жұртшылықтың ойын ширату, жаңа қорытындылар жасау, қателіктерден сабақ алу, бүгінгі және келешек қауымды биік мұраттарға бағдарлау үшін де керек. Ең алдымен қазақтардың ата қонысынан жан-жаққа ыдырау тарихы әуел бастан сырттан келген зорлықшыл күштерді әрекетінен туғанын айтуымыз жөн. Зерттеушілер қазақ елінің түрлі тарапқа босуын бірнеше кезеңге бөліп қарайды. Соның алғашқысы – XVIII ғасырдың бірінші жарты-сында жоңғарлардың басқыншылық соғыстарының зардабынан туғаны мәлім. Бұл жөнінде аз жазылып жүр деу қиын. Бірақ қазақ жән жоңғар хандықтарының арасындағы қарым-қатынастар, қайшылықтар, күрестер жайын егжей-тегжейлі баяндаған те зерттеулер болмай келуі проблеманың әлі де болса біржа тылау талданып келе жатқанын көрсетеді. Бұл тақырып қалам тартқан орыс ғалымдары еңбегінде көптеген нақты

деректер, қызғылықты ойлар кездескенімен, оның көбі, түптеп келгенде, Ресей империясының мүддесін көздеу тұрғысынан жазылған. Бұл мәселеге ұзақ кідірмей-ақ, бір нәрсеге көңіл аударсақ та, ақиқаттың астары аңғарыла түседі. Қазақ пен жоңғар арасындағы соғыстарда ойрат озбырларының алғашқы кезде басым түсуі оларда зеңбіректердің болуынан екені айтылып жүр. Ал осы зеңбірек көшпелі жоңғарларға қайдан келген деген сұрауға қымсынғандай, күмілжіп қана жауап айтамыз. Орыс армиясының офицері, инженер Ренат бір соғыста қалмақтардың қолына түсіп, барған еліне зеңбірек құюды үйретіпті-міс деген ертегіге ұқсас әңгімеге сенгендей сынай көрсетіп келдік. Шынында, Ренат және оның қасындағы әскери мамандар жоңғар қолына тұтқын болып түсті ме, әлде оларға астыртын келісім бойынша әдейі жіберілді ме – ол жағын анықтай түсу қажет. Ресей патшасының қазақтан гөрі көп ретте жоңғар тайшыларымен одақтас, тілектес, мүдделес болғанын еске түсірсек, қазақ еліне деген терең, ойластырылған қастандықтың, сыры ашыла түседі. Әрине, тарих дөңгелегі кері айналмайды, шындықты білу біреулерді айыптау үшін емес, тарихи құбылыстарды адал түсіндіру үшін керек. Қалай болғанда да, қазақтың іргесі сөгіліп, көрші елдерге үркіп көшуінің алғашқы түрткісі жоңғар шабуылының зардабы екені кәміл. Бұл жөнінде тарихшылар И.Қабышұлы мен З.Кинаятұлының еңбектерінде анық деректер келтірілген.

Қазірге дейін Өзбекстан мен Тәжікстанның кейбір уәлаяттарында сонау «ақтабан шұбырынды» заманында жер ауған қазақтардың үрім-бұтағын кездестіруге болады. Ресей жеріне асып кеткендердің де бір бөлегі өзінің ата қонысынан сол сұрапыл кезеңде бас сауғалағандар екені арнаулы зерттеуге тұрарлық. «Қаратаудың басынан көш келеді» деп басталатын қайғылы жырдың атадан балаға ауысып, замандар бойында ұмыт болмай келе жатқаны да еттен өтіп сүйекке жеткен зәбірдің жаңғырығы.

Жоңғар шабуылы өзінің зіл салмағы қалмақ қастандығынан анағұрлым асып түсетін кіріптарлыққа жол ашты. 1731

жылы Кіші жүз ханы Әбілхайыр Ресей патшалығына өз еркімен бодан болды. Осы мезгілден бастап Қазақстан жерінің түрлі тәсілімен тартып алыну тарихы басталады. Қазақ әдебиетінде жерден айырылудың өксікті шерлері өшпес із қалдырған. Еділ, Жайықтың көз кимайтын көрікті, шаруаға қолайлы жерлерінен айрылу тақырыбының өзі көптеген өлең, толғауларда желі болып тартылған. Халықтың шын аңсары мен мұны осындай шығармалардан айрықша байқалады. Сарыарканың құнарлы топырақты жерлерінің талауға түсуі, ол өңірлерді ежелден қоныс еткен елдердің сүттей ұйыған қалыпты тіршілік жүйесінің бұзылуы күйініш, өкініш өлеңдерде өрнектелген. Қазақ жерінің шетіне жағалай әскери қамалдар салу, оның айналасындағы өңірді әп дегеннен иемденіп алу, бұдан кейін сахарға шұбырынды «қара шекпендерді көшіріп, оларға ең шұрайлы жерлерді бөліп беру, бұдан қалғанын патша ағзамның меншігіндегі үлес деп маңайына жан жолатпау, қазақ қоныстарын зорлықпен бұзып, елді қуып, тықсыртып тастау, соры қайнаған жергілікті тұрғындардың өз жерін өзіне «жалға» беру, «егіндік жерлерімізді малдарын таптады» деген сылтаумен қазақтарға қасақана айып төлету секілді зорлықтардың ұзын тізбегі Телжан Шонанұлының «Жер тағдыры – ел тағдыры» деген еңбегінде дәлелді, нақтылы зерттелген.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің мән-жайын баяндаған еңбектер аз емес. Осы зерттеулерде халықтың патшалыққа деген тегеурінді қарсылығы мен қарулы күреске шығуының себептері мен салдары көрсетілумен қатар, жазалаушы әскерлердің кісәпір жауыздығынан бас сауғалап, қазақ елінің бір бөлегі шет елдерге көшіп кеткендіктері туралы да айтылады. Бұған Т.Рысқұловтың, А.Асфендияровтың бұдан ондаған жыл бұрын жазылған кітаптарын мысалға алуға болады. Жетісу жеріндегі Албан көтерілісінің құжаттарын терең тексеріп жазған Т.Жұртбайұлы мен С.Тәнекеевтің зерттеулері тарихи құбылыстардың жаңа қырларын анықтауға көмектеседі. Бұл еңбектерде патшалық әкімдерінің қазақ елін

қырып-жойып, оның жерін түгелдей иемденіп алуға бекінгені, тұтас бір елге деген геноцидтік саясаты әшкереленген.

Патшалық Ресей тарапынан қазақтың шұрайлы жерлерін тартып алу кездейсоқ құбылыс емес, ол орыс империясының терең ойластырылған мақсаты болатын. Бірінші Петр патша келешектегі жаулаушылықтың түпкілікті міндетін өсиет етіп қалдырған ғой. Ол: «Еділдің шығыс жағында қайсақ елінің кең байтақ жері жатыр. Осы өңірді Ресейдің иелігіне алу үшін ешқандай шығыннан қашпау керек. Соның барлық шарасын пәрменді жүзеге асыру шарт», – десе, Екінші Екатерина ойлары одан да асып түседі. Ол: «Қырғыз-қайсақтардың жерін асықпай, бірте-бірте тереңдеп ене түсу тәсілі арқылы басып алуымыз керек. Оларды бір-біріне айдап салып, хандары мен сұлтандарын барынша әлсіретіп, қарсыласуға шамасы келмейтіндей жағдайға жеткізіп жерін иеленуіміз керек. Ал шыққан шығын түгел бұратаналардың есебінен алынуға тиіс», – деген (Егемен Қазақстан, 1996 жыл, 21 қаңтар). Мұндай нұсқаулар мен отаршылдықтың ережелерін жинаса, әлденеше том болар еді. Қазіргі Қазақстанның барлық өңірінде қоныс тепкен орыс елді мекендері дәл осындай саясаттың айқын көрінісі екені әркімге аян. Осыншама бұлтартпайтын құжаттарға қарамастан, кейбір шовинистер: «Қазақстанның солтүстігі мен шығыс бөлігі – Ресейдің ежелгі жері», – деп арсыздыққа салынатынын көріп жүрміз. Ұят жоқ жерде әділдік деген ұғымға орын қалмайтынын осы мысалдың өзінен-ақ көруге болады.

Қазақ халқының еріктен, тендіктен, шұрайлы жерден айрылу, тәуелділікке түсу тарихын түгендеп айтуға томдар жазылуы керек. Бұл тақырыпта қазақ зиялыларының әр кезде жарияланған зерттеулері талданып қорытынды шығарылуы тиіс. Ал Қазақстан жөнінде Ресейдің түпкі саясатын баяндайтын, орыс авторларының қаламынан туған еңбектер ешбір қоспасыз шындықты қаз-қалпында елестетеді. Бұлардың көбі әлі күнге дейін архив мүлкі болып, көпшілікке мәлімденбей келеді. Ресейдің арнаулы мекемелерінде құпия

үрінде сақталған отаршылдық құжаттарының басым көпшілігі жария болған жоқ. Ал, кітап болып басылған кекелеген зерттеулер патшалықтың қазақ халқына келтірген қиянаты қаншалық көп болғанын көрсетеді.

Осындай еңбектердің бірі филология ғылымдарының докторы Ф.Оразайдың құрастыруымен шыққан «Царская колонизация в Казахстане» (Алматы, «Рауан», 1995) деген жинақ. Ең алдымен көзге шалынатыны – Ресей билеушілерінің өзге халықтардың жерін басып алуға құнықкандығы, жаулаушылықты, зорлықты әдеттегі кәсіпке айналдырғандығы. Патшалық әкімдері мен мамандары қаншалық сыпайылап, тігісін жатқызып жазғанымен, дағдыға айналған тойымсыздығы, басқаларға жасаған озбырлығы үшін зәредей де қымсынбайтыны көрінбей қалмайды. Қазақтың іске татиды деген жерлерін шетінен шімірікпей тартып алғанын олар: «Қырғыздар қонысынан ығысуға тиісті болды» деп баяндауға шеберленген. Анық зорлық, күш көрсету болмаса шақырусыз келгендерге ел өзінің тіршілік етіп отырған мекенін еркімен бере қоя ма? Бірақ мылтықпен, зеңбірекпен қаруланған, кісі өлтіру «өнеріне» ғасырлар бойында дәнйккен патшалық әскеріне жергілікті қарусыз халық қандай қауқар көрсетсін? Қазақтан тартып алынған жерлердің бәрі де жазықсыз жандардың көз жасымен, қанымен суарылған. Патшалық әкімдері мен әскерінен, әсіресе қанқұйлы қазақтардан зәбір көрмеген қазақ ауылы жоқ деп айтуға болады. Соның кейбір мысалын орыс авторларының жазбаларынан келтірейік.

А.Иванов «Русская колонизация в Туркестанском крае» деген зерттеулерінде генерал-губернатор қазақтардың жайылымдық жерлерінің төрттен бір бөлегін егістікке айналдыру қажет деп пәрмен бергенін баяндайды (Аталған кітап, 15-б.). Ал тағы бір автор – Е.Шмурло «Русские киргизы в долине Верхней Бухтармы» атты мақаласында орыс Географиялық қоғамының материалдарына сүйене отырып, Шығыс Қазақстандағы сулы, нулы жерлердің орыс қазақтары мен жер ауып келгендерге қашан, қалай тартып әперілгенін айтқан. Бұл

өңірге ресейліктер XIX ғасырдың алпысыншы жылдарында аяқ басыпты (Сонда, 22-б.). Келе салысымен олар қазақтарды ата қонысынан қуып, қарсылық көрсеткендерді жазалаған. Кеткісі келмеген ауылдарды өртеген, тіпті, жайылымдарға да өрт салған, переселендерді қалауына қарай таңдаған жеріне орналастырған. Патша үкіметінің түпкі мақсаты бұл өлкені түгелдей орыстандыру болған. Қазақтарды орыстардан артылған жерлерге шет пұшпақтап қалдырған. Губернатор Полтарацкий: «Қазақтарды отырықшыландырамын деп ойлаудың өзі патша ағзамның меншігіндегі жерлерге қол сұғу болады», – деп ашық жазған (Аталған кітап, 51-б.). Осындай озбырлықтың салдарынан қазақтар ұзын аққан Бұқтырма өзені алқабының орыс қазақтарынан артылған тілдей жіңішке жерлеріне ғана иелік ете алған (Көрсетілген кітап, 76-б.).

Ешбір өтемақы төлемей, қазақтардың үйлерін бұзу, жайылымдықты өртеу тыюсыз жүргізілген. Қыстауларын қорғағысы келгендер жаза көрген, қамауға алынған, ақшалай, заттай «айып» төлеп қана құтылған. Өз жері үшін күрескеніне бола таяқ жеп, зәбір көру аздық еткендей, «айып» төлеуге мәжбүр болған жергілікті халықтың қаншалық мүшкіл хал кешкенін түсіну қиын емес. Астамшылықтың тағы бір түрі басқыншылар қарауына түскен жерді қазақтарға жалға беріп, қанап отыратындығынан көрінетін еді. Отаршылардың обал, сауап, ұят-аятты жиып қойғандығы соншалық, қазақты өз жерінде кіріптар ретінде ұстаған.

Жерді жаулап алу, жергілікті халықтың тіршілік негіздерін жою, дәстүрін бұзу тамырын тереңге жіберген зұлым саясатпен астасып жатқан еді. Ол – мұсылман дінін әлсірету, православиялық христиандықты күшейту, лажы болса, бағынған халықтарды шоқындыру саясаты. Бұл жөнінде биік дәрежелі Синодтың нұсқауы анық еді. Онда былай делінген: «Қазақтарды отырықшыландырғанда қазақ бөлек ауыл болмасын, орыспен қоңсы болсын. Орысқа қазақты қоңсы қондырғанда қазақтан орыс саны басым болсын. Орыс саны әр ауылда кем дегенде екі есе артық болсын. Сол кезде

жиын, сходта қандай мәселе қаралса да, орыс даусы басым болады. Сонда православие исі сіңіп, қазақ тез шоқынады» (Үзінді цитата Т.Шонанұлының «Жер тағдыры – ел тағдыры» деген кітабынан алынды, 158-бет).

Шоқындыру саясатының терең ойластырылып жүргізілгеніне қарамастан, істің нәтижесі патшалық әкімдері ойлағандай болмаған. Қазақстанның Ресеймен шекаралас жерлерінде түрлі жағдайсыздыққа душар болып, жер ауып барған жекелеген қазақтар ғана миссионерлер қармағына ілінген. Жалпы, бұл тақырып – арнаулы зерттеуді керек ететін, ашылмаған астары мол тақырып. Біздің білуімізше, қазақтардың шоқынғандары көбірек бір жері қазіргі Алтай республикасына қарасты Усть-Кан өңірі. Осында бұдан бір ғасыр бұрын амалсыз шоқынған қазақтардың үрім-бұтағы тұрады. Бір тәуір жері бұлардың шоқынды деген аты болмаса, былайғы тіршілігінде байырғы қазақ салттарын ұстанады. Тек аты-жөндері ғана орысшаланған, христиан құдайына мінәжат ету мәресімін бертінге дейін атқарып келген. Фамилиялары орысша болғанымен, кісі аттарында қазақша, орысша есімдері қатарласып айтыла береді. Шоқынған қазақтар ішінен фашистік Германияға қарсы соғыс кезінде Кенес Одағының батырлары да шыққан. Солардың бірі – Юрий Угрюмов есімді қазақ екенін естіген едік.

Ресей патшалығы қазақтарды шоқындырудың сәтті болмағанын сезіп, басқа саясат ұстанғаны белгілі. Жанадан ашылған мектептерде еуроцентристік ұғымдарды қалыптастыратын бағдарламалар жасаған. Бұл тәсіл отаршылардың ұзақ мерзімге көзделген стратегиялық нысанасы болып қалыптасқан. Мұндай мектептерде тәлім алғандардың дені патшалық саясатының жүргізушілері болып шыққаны белгілі.

«Царская колонизация» деген кітапта өзінің ежелгі жерінде отырған қазақтардың Ресей мен Қытай арасындағы шартқа (1864) байланысты қысқартылып, осы екі мемлекеттің боданы болудың тарихы туралы да нақтылы деректер келтірілген. Күштілердің темір күрсауына түскен қазақ

ауылдары екі елдің күзырында қалып, бір-бірімен байланысы үзілген. Сүйтіп ежелден Алтай тауларын мекен еткен қазақ халқы қытайлық, ресейлік, тағы бір бөлегі кейіннен монғолдық болып кете барған. Бұл хал көрнекті жазушы Қ.Жұмаділовтің «Тағдыр» романында, тарихшы З.Қинаятұлының «Жылаған жылдар шежіресі» сынды зерттеулерінде дәлелді, дәйекті сипатталған.

Қазақтың тіршілік қамын ойлап, туған жерден тағы да жөнкіле ауған кезі – отызыншы жылдардың бас кезіндегі ашаршылық кезеңі. Бұл тұста Голощекин және оның жандайшаптарының кесірлі саясаты салдарынан халықтың жартысына жуығы аштан қырылғаны – қасіретті шындық. Қазақ халқына әдейі жасалған жауыздықтың тұтас бір елдің қатарын қаусатып кеткені туралы бір сыпыра нақтылы дерек «Нәубет» («Жалын» баспасы, 1990) атты жинақта келтірілген. Мұнда көрсетілген жағдайлар отызыншы жылдардың басындағы қазақ трагедиясының бір қысымы ғана. Өкінішке қарай, халық басына түскен осыншама шексіз қиянатты елдің есіне түсіретін әлі де бір ескерткіш орнатылмай келеді. Мұның бір себебі – қазіргі қазақ жұртшылығының, әсіресе оның орысша оқыған тобының ана тілі басылымдарындағы сан түрлі мағлұматтардан хабарсыз екендігіне байланысты болса керек. Ең басты қырсық – ұлт тағдырына жанашырлықтың аздығы. Кейбір зиялы аталатын адамдарымыз өз халқының тарихын білмеу қорлық екенін сезбейді. Бұл да ондаған жылдар бойындағы бірыңғай миссионерлік тәрбиенің салдары демеске болмайды.

Бірақ бүкіл бір халықты оның естелік-жадынан мүлде мақұрым қалдыру мүмкін емес. Кейінгі жылдарда өткендегі батырлар, ақындар, шешендер, билер есімін ардақтау жөнінде жүргізіліп жатқан шаралар ел рухының мүлде өшіп кетпегенінің белгісіндей. Ашаршылық жылдарында Орта Азия республикалары мен Ресейге қаңғырып кеткендердің саны мен дерегін әлі ешкім анықтай алған жоқ. Қазірге дейін қазақ газеттерінде осыдан алпыс жыл бұрынғы аштық кезінде бір-

бірінен адасып қалғандардың жақын адамдарына іздеу салғанының хабары жарияланып келеді. Соңғы Ауғанстан, Қытай, Иран өтіп кеткендердің дерегі там-тұмдап кейінгі жылдарда ғана айтыла бастады. Ал 1917, 1921 жылдардағы аштық жөнінде тіпті сөз де болып көрген емес.

Осы келтірілген қысқа тізбек деректен-ақ қазақтың кен даласының өз перзенттеріне «өгей» болып келгендігінің жалпы сарыны сезілсе керек. Халықтың толыққанды тарихын жазу үшін, көзден таса болып қалған алуан құжаттар мен мағлұматтарды қайта парақтап, мәселенің ақиқатын талдау қажет. Онсыз жерде біздің тарихты таныдық дегеніміз жалған болып шыға береді.

III

Әлем халықтарының арғы-бергі тарихына жорғадай есіле жөнелетін ғалымдарымыз арнайы зерттемей келген тақырыптардың бірі қазақ халқының, ең шұрайлы, сулы, нұды жерінен қалай айрылып қалғандық мәселесі екен. Әрине, бұл проблема мүлде қозғаусыз жатқан еді демейміз. Сонау патша заманының өзінде-ақ халыққа жаны ашитын зиялы азаматтарымыз қазақ жерін жаппай тартып алушылыққа қарсы үн көтерген. Жоғарыда отырған ұлықтарды әділеттілікке шақырған, алыс өлкелерден шегірткедей қаптап, толассыз ағылған шұбырындыларға тоқтау салуды талап еткен. Бірақ әуелден өзгенін елін ойрандап, озбырлық жасауды кәсіп еткен, өзі тойса да көзі тоймайтын Ресей империясы аяушылық, қанағат деген ұғымды білген емес.

Кенес өкіметі орнаған алғашқы жылдарда қазақтың еріксіз айрылып қалған жерлерін шет жағалап болса да, қайтару қажеттігі көтерілгенімен, ол да тілдің ұшымен ғана айтылған сөз болып қала берген. Бұл кезеңде жарыққа шыққан тарихи еңбектердің көбінде патшалықтың отаршылдық саясаты, басқыншылығы айтылмай қалған жок. Бірақ ол еңбектерде: «Жерден айрылсақ та, түбі қайырлы болды, Ресейге қарауымыз игілік», – деп қаны сорғалаған астамшылықтарды

жуып-шайып түсіндіру басым болатын. Өйткені Ресейге отар болғаннан бергі көрген қиянатты айтқандардың көзі жойылып, ең жеңіл жаза алғандары итжеккенге айдалған. Ақыр аяғында бұл түйткіл ішке түскен жарадай, сыртқа шығарылмай қала беретін. Ал шындығында жер тағдыры – тіршілік тағдыры, халықтың бүгіні мен болашағының ең өзекті мәселесі екенінде шүбә жок. Тәуелсіздік туын көтерген шағымызда бұл мәселенің түп-тереңіне көз жіберіп, ата-бабадан қалған меншікті жеріміздің халіне талдау жасамау, тиісті қорытынды шығармау мәнгүрттік болар еді.

Жазушы, журналист, филология ғылымдарының кандидаты Сапабек Әсіптің «Қазақ қасіреті» («Қазақстан» баспасы, 1994 жыл) деген кітабы осы тараптағы олқылықтың орнын толтыратын, ел, жер тарихынан мағлұматы аз қазіргі қауымға көп ақиқатты жеткізетін бағалы еңбек. Мұнда автордың соңғы бірнеше жыл ішінде тиянақты зерттеп, түбегейлі тексеріп жазған публицистикалық очерктері топталған. Жанрлық бітіміне қарап очерктер дегенімізбен, «Қазақ қасіреті» материалының молдығы, жүйелі баяндалуы, талдау анықтығы жағынан салдарлы ғылыми сипат танытады. Автор бірде бұрынғы акын, жыраулар шығармаларын, екінші жерде архивтік құжаттарды, тарихи зерттеулерді негізге алып, әңгіме арнасын қазақ халқы жақсы жерлерінен қалай және қашан айрылды, мұның күні бүгінге дейін зардабы қандай дегенге бұрып отырады. Қаламгердің қарымды ойы, тартымды тілі, батыл қорытындылары қосылып келгенде, еңбек бір деммен жазылғандай әсер қалдырады.

Кітаптың «Аждаһаның аузында», «Басқыншылық шежіресі», «Аңқау алаш білді ме алданғанын», «Зан жүйесі – жер киесі» деп аталған төрт бөлімінде қазақтың Әбілхайыр ханы орыс патшасына бағынамын деп ұлт мүддесін аттап кеткен кезеңнен басталған кіріптарлық тарихы білгір баяндалады. Мұны халықтың шерлі шежіресі деп атауға болар еді. Қаламгер елдің тапталған намысы мен кеткен ессін, төгілген көз жасын, көкі-

ректе шемен боп қатқан мұнын зор публицистік қуатпен айта білген.

«Қазақ қасіретінің» әрбір тарауында қамтылған пікір мен талдауды қайталау қажет болмас. Бұл кітапты халық тарихы мен тағдырына сергек қарайтын әрбір адам оқып шығуы керек-ақ. Ал еңбек орыс тіліне аударылып басылса, өзге ұлт өкілдері де Қазақстанның отарлану тарихының жабық жатқан құпия тұстарына қанығар еді.

Патшалық Ресей қазақ халқының еркімен зәредей де есептеспей, тек қана оның жерін тартып алуды көздеген. Жергілікті халықты суы кем, өсімдігі кедей, шөл және шөлейт далаға қуып, тоз-тозын шығаруды мақсатты түрде жүзеге асырғаны, осының салдарынан жазықсыз елдің неше алуан қорлыққа душар болғаны С.Әсіп еңбегінде мейлінше шыншыл баяндалған.

Билеуші мемлекеттің қазақ халқына деген алғашқы қастандығының бірі Жайық өзенінің оң жағалауына қазақ ауылдарының малын жаюға тиым салудан басталған. Бұл «тәртіпті» бұзғандардың малын олжалап алуға рұқсат етілген, мал иелерін жер аударуға пәрмен берілген. Қазақтардың ежелгі қонысына қарай өтуіне мұндай шаралар да тосқауыл болмаған соң, патша үкіметі 1747 жылы 11 мамырда Еділ мен Жайық арасындағы кең даланы жыл сайын күзде жаппай өртеп жіберуге әмір етеді. Құлақ естіп, көз көрмеген мұндай қаскөйлік былай баяндалған: «Сол жылы күзде Жайықтың оң жағалауын сонау Атырауға дейін алып жатқан кең далаға арнайы отрядтар шығып, өртеп жіберді. Жаздай мал тұяғы тимеген қалың қау лапылдап, қаракөк түтін бұлттары шудаланып, күн көзін тұтылдырды. Түнде жалпақ жон жап-жарық болып, күндік жерден көрініп тұрды. Бұл төңіректі мекендеген қаншама жан иелері отқа күйіп, түтінге тұншығып қырылып қалды. Өрт апаты тірі қалған аңдар мен құстарды бездіріп жіберді. Бұрын текеметтің түріндей жайнап жататын дала қара күйені, күлді аспанға көтерген құйынның ойнағына айналды» (Қазақ қасіреті, 4-бет). Көп ұзамай, отаршыл әкімдер

қазақты қанаудың тағы бір тәсілін ойлап табады. Олар даланы қалауынша бөліске салып, қазақтың өз жерлерін өзіне жалға беріп, онай пайда түсірген.

Патшалықтың қазақ еліне деген қатыгез әрекеті бірте-бірте ұлғая береді. Бұл Сахара елінің шекаралық өңірлеріне әскери бекіністер салудан көрінген еді. Әскери қамалдар бейбіт қазақ халқын темір қоршауға алудың жан-жақты ойластырылған қадамдары болатын. Жайық өзенінің оң жағалауынан аз уақыт ішінде 14 бекініс салынды. Бұл бекіністердің шыңжыр тізбегі бірте-бірте Қазақстанның солтүстік-шығыс өңіріне қарай жалғасты. Есіл өзені бойына 540 шақырымға созылған әскери шеп Новошымская деп аталды. Осы кезеңде Ертіс бойымен 930 шақырым өрлеп, Омская, Железинская, Семипалатинская, Ямышевская, Усть-Каменогорская бекіністерін салғаны белгілі. Аталған әскери қамалдардың айналасындағы шүйгін жерлерге қазақтарды жолатпай, сахараның байырғы халқын шөлейт далаға ығыстырып тастады (Көрсетілген кітап, 13-бет). XVIII ғасырдың бірінші жартысынан басталған әскери бекініс тұрғызу ісі XX ғасырдың бас кезіне дейін жалғасты. Ресей патшалығы өздерінің алысты көздеген империялық саясатын берік жүргізіп, қазақ халқын ежелгі қоныстарынан күшпен қуып жібергенін, бейкүнә елдің шабындық, жайылымнан, судан тапшылық көріп, азапты өмірге душар болғанын қаперіне алмады. Осы себептен жер үшін күрес қазақ халқының өмірлік мүддесіне айналды. Қазақ даласында орын тепкен көтеріліс, қозғалыстар халықтың ежелгі жерлерін жауға бергісі келмей, өзінің тіршілік негізін қорғау мақсатынан туған. Өзгелерін айтпағанда, XIX ғасырдың орта тұсында Кенесары бастаған азаттық қозғалысы да Ресейдің қазақ жеріне әскери бекіністерді көбейтіп, қыруар қоныс, жайылымды тартып алуына қарсылық ретінде тұтанғаны белгілі.

Тойымсыз, ашқарақ патша үкіметі бұдан кейін қазақ жерін әдейі көшіріліп әкелген қара шекпендерге тартып әперуге кірісті. Бұл зорлықтың халыққа ауыр тигендігі ақындар мен

жыраулардың шығармаларында көрініс тапты. Атақты ақындар Мұраттың, Шортанбайдың, Дулаттың өлеңдерінде елдің зорлықшылардан көрген жәбір-жапасы айнаға түскендей суреттелген. Еділ, Жайықтың Сарыарқаның жат жұртқа аяқасты болғанын сипаттайтын жыр толғаулар басқыншыларды таңбалайтын өшпес куәлік болып қалды. Ұлттық-азаттық көтерілістерді патшалықтың зенбірекпен қаруланған әскері қанжоса етіп басып отырды. Халықтың басына түскен бұл ахуал шын мәніндегі трагедия еді. Нарманбет ақынның:

Қалмады, ей, Сарыарқа, сенде қызық,
Сандал тау, сары өлкені алды мұжық.
Қолыңнан келер де жоқ, өнер де жоқ,
Баласы байғұс казак қалдын мыжып, –
деуі осы шарасыздықтың әсерінен туған ғой.

Жерді басып алуға дәндеген әкімдер енді казактардың отырған қыстауларын бұзып, тықсыра түскен. «Мұжыктарды жерге орналастыру, оларға қала салдыру үшін казактың егіндік және шабындық жерлерін алып қана қойған жоқ. Қыстауларын бұздырып, өздерін еріксіз көшіріп жіберді. Жүздеген, мындаған шаруалар патша әкімдері көрсеткен шөбі жұтаң, суы тапшы жарамсыз жерлерге жылай-жылай барып, жаңадан қыстау салуға мәжбүр болды» (Көрсетілген кітап, 34-бет). Иесі, киесі бар-ау деп қымсынбай, басқыншылар қалаған жерін талапайға сала берген. Мұны жазушы «Қазақ даласын төрт жағынан қаусыра қамалдар мен бекіністер салу үшін жерді бір алған. Казачье войско – казак әскерлерінің сыбағасы деп екі алған. Қазыналық жер, орманды саяжай деп үш алған. Переселенческий фонд-қоныс аударушылар қорына деп төрт алған» (101-бет) деп сипаттайды.

Сонымен Ресейдің отары болған уақыт ішінде казактың ең күйкалы деген 60 миллион гектардан артық жері тартып алынған. Бұлар казак жерінің түгін тартса майы шыққан дейтін ең көзқимас бөлегі еді. Осыдан кейін-ақ казактың ежелден қалыптасқан көші-қон жүйесі бұзылған мал өсіретін

жайылымы жоғалған, егін егетін сулы алаптары азайған. Мұның ел тағдырына барлық жағынан жайсыз тигені С.Әсіп кітабында жан-жақты талданған. «Жерден айрылудың жамандығы сол – халықтың ырыздығы күрт кеміп, жай-күйі тез төмендей бастайды. Күнкөрісі үшін көретін бейнеті, төккен тері қанша көп болса да, оның қайырым жемісі соншалық аз болады. Қуаңшылық жылдары басқалардан бұрын осы жерлердің барды-жоқты өзен көлдері құрғап, жұтаң шөбі қурап, ұшып кетеді. Мұның арты не болары белгілі. Алдымен оты-суы қанбаған мал қырылады, малынан айрылған ел аштықтың ажалды аранына түседі. Бүкіл бір ұлт-ұлыстың құрып кету қаупі туады. Жарамсыз жердің тағы бір жамандығы – ол адамдардың еңбегін еш қылып, салын суға кетіреді, талайды енжарлық, үмітсіздік, талапсыздық билеп алады, өнер білімнен қағажу қала береді. Бір сөзбен айтқанда, ұлт басына түсетін бақытсыздықтың ең ауыры қай заманда да, қай елде де жерден айрылу бақытсыздығы болған (Қазақ кәсіреті, 37-бет).

Бұл дәуірде казактардың келешек тағдыры қыл ұшында тұрғандай белгісіз болғаны соншалық – ел біреуге-біреу зорлық қылмай, татулықта тұратын «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайды, жесір қатын мың қой айдайды» дейтін қиялдағы арманды өлке Жиделі-Байсынды іздей бастағаны бірсыпыра өлең жырдан көрініс береді. Мұндай қиял ел басына аса қиын ауырлық түсіп, тығырыққа тірелгенде, дағдарғанда ғана келетіні бұрыннан белгілі.

Сөз болып отырған кітаптың өн бойында келтірілген мысалдар түйінделген ойлар ұзақ, шерлі сарын болып естіледі. «Мына жері артық ағат айтылған» дерліктей тұсын табу қиын. Мұның бәрі баланың баласына дейін аманат етіп айтатын мұнды сыр болып табылады. Жер туралы толғау кешегі күннің әңгімесі ғана емес, бүгінгі өмірге де тікелей қатысы бар маңызды сауал ғой. Ойлап отырсақ, казак жерінде соқпа дерттей әрбір он-он бес жылда қайталап келіп, елді ойсыратып кететін жұттың пайда болу себебі де казактың шөбі жоқ

жадағай, жалаңаш жерлерде өмір кешуге мәжбүр болғандығынан. Ұзаққа созылған қыста мыңдаған малын қырып алушылық күні кешеге дейін орын алып келді. Өйткені, табиғаты тақыр шөлстанда ешбір ғайыптың күшімен желкілдеп өсімдік өспейтіні белгілі. Өзен-судың алқабына орналасқан, ылғалы мол, ауа-райы тұрақты өңірлерде жұт деген болмайды. Демек жұт – жақсы жерінен айрылып, шөл далаға көшірілген қазақтардың ғана «пешенесіне» жазылған пәлекет.

Қазақ халқының үштен бірі Ата жұрттан алыста, түрлі елдерде тарыдай шашырап жүргенін білеміз. Өкінішке қарай, бұл мәселе де осы күнге дейін арнайы зерттелмеген. Туған жерінде қысым, қиыншылық көрмесе, ешкім де кір жуып, кіндік кескен мекенінен өз еркімен кетпейтіні кәміл. Қазақ халқына душар болған кесапаттың негізгісі тұрған жерінің тіршілік етуге мейлінше қолайсыздығы, жұттың жиі оралып соғуы, елдің ашаршылыққа ұшырауы екені анық. Ата-бабасынан қалған жерде өзгелер орнығып алса, ел босқын болмағанда не етеді?

«Көптің бір аты – зорлық» деген ғой. Бір заманда Ресей күшті болды, сондықтан обал-сауапқа қарамай, қазақтың тіршілік тірегі болып келген құйқалы жерлерін тартып алды. Қазір республикадағы ең артта қалған делінетін 80-ге жуық ауданда тұратындар да сол қазақтың үрім-бұтағы. Әлбетте, жерімізді меншіктеп алғанына кінәлі қарапайым еңбекші орыс адамдары емес, отаршылдықты негізгі кәсібі еткен патша үкіметі екені аян. Сонымен бірге қазақ халіне аяушылық білдірген, әділдік сөзін айтқан кейбір орыс зиялыларының еңбегін ешқашан ұмытуға болмайды. Мәселен, Мемлекеттік Думаның депутаты, 1907 жылы «Борьба за землю в Киргизской степи» деген кітап жазған Т.Седельников езілген халқымызға жанашырлық сөздер айтқан. Ол қазақ жерін алған үстіне ала беруге құныққандықты әшкерелей келіп, «Қазақ жеріне алдымен қазақтарды қоныстандырып, олардың барлық талаптарын орындап, көңілдерін сабасына түсіріп алмай тұрып, «артық» жер іздеудің өзі заңсыздық. Басқаша айтқанда,

даланы межелееу, қазақтарды жерге орналастыру жұмыстарын қолға алып, ойдағыдай аяқтамай тұрып, қазақтардың пайдалануындағы артық жерді іздеу дегеніміз ешқандай заңдық негізі жоқ желеу ғана. Сондықтан да бұл жұмыс бастан-аяқ заңсыздық болып табылады», – деп жазған (Көрсетілген кітап, 148-бет).

Бұл қатарда тағы да бір орыс ғалымының еңбегін атап өтуіміз парыз. Ол – патшалықтың Түркістан өлкесін отарлау тарихын объективті түрде зерттеген П.Г.Галузо. Ғалымның «Вооружение русских переселенцев Средней Азии» (1926 ж.) атты монографиясында патшалықтың халықтарды бір-біріне өштестіру саясатын көптеген мысалдарға сүйене отырып таңбалайды. Т.Седельниковтың да, П.Галузоньың да кітаптарын қайта басып шығарса, орыс тілінде оқитын жұртшылық отаршылдықтың жексұрын келбетін танып, білуіне септесер еді.

С.Әсіп кітабының соңғы тарауында: «Тарихта орын тепкен әділетсіздіктер зардабын қалай түзеуге болар еді?» – деп ой тастайды. Автордың көптеген пікірлері мен ұсыныстары көңіл аударарлық. Ол қазақ зиялыларын әсіресе халық атынан сөз сөйлейтін депутаттарды және ел қамын ойлауға қабілетті жандарды халқымыздың халін бұдан былай қалай жақсартуға болады деген сұрауға бірлесіп жауап беруге шақырады. Қаламгердің ой-түйіні шөлейт далаларда, экологиялық апат аймағында мүшкіл тіршілік кешіп отырған қазақтарды өмір сүруге қолайлы, қара топырақты, орман-тоғайлы өңірлерге бірте-бірте орналастыру қажеттігіне саяды. Сонда ғана тарихи әділетсіздіктің аз да болса есесі қайтар еді дейді. Қазаққа жасаған қиянаты үшін патшалық билеушілері де, Кенес өкіметі де кешірім сұрамағаны, сахара елінің жағдайын жақсартуға шешімді қадамдар жасамағаны өкінішті.

Жазушының қазақтар мекендеген шөл, шөлейт аймақты резервация деп атауы әдепкіде құлаққа тосан естілгенімен, шындыққа негізделгенін мойындамасқа болмайды. Мұндай атырапта тұратындардың жағдайын түзеуге көңіл бөліп, түрлі жеңілдіктер жасау керектігін қаламгер жүйелі, сенімді дәлел-

дейді, шөлді өлкелерде тұратындардың «мұнды мәртебесін» ойластыруды ұсынады.

«Жығылған үстіне жұдырық» дегендей Кенес өңірінде қазақтар тұратын шөлейт аудандар жері әскери сынақтардың, полигондардың мекеніне айналғанын, ел мен жерге деген қиянат бұрынғыдан да асқынып кеткенін білеміз. Бұл мәселе әлі де болса жұртшылықтың кен талқысына түспей келеді. Қазақ жерінде жасалған сынақтардың ауаны бұзып, суды былғап, жер қыртысын улап, өсімдік, жан-жануарлар дүниесіне орны толмас апат әкелгені зерттеліп те, қорытындыланып та болған жоқ. Бұрынғы Совет Одағының байлығын бір өзі иемденіп қалған Ресей Федерациясы қазақ жеріне жасалған сұмдық зорлықтарды мойнына алып, өтемақысын қайтаруды ойлайтын сынайы байқалмайды. Әскери-өндірістік комплекс миллиондаған гектар жерді бөліп алып, Қазақстанның мүддесін тәлкекке айналдырғаны елдің есінде. Сол қыруар әскер, кісі өлтіретін қарулар әкетілгенімен, бүлінген жер, ауа, су, өсімдік дүниесінің қалпына келуі жүздеген жылдарға созылатынын ғалымдар дәлелдеп берген. Тәуелсіз елміз десек те, Байқоңыр ғарыш айлағын Ресейге жалға бергеніміз жұртшылық көңілін күптігей етіп отыр. Байқоңырды жалға беру мерзімі біткенше, Қазақстан экологиясына қаншалық зардап келетінін есептеп шығару мүмкін емес. Жеріміздің едәуір бөлігіне Ресейдің билігі жүріп тұрғанын ойлағанда, жер тағдырының әлі де түпкілікті шешіліп болмағанына көз жетеді. Құрғап қалған өзен, көлдер, тартылған бұлақтар, жоғалуға айналған Арал теңізі, жыл сайын құмдауытқа айналып келе жатқан мыңдаған гектар жер, ішетін су мен жұтатын ауаның радиациялық залалының мөлшерден тыс артуы – бәрі де ойландырмай қоймайды.

С.Әсіп кітабының қасиеті – тарихи құбылыстарға ой көзімен қарап, ақылға салып таразылап, оларды ұлт мүддесі тұрғысынан саралап, бағалауға, халықтың азаматтық санасын оятуға көмектесетіндігінде. Бұл – ұзақ жылдар бойында жартыкеш қана сөз болып, нағыз тереңіне баруға көп

зерттеушінің батылы жетпей жүрген, ақиқатты атын атап, түсін түстеп айтып берген құнды еңбек, дарынды зерттеуші публицистің үлкен тебіреністен, биік мұраттан туған бас кітабы, мектеп шәкіртінен бастап мемлекет тұтқасын ұстап отырған лауазым иелеріне дейін оқитын шығарма.

IV

Қытай қазақтарының бір бөлегі қорлық қысымға, озбырлыққа шыдамай, еркіндік, тыныштық көздеп, жана мекенді шарқ ұрып іздегенінің тақсыретке толы тарихы белгілі қоғам, дін қайраткері Халифа Алтайдың «Ата-жұрттан Анадолыға дейін» деген кітабының (1995) негізін құрайды. Ұзаққа созылған жанкешті көшке түрткі болған себептер салдарлы, дәлелдер дәйекті. Жергілікті қытай билеушілері қазақ ауылдарын кез келген күні шауып, малын талап, адамдарын өлтіріп, тірі қалғандарын тұтқын етіп алып кете барған. Зорлыққа қарсы зәредей әрекет жасағандардың қыр соңынан қалмай, жоқ қылып жіберетін болған. Міне, осындай жағдайда бейбіт қазақ ауылдарының бәледен қашып құтылмақ болғандығы түсінікті. Ешкімге залалы жоқ, малын бағып, шөлейт далада күн кешіп жүрген момын елге қытай әкімдерінің соншама өшіккенін ешқандай қисынмен ақтау қиын. Мұндай мінездің түбірінде өзге жұрттың бәрін өзінен төмен санайтын ұлы қытайшылық өктемдік жатыр. Билеушілер үркіншілікке ұшыраған қазақ сияқты жұртқа ерекше мейірімсіз болған. Атажұртынан бөлініп қалған қазаққа қандай зорлық жасасақ та, сұрауы жоқ деген астамшылық қана геноцидтік саясат жүргізуге негіз болса керек. Қазақтар шексіз басынғандыққа көңісі келмейді, ал қытай әкімдері бұлардың мұн-мұқтажымен санаспайды. Міне, қайшылықтың туатын кезі осы.

Х.Алтай қазақ ауылдарының отызыншы жылдардың орта тұсынан елуінші жылдардың бас кезіне дейін қаншама қасіретті кешулерден өткенін хронологиялық дәлдікпен хатқа түсірген. Сондықтан да бұл шығарма қазақ халқы бастан

лейді, шөлді өлкелерде тұратындардың «мұнды мәртебесін» ойластыруды ұсынады.

«Жығылған үстіне жұдырық» дегендей Кеңес өңірінде қазақтар тұратын шөлейт аудандар жері әскери сынақтардың, полигондардың мекеніне айналғанын, ел мен жерге деген қиянат бұрынғыдан да асқынып кеткенін білеміз. Бұл мәселе әлі де болса жұртшылықтың кең талқысына түспей келеді. Қазақ жерінде жасалған сынақтардың ауаны бұзып, суды былғап, жер қыртысын улап, өсімдік, жан-жануарлар дүниесіне орны толмас апат әкелгені зерттеліп те, қорытындыланып та болған жоқ. Бұрынғы Совет Одағының байлығын бір өзі иемденіп қалған Ресей Федерациясы қазақ жеріне жасалған сұмдық зорлықтарды мойнына алып, өтемақысын қайтаруды ойлайтын сынайы байқалмайды. Әскери-өндірістік комплекс миллиондаған гектар жерді бөліп алып, Қазақстанның мүддесін тәлкекке айналдырғаны елдің есінде. Сол қыруар әскер, кісі өлтіретін қарулар әкетілгенімен, бүлінген жер, ауа, су, өсімдік дүниесінің қалпына келуі жүздеген жылдарға созылатынын ғалымдар дәлелдеп берген. Тәуелсіз елміз десек те, Байқоңыр ғарыш айлағын Ресейге жалға бергеніміз жұртшылық көңілін күптігей етіп отыр. Байқоңырды жалға беру мерзімі біткенше, Қазақстан экологиясына қаншалық зардап келетінін есептеп шығару мүмкін емес. Жеріміздің едәуір бөлігіне Ресейдің билігі жүріп тұрғанын ойлағанда, жер тағдырының әлі де түпкілікті шешіліп болмағанына көз жетеді. Құрғап қалған өзен, көлдер, тартылған бұлақтар, жоғалуға айналған Арал теңізі, жыл сайын құмдауытқа айналып келе жатқан мыңдаған гектар жер ішетін су мен жұтатын ауаның радиациялық залалының мөлшерден тыс артуы – бәрі де ойландырмай қоймайды.

С.Әсіп кітабының қасиеті – тарихи құбылыстарға ой көзімен қарап, ақылға салып таразылап, оларды ұлт мүддесі тұрғысынан саралап, бағалауға, халықтың азаматтық санасын оятуға көмектесетіндігінде. Бұл – ұзақ жылдар бойында жартықеш қана сөз болып, нағыз тереніне баруға көп

зерттеушінің батылы жетпей жүрген, ақиқатты атын атап, түсін түстеп айтып берген құнды еңбек, дарынды зерттеуші публицистің үлкен тебіреністен, биік мұраттан туған бас кітабы, мектеп шәкіртінен бастап мемлекет тұтқасын ұстап отырған лауазым иелеріне дейін оқитын шығарма.

IV

Қытай қазақтарының бір бөлегі қорлық қысымға, озбырлыққа шыдамай, еркіндік, тыныштық көздеп, жаңа мекенді шарқ ұрып іздегенінің тақсыретке толы тарихы белгілі қоғам, дін қайраткері Халифа Алтайдың «Ата-жұрттан Анадолыға дейін» деген кітабының (1995) негізін құрайды. Ұзаққа созылған жанкешті көшке түрткі болған себептер салдарлы, дәлелдер дәйекті. Жергілікті қытай билеушілері қазақ ауылдарын кез келген күні шауып, малын талап, адамдарын өлтіріп, тірі қалғандарын тұтқын етіп алып кете барған. Зорлыққа қарсы зәредей әрекет жасағандардың қыр сонынан қалмай, жоқ қылып жіберетін болған. Міне, осындай жағдайда бейбіт қазақ ауылдарының бөледен қашып құтылмақ болғандығы түсінікті. Ешкімге залалы жоқ, малын бағып, шөлейт далада күн кешіп жүрген момын елге қытай әкімдерінің соншама өшіккенін ешқандай қисынмен ақтау қиын. Мұндай мінездің түбінде өзге жұрттың бәрін өзінен төмен санайтын ұлы қытайшылдық өктемдік жатыр. Билеушілер үркіншілікке ұшыраған қазақ сияқты жұртқа ерекше мейірімсіз болған. Атажұртынан бөлініп қалған қазаққа қандай зорлық жасасақ та, сұрауы жоқ деген астамшылық қана геноцидтік саясат жүргізуге негіз болса керек. Қазақтар шексіз басынғандыққа көңісі келмейді, ал қытай әкімдері бұлардың мұн-мұқтажымен санаспайды. Міне, қайшылықтың туатын кезі осы.

Х.Алтай қазақ ауылдарының отызыншы жылдардың орта тұсынан елуінші жылдардың бас кезіне дейін қаншама қасіретті кешулерден өткенін хронологиялық дәлдікпен хатқа түсірген. Сондықтан да бұл шығарма қазақ халқы бастан

кешірген зұлматтың бір тарауы секілді әсер қалдырады. Жазушының: «Дүниеде өзінің елің мен жерің өзіне пана болмаудан артық қорлық бар ма екен?» – деген сөздері кітаптың басты аңсарын тұллық сездіре алады. Шежірешығармада баяндалған оқиғалар мен кейіпкерлер қоспасыз, бояуы жоқ жанды тарихтың өзі болып сөйледі.

Кітаптың «Алтайдан басталған көш», «Елісхан бастаған ұлт-азаттық қозғалыс», «Зайып бастаған үшінші көш», «Сәтсіздік», «Бәтік оқиғасы», «Іңіз тауындағы соғыс», «Баркөлден шыққан көш», «Көккөк – бата тосқан жау», «Гансу, Шыңхайдағы ауыр жағдай», «Елісханның Үндістанға көшуі», «Шекарадағы жау», «Тибет жерінде», «Қабылқожаның келуі», «Зайыптың қазасы», «Көк өзен», «Бітімбайдың сергелдені», «Қанри өлкесі», «Үндістан жерінде», «Мүзаһарабад қаласы», «Тәрнавадағы жағдай», «Бопылға көшу», «Қалған ел, қайғылы қаза» «Қанпор қаласы», «Азаттық төңкеріс», «Пакистанда құрылған қоғам», «Дүрбелен күндер», «Көтеріліс», «Қалибек хақим мен Хамза көші», «Ғұсман тәйжі», «Сайда саны, құмда ізі», «Сергелден», «Солтаншәріп жағдайы», «Бөке батыр», «Жүніс ер», «Бөке батыр мен Оспан батыр», «Түркияға көшу әрекеті» деген ішкі тақырыптарынан көшкен елдің алған бағыты мен сол көшті бастаған немесе намыс үшін күрес жолында шейіт болған ерлердің есімдері көрінеді. Бұдан қазақ көшінің Қытай жерінде шырқ айналған сарсаңы да, Тибет, Гималай өтіп, Үндістан, Пакистан еліне уақытша тұрақтағаны да, ақырында халықтың тірі қалған аз бөлегі Түркияға барып пана тапқаны да аңғарылады.

«Атажұрттан Анадолыға дейін» өзінің катал шындықты атын атап, түсін түстеп айта алғандығы, деректілігі жағынан алып қарағанда, жалпы қазақ әдебиетіндегі сирек бағалы кітаптардың бірі болып табылады. Мұнда азаттық аңсап, қатерлі, белгісіз сапарға шыққан бір топ қазақ ауылының, жиырма шақты мың халықтың шеккен азабы, көз жасы, мұн-шері, аңдыздаған қатыгез жаулардан көрген зәбірі баланың баласының есінен кетпейтіндей естелік болып хатқа түскен. Сонымен қа-

тар бұл кітапта қазақ жұртының өшпеген намысын, өжет ерлігін, қарулы әскердің де, кісәпір жеңдеттердің де соққысына соққымен жауап бере білген, малдан айрылып, адамдары қырылып, аштыққа, ауруға душар болып, талан-таражға түсіп жатса да, бір жарық сәуле көрерміз деген үмітін үзбеген ерлігі мен өрлігі айқын көрсетілген. Таңқаларлық нәрсе – халықтың бостандыққа деген сенімінің жоғалмағандығы, адам айтқысыз қиындықтардан өтіп, «жаным – арымның садағасы» деген ежелгі елдік мінезді сақтай білгендігі.

Қазақ көшінің ұзына бойында бұларға жыртықштан жаман екі аяқты дұшпандар кездеседі, атадан бала, анадан қыз айрылған небір қиямет қайым оқиғалар душар болады. Соған қарамастан, көш тоқтамайды, айнала қоршаған тілсіз жаудың тосқауылын бұзып өте береді. Оқиғаның тосындығы соншалық – кейде бұлар ескі заманның қиялдан туған ертетісін еске салады. Ертеректе алыс сапарға шыққан талапкер жастың жолында небір жалмауыз, аждаһа, дию пері, жалғыз көзді дәулер кездесетін. Ақырында өжет жас бөгесіндерден өтіп, көздеген жеріне баратын, мұратына жететін. Бірақ мына кітапта сөз болатын ертек емес, қаны сорғалаған шындық.

Қытайдан Үндістанға беттеп шыққан қазақ көшіне неше алуан тажал кездеседі, мал мен жанды талауға салады. Діні, тілі, салты мүлде бөлек жұрттардың арасынан азапты хал кешіп өткен қазақ көші туысқан Түркияның қамқорлық көмегі арқасында ғана тыныс табады. Сонау Үндістан мен Пакистанның жерінде «жер ортасы Көктөбе» деп енді қайда барарын білмей дағдарған қазақ ауылдарына жәрдем қолын созған жалғыз ғана түріктер болады. Түркия өкіметі әр халықтың арасына сініп, жер бетінен жоғалуға бет алған бірнеше жүз қазақты өз еліне көшіріп апарып, оларға жер беріп орналастырады. Түбі бірге туыстықтың, тілдестіктің діндестіктің пайдасын босқын қазақтар осылайша көреді.

Тарихи шежіре орнына жүрерлік бұл шығарманың танытқыштық сипаты мол. Қазақтардың қыл көпір, қиямет кешуі де шу дегеннен шынайы көрініс береді. 1931 жылы

Баркелде Қожанияз бен Әйімбеттің бастауымен Қытай үкіметіне қарсы ұлттық қозғалыс болады. Бұл көтерілісті Елісханның әкесі Әліп Жәмсібай да қолдайды. Мұны біліп қалған өкімет Әліпке қауіпті адам ретінде қарап, осы жылдың жиырма бесінші қыркүйегінде Үрімшіден әскер шығарып, Хасанту деген жерде отырған Әліптің аулын басып алады, оның басын кеседі. Қатын-баладан бес жүз адамды өлтіріп, мал-мүлкін талап алады. Әліптің әйелі мен екі ұлын қоса алып кетеді. Әліптің інісі Қожақын мен үлкен ұлы Елісхан ауылда болмағандықтан тірі қалады. Қожақынның аяғы ауыр әйелі Тәшібаланың ішін қылышпен жарып кетеді» (9-бет). Осыншама жауыздықты көріп, ішіне кек қатқан Елісханның озбырлыққа қарсы күреске бел байлауы, әкімдерден мүлде түңіліп, тыныш қоныс іздеуі табиғи, Шығыс Түркістанның әрбір өңірінен басталған үлкен көштің себебі де осы айтылғанға ұқсас болып келеді.

Тағы да бірер үзінді мысал келтірейік. «Алтай мен Баркөлдің арасындағы ел мекен етіп отырған таудың аты – Бәйтік. Басы – қыстау, етегі – жайлау. Қиыр жайлап, шет қонған осы ауылдардың 1938 жылдың қыркүйегінде бір-ақ күнде ортасы ойылып, ордасы бұзылды, жау шапты. Бір жағынан монғолдар қиулап, бір жағынан қытайлар келіп қыспаққа алғанда, ойран топыры шығып, шу-шұрқан болды да қалды. Ер-азаматтар дереу қозғалысқа көшеді, дәрмені жоқ кемпір-шал, бала-шаға үйлерін тастап, Қаптық тауына қарай шұбырады» (12-бет). Сонымен Баркөлде отырған ел екі жерден екі бөлініп көшті. Көшкен елге Өлгейге келгенде жау ұшағы келіп, біраз қорғасын ажалын бүркіп-бүркіп алды да, қайтып кетті. Ақ қар, көк мұзда аса қиындықпен көшіп келе жатқан елді үнемі бомбалаумен болды. Не көшті тоқтатуды, не халықты күртуды мақсат еткен ұшақ он бір күн ұдайы бомбалады. Күндіз көшу қауіпті болғандықтан енді түнде көшетін болып, біз де айла-амалға салатын болдық» (15-бет) Үстірт қараған адамға бейтарап, «салқын» баяндау секілді көрінгенімен, осы оқиғалардың тасасында қаншама қайғы

қасірет жатқанын сезбеу, түсінбеу мүмкін емес. Ал осыған ұқсас оқиғалар кітаптың өн бойында көп кездеседі.

Бас сауғалап көшкен қазақ ауылдарына қырсық, қиянат ұшырайды да отырады. Бұлардың жалпы сарыны халықтың есінен мәңгілік шықпастай болған «ақтабан шұбырындыны», бір замандағы жоңғарлардың қазаққа жасаған зорлығын еске түсіреді. Оқиғалардың жалпы желісінде қайталана келетін ұқсастық бар. Өздері жол азабын көріп, шөлдеп, шаршап келе жатқан қазақ көшіне қарулы үкімет әскері тұтқиылдан тиіп, бейбіт елді қанжоса етеді, адамдарды тұтқындап, малдарын олжалап кетеді. Енді бірде қазақтарды «қарақтайтын» оңай байып қалғысы келетін жергілікті баскесерлер болады. Бір де бір жерде қазақтар өзгенің не қыстағын не шаһарын шаппайды, иен далада, тіршілікке қолайсыз шығандарда жүрсе де пәлеге ұшырайды. Қазақ халі аңыздарда айтылатын «ұшарын жел, қонарын сай біледінің» кебіне ұқсайды. Жаулардың қолына түсіп, жат жұрттың пендесі болып қалғандар, дұшпандар қыспаққа алғанда бір-бірінен тірідей айрылған туыскандар, не тілі, не діні, не салты ұқсамайтын жыртықштар арасында аңырап қала берген.

Осындай халді Халифа Алтай қарасөзбен ғана емес, өлеңмен де қайғылы сарын етіп хатқа түсірген.

Біреудің қалды баласы,
Көзінің ағы-қарасы,
Біреудің қалды анасы,
Қамқор болған панасы.
Біреудің қалды әкесі,
Біреудің қалды тәтесі,
Үй-ішінен айрылып,
Үзілгендей жетесі.
Біреудің қалды ағасы,
Жыртылғандай жағасы,
Біреудің қалды інісі,
Тарылды сөйтіп тынысы.
Біреудің қалды қатыны,

Қалмады баста ақылы.
Әйелдің қалды күйеуі,
Арқа тірек сүйері.
Біреудің қалды құрдасы,
Бірге өскен сырласы.
Үйі қалып біреудің,
Жалғыз шықты құр басы...

Болып өткен уақыты бертінде болғанымен, бұл жолдар нағыз тарихи жырлардай естіледі. Сонау XV ғасырдың орта тұсында құрылған қазақ мемлекеттігі заманынан бері қарай арылмай келе жатқан қырсықтың ылғи дерлік қаскөй жаулардың қанқор өштігінің жалғасы елестегендей болады. Жерінің көптігі, бейғам тіршілігі, бірлігінің аздығы әрқашан өзіне сор болып келе жатқан қазақ қасіретінің бір тарауы қытай жерінде өткенін шығарма тарихи зерттеумен барабар мәлімдейді десек артық емес.

«Атажұрттан Анадолыға дейін» атты кітаптың танытқыштық ғибраты қазақ елінің бір бөлегі бастан кешірген сұрапыл сұмдықтарды ақиқат тізіп айтып бере алғандығында ғана емес, сондай аласапыран, алмағайып, аламан-ғасыр заманда халықтың ежелгі бостандық сүйгіш рухының, тіршілік үшін қандай жаумен де күресе алатындығының, ешбір жаудың алдында жасымағандығының көрінуінде. Қазақ көштерін талапайға салмақ болған айласы мол, аяушылығы жоқ арамза жаулардың бір де бір шабуылы тойтарыссыз қалмайды. Қазақтар қытай шеріктерінен ұрыс үстінде тартып алған қару-жарақпен соғысып-ақ екінің бірінде жауды шегінуге мәжбүр етіп отырады.

Бұл кіммен шайқасса да «жастығын алып өлуді» шарт санаған, ежелгі түрік заманынан қалған жауынгерлік дәстүрдің жоғалмаған ізі болып елестейді. Өзінің байырғы отанында отырған қазақтың көбі ертедегі ерлік, өрлік, намыстылық салтынан айрылып, күштілердің айдаған жағына ыға беретін кезінде. Қытайды жайлаған қазақтың өжет мінезін сақтап қалғаны таңқаларлық. Олардың жеңілген жауды түгел қырып

жібермей, бастарына азаттық беріп қайтаратындығы бергі дәуірде елде кездеспеген қасиетті қайырымдылық белгісі. «Атажұрттан Анадолыға дейіннен» алынған үзінді мысал осы пікірімізді дәлелдейді: «...Сақадай сай жігіттер қадап атып, қайтпай соғысады. Әрі түн, әрі бейғам жатқан әскерлер ес жия алмайды, көбі өліп, біразы қолға түседі. Дұшпандар жағы жеңілгенін мойындап, ақ ту көтереді. Елісхан мен жолдастары жеңіске жетіп, көңілдері көтеріледі... Елісхан батыр жаудың тірі қалғандарын бір жерге жинап, мәлімет алады да, азық-түлік беріп қоя береді. Құралды қолға түсіреді, көш суатқа жетіп дамылдайды...» (10-бет).

«Жұт жеті ағайынды» дегендей, қазақтардың қас жауы обал-сауап деген ұғымды мойындамайтын кісәпір аламандар ғана емес, адамдар аурудан да, жағымсыз ауа райынан да, аштықтан да қырылады. Тибет жерінен, Гималайдың күз-қия беткейлерінен, долы өзендерден, шөлейттерден өтіп, мал мен жанының көбінен айрылған қазақ көштері Пакистан мен Үндістан жеріне жетіп дамылдайды. Бірақ діні мұсылман Пакистан елі азын-аулақ мейірім ишарасын көрсеткенімен, бұл өлкенің де түпкілікті қоныс болмайтыны мәлім болады. Ақырында, қазақ ауылдарының басшылары Түркияның елшілігіне барып жолығып, мән-жайды баяндады. Өз бетімен көшіп, иен далада шұбырындыға айналған елге жақсылық көрсетуге даяр жалғыз ел Түркия болады. Бұл жағдай былайша баяндалған: «Бас-аяғы бір аптаның ішінде Бомбейден Басраға баратын кемеге отырдық. Бұл 1953 жылдың алтыншы желтоқсаны еді... Басрадан Бағдатқа пойызбен келіп, осы арада бес күн болдық. Бағдаттан көшкен елге арналған түрік вагондарына отырып, Түркияның Ирак жағындағы Нусайбын облысының Талкөшек деген кішкене қалашығына келдік. Осы арада түрік өкілдері қарсы алып, арнаулы вагондарға отырғызды. Жол қаражатын да өздері көтеріп, азық-түлікпен қамтамасыз етті. Сөйтіп Урфа, Халеп, Адана жолымен үш күнде Стамбулға жеттік. Түркияға келген соң біздердің де төбемізге күн шуағы түскендей болды. Ауа райы қолайлы,

шыжғырған аптап ыстығы жоқ жағдайымыз жақсара бастады. Тегін үй, тегін тамақ берілді. Тоқымашылық, ұсталық, тігіншілік сияқты мамандықтарға үйретіп оқыта бастады. Әр адам өз еркімен арнаулы кәсіпке бейімделді» (66-67-беттер).

«Атажұрттан Анадолыға дейін» – күрес пен қайсарлыққа толы қазақ тарихының бір үзегін, атап айтқанда, бір заманда түрлі жағдайсыздықтардың салдарынан Қытай ауып кеткен, онда жайлы тіршілік таба алмай басқа елдерге босқын, үркін болған қазақ қауымының тар жол, тайғақ кешуін оқиғаның басы-қасында жүрген куәгердің көзімен қаз-қалпында суреттеп, қаны сорғалаған шындықты асырмай да, жасырмай да баян еткендігімен құнды шығарма. Сонымен қатар бұл туынды азаттық, теңдік өзгелерге құлдық ұрып, салтыңды, дініңді жоғалтып, қарын тойдырумен емес, намыс жолында арпалысып жүріп, тегінді, елдігінді сақтау арқылы ұлы мұраттың дәмін тату мүмкін екендігін нақтылы мысалдармен ұқтыра алатындығымен бағалы. Қазақтарды қысылтаян шақтарда демеп, қолдап, көмектесіп, дүниенің бір киырынан екінші киырына көшіріп әкеліп, оларға жер беріп қоныстандырған түрік ағайынның шын бауырмалдығын айтуы да шығарманың өте ұнамды сипатының бірі. Кешегі кезде елдерді қайдағы бір қиялдағы коммунизм елесімен еліртіп, түбірі бір халықтардан әдейі алыстатқан заманда, ресми идеология түрік бірлігін құбыжық етіп ұдайы жамандап келгені белгілі. Мына кітапты оқыған адам түрік елдерінің өзара ынтымағы дамуымыздың, ұлт болып сақталуымыздың аса қуатты тіректерінің бірі екеніне көз жеткізеді. Тағдыры құрдымның аузында тұрған қазақ көшін дұрыс жолға бағыттаған түрік туысқандарға бұл үшін қанша ризалық етсек те, артық емес.

АТА ЖҰРТТЫ АҢСАҒАН

I

Тарихи дамудың әрбір бұралан кезеңінде қай халықтың да алдында тұрған бірінші кезектегі нысаналары болады. Керенаулықты көтермейтін, негізгі принциптерін осы кезде шешпесең кейін орны толмас өкінішке апаратын мәселе – шет елдерде шашырап жүрген қазақтардың ата жұртқа қайтып оралу мәселесі. Бұл жөнінде қазақ тілінде шығатын газет, журналдар соңғы жылдарда соншалықты дәлелді, тегеурінді түрде жазып келеді. Жұртшылық пікірінің ұштығы үкімет басындағы мансап иелерінің де құлағына шалынып, Қазақстанға келгісі келетін отандастарымызға азды-көпті қамқорлық көрсету жағы қолға алынып келеді. Бұған мысал Монғолиядан көшіп келген бірнеше мың үйдің республиканың түрлі облыстарына орналастырылуы.

Әрине, мұндай қозғалыс пайда болғанына шүкіршілік айтуымыз керек. Бірақ бұл әрекет әлі де жүйелі, толық, заңды шешімін тапқан жоқ. Қазақстанның кең өлкесіне шет елден келген өз қазағының қысылып-қымтырылып, әзер-әзер сыналап кіріп, сүйініші мен күйінішінің алма-кезек түсіп өтырғаны қанағаттанарлық көрініс емес. Өзге ұлт өкілдеріне қысы-жазы, күндіз-түні ашық тұрған қазақ жері мен төрі өз туыстарымызға келгенде тарылып, неше түрлі «дәлелдер» табылып шыға келетіні қасіретті шындығымыз.

Осы арада Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» романындағы бір күлкілі хәл еске түседі. Қарағандының даласында қой жайып жүріп, суыр інінен көмір тапқан Байжанның Апағы ауылдастарына самауыр қайнату үшін бірер дорба көмір әкеліп береді. Бір күні әлгі Апақ: «Маған да көмір әкеліп берші», – деген бір әйелге: «Енді сұрамандар, көмір таусылып бара жатыр», – дейтін еді. Сол «таусылған» көмір, міне, содан бері бір жарым ғасыр бойында сан мың тонналап қазып жатса да, сарқылатын емес. Жер қойнауын зерттеп көрмеген Апақтың жаңағыдай жауап айтуы табиғи. Ал қазіргі кейбір

жетекшілердің Қазақстанға, оның қалаларына енді келетін қазақтар сыймайды деулерін «апақшылдықтың» жаңа түрі демеске болмайды. Мұндай келте кесім, асығыс үкімнің төркіні түсінікті. Ол – бәз-баяғы «сұрауы жоқ» момын қазақты шет қақпай етудің үйреншікті сарыны.

Экономикалық та, мәдени де мәселелердің өз орны, мәні бар. Оған бізде көңіл бөлініп, пікір айтылып, шаралар қолданылып жатады. Ал, осы республикаға ат берген, ежелден жер иесі болып келген халықтың жағдайы сөз бола бастаса, жалтақтау мен сылтаурату дегеніңіз дап-дайын тұрады. Осының себебі не екенін іздегенде басшымызға да, қосшымызға да тән ортақ жетіспеушілігіміз еске түседі. Қазақ қоғамында азаматтық жетілудің қалыптасып болмағаны, қандай мәселені жергілікті халықтың мүддесін ойламай шешіп үйренгендік дағдысы қалатын емес. Басқалардың еркі мен тентдігін құрметтеуге келгенде алдымызға жан салмаймыз.

Мұны жаман қасиет демейміз. Бірақ түптің түбінде, қазақ халқының тілегі мен мұраты өз жерімізде ең негізгі мәселе екенін мойындамайынша, тіл ұшымен айтылған қызыл сөзден пайда жоқ. Әр нәрсенің атын атап, түсін түстеп айтатын уақыт келді. Кейбір шовинистердің ырқына салсаң, Қазақстанды аты жоқ, заты жоқ, бейнесі жоқ әйтеуір ұлыстар мен ұлттардың аралас мекені деп тануға бейім. Бұл – «есіктен кіріп, төр менікі» дейтін арсыздардың, қазақ жерін таптап, қорлап біткенін зәредей де сезбейтіндердің, кімнің жерінде отырғанын мүлде ұмытқандардың пиғылы.

Осындай шексіз өктемдікті сезбей келудің өзі азаматтық оянбаудың белгісі дейміз. Ешкімге қиянат жасамау және ешкімнің қиянатына көнбеу халықтың азаматтық кемелденуінің анық нышаны болса керек. Міне, осындай қарапайым ақиқатты терең ұғынатын заман туған жоқ па? Сондықтан біз Қазақстандағы басқа ұлттардың өкілдеріне: «Қазақстан жері бәріне де жетеді, бұл елге деген құрметтерің болса, өмір сүре беріңдер, бірақ қазақ халқының ішкі мәселесіне, әсіресе оның ел болып қайта бас қосуына кедергі жасамаңдар», – деп ашық

айтуымыз керек. Қазақ халқы өз жерінен ешкімді де қуып жатқан жоқ. Қолға алып жатқан жалғыз ғана мәселеміз – жоғалып бара жатқан тілімізді сақтап қалу жолындағы әрекет, ана тіліндегі бала-бақшаларды, мектептерді, басылымдарды көбейту. Бұл қазақтың құдай алдындағы да, адам алдындағы да төл правосы ғой. Осыған қысым, шектеу жасаушыларды имансыздың өзі деп айтуға болады. Тілді сақтап қалу үшін күрес халқымыздың ақырғы қамалы, бұдан кейін шегінуге жол жоқ.

Жан-жануарлардың ішіндегі ең қорқағы қоян болса, сол қоян да қашатын, тығылатын жері таусылып, тығырыққа тірелгенде, жауы арыстан болса да қарсы атылады – мыс дейтін тәмсіл-аныз бар. Қазақ халі де бір есептен осы қоянның тағдырына ұқсас келеді. Қытайдағы қазақ қытайға, монғолдағы қазақ монғолға, басқа жерлердегісі тағы да бір қожаларына бағынышты. Олар кезінде пәледен қашып құтылғысы келгендер. Дүниенің бәрі тарылып, әрбір халық, ұлт өзінің бірлігін, шекарасын қалыптастыруға бет алған қазіргі кезеңде қазақтардың Қазақстаннан басқа барар түпкілікті жері де, елі де жоқ екенін мойындауымыз керек. Демек, «пәледен қашып құтылу» психологиясы өзінің барлық мүмкіндігін сарқып бітті, ендігі жерде тұрақты ақырғы қоныс үшін батыл күрес, табандылық, саналы бірлік пен ынтымақ қажет. Кім де кім осы мақсатқа ашық немесе жасырын қарсы шықса, ол қазақ халқының жанашыры да, досы да емес.

Патшалық отаршылдары, қанқұйлы атамандар қазақтың ең шұрайлы, сулы, нулы жерлерін тартып алғаннан бері көшу, босу басталған. Сонау Бұхар жырау заманының өзінде-ақ төніп келе жатқан озбырлық ұсқыны анық көрінген болатын. Қазақтардың кейбір тайпалары өткен ғасырлардың өзінде-ақ алыстағы Алтай атырабына, бұрын жоңғар қоластында болған жерлерге жылжып көше бастаса, мұның негізгі себебі кен жайылымның тарылғандығынан еді. Бұл арада патша үкіметі XVIII–XIX ғасырлар ішінде XX ғасырдың бас кезінде қазақтың қанша миллион гектар жерін тартып алғанын

тәптіштеп келтіріп жатпаймыз. Осы аталған уақыт ішінде отаршылдар қазақтың 65 миллион га жерін басып алғанын көрсетсек те жеткілікті.

Бүгінгілер үшін де, келешек үшін де басын ашып, ғылыми дәлелдеп беретін бірер мәселені дәйектейтін кезек келді. «Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуы» дегенді тілге тиек етіп, патшалықтың барлық зорлықтарын осы «ерікті қосылғаннан кейінгі» «жақсылықтар» деп насихаттап келдік. Бірен-саран хандардың өз пайдасы үшін немесе уақытша саясат ойлап, «еркімен» бағынуын бүкіл қазақ халқының шешімі деп бағалауға бола ма? Бұл мәселені қазақтың қандай құрылтайы шешкен екен? Мұндай құжаттар жоқ. Демек, Қазақстанның төрт бұрышы бағынған емес, бағындырылған деп қарау шындыққа сәйкес келмек. Басқалардың қазақ жерін басып алуына, иемденуіне қандай ерекше правосы болды десек, ол «правонын» аты зорлық еді. Ендеше сол еріксізден айрылған жерлерін қазақ «менікі» деуге қашан да хақылы. Тарихшылар Ресей мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастың шын сырын асырмай да, жасырмай да көрсетіп беруге міндетті.

Тағы да бір қиянат, жалған тезис шындықты бұрмалаудың амалына айналған. Ол келімсектердің «бос жатқан жерін игердік, менгердік, иемдендік, жанаша ат қойдық» деп келетін қисынсымағы, ақиқатына келгенде қазақ жерінде игерілмеген, есепке алынбаған, атауы есімі жоқ бір де бір өңір, не жылға болмаған. Мал өсірумен айналысқан халық осыншама мол жердің әр тоқымдайына дейін керегіне жаратқан. Қыстау қазақтардың негізгі тіршілік мекені болса, алты ай жаз бен күзде көшетін, қонатын өрістерінің көлемі мен шекарасы да барынша анық болатын. Егер жайылымдық бір мезгіл бос жатса, ол елсіздіктің, «игерілмегендіктің» белгісі емес еді.

Адамзаттың дамуындағы белгілі бір саты, стадия болып табылатын мал шаруашылығының ыңғайы мен тәсілін қазақ халқы жақсы менгерген. Қазақтың кен жері өз кәсібінің ерекшелігіне орай қыстау, жайлау, күздеу секілді өңірлерге

бөлінген. Бұл мал өсірудің қалыптасқан мәдениеті болатын. Осы жерлерді күшпен басып алғандар жайылымдық жерді егістікке айналдырса, ол «менгеру» емес, қазақтың дәстүрлі кәсіп өзгешелігінің жүйесін бұзу болып табылады. Олай болса, «қазақ жерін игердік» деген тіркестердің тасасында: «Бүлдірдік, далада жүгірген аң, орманда ұшқан құс, суда жүзген балық қалдырмадық», – деген ұғымдар қатар тұрса ғана шындыққа жақынырақ келеді.

Қазақстанның жеріндегі өзгерген мың сан атаулардың ежелгі есімін қайтаруға правосы екенімізді алдымен өзіміз түсініп жетсек екен. Қазақ халқының еркінен тыс жасалған «өзгерістер» занды болып есептелмейді. Мың жылдан бері Алматы, Алмалы деген атаулары бар жерді 1854 жылы патша отаршылдары «Верный» деп өзгерткенін жергілікті халық, мойындаған емес. Сондай-ақ ондаған, жүздеген георгиевқалар, николаевқалар, александровқалар, атамановқалар, алексеевқалар ол жерлердің байырғы аттары емес, кейіннен қосылған жамаулар деп танылуы тиіс.

Біз барлық топонимикалық есімдерді бірден шапшаң өзгертуге шақырып отырған жоқпыз, мәселенің принциптік жағын сөз еттік.

II

Ата жұрты – Қазақстанды ансау, бабалар жеріне қайтып, түпкілікті орнығуды арман ету шет елдегі қазақтардың бәрінің болмаса да, көбінің көңіл тереңінде жатқан ой деп айтуға болады. Біз мұны Түркиядағы қазақтармен диалогтасып, сөйлескенде де анық аңғарған едік. Америка Құрама Штаттарында кездескен бірен-саран отандастар аузынан да осындай лебіз естілген. Жақында Монғолияның батыс атырабындағы Баян-Өлгий аймағын мекен еткен қазақтарға барып қайтқанда да, бауырластардың жан әлемін жақынырақ, анығырақ түсінгендей болдық. Ресейдегі қазақтардың да Қазақстан деген елді сырттай медет тұтып, сағынып жүргендері көп екеніне күмәніміз жоқ.

Қазақстаннан ел кету процесі басталғанына екі ғасырдай болған екен. Құнарлы жерден айрылып қалу да, октын-октын соғып тұратын жұт алапаты да, шөлейт жерге қамалған рулардың өзара талас-тартыстары да, зорлықшылардың өктемдігіне шыдай алмай, бас көтергені үшін «кінәлі» болып қуғынға түсушілік те қазақ жұртының ата қонысынан жырақтай беруіне душар еткен. Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне шыққаны үшін жаппай қырғынға ұшырау қаупі туғанда, қазақтардың тұтас өңірлерді тастап, үркінге ұшырауы ел қатарын ойсыратып-ақ кеткен. Сол жылдарда Жетісудың жаннаттай сұлу жерлерін тастап, ауыл-ауылымен, ру-руымен Қытайға бас сауғалап көшкендердің трагедиялы халі оқушы жұртшылыққа мәлім. Патшаның жазалаушы әскерлері бұл өлкенің халқын жаппай қыруға шынымен беттегеніне мысал көп. Мен осыдан бірталай жыл бұрын Нарынқол ауданында Смағұл деген қариядан отаршыл әскерлердің қазалы болған ауылға жиналған халықты пулеметпен атқылағаны туралы сұмдықты естіген едім. Мұның бәрі қазақ халқына жасалған ашық геноцид болатын. 1917 жылғы Оңтүстік Қазақстанда болған ашаршылық кезінде, қамқорлықсыз қалған ауыл адамдары жүз мыңдап аштықтан опат болған. Бұл қайғылы халді Ергөбек акын мәңгі ұмытылмастай дастан-толғау етіп қалдырған. Байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу жылдарында асыра сілтеу салдарынан халықтың атам заманнан бері қалыптастырған шаруашылық жүйесі күйреген. Ал 1932 жылғы ашаршылық қазақтың тең жартысын жойып кеткені тағы белгілі. Бұған отыз жетінші жылдың сұрапылын қосыңыз.

Қазақ халқына жасалған осындай үздіксіз озбырлық кейінгі жылдарда айтылмай, жазылмай жүрген жоқ. Бірақ сондай астамшылықтар мен жауыздықтар үкімет тарапынан ресми түрде айыпталмай, тиісті қорытындылар жасалмай келеді. Болып өткен қиянаттың астарлары ашылып, айыпкерлері таңбаланып, себептері талданып әшкереленгенде

ғана Қазақстанды жайлаған ұлт өкілдері біздің бастан кешкен мүшкіл ахуалымызды түсінуі мүмкін.

Ұзақ жылдар бойында достық, интернационализм деп ұран тастап келдік. Өкінішке қарай, осы әдемі шақырулардың халықтарды орыстандыру мақсатына жұмсалғанын енді-енді ғана сезе бастадық. Біз достық деп қанша шапқылағанмен, өзгелердің бізге деген мысқалдай да ілтипаты көрінбепті. Күні кеше қазақ тілі мемлекеттік статус алғанда, ондаған жылдар бойында бірге жасасып келген орыстардың дені бұған жылы шырай көрсете қоймады. Бірен-саран шын мәніндегі гуманист жандарды қоспағанда, бұл ағайындардың арасынан «Тіл туралы заңға» ашық қарсы шыққандар аз болған жоқ. Бүгінге дейін бейне ақысы кетіп қалғандай: «Қазақ тілінің күшеюі орыс тіліне залал келтіреді», – деп тыным таппай, орыс тіліндегі газеттерде шулыған шығарып жүргендер кездеседі. Мұндай жағдайда қазақ халқының тілі мен дәстүрін Қазақстанның өзі қорғамаса, ғайыптан бір күш пайда болып өлгенді тірілтеді, өшкенді жандырады деп сену құр қиял болар еді.

Кешегі Совет Одағында бір тілдің, орыс тілінің үстемдігін орнату мемлекеттік саясат дәрежесіне көтеріліп, барлық күш пен бедел осы мақсатқа жұмсалған шақта, бұрынғы социалистік лагерь елдерінде де осыған қарайлас әрекеттер орын тепкен. Болгарияда түрік халықтарын «болгарландыру», Монғолиядағы өзге халықтарды «монғолдандыру» бағытында істер жүргізілген. Осылайша шындықты аяққа басу, зорлықты мемлекеттік саясат көлемінде көтеру тәжірибесі халықтар арасын жақындатуға емес, қайта алыстатуға қызмет еткен еді. Елімізде қайта құру бетбұрысы басталғанда, бұрынғы бояма ынтымақтың лезде быт-шыты шыққанын кездейсоқ құбылыс деп қарауға болмайды. Қашан да алдауға, жалғанға бір халықтың екінші халыққа деген үстемдігін «зандандыруға» бағытталған екі жүзді саясат күйремей қалмақ емес. Достық деген жақсы нәрсе, бірақ басқаны «достық құшағында» тұншықтыру абырой әпермейді.

Бұл айтылған жайлар бүгінде түрлі халықтар өз тағдырын шешудің жолдарын не себептен өздері іздестіретін болды деген сұраққа жауап берсе керек. Біреудің қолтығында қысылып күн кешкенше, онаша, еркін тыныс алып, өз мұқтажымызды өзіміз ойлайық деушіліктің түп себептерінің бірі осы. Халықтар толық тәуелсіздікке жетіп, достық пен ынтымақты біреулердің күштеуімен, жетектеуімен емес, өз қалауымен табиғи түрде іздейтін болғанға дейін жіктелу, шоғырлану процесі жүре беретінін түсіну қиын емес.

Кешегі «балапан басымен, тұрымтай тұсымен» кеткен заманда қазақтардың сайда санын, құмда ізін таба алмай қалған шақтары көп. Тіпті, қазірге дейін халқымыздың жалпы санын анық біле қоймаймыз. Демограф ғалым Мақаш Тәтімұның еңбектері болмаса қазақтардың сан мөлшерін шамамен де біле алмаған болар едік. Қазір қазақ саны он миллионнан асты деген тұжырым рас, бірақ ол халықтың этникалық тегін толық қамтып шығарылған есеп деуге келмейді. Өйткені халық санағын жүргізуде әлі де жетілмегендіктер бар. Ресейде және басқа егеменді республикаларда уақытша немесе тұрақты тұрып жатқан қазақтардың анық-қанығын кім тексеріпті? Балтық бойында, Украинада, Белоруссияда, Ресейдің көп облыстарында, Кавказ қойнауларында қызмет істеп жүрген қазақтардың барған елдерінің адамына үйленіп, «күшік күйеу» болып жүргендері қанша, олардың балалары қандай ұлт болып жазылады деген секілді сұраулардың жауабы жоқ. Ал Өзбекстанда түрлі себептермен документ құжаттарында өзбек болып жазылып жүргендер саны аз емес екені баспасөз беттерінде айтылып келеді. Шын мөлшерінен көп болып есептеліп жүрген халықтар да бар, сонымен қатар тізімге алынған есебі кем болып кеткен халықтар да кездеседі. Біздің қазақ соңғы топқа жатады. Келешекте қазақтың анық санын шығаратын шаралар керек-ақ.

Отыз екінші жылғы ашаршылық кезінде бір-бірінен адасып, қаңғырып, басқа халықтар ішіне сіңіп кеткендердің

тағдыры бір жаратқаннан басқаға мәлім емес. Осы күнге дейін газет, журнал редакцияларына хат жазып, жоғалған туыскандарын іздеушілер кездесіп жүргенін білеміз. «Әділет» секілді қоғамдар аштық жылдарында бір-бірінен көз жазып қалған міскіндерді қайта табыстыруға септесе алса, қандай игі жұмыс болар еді. Жариялылық дәуірі халықтың мүлгіген санасын оятып, жылдар бойында еңсесін басқан қорқыныш, үрейден арылдырып, небір күтпеген деректер мен хабарларды мәлімдей бастағанына мысал мол. Жакында «Шалқар» газетінің бетінде сондай тосын хабардың бірі басылды. Онда Монғол жерінде бір заманда тұтқын болып айдалып барса да, өзінің қазақ тегін ұмытпаған, дінін де сақтаған, «хотон» деген атпен аталып жүрген бір қауым бар екені айтылған. Осы хабарды оқи салысымен Қазақстанның мәдени, қоғамдық ұйымдары мәселенің анығына жету үшін Монғолияға арнаулы адамдар жіберді дей алмаймын. Өйткені мұндай елгезек зеректік бізде әлі қалыптаса қоймағаны белгілі. Сырттағылар былай тұрсын, өз ішіміздегі мұқтаждарды түсініп те, түгендеп те болмаған елміз ғой.

«Жәңгір» эпосына арналған ғылыми конференцияға қатысу үшін, Элистаға барғанымызда, Қалмақстанда қазақ ауданы бар екенін білдім. Кейіннен бұл туралы қазақ зиялыларынан сұрағанымда, олардың көбі бұл жөнінде білмейтін болып шықты. Қалмақстандағы қазақ ауданына дүние жүзінің түкпір-түкпіріне барып жүретін артистеріміздің де жолы түспепті. Бұл және басқа мысалдар әлемнің әр аймағына шашыраған қазақтардың есебін білудің қажеттігін күн тәртібіне қояды. Қазақстанның сырт елдердегі отандастарымен байланыс жасайтын қоғамы соңғы кездерге дейін Ресей, Балтық бойы, Украина, Белоруссия, Еділ бойы, Кавказ, Орта Азия жерлерінде жүрген қазақтар тағдырын қаперіне де алмай келгені адам түсініп болмайтын бір нәрсе.

Шеттегі қазақтар ұзақ жылдар бойында қарны тоқ, киімі көк болуын ғана көздеп, мектепсіз, театрсыз, баспасөзсіз күн кешіп келді. Ендігі жерде мұндай тіршілік оларды

қанағаттандыра алмайды. Ресейдегі қазақтар балаларының көбі ана тілін, халық дәстүрін білмей өсіп келе жатқанына қатты өкінетінін білдіре бастады. Түбінде Қазақстаннан тысқары жерде тұрып келген бауырластармен жүйелі, жігерлі байланыс жасаудың нақтылы жолдары қарастырылуға тиіс. Байланыстардың қазіргі халі тым әлсіз.

III

Шет елдерден ата жұртқа келушілер тек қара көбейтуші болып қалмай, республиканың сан-сала істеріне бел шешіп араласып кете алатындығын қатты ескеру керек. Біз Баян-Өлгийге барғанда, монғол қазақтарының арасында тек малшылар ғана емес, құрылысшылар, кеншілер, тракторшылар мен комбайншылар өсіп жетілгені туралы мағлұматтар білдік. Монғолиядағы атақты үш құрылыс тресінің біреуі түгелдей Баян-Өлгий қазақтарынан жасакталған екен. Олар тұрғын үйлерді салуға әбден маманданып алған. Сонымен бірге мектеп, аурухана, мәдениет сарайлары ғимараттарын да салады. Қазақ аймағының орталығы Өлгий қаласын қазақтардың өздері тұрғызыпты. Тіпті, Алтай өлкесінің Қосағаш ауданы жерінде де монғол қазақтарының құрылысшылары шартпен келіп, үйлер салып беріп жатқанын көрдік. Қазақ жұмысшыларының кейбіреулері жер сілкіністен қирап қалған Шығыс Қазақстан аудандарына келіп, құрылыс ісіне қолғабыс тигізіп жүргендіктерін де есіттік. Қазақстанға көшіп келгендердің арасында да түрлі мамандық иелері бар көрінеді.

Осы жағдайларды көргенде, Қазақстанда ұлттық жұмысшы табын өсіруге тым аз көңіл бөлініп келгені, осы уақытқа дейін ең болмаса қазақтардан құралған бір де бір құрылыс тресінің жоқтығы еске түсті. Жергілікті жерде самсаған жас адамдар бола тұрса да, мұнай өндіруге жұмысшыларды күні кешеге дейін сырттан тасып келтіріп жүргені қаншалық намысқа тиер нәрсе екенін халық болып сезіп білдік пе екен? Жұртшылыққа мәлім есеп бойынша,

Қазақстанда ұлттық жұмысшы табының мөлшері сегіз-он проценттен аспайды, ұлт тағдырына мұнан артық астамшылықпен қараудың мысалын іздеп табу қиын болар. Бұрынғы Совет өкіметі жетпіс жылдан аса өмір сүрсе де қазақ жұмысшы табы өсіп жетілмеді. Бұған өз қара бастарының мансабын ғана көздеген республика, облыс, аудан басшылары кінәлі. Жылдар бойында «пәлен мамандықтың адамдары керек» деп газеттердің тұтас беттерін толтырып хабарландыру бергендегі жалғыз мақсат басқа республикалардан адам шақырып, Қазақстанның демографиялық келбетін өзгертіп жіберу болғаны қазір әмбеге аян. Тіпті, Алматының өзіне Сібір мен Алтай жақтан тұтас-тұтас деревнялар көшіп келіп орналасқанда да, өзімізден шыққан «көсемдеріміз» «бұның келешегі қалай болар екен» деп ойланбай, алған ордендеріне мәз болып отыра берді. Соның нәтижесінде астанамызда қазақ халқы мардымсыз азшылыққа айналды. Ұлттық орта алдағы кезде де онайлықпен шешіле қоймайтындай халге жетті. «Бас болмақ онай, бастамақ қиын», – дегендей-ақ мансабы жер жарған басшыларымыздан бұл мәселені жете ойластырып ұйымдастырарлықтай парасат та, жанашырлық та табылмапты. Мұндай тұжырым кейбіреулерге ауыр да көрінеді, бірақ шындықты ешқандай сылтаумен көлегейлеу қиын.

Қатардағы жұмысшы мамандығын үйрету, ұлттық жұмысшы табын қалыптастыру үшін санаулы-ақ жылдар керек екен. Бас-аяғы жүз мыңнан сәл-ақ артатын халқы бар Баян-Өлгий өзіне қажет кадрларды даярлап алғанда, мүмкіндігі орасан зор Қазақстан ондай мамандарды ылғи дерлік сырттан шақырып отырыпты. Республикада не көп, кенші көп бола тұрса да, соңғы кезде Алматыда метроның құрылысына бұрғылаушыларды Ресейден «қолқалап» алыппыз. Бұдан артық дәрменсіздік пен ойсыздықты дүние жүзінен іздеп табу қиын болар. «Ұлттық жұмысшы табын жасайық», – деген ұранның сөз жүзінде көтерілмеген кезі болған емес. Амал қанша, нәтижесі жоққа жақып. Қазақстан егеменді ел болатын болса, ең алдымен, жергілікті халықтың есебінен түрлі ісші

мамандарды әзірлеуге бірінші кезекте көңіл бөлуі шарт. Бұл кезге дейін жөнге қойылмаған осы бір маңызды шараны жүйелі түрде қайтадан бастау керек. Ел басшылары осы проблеманы жасқанбай, жалтақтамай, жеріне жеткізе шешер деп үміттенгіміз келеді.

Ұсыныс ретінде айта кететін бір мәселе – әлгі айтқан Баян-Өлгий құрылысшыларын Зайсан, Марқакөл аудандарына шақырып, жана үйлер тұрғызуға пайдалану керектігі. Түбінде құрылысшылар сол маңайға өздері де қоныстанып қалар еді. Мұндай күштер тұрғанда Шығыс Қазақстанның жер сілкінуден зардап шеккен жерлерінің құрылысына жер дүниеден адам іздеп сарсаң болу ақылға қонбайтын іс.

Қазақстанға шет елдегі бауырластардың келіп-кету проблемасы әлі де түпкілікті шешілмеген. «Қазақстан» қоғамының жақындағы бір жиналысында биыл шет елдерден қырық шақты қонақ қабылданғаны айтылды. Бұл, әрине, жоқтан тәуір нәрсе. Бірақ заманның, уақыттың талабымен салыстырғанда болымсыз ғана әрекет. Шет елдегі үш миллионнан астам қазақтың өкілдері жыл сайын мындап, он мындап келіп жатса, табиғи көрініс болар еді. Қазақстанда миграция, азаматтық туралы заңдардың қабылдануы тым кешеуілдеп кеткені де осындай жанды мәселелердің шешілуіне тікелей қолбайлау болып келді.

Монғолияның Баян-Өлгийінен Қазақстанға келіп-кететіндердің көретін жол машақаты мол. Жағдайдың нақты осылай екенін біз өз көзімізбен де көрдік. Алтай тауларының өн бойын ежелден жайлап келген қазақ елінің бір бөлегі Шыңжаңда болса, тағы бір қысымы Баян-Өлгийде, ал Шығыс Қазақстан арқылы өтетін Алтайда Катон-Қарағай ауданы іргелес жатыр. Бұрынғы заманда атқа мінген адам тау арасымен тура жүретін жерлер қазір түрлі елдердің қарауында. Катон-Қарағайдан Баян-Өлгийге тіке асуға рұқсат жоқ. Сондықтан Қазақстанға келетіндер немесе Баян-Өлгийге баратындар Алтай өлкесінің Қосағаш ауданына келіп, сол арадан не машинаға, не самолетке мініеді. Қазақстанға барып қайтуға рұқсат алу үшін

Баян-Өлгийліктер ақша төлеп, кезекте тұрып, рұқсат алады. Содан кейін Қызыл үйдегі монғол, Ташантадағы орыс бажханасынан (таможня) қиын тексерістен өтіп, бұрынғы совет жеріне жеткен соң бейнеттің жана түрі басталады. Монғол қазақтарына аэропорт кассалары «шет елдің адамысың, валюта төле» деп қиғылық салады екен, ондай долларды даладағы қазақтарға кім беріпті. Сондықтан біздің ағайындар Қосағаштан амалдап жүріп, машинаға мініп, әрен дегенде Барнауылға жетеді де, сол жерден Алматыға пойызға билет алып, апырым тәнірім дегенде Қазақстанның бас кентіне жетеді. Қазақстанда оқып жатқан Баян-Өлгийлік студенттің де, ғылыми сапарға шыққан зерттеушінің де көрген күні осы.

Монғолиядағы ағайындар: «Жол мәселесін де осыншама қиындатпай шешуге болмас па еді?» – деп сұрақ қояды. Олар Қазақстан мен Монғолия үкіметтері Алматы мен Баян-Өлгий арасында самолет ұшыруға келісіпті деп қатты үміттеніп отыр.

Қазіргі қайта құру кезеңінің қайшылықтары мен ауыртпалығын Монғол республикасы да бастан кешіп отырғаны белгілі. Шаруашылықтың бұрынғы құрылымдары өзгеріп, жаңа түрлері қалыптасып болмаған кезде, шалғайда жатқан Баян-Өлгийдің халі ерекше ауырлай түсетіні де түсінікті. Сондықтан да Монғолиядағы 140 мың қазақтың қысылғанда қол ұшын берер деп сенгені Қазақстан болып отыр. Шығыс Қазақстан шекарасына тиіп тұрған Алтай өлкесімен іргелес жатқан Баян-Өлгиймен жан-жақты қарым-қатынас жасаудың жолдарын республикамыздың сырт елдермен сауда-саттық, мәдени байланыс жасайтын мекемелері шындап қолға алуы парыз. Қазақстан баян-өлгийліктерге астық жағынан қарасса, ондағы ағайындар бізге жақсы, сапалы ет өнімдерін бере алады. Екі жаққа да тиімді. Жергілікті халық түбінде Қазақстанға біржолата көшіп келуді қалайтынын байқадық. Бірақ қазіргі экономикалық дағдарыс жағдайында тұтас елдің бірден қоныс аударуы қиын. Сондықтан бұл процесс бірнеше жылға созылуы мүмкін. Баян-Өлгий аймағының жер асты байлығы да орасан мол екен.

Қазақстан көмегімен ол байлық игеріле қалғандай жағдай туып, егеменді елдер арасында шарт жасала қалса, жергілікті қазақтар көші белгілі дәрежеде кешеуілдеп жүруі де ықтимал. Қалай болған күнде де, бір нәрсенің басы ашық. Ол – Қазақстан бұдан былай шеттегі бауырларына шын мәнінде қамқорлық қолын созуы керектігі. Республикамыздың жоғары оқу орындарына биыл бірталай оқушы түсіпті. Бұл – жақсылық нышаны. Алдағы кезде мұндай байланыс барлық салада және үздіксіз жүріп жатуы тиіс.

Нарықтық экономикаға көшуге байланысты жеке меншік пен сауда-саттықтың жөнін білетін, істі білгір жүргізетін адамдар көп керек. Құрылысшы, механизаторлардың монғол қазақтары арасында баршылық екенін ілгеріде айттық. Ал Түркиядағы, Ирандағы қазақтар арасында дүкен ұстайтындардың әлемдегі көп мемлекеттермен сауда жүргізе алатындардың маманданып жетілгенін де білеміз. Қазір Алматыда да, басқа қалаларда да үлкен ғимараттарды, ресторандарды, қонақүйлерін, кинотеатрларды аукцион арқылы жеке адамдарға сату басталып кетті. Ең болмаса осындай көрнекті орындарды сыртта жүрген ақшалы ағайындар сатып алса, ұлттық келбеті аз қалаларымызға туысқандар келуіне мүмкіндік көбейе түсер еді деп ойлаймыз. Космополиттік мінезбен: «Қайсын келсең де, ақшаң көбін ала бер», – деп жайбарақат отырсақ, қалаларымызды келімсектерге онан сайын қаптатып жібереріміз хақ. Тәңірім, қолыңда іс тағдыры тұрған басшыларымызға біліктілік, намыстылық, тегеурінділік дарыта көрсін.

Бір кездерде туып-өскен өлкесінен еріксіз босқан халықтың ата жұртқа қайта көшуі басталды. Елдің бірлігін, ынтымағын күшейту мақсатын көздеген осы ұлы көштің сәтті болуы үшін, алаш азаматы барлық көмегін көрсетуі парыз.

Заман онымыздан туып тәуелсіз ел атандық, конституциямызды қабылдадық, дүние жүзінің ең беделді ұйымы – Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болдық. Тіліміз мемлекеттік статус – мәртебе – алды, мәдени мұраны игеруге жол ашылды. Әнұранымызды, Елтаңбамызды бекіттік, жерімізде өз туымыз желбіреді. Ондаған жылдар бойына түбі бірге түрік халықтарымен алшақтап кеткен арамыз жақындай бастады, қуғын көрген дініміз жандануға бет алды. Тұңғыш рет өз президентімізді сайладық. Шет елдермен елшілік алмасу, сауда-саттық басталды. Мұның бәріне шүкіршілік дейміз, осы жетістігімізге көз тимеуін тілейміз.

Сонымен қатар көңілімізді күптігей ететін, «түбі қалай болар екен» дейтіндей күдік те, тіпті, ашық қауіп-қатер де аз емес екенін естен шығара алмаймыз. Ежелден өзгелердің жерін тартып алып, байлығын талан-таражға салып үйренген орыс казактарының Қазақстанның батысы мен солтүстігіндегі және шығысындағы шұрайлы жерлерге көз алартуы, олардың бұзық ниеттеріне жазушы Солженицын, күні кешеге дейін барлық халықтардың теңдігі үшін күрескер болып көрініп келген Горбачев секілділердің дем беруі, анық арандатушылық шақырулары бұл зұлым әрекеттің тамыры тереңде жатқанын аңғартады. Шекарамыз ашық, Қазақстанның барлық өңірінде орыс әскерлері тұр. Ондаған жылдар бойында полигонға айналған жеріміз жаралы. Жаңадан құрылып жатқан ұлттық ұланның, өз сарбаздарымыздың қалыптасып жетілуіне дейін жол ұзақ. Қазақ жерінің көбі экологиялық апат аймағына айналған, радиация зардабынан опат болғандар мен жазылмас дертке ұшырағандардың саны бір жаратқанға ғана белгілі. Халқымыздың ең көп шоғырланған жері – ауылдың тұрмыстық, мәдени халі жөнделе қоятын санылау көрінбейді. Жер тозған, ел азған. Адам пейілінің бұзылуы, имандылықтың жоғалуы, мейірімділіктен ада қатыгез жандардың пайда болуы, бұрын казактың өңі түгіл түсіне де кірмеген сұмдықтар:

тастанды балаларды асырайтын сәбиханалардың, ұл-қыздары қарамай кеткен қарттар үйінің көбеюі, қалаларымызда қазақ тілінде сөйлейтін ортаның аздығы, өз арамыздан шығып, ұлттық дәстүр мен мәдениетті мансұқтайтындардың, аты қазақ, заты жат адамдардың күш ала бастауы тәрізді толып жатқан мұнымыз сейілмей тұрғанда, арқаны кенге салуға, барлық кемтігіміздің орны толып болғандай жайбарақат жүруге, қасіретімізді жасырып, жауырды жаба тоқуға әлі ерте ғой деп ойлаймыз. Сондықтан барымызды да, жоғымызды да біліп отырып, елдігімізді бекітудің шарасын кенесіп, дамуымызға аса қажет-ау деген құндылықтарды мойындап, соларды өміріміздің алтын қазығы деп, тоқтамға келу шарт. Осы тұрғыдан халқымыздың іргесін бекітіп, көсегесін көгертетін керектеріміз осылар-ау дейтіндей үш мәселе жөнінде пікір білдіруді жөн көрдік. Оны үш бірлік деп атасақ та болғандай.

I

Біз қазіргі кезеңде әлемнің көп мемлекеттерімен тікелей байланысқа көшіп, елшіліктер алмасып жатырмыз. Шет елдерге барыс-келіс жағдайын өзіміз шешеміз, білмегенімізді үйреніп, артығымызды базарға шығарып, жоғымызды іздеу жолындамыз. Қазақстанды жайлаған көп ұлттардың өкілдері тең құқықты болсын деп ата заңымызда көрсеттік. Бейбітшілік, өзгелермен тең түрде қарым-қатынас жасау саясатымыздың темір қазығына айналды. Мұның бәрі жақсы-ақ. Бірақ ең негізгі мәселенің бірі – қазақ халқының ішкі бүтіндігін нығайту деп білеміз. Бұлай деп тұжыруымыз көлденен жұртқа тосын да естілуі мүмкін. Біз бұл арада «Бас жарылса, бөрік ішінде, қол сынса, жең ішінде» деген накылды ұмытып отырған жоқпыз. Тарихтың ұзына бойында қазақ халқының шеккен қасіретіне рулардың, жүздердің алауыздығы қырсық болғаны зиялы жұртшылыққа мәлім. Елдің есінен әлі де ұмыт болмаған баяғы «Ақтабан шұбырындыға» қазақ басы қосылмай, бет-бетімен ыдырап жүргендігінен душар болған.

Сырт жаулар осындай осал жерімізді біліп, оны өздерінің мақсатына ұтымды пайдаланып келген. Рушылдық, жүзшілдіктің кейде асқынып, бірде саябырлап отыруы да түрлі себептерге байланысты еді. Ел басына қауіп туған, дұшпандардан таяқ жеген кездерде халық бірлігі нығайып, қандай жауды да жеңіп отырған. Ал қасақы қара күш – жаулаушылардың беті қайтып, жұртшылықтың арқа-басы кенейе бастаған кезде ішкі алауыздықтар қайтадан қозып, бірлікке іріткі түсірген. Осындай алтыбақан алауыздықты өршітетін, дүниеге өз руының ғана төбешігінен қарайтын басқа емес, көбінесе ел ішіндегі атқамінерлер үлкен парасат жарысына түспей-ақ онай олжа тапқысы келетін, «анқау елге арамза молда» болатын «көзі ашық пысықсымақтар» болатын. Қазақтың ілгері басқан қадамын кейін тартқан, сау денесіне түскен дерт рушылдық, жүзшілдік еді. Бұл маскара көріністі Абайдан артық әшкерелеген ақын жоқ болар. Оның:

Сабырсыз, арсыз, еріншек.

Алтыбақан, алауыз,

Сорлы қазақ сол үшін,

Көрсеқызар жалмауыз,—

деп ашынып сөйлеуі қазақ қоғамын дендеген кеселдің қаншалықты асқынғандығынан хабар береді. Бір қазақтың ғана емес, бүкіл Орта Азия халықтарының тәуелсіздігі үшін арыстандай алысқан Кенесарының:

Қырда – Қокан, ойда – орыс,

Әкім болды қаласы.

Кімнен таяқ жегендей,

Біздің қазақ баласы?

Алдырып жүрген дұшпанға

Ауызының аласы, –

деген сөздері де әрбір саналы адамға ой салғандай-ақ қой.

Бұрынғы даналар қалдырған мұндай ғибрат сөздерді, өсиеттерді көптеп келтіруге болады. Амал не, рушылдық, жүзшілдік жазылып болмаған аурудай әр кезеңде де бас көтеретініне қазіргі өмірде де дәлел жоқ емес. Ең жаман жері

ол қазақтың қашан да алымын жаздырмай келген осы орақшылықты қайта тірілтушілер тарихтың қасіретті бабаларын білмейді деуге болмайды. Олар бүкіл қазақтың басын өздерінің әділдігімен, сабырлылығымен, даналығымен қосқан ұлы билер Төленін, Қазыбектің, Әйтекенін шешендік сөздерін, тура төреліктерін естігендер немесе кітаптан оқығандар. Керек десеніз, иінді жерінде қазіргі әккі рушылдар сол ұлы бабалардың жақсы сөздерін жатқа да айтады, жамағатшылықты ынтымаққа шақырған болады, «күзге бөлгеннің жүзі күйсін» деп сайрағанда кәдімгідей риза болып қаласын.

Кешегі әміршілдік-әкімшілдік жүйе үстемдік еткен дәуірде сөз бен істің арасы жер мен көктей алшақтап, көп адамдар жалған сөйлегеніне ұялмайтын болып қалыптасқан еді ғой. Қазақ рушылдарының да сөзі мен ісі екі жақта, олар жұрт алдында мейлінше ұлтқа қамқор болып көрінгенімен, ақын айтқандай, «көздің жасы, жүректің қанымен ішкі мұзын ерітуге болмайтындар». Кейде ашық көрініп, енді бірде перделеніп жүрсе де, осы қасірет бүгін қазақ қауымы арасында орын теуіп отырғанын жасырудың пайдасы жоқ. «Ауру батпандап кіріп, мысқалдап шығады» деген ғой. Сондай-ақ дәл бүгін рушылдық, жүзшілдік барынша бел алып кетпегенімен, жұқпалы аурудай тез тарап, тамыр тартып кетсе, ертеңгі күні онымен күресу қиындай бермек. Бұл өзі төтелеп, ашық келген жау емес, буынға түскен құрттай, сау денені бірте-бірте жайлайтын сұмдық.

Кейінгі жылдарда ұзақ уақыт жабық жатқан тарихымызды іздеуге, талдауға, бағалауға мүмкіндік туды. Тіпті, әрбір рудың шежіресіне дейін тізіп таратып, өткен өмір белестерін таныстыру қолға алынды. Қазақ көптеген рулардан құралған халық болғандықтан, рулар шежіресін жарыққа шығару да дұрыс болар. Асылы мұндай істі арнаулы маманданған ғылыми мекемелер атқаруға тиіс. Өйткені бір адамның немесе бірнеше қолжазбаның деректері шежіренің шытырман табиғатын тануға мүмкіндік бермейді. Сол үшін ғылыми

тәсілмен қаруланған зерттеушілер ғана елді жаңылдырмайтын нақтылы шындықты ажыратуға қабілетті болмақ. Сонымен бірге шежіре кестелерін кез келген басылымдарда жариялай бермей, арнаулы ғылыми журналда немесе жинақтарда топтап, тиісті түсініктемесін қоса беріп отыру шарт қой. Өкінішке қарай, бізде көп жағдайда білімділік емес, білермендік орын алып барады. Кейбір адамдар елден не естісе, соны күмәнсіз, ақырғы шындық деп ұғынады. Бірнеше ғасырды өзі аралап келгендей төндіре сөйлейді, «біздің жетпісінші атамыз пәленше деген би екен» деп ғылым аулынан алыс жүрген жандарды кәдімгідей сендіргісі келеді. Қызды-қыздының үстінде өзінің бұрынғы аталарын шетінен данышпан немесе жаужүрек батыр етіп көрсетеді. Осындай үстірт ғылыми дәйексіз бірденелерді құрастырғандар өздерінше қазақ тарихын толықтыруға үлес қосып жүрмін деп ойлайтын болуы керек. Шындығында, мұндай әрекеттің екінің бірінде пайдасынан зияны көп екенін шежіре түзуші де, сол шежірені ұлы жаңалық ашқандай басушы газет, журнал қызметкерлері де ойламайтын тәрізді. Мұндай «үлгіні» көрген әр рудың өкілдері жаппай өз тайпасының шежіресін іздеп, жарысқа түскендей сыңай байкатады. Ғылым орнына күмәнді қисындар осылайша пайда болады.

Шежіренің белгілі дәрежеде ғана пайдасы бар. Шындап зейін қойып, қариялар естелігін жиып тізген шежірелерден жеті-он, тіпті, он бес атаға дейін аса көп жаңылмай баруға болатынын зерттеушілер тәжірибесі көрсетеді. Ал одан әріге, терендеп бару үшін, ғылыми тәсілдер, салыстырулар қажет. Қазақ ертеден бері өз балаларына жеті атасының атын білу парыз екендігін үйреткен.

Шежіре құмарлықтың ұнамсыз жағы белгілі бір рудан жақсы мен жайсаң көп шыққан дегенді әдейі қалындатып, жоқты бардай қылып айтуға байланысты. Батыр да, би де айтылсын, танытылсын, бірақ мұны дәлелдеу үшін аңыз-әңгімелер жеткіліксіз. Аңыздар халықтың өткен өмір туралы түсініктерін, бағаларын әдетте әсірелеп, қиял араластырып

баяндайды. Одан тарих оқулығындай дәлдік іздеуге болмайды. Белгілі бір ауылдың көлеміндегі кара қайрат иесі адамдарды бүкіл халыққа аты ертеден танымал, данқты ерлердің қатарына қосуға тырысушылық рушылдық отына май құяды. Бірде: «Шыңғыс ханды менің аталарым таққа отырғызған екен», – дегенді жай адам емес, үлкен мансап иесінің аузынан естігенде: «Ақыл айтатын басшымыз осындай болса, сорымыздың қайнағаны екен», – деп түнілгеніміз есімде. Бір журналшы ру идеологиясына белшесінен батқаны соншалық: «Абылай хан төре емес, Жаныс руынан шыққан» дегенді беті шімірікпей-ақ жазды. Әрине, мұндай жүйесіздікке қарсы баспасөз бетінде дәлелді жауап айтылды. Сонымен жаңсақ әңгіме бітті ғой дей бергенімізде, тағы бір жазушы: «Абылайдың Жаныстан таралғанын мен де естігенмін», – деп шыға келді. Адам алдында да, құдай алдында да күмәні жоқ ұлы ханымыз Абылайды өз аулына меншіктеуге қысылмайтын адамдар әлгі айтқан «пысықтар» арасынан шығып отырғанын көреміз.

Ол ол ма? Бастан-аяқ жасанды, жалған қисындарға негізделген «шежіре кітаптар» жазуға да шімірікпейтіндер шықты. Түрлі архивтерден алынған немесе ел арасына таралған аңыз, әңгімелерден құрастырып: «Осы шығарманы үш жүз жыл бұрын ұлы атамыз жазып кеткен екен, бір сөзін өзгертпей қайта көшіріп, жұртшылыққа ұсынып отырмын», дейтіндерге тиым болмады. «Мынауың өтірік қой», – деп ескерту жасағанды әлгі ру насихатшысы өзіне дұшпан санады, әділ сынға құлақ аспады. Ал осындай қып-қызыл өтірікті көріп, сезіп отырған ағайындары: «Сен мықтысын», – деуден әрі аса алмады. Өз еңбегімен, қабілетімен елге танымал болған кейбір қаламгерлерге осыншама сорақы жөнсіздікке барардай не күн туды екен? Мұның да негізгі себебі – қалайда біздің руда бүкіл қазақ танырлықтай ғұлама болған дегенді ойлап шығару мақсатынан туған. Қазақта мақтануға тұрарлық қаншама ұлылар бар екенін біле тұрып, «тисе – терекке, тимесе – бұтаққа» деп қиял әуенімен жосылтып жаза беру

рушылдық кеселінің шалығы емей немене? Ең өкініштісі сол – әлгіндей сұрапыл жасанды «еңбектерді» байыпты түрде талқылап, әділ кеңес, тұжырым айтуға ғылыми мекемелер де, атағы дардай тарихшылар да батылдық етпеді.

Бұрынғы өткен ардақты аталар мен абзал аналар әруағын құрмет тұту, оларға ескерткіш белгі қою дұрыс нәрсе. Бірақ әруақ сыйлау өзеуреген әңгімеге, мөлшерсіз әсірелеуге айналмаса дейміз. Ал: «Пәлен анадан тараған үрім-бұтақ екі миллиондай болдык, біз көппіз», – дегендей сынайда қайта-қайта айтыла берсе, мұның арты рулық бөлектену, өзге алаш баласына жатырқай қарау деген сөз. Тұтас аудандарға адам атын беруге ұмтылушылық та әсіреқызылдыққа жол ашады. Қазіргі кезде бір рудың адамдары ғана отырған жер сирек. Қазақстанның көп елді мекендерінде әр атаның өкілдері қоныс тепкен. Олай болса, үлкен аймақты бір ғана адам атына теліп қою әділеттілік те, парасаттылық та емес. Қандай мекеннің болмасын, ертеден келе жатқан аттары болған, сол есімдерді қалпына келтіргеннен абзалы жоқ. Ал данқы тіпті жер жарған қайраткерлер есімін мәңгілікке қалдыру қажет болса, оларға тікелей өзі туған, үрім-бұтағы өсіп-өнген ауыл, кенттердің атын беру лайық.

Қазақтың ұлттық көлемге көтерілмей, рулық сана денгейінен аса алмай келе жатқан ел екенін дәлелдейтін мысал мол. Соның бір көрінісі кезінде қуғын-сүргіннен, ашаршылық зардабынан шет елдерге босып кеткен ағайындарымыздың қайта оралып келгендерін қабылдау мәселесінде де байқалып жүр. Кейде көшіп келгендерге ілтипат білдіруге сана да, пайым да жетпей қалатыны кұпия емес. Өзге ұлттардың адамдарына есігімізді де, төрімізді де ашып қоятын пейіліміз қазақтарға келгенде тарылып қала беретіні өкінішті. Әрине, жанашыр басшылар бар жерде шет елден ата жұртқа сағынып келген отандастарды мүмкін-қадарынша жылы қарсы алуға, тиісті жағдай жасауға тырысатыны белгілі. Бұл іске үкіметіміздің қамқорлық әрекеті де баршылық. Бұл арада

біздің айтпағымыз – ұлттық мүддені ардақтау дәстүріміздің әлі де төмен екендігін көрсету.

Монғолиядан ата жұртым деп сағынып келген ағайындардың кейбіреулері жергілікті басшылардың қатыгездігінен көп зәбірге ұшырап, қайта көшіп кетуге мәжбүр болғанын қазақ тіліндегі газеттер жазудай-ақ жазды. Үлкен республикамыздың аз ғана үйлі отбасыларға пана бола алмағанын естіген әрбір ұлтжанды азамат жерге қарарлықтай оқиға еді бұл. Ондаған жылдар бойында өзге жұрттың ішінде өмір кешіп, қайран еліме енді жеттім бе деп үлкен үмітпен келген, біздің орыстанған салтымызға үйреніп үлгірмеген, әр болысқа тарыдай шашырап қоныстанған қандастарға көрсеткен қамқорлығымыз осы болғаны ма? Мұндай жағдайға жол берген Көкшетау облысының да, басқа да кейбір облыстың әкімшілігі осынау істің ел атына ұят келтіретінін қалайша сезбейді? Әкімдер өздерінің рулас ағайындарына мұншама мейірімсіздік көрсетер ме еді? Бұл оқиғаның да астарынан кейбір жауапты қызметтегі адамдарымыздың ұлт мүддесін түсінуге қабілетсіздігі, алыстан арып-ашып келген туыстарға «менің аталасым емес, сондықтан не болса, ол болсын» деп қарайтындықтары аңғарылып тұр. Жырақтан келген бауырластардың кейбір жергілікті әкімдерден көңілі суып кеткенін, мұның өзі сүйегімізге таңба екенін облыс пен аудан әкімдеріне ескертіп, «бұлардың ұят болды» деп үн қатқан республика басшылығын көре алмадық. Осындай кісілікке жат көңілсіз құбылыстардың жиі кездесетінін және ондайларға етіміздің өліп кеткенін көргенде, «осы біз қандай елміз» деп түңілмеуге шараң жоқ.

Қазақстанның астанасы Алматыда тұратын миллионнан артық адамның 22,7 пайызы ғана қазақ екен. Ал сол аз қазақтың 40 пайызының басында үйі жоқ, пәтер жалдап тұратындар. Алматыда соңғы 30-40 жыл ішінде Ресейден және басқа республикалардан жүздеген мың адамдар келіп, онай орналасқанда, астана қаламыз қазақтар үшін жабық болды. Бірен-саран таныстары барлар болмаса, өз адамдарымыз мұнда

тұрақтай алмады. Сол кезде ел басқарған белгілі басшыларымыз бұл істің ұят екені жанына батпағанына қайран қаламыз. Олар зейнеткерлікке шыққаннан кейінгі кезде, жазған мемуар кітаптарында қазақтарға осындай өгейсіту жасалғанын аузына да алмайды. Ал қарапайым қазақ байғұс: «Осындай қайраткер адамдарымыз бар», – деп оларды көдімгідей малданып келді-ау!

Қазақ бірлігін қалыптастырудың жолдарын жұртшылық болып қолға алып, бұл тараптағы жетістіктер мен нұқсандарды талқыға салып, тиісті қорытынды жасап, қауымның пікірін қалыптастырып отыруы ләзім. Бұрынғы-соңғы даңқты адамдарымызды ұлт болып мақтаныш етуді үйренейік. Қандай да болмасын қайраткерлерді бағалағанда, олардың ісі жалпы халықтың ұлы мүддесіне қаншалықты игілікті болғанын алдымен ойлайық. Бүгінгі тірілерді де туған жеріне, рулық тегіне қарай емес, еңбегіне, біліміне, іскерлігіне, әділдігіне қарап құрмет тұтайық. Шежірені де кейбіреулерді әсіре дәріптеу үшін емес, шындықты ашу құралы етейік. Үлкенді-кішілі қызметке кадр, маман таңдағанда да «өзі болған жігіттің ата-тегін сұрама» деген халық нақылын басшылыққа алайық. Басқалардан қалыспайық деп әрбір рудан қалайда бір-бір философ, тарихшы данышпан іздеуге тырысу жөн емес. Мақтан тұтатын ұлылар қазақ көлемінде жеткілікті. Тек көңіліміз тарылмасын, құлашты кеңге салайық. Сонда ғана ұлы Абайдың: «Бірінді қазақ бірің дос, көрмесен істің бәрі бос», – деген даналық шақыруын түсінгендігіміз көрінбек.

II

Бір замандарда Солтүстік Азиядан Кіші Азияға дейінгі үлкен ұлан-байтақ жерлерді алып жатқан, кезінде ұлы империялар құрған, дүниеге небір ғұламалар мен қолбасылар, ақындар мен ойшылдар берген, адамзат өркениетінің дамуына өшпес үлес қосқан түрік халықтарының бірлігі үшін жаңа нақтылы қадамдар жасау қазіргі таңдағы ірі уәзипалардың бірі.

қалған ноғайлар бас сауғалап, түрлі халықтардың арасына барып, паналаған, бірсыпырасы Түркияға ауған. Ата мекенінде қалған ноғайлар бұл күнде Ресейдің Ставрополь өлкесі мен Дағыстан республикасында жасап келеді. Тарих кітаптарында ноғайларды қырғынға ұшыратқандық туралы бір де бір сөз жазылмаған. Ал Ноғай Ордасын құрушы Едігенің аты соңғы жарты ғасыр бойына құбыжық етіп көрсетілді, оның ауыр қолымен барып Мәскеуді шапқаны ғана көрсетіліп, Ресей патшалығының Ноғай Ордасын іштен іріту жөніндегі зұлым саясаты туралы ештеңе айтылмады. Көптеген түрік халықтарының қазақтардың, ноғайлардың, татарлардың, башқұрттардың, каракалпақтардың ортақ мұрасы болып кеткен «Едіге батыр» жыры оқулықтардан алынып тасталды. Батырдың атын халық санасынан өшіру көзделді.

Қырым тарихы жайында қазіргі кезге дейін адал, ақиқат еңбек жоқтың қасы. Ресей оқулықтарына қарасаң, Қырым хандығы барлық уақытта соғыс тіленген, көршілес бейбіт елді шапқан, олжаға дәнiккен қаныпезер жау болып сипатталады. Шындығында жағдай солай ма еді? Соғыстың шығуына неге қырымдықтар ғана кінәлі болуға тиіс? Араны ашылған Ресей жаулаушылары емес пе іргелес жатқан халықтарды бірінен соң бірін бодан еткен? Жаулап алған елінің жер, су атауларын жойып жіберетін әдетіне басып, Ресей Қырымның көп атауларын өзгерткен. Онымен шектелмей, жергілікті халыққа қысым көрсетіп туған мекенін тастап кетуге мәжбүр еткен. Осындай үздіксіз озбырлықтың арқасында қырым татарларының саны азайып, отарлаушылар басым көпшілікке айналған. «Жығылғанға – жұдырық» дегендей, қырым татарларының қалған бөлегін түгелімен 1944 жылы бір күнде ешқандай себепсіз жауыз каталдықпен жер аударғаны белгілі. Араға жарты ғасыр салып барып ата жұртына қайта оралған қырымдықтарға жасалып жатқан қиянаттың тағы да шегі жоқ. Олардан зорлықпен тартып алынған дүние-мүлкі қайтарылмақ түгілі, жаңадан үй салуға қолайлы жердің өзін бермей, жергілікті өкімет халықты тәлкекке салып келеді. Қырым

татарларына автономия беру мәселесін не Ресейдің, не Украинаның басшылары қаперіне алатын түрі көрінбейді. Жердің байырғы иесіне деген мұндай тежеусіз озбырлықты адамзат тарихынан іздеп табу қиын.

Қырым татарларының басына түскен қасірет Кавказды мекендеген қарашай, малқар, шешен, ұнғыш халықтарының да басына төнгені мәлім. Қазіргі кезде бұл халықтар ата-бабасының жұртына қайта оралып, өз автономияларын құруға мүмкіндік тапты. Қудалауға түскен халықтардың ішінде қырым татарларындай бақытсыздыққа ұшыраған ел жоқ шығар. Кезінде дүниеге көптеген ақын-жырауларды, зиялыларды, әскербасыларды әкелген дарынды да табанды қырым татар халқы адамшылыққа жат дүлей өктемдіктің құрбаны болып отыр. Ал қырым татарларын осыншама күйкі халге түсіргендіктерін алдымен Ресей, соңынан Украина билеушілері елен қылатын емес. Олар өздеріне қарсы тұрар немесе «бұларыңыз қалай» деп айтатын ешкімнің жоқ екенін сезгендіктен, әбден әлсіреген қырымдықтардан айылын да жыймайды. Түрік халықтары бірлігінің жоқтығы осы мәселелерде айрықша көрініп келеді.

Түрік халықтары тарихының беттерін өшіріп барлық мәселеге евроцентристік тұрғыдан қарау, шындықтың өнін айналдыру, тұтас халықтың өткенінен зәредей де сәуле көрмеу сан буынға теріс тәрбие таратты. Түрік жұрттарының әлденеше буын әулеті өздерінің тарихына жаттың көзімен қарайтын болып тәрбиеленді. «Бөлшекте де, билей бер» деген отаршылдық саясат көп жағдайда дегеніне жетті. Түбі бірге туыс елдер бір-бірінен байланысын мүлде үзіп алды, табиғи, еркін қарым-қатынас тоқталды. Бұрын Қырым мен Қытай арасында тосқауылсыз жүретін елдер толығымен ақ патшаның боданы болып, өз жеріне қожалықтан айрылды. Замандар өте келе ежелгі жақын жұрттар бір-бірін жоғалтып алды. Мәселен, ертеде қазақ пен ноғай көп ретте бір мемлекет, одақ, бірлестік құрамында жасағаны мәлім ғой. Бұл екі халықтың ауыз әдебиеті қорының ортақ болуы да осы себептен. Бұлардың

тілдері де етене туыс еді. Ноғай Ордасы құлатылғаннан кейін қазақ пен ноғайлардың тікелей араласатын өрісі жойылды, байланыстар ұмытылды. Көптеген эпикалық жырларда «ноғайлы елі», «ноғайлы заманы» деп аты қалған ел Солтүстік Кавказдағы басқа халықтар арасында сығылысып күн кешіп келгені кейінгі жылдарда ғана мәлім болды.

Отаршылдық озбырлығы туыс халықтарды тарихи санадан мақрұм етуі былай тұрсын, бір-біріне жау етіп көрсетуге дейін барды. Ресейдің ресми құжаттарында, кітаптарында татар атына қаралау сөздердің көп айтылуы шеннен шыққан жауықтырғыштық көрінісі болды. Ал шындығында, татарлардың Ресей империясын жайлаған түрік тілдес халықтардың, елдік санасын оятуға, ілім-білім таратуға сіңірген еңбегі орасан зор. Мәселен, толық емес мәліметтерге қарағанда, 1807 жыл мен 1917 жылдардың аралығында Қазан баспаларынан қазақ тілінде мыңнан артық кітап шыққан, олардың жалпы тиражы екі миллионнан асқан. Бұл – қазақ елі сауаттылығының дәрежесі біршама жоғары болғанын байқататын көрсеткіш. Осындай анық құжаттарға көз жұмып: «Қазақтардың қазан төңкерісіне дейін екі-ақ пайызды сауатты болған», – дегенді ұзақ жылдар бойында ойсыз қайталап келдік. Өйткені бағынышты халықты мәдениетті етіп көрсету ұлы орысшылдардың шамына тиетін, халықтар достығына «қайшы» келетін күшірлік саналды. Қазан хандығының Ресей басқыншылығына қарсы жан аямай күрескені жабық күйінде қалдырылып, Ермак секілді қаныпезер қаракшылардың ел талаған жауыздықтары ерлік деп мадақталды. Өзінің ата жұртын қорғап, соғыс жүргізген Көшім ханның отаншыл қайсар әрекеттері туралы бірде-бір жылы сөз айтылып көрген емес. Расына келгенде, Ермактар қаны сорғалаған жаулаушы да, Көшімдер тәуелсіздік үшін шейіт болған қаһарман ғой. Тарихты әдейі бұрмалаушылықтың сан сорақы мысалдарын тізіп келтіре беруге болады.

Бұрынғы Кеңес Одағына қараған республикалардың біразында қантөгіс соғыстар болып, көрші елдер бірін екіншісі

басып алуға дейін барғаны белгілі. Соның бірі – Қарабақ үшін ұрыс. Қарабақтың ежелден әзербайжан жері болғанын, осы өңірге әрменелерді 1828 жылы патшалық әкімдері көшіргенін, мұның өзі діні христиан әрменелерді мұсылман жеріне орналастырып, көрші жатқан екі халықты бір-бірімен қырқыстырып қою ниетінен туғанын елдің көбі біле бермейді. Ресей отаршылдарының ертеден қалыптасқан саясатының бір тармағы халықтарды өзара жауластырып, уысынан шығармау болғанын дәл осы мәселеден де анық аңғарамыз. Орыс жазушысы Глинка өзінің 1831 жылы шыққан кітабында әрменелерді әзербайжан жеріне қоныстандыру халықтың арасына шала тастау жоспарынан туғанын жасырмай жазған. Осы кітаппен танысқан әрбір адам әзербайжан мен әрмене қақтығысында кім басқыншы, зорлықшы, кім әділет, намыс үшін күресуші екенін анық түсінеді. Соғыстың үлкені де, кішісі де жақсы емес, өйткені ол адамдардың өмірін қиып, тұтас халықтарды есепсіз шығасыға душар етеді. Ал кез келген қайшылық пен тартысты шешудің жалғыз жолы – тарихи әділеттілікке сүйену. Талай-талай жазықсыз жандардың нақак қанын төгуге себепші болған Қарабақ мәселесіне көлденең бақылаушы емес, әділ төреші тұрғысынан келсек, ол өлке әзербайжандардың көне қонысы болғанын, ал соғыс өртін тұтандырып, бәлекетті бастаушы әрмене экстремистері екенін анық айтуға тиіспіз. Әлем жұртшылығының көзін осы ақиқатқа жеткізу, Азербайжанның жер тұтастығын қолдау – адал ниетті жандардың парызы. Өкінішке қарай, Қарабақ үшін қантөгіс басталғалы бері араша сөзді ашық айтып, қанқорды кінәлап, зәбірленушінің, ісін қолдаушылар тым аз болды. Ал Ресейдің баспасөзі, уәделесіп қойғандай, Арменияны жақтаумен келеді. Түрік республикаларының зиялылары ақты – ақ, қараны қара деп айтуға дәрменсіздігін көрсетті. Көрнекті азамат Қасен Қожахметтің бір топ жолдастарымен бірге Азербайжан жеріне барып, жан түршігерлік оқиғаларды көзімен көріп, ақиқатты анықтап айтқаны ғана азаматқа лайық оқиға болды.

Месхеттік түріктердің басындағы қасіретін халықаралық көлемге әйгілеп, ондаған жылдар бойында жапа шеккен жұрттың тағдырына жаны ашып үн көтерген қайраткер табылмауы да туыстық, тектестік дегенді ұмытқандықпен, мәнгүрттенумен байланысы жоқ деп айта алмасак керек. Мұндай әңгімені гагауыздар туралы да айтуға болар еді. Осындай халге жеткізген көп себептердің бір күрделісі жалпы түрік бірлігінің жоқтығына, түрік халықтарының осы кезге дейін «ұстағанның – қолында, тістегеннің – аузында» кетіп отырғанына тікелей қатысты. Ұйымдасқан күші, бірінің жағдайынан екіншісінің хабары жоқ, қоғамдық пікір тудыратын қуатты тетіктері жоқ елдерді күші жеткен басынбай қайтсін?

Әккі болған өзәзілдер тілі де, діні де жақын халықтарды болмашыдан сылтау ұйымдастырып, өштестіріп қоюға шебер екенін естен шығаруға болмайды. Өзбекстанда көп жылдар бойы тату өмір кешкен месхеттік түріктерді республикадан қуып шыққан содырлы тобырды мұндай тұрпайы зорлыққа кім айдап салғанының шын себебі ашылған жоқ. «Шатақтың басы базардағы саудагерлердің ұсақ жанжалынан басталыпты» деп жұртшылықты нандырмақ болған ресми хабарда мысқалдай шындық жоқ. Ондай ұсақ кикілжінді жергілікті өкімет оп-онай шешер еді ғой. Бұл жасырын ұйымдардың түрік халықтарын бір-біріне өштестірмек болып, әдейі ұйымдастырған арандатушылығы салдарынан туған жанжал екені шүбәсіз. Әйтпесе, 180 мың месхеттік түрік 18 миллион өзбекке өктемдік көрсетіпті-міс дегенге кім сенеді? «Әлбетте, бұл ұят іске өзбек халқы емес, өз елінің ізгі адамшылық дәстүріне кір келтірген сол кездегі республика басшылығы кінәлі. Түрік пен өзбектің ортақ, рухани құндылықтары мол екенін түсіндіріп, жекелеген содырлы бұзықтардың сойқанына бола бауырлас жұртқа мұншама озбырлық көрсету обал», – деп ақылға шақыратын зиялылар болмағаны қандай өкінішті!

Осы ахуалдарды ойлай келгенде, түрік бірлігін жандандыру бейбіт, тәуелсіз өмір сүрудің, халықтарымызды

баянды болашаққа бастаудың маңызды шарты екенін мойындамасқа болмайды. Отаршылдар түрік елдерінің рухын өшіріп, осындай мүшкіл күйге жеткізгенін есте тұтып, ендігі жерде азаттық алған жұрттарымыз жоғалған ынтымақты қайта жалғастырудың жолдарын іздестіруі ләзім.

Түрік халықтарының бір-бірімен жақындығы нығайғанын қаламайтын күштер аз емес. Әсіресе, өзге елдерді басып-жаншып келген ұлы державалық пиғылдан ажырамағандар халықтар арасында қарапайым табиғи қарым-қатынастың орнауынан шошиды. Сол үшін де олар қайдағы жоқты ойлап тауып, жұртшылықты дүрліктіргісі келеді. Бірақ «батыр болсаң, бопсаға шыда» дегендей, кез келген өктемшіл, ғайбатшыл пікірлерден жасқанудан арылатын уақыт жетті. Түрік бірлігінің мақсаты барлық түрік халықтарын бір мемлекет көлеміне жию емес, олардың ертеден келе жатқан тілдік, діндік, салт-саналық, әдет-ғұрыптық жақындығына негізделген байланыстарын қалпына келтіру, туысқан халықтардың ғылыми-техникалық, экономикалық, мәдени жетістіктерін ортақ игілікке айналдыру, сөйтіп өркениет жолындағы сапарда өзара көмектесіп, неғұрлым жедел жетілудің тәсілдерін іздеу болмақ. Бұл арада түрік тілділердің генетикалық туыстығы өзара түсіністікті жеңілдететін ортақ ырысымыз деп санау керек. Әрине, түркі халықтары тілдерінің арасындағы аздықөпті айырмашылық, сақтала береді. Соған қарамастан бұл халықтардың алфавитін, терминологиясын, транскрипциясын өзара келісе отырып, мүмкін-қадарынша, бір жүйеге салуға болатыны айқын. Осы міндетті шешіп алудың өзі ең басты шараның бірі болар еді. Ал түрік халықтарының бір-бірімен байланысын дәнекерлеудің сан-сала түрлері тоқтаусыз жүріп жатуы өсуіміздің заңдылығына айналуы қажет.

III

Түрік халықтарының басына төнген тауқыметтің тағы бірі – олардың ертеден кастер тұтып келген сеніміне, дініне жасалған қиянат. Кенестік билеушілік үстем болған

жылдардың бәрінде де ислам дінін құбыжық етіп көрсету, жұртшылықты одан бездіру саясаты жүргізіліп келді. Мешіттер, медреселер жабылды, дін үйрететін молдалар қуғын көрді. Бір кездерде жас буын өкілдері: «Байларды, молданы, қойдай қу қамшымен», – деген өлең жолдарын жатқа айтатын еді. Адамдардың замандар бойында қалыптасқан, қасиет санап, қадірлеген түсініктері мазаққа айналды. Кеңес заманында діндердің қай-қайсысы да шеттетілді, бірақ дәл исламдай аяқ асты болған дін жоқ. Адамдар арасында имандылықтың азаюына, күллі кесепат атаулының көбеюіне, тәрбие жұмысының бетімен кетуіне, қоғам өмірінің іріп-шіруіне душар еткеннің бәрі осы мәселеге байланысты. Дінді апиынға теңеп, ислам қағидалары жазылған кітаптарды жою өріс алған кездер болған. Мешіт үйлері мал қораға айналдырылды, сәулеттік мәні бар небір көркем ғимараттар қиратылды. Құдайсыздар ұйымы деп аталған ұйым адамдар санасында сақталған имандылықтың жұқанасын да жоқ етуді көздеді. Діннен айрылуы түрік халықтарының бір-біріне жатбауыр болуын, ішкі байланыстарының үзілуін белгілеген ең күрделі себептің бірі. Исламға таңылмаған жала қалмады, керітартпа да, өркениетке кедергі де сол деп үгіт-насихат құралдары ұдайы ұран тастаудан бір таңған жоқ. Мұндай жоспарлы, зұлым әрекет өз нәтижесін берді, құдайдан да, адамнан да айылын жимайтын, ешқандай дәстүрмен есептеспейтін, ешнәрсеге сенбейтін буындар өсіп-жетілді. Қоғамда бұрын құлақ естіп, көз көрмеген жамандықтар орын алды.

Діннен безудің асқынған дертке айналғаны соншалық, бүкіл халық, ел былай тұрсын, бір үйдің ішіндегі адамдар да бір-біріне жатбауыр бола бастады, ата сөзін – ұл, ана сөзін қыз құлаққа ілмейтіндей жағдай туды. Үлкенге де, кішіге де ортақ парыз саналатын әдет, әдеп шарттылықтары бұзылды, кім не істесе еркі деген үстірт түсінік бел алды. «Табиғатты бағындырамыз» деп өзендегі суды, ормандағы құсты, даладағы аңды бейберекет құрту, бүкіл қазақ жерін экологиялық апат аймағына айналдыру, обал, сауап деген ұғымдарды тәрк ету.

қарынның тоқтығына ғана малданып, болашақ қауымдардың қамын зәредей де ойламау секілді санап шыққысыз сұмдықтар дінсіздіктің салдары екенін енді мойындамасақ, бұзылғанды жөндеу қиын болады.

Егемендік алған республикамыздың дүниедегі барлық елдермен қарым-қатынас жасауына мүмкіндік ашылып отыр. Қай елмен қандай шарттар жасасып, өзімізге тиімді жағын көздеу бірінші кезекке қойылуы қажет. Әсіресе дәстүрі мен салты жақын ислам елдерімен байланысты күшейту бұдан былайғы бағыттарымыздың біріне айналуы парыз. Қазақстан бұл күнде бірталай мемлекеттермен қарым-қатынас жасауға кірісті. Бірақ ислам елдерімен емін-еркін байланыстар жасауға әлі де болса жалтақтаушылық сезілетін тәрізді. Біздің Президентіміз мұсылман мемлекеттерінің біріне бара қалса, Мәскеудің радиосы мен телевидениесі, газеттері: «Қазақстан ислам елдеріне жақындап барады», – деп қайдағы бір күдіктер мен ойдан шығарылған қисындарды төндіріп отырады. Әрбір елдің өз қажетінен туатын өз саясаты, әрекет-жүйелері болуға тиіс екенін мойындағысы келмейтіндер әлі де болса аз емес. Бірақ олар: «Таң атпайын десе де, күн қоймайды», – деген нақылдың мәнін ертелі-кешті ұғынуға тиісті деп ойлаймыз. Дүниедегі ең қымбат нәрсе – тәуелсіздікке қолы жеткен түрік жұмқұриеттері өз керуенінің тізгінін өзі ұстауға тиістілігін ешкім де жоққа шығара алмайды.

Исламға қарсы халықаралық көлемде жүргізіліп жатқан зұлымдықтарды да ұмыт қалдыруға болмайды. Әлем көлеміндегі жанжалдар мен қантөгістердің біразы діни алауыздықтарға негізделгенін көреміз. Босния мұсылмандарының соңғы бірнеше жылдарда адам айтқысыз қорлыққа ұшырағаны бұған айқын дәлел. Діни жағынан православиялық христиандар болып табылатын сербтер босниялықтарды жер бетінен жоқ етуді көздеп, 250 мың бейбіт мұсылмандарды қырып жібергені дүние жүзі жұртшылығына мәлім. Босниялықтардың «кінәсі» өз алдына тәуелсіз ел болуды көздегені ғана. Зорлықшыл сербтердің атам заманнан қатар

өмір сүріп келе жатқан көрші халыққа өшпенділігі діни фанатизммен сабақтас. Босниялықтарға жасалған сойқан әшейінде «адам правосы үшін күресеміз» деп, өздерін әділдік жаршысы етіп көрсеткісі келетін Европа мен Американың көз алдында өтті. Тұтас бір халық жазықсыз набыт болып бара жатқанына көзі жеткенде ғана Америка Құрама Штаттары араша түсіп, жауыққан елдерді мәмілеге көндірді. Ресейдің сербтерді біржақты қолдап, олардың қылмысты әрекеттеріне көз жұмып қарайтындығы да мәселені ушықтырып жібергені белгілі. XX ғасырдың ақырғы тұсында қатар жатқан елді тек діни басқа болғаны үшін ғана геноцидке ұшырату орта ғасырлардағы тағылықтардан асып түсетін қылмыс еді. Серб шовинистерінің тыюсыз озбырлығының асқынып кетуіне ислам елдерінің өзара ынтымағының аздығы да қолайлы жағдай туғызды. Бұл оқиға өзін-өзі қорғауға қабілеті әлсіз халықтарды аямайтын жалмауыз күштер әлі де жеткілікті екенін дәлелдеді. Мұның өзі ислам шебінің бейбіт қана емес, берік болуы да ауадай қажеттігін көрсетті.

Ұзақ жылдар бойында Қазақстанда ислам негіздерінің бұзылуының және оны қалпына келтірудің оңай еместігін пайдаланып, халық арасына басқа діндерді уағыздайтын миссионерлердің белсенділік көрсете бастағаны да жасырын емес. Бір жағынан, исламды жамандау әдеті жалғасып, екінші жағынан, христиан, будда діндерін сыналап кіргізу әрекеті қабат жүргізіліп келеді. Соңғы жылдары Қазақстанда жаңадан мешіттер ашылып жатқаныменен, оның қарқыны да, жұртшылыққа әсері де ойдағыдай деуге келмейді. Республикамыздағы халықтың басым көпшілігі мұсылмандар екеніне қарамастан, ислам құндылықтарын батыл түрде тарату, үйрету жұмыстарын жүзеге асыруға бөгесіндер баршылық. Исламның бейбіт, адал қағидаларын көрінеу бұрмалап көрсететін, «ислам фундаментализмі» деген жалған қисынды алға тартып, жұртшылық арасында үрей туғызуға маманданған күштер басшымызға да, қосшымызға да ықпал етуге тырысады. Ислам конференциясы ұйымына мүше болуға көпке дейін шешім

жасай алмай келгеніміз де сырттағы және іштегі қарсылықтар әсерінің салдары болар. Исламның шын келбеті мен оны бұрмалаушылардың арасында ешқандай жақындық жоқ екенін түсіндіретін дінге жетік зиялыларымыз аз.

Қазақстан тәуелсіздік жариялағаннан бері қарай шет елдермен экономикалық, мәдени байланыс шеңбері ұлғайып келеді. Республикамыздың қазба байлығының молдығы сырт мемлекеттердің іскерлерін қызықтыратыны түсінікті. Мұның бәрі табиғи құбылыс. Кендерді, өндіріс орындарын шетелдіктермен бірлесіп басқару, игеру өзара тиімді шарттарға негізделгенде ғана іс алға басатынына көз жетіп келеді. Бірақ осындай пайдалы қарым-қатынастармен қатарласа қазақ халқының келешегіне қауіп төндіретін жат әрекеттердің етек алып бара жатқанына немқұрайды қарауға болмайды. Ол қауіп – Қазақстанның діни экспансия мекеніне айнала бастауы. Қазіргі кезде республика аумағында ислам, православиялық христиан дінінен басқа көптеген діни секталар ірге теуіп отырғаны анық. Әділет министрлігі мұндай секталардың отыз жетісін тіркеп үлгеріпті. Бұл күнде баптист, кришнаид, т.б. болып шоқынған қазақтың ұлы мен қызы жүздеп емес, мыңдап саналады екен. Егер осындай тенденция жалғаса берсе, көп ұзамай Қазақстан «жүз діннің планетасына» айналуы ықтимал. Құдай бетін аулақ қылсын, мұның ақыры бір-бірімен; ымыраға келмейтін «діндер соғысына» негіз жасайды. Мұсылмандар мен христиандардың басы бірікпей, жер жәннаты саналып келген Ливанды қырғынға душар еткені әрбір елге сабақ боларлық еді ғой. Қазақстанға төнген экологиялық апат, ұлттық даму жолындағы қырсық аздай-ақ, енді жер бетіндегі барлық діндерге жол ашып кою құрдымға өз еркімізбен құлағанмен бірдей болмақ. Бұл біздің еліміздің космополиттік өлкеге айналдырғысы келетіндерге таптырмайтын мүмкіндік тудыратын тәсіл. Қазақстанды өздеріне мәңгілік кіріптар еткісі келетіндердің мұндай айла-амалына республика жұртшылығы тосқауыл жасамаса, істің аяғы насырға шауып кетуі мүмкін. Діндер «тасқынынан» сақтанудың ең сенімді жолы Орта Азия

мен Қазақстан халықтарының дәстүрлі діні – исламды қайта жандандыру болмақ.

Түрік халықтарының басын құрайтын, күшін біріктіретін, ынтымағын арттыратын, бөрінен бұрын қауымның имандылық тәрбиесіне қуатты негіз болатын ислам дініне табан тіреу бірлігіміздің үшінші шарты дегіміз келеді. Бұл басқа діндерді ұстанатындар мүддесін жокқа шығарғандық емес, әрбір халық бұрыннан келе жатқан, қанға сіңген сенімдерін жоғалтпасын дегендік. Бір кезде дінсіздік жетілгендіктің нышаны делініп насихатталды, ендігі жерде дінсіздік имансыздықтың дәл өзі екенін пайымдайтын заман туды. Әркімнің ождан бостандығы бар дегенді айту аздық етеді. Ісімізді алға апаруға тиісті келешек қауымды қалыптастыруда діннің де пайдалы қызметі болатынын ұмытпайық. Бұл тарапта мақсатты, дәйекті ұмтылыстарға баруымыз керектігін ғана еске салып отырмыз.

АРМАН АЛДАМАЙДЫ

Зұлымдық пен мейірімсіздік құрбандығы болып, ата-мекенінен қуылған, торғайдай тозған, адамдық құқығы аяққа тапталған жұрттың бірі – Ақысқа (месхет) түріктері. Бұл халықтың тарихы мен тағдыры туралы азды-көпті мағлұмат соңғы жылдарда ғана айтыла бастады. Тілге тиек етеріміз – түріктанушы, филология ғылымдарының кандидаты Фадли Әлидің қазақ баспасөзі бетінде жарияланған макалалары. Осы басылымдарды байыптап оқыған кісі Ақысқа (месхет) түріктеріне жасалған сұмдық қиянаттың себебі мен салдарына көз жеткізеді. Тұжырымдап сөйлесек, төмендегідей халдердің тізбегін қайталаған болар едік...

Гүржістанның (Грузия) оңтүстік батыс өңірін мекен еткен ақысқа түріктері ежелден Осман империясының құрамында болып келген. Бірақ тағдырдың дөңгелегі теріс айналып, Ресей мен Түркия арасындағы 1829 жылғы 14 қыркүйектегі шартқа сәйкес бұл өлке Грузия қарауына өтті, бұған дейінгі «Ахалцике патшалығы» «Ахалцике уезі» деп өзгеріп аталатын

болды. Христиандық Грузияға мұсылман қоныстанған елді кіріптар ету Ресей билеушілерінің терең ойластырылған саясатының салдары еді. 220 ауылға, бес ауданға шоғырланған месхет түріктерінің ұлттық дамуына Грузияға бағыныштылық оң әсер еткен жоқ. Грузин шовинистерінің бұл халыққа деген қысымы кеңес дәуірінде айрықша күшейе түсті. Үстіміздегі ғасырдың 20–30 жылдарында ақысқа түріктерінің намысына тиетін астамшылық ашық бой көрсетті, олардың аттары мен ата есімдерін (фамилияларын) грузиншелеп жаздыра бастады (жергілікті түріктердің аты-жөнін зорлап, күштеп өзгерту әрекеті сексенінші жылдардың бас кезінде Тодор Живков билеп-төстеген Болгарстанда да орын тепкен еді). Мұндай озбырлыққа көнбегендер жазаланды. Мәселен, фамилиясын, ұлтын өзгертіп жазуға қарсы болған жазушы, драмашы Омар Файық репрессияға ұшырады. Өз халқының адал перзенті болғаны үшін ғана қиянатқа ұшыраған Омар Файық секілді фидайы жандардың есімі мен еңбегін ұмыт қалдырмауымыз парыз. 1937–38 жылдары месхет түріктерінің аяулы ұлдары нақақ жапа шекті, елдің бас көтерер азаматтары жойылды...

Бұл халыққа деген асқынған зорлық 1944 жылы қараша айында орын тепті, 110 мың месхет түріктері бас-аяғы екі сағаттың ішінде үй-жайынан айрылып, суық вагондарға камалып, Орта Азия мен Қазақстанға жер аударылды. Жол-жөнекей олардың жиырма мыңдайы аурудан, аштықтан опат болды. Бұл кезде месхет түріктерінің 40 мың ұлы мен қызы фашистік Германияға қарсы майдан шептерінде жаумен арпалысып жүрген еді. Тағдырдың тәлкегі деген осы емес пе, туған халқын адам айтқысыз қорлыққа ұшыратқан совет билігін «қорғау» жолында жеті бірдей месхеттік түрік Совет Одағының Батыры атағына ие болыпты... Сонда ол ерлер кім үшін, не үшін соғысып, қан төкті деген сауалға ешкім жауап бере алмайды...

Орта Азияға, Қазақстанға, Сібірге жер аударылған Кавказ бен Қырымның кейбір халықтарына туған жерлеріне қайтуға рұқсат етілгенде (1956) бұл «кеншілік» месхет түріктеріне

бұйырмады. Гүржістанды басқарып отырғандар мекхет түріктері ата конысына оралуына қарсы болды, бұған Ресей билеушілерінің де жаны ауыра қойған жоқ. Өйткені Совет Одағы көсемдерінің мүсылман түріктер дегенде ішіне мүз қатып қалатыны бұрыннан белгілі болатын. Осылайша айдың, күннің аманында, «Совет Одағы – ең жетілген демократияның елі» деп жұртшылықты қызыл сөзбен тойдырып жатқан заманда тұтас бір халық күқыксыз, тұрақты мекенсіз, көрінгенге көз түрткі болып қала берді. «Мына елге обал болды-ау» деп үн көтергендер де жоққа тән еді.

Бұл бұл ма? Мемлекеттің құпия мекемелері Орта Азия мен Қазақстандағы мекхет түріктері мен жергілікті халықтарды әдейі өштестірудің амалын ойластырумен айналысты. Мұның ақыры мекхет түріктері неғұрлым көп шоғырланған Өзбекстанда ақылға сыймайтын, аса ұят оқиғаға әкелді, өзбектермен арадағы жанжал салдарынан (1989) ондаған мың мекхет түріктері тағы да боскындыққа ұшырады, олардың біразы Ресей атырабына шашырай сінді. Өзбектер мен мекхет түріктері топтарының аты шулы оқиғасы түрік халықтарының тарихындағы ең қаралы беттердің бірі болып қалды. Ондай масқаралықтан жаратқан ие бұдан былай түрік әлемін сақтай көрсін...

Ақысқа түріктерінің атажұртына қайтсақ деген ниеті бұл кезге дейін орындалмаған арман болып келеді. Ұлттық мәдени орталықтар, түрік тілін оқытатын факультативтік топтар, сыныптар ашылғаны дәтке қуат десек те, бұл шаралар тым аздық етеді. Ақысқа түріктерінің балалары көбінесе орыс мектептерінде оқып білім алғандықтан, ана тіліне де, өз халқының тарихына да шорқақ болып шығады. Мұндай жағдайда не істеу керек дегенге ғалым Фадли Әли төмендегіше жауап береді: «Менің ойымша, ана тіліндегі мектептері болмаған соң, түрік балалары Өзбекстан мен Азербайжандағы сияқты Қазақстан мен Қырғызстанда да көбіне қазақ, қырғыз, ұйғыр мектептерінде оқыса, олар жас кезінен осы халықтардың тілін, мәдениетін үйреніп өздеріне

тарихи туыс халықтарға жақындай түсер еді. Бізге орыс мектептерінен гөрі қазақ, қырғыз, әзербайжан, ұйғыр, өзбек мектептерінде оқыған әлдеқайда пайдалы, әрі қажет. Бұл балаларымыздың бойына туыстық, түрікшілдік сезімін егуге ықпал етер еді. Мен кандастарымды осыған назар аударуға шақырар едім... Өз басым кезінде қазақ орта мектебін, қазіргі Әл-Фараби бабамыздың атымен аталатын Алматыдағы университеттің қазақ тілі мен әдебиеті бөлімін бітіргенімді әрдайым мақтана айтып отырамын. Қазір біздің балаларымыз бір-біріміздің мектептерімізде оқу керек» («Заман-Қазақстан», 9 мамыр, 1996 жыл).

Қазақ баспасөзінде мекхеттік түріктер тағдырына көңіл аударған мақалалар жарияланып тұрады. Дарынды жазушы, драмашы Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Біз түріктеріміз» (1994) деген трагедиясы Ғ.Мүсрепов атындағы балалар мен жасөспірімдер театрының сахнасында қойылды. Мұның өзі түрік елдерінің тарихы мен болашағы қаламгерлерімізді толғандырып отырғанын аңғартады.

Туысқан жұрттың 150 мыңдайы Қазақстанда тұрып жатыр. Кен пейілді қазақ халқының жері оларға коныс та, ырыс та болуға жарайтынын уақыттың өзі көрсетіп отыр. Мекхет түріктерінің арасынан шыққан ақын, жазушылар да жоқ емес. Алматының жанында Қаскеленде тұратын Бөкір Гусейіновтің өлеңдері қазақ тілінде жарияланды, бір кітабы Өзербайжанда жарыққа шықты. Алматы облысының тұрғыны Әлипашаның жекелеген өлеңдері Түркия журналында жарық көріпті.

Ақысқа (мекхет) түріктерінің ұлттық дәстүрі мен мәдениетін сақтау, дамыту жөніндегі арманының орындалуы түрік халықтарының экономикалық, мәдени, рухани ынтымағы мен достығының үздіксіз нығая, жана қарқын ала беруіне тығыз байланысты.

Үшінші бөлім
ҰЛТТЫҚ МҰРАТ БИГІНЕН

ТІЛ ТАҒДЫРЫ ТАРАЗЫҒА ТҮСКЕНДЕ

I

Қазақстан парламентінің отырысында есітер құлаққа ерсі, көргендерге ұят, адам айтса нанғысыз бір жат оқиға болды. Мемлекеттік тіл – қазақ тілінің бірте-бірте шетке сырылып, аяқ асты болып бара жатқанына намыстанған мәжіліс депутаттары: «Ұлты қазақ депутаттардан қазақша сөйлеу талап етілсін», – деп ұсыныс жасады. Мемлекеттік тілді білу республиканың барша халқына парыз екенін қатардағы адамдарды айтпағанда ең жоғарғы лауазымды басшылардың көбі елеусіз, ескерусіз қалдыруы дағдыға айналып бара жатқан кезде мәселені осылай көтеру табиғи талап еді. Нәтиже қалай болды дейсіз бе? Бұл ұсыныс жабық дауысқа салынғанда қазақ депутаттардың дені қарсы дауыс берді, сөйтіп, өздері ұлтсызданудың ақырғы шегіне жеткенін, ұлттық дәстүр, рухани құндылықты ойыншық құрлы көрмейтінін дәлелдеді.

Бұл оқиға қазақтың зиялы қауымын, бірінші кезекте ақын, жазушыларды қатты түршіктірді: «Ана тілі», «Жас қазақ үні», «Жас Алаш», «Қазақ әдебиеті», «Қазақ елі» газеттерінің бетінде космополитке айналған «халық қалаулыларын» айыптаған мақалалар мен хаттар бірнеше ай бойында үздіксіз жарияланды; қазақ депутаттары қазақ тіліне қарсы шыққан күнді халқымыздың тарихындағы қаралы күн деп атады. Газет дабылынан кейін кейбір ұяты оянған депутаттар «байқамай қалыппыз» дегендей сылтау айтып, ақталудың нышанын білдірді, көпшілігі үнсіз қалды. Ал кейбіреулер, «ұялған тектұрмастың» кебін келтіріп, қалың қауымның пікірін теріс, өзінің әрекетін дұрыс деп дауласуға беті қызармады... «Жас қазақ» газеті қазақ тілін қолдаған мен қорлағандардың тізімін

жариялады; «Ана тілі» газеті: «Мемлекеттік тілдің досы кім, дұшпаны кім екенін біле жүріңдер, республиканың төл азаматымыз деп жүргендердің іс жүзінде қазақ тілі көгеріп, көктеуіне зәредей де тілектес еместігіне көз жеткізіндер», – деп олардың суретін басты. Мұның бәрі қазақ тілді жұртшылықтың бұдан былай мемлекеттік тілді мұншама қадірсіз етуге жол берілмесін, астамдығына тосқауыл қойылсын деген ашу-ызасының айқын көрінісі еді.

Өкінішке қарай, Қазақстан президенті мен үкіметі, парламент депутаттарының мемлекеттік тілге соншалық немқұрайды қарайтындығына мән бермеді, қалың көпшіліктің намыспен дүр сілкінгеніне селт еткен жоқ. Ең масқарасы – сол үкіметіміздің көп мүшесі, ұлт мұқтажын жаны шырылдап жазатын қазақ баспасөзінің бетіне қарамайтындар. Олар үшін «қазақ» деген сөз географиялық атау ғана, өздерінің аты қазақ та, заты дүбәралар...

– Мұндай халге қалай душар болдық? Дүние жүзіндегі ең бай, сұлу, жетілген тілдердің бірі екенін әлемнің озық ойлы жұртшылығы әлдеқашан мойындаған, екі жарым мың жылдық тарихы бар қазақ елінің тілі өз жерінде өгей боларлық қандай қисыны бар еді? Қателік, сәтсіздік қашан жабысты? Әсіресе өз ұлтымыздың өкілдері туған ана тілінен безетіндей дерт қалай пайда болды, қашаннан бері асқынды? – деген секілді сұраулар еріксіз ойға оралады...

II

Тарихты еске түсіріп көрейікші. Қазақ (қыпшақ) тілінде жазба ескерткіштер кем дегенде бұдан бір жарым мың жыл бұрын пайда болғаны белгілі. Орхон-Енисей жазбалары көптеген түркі тілдерінің, солардың бір мықты бұтағы қазақ тілінің де мұрасы екені күмәнсіз. Ол жазуларда түркі жұртының сан ғасырлар бойындағы тұрмысынан, кәсібінен, сырт жаулармен үздіксіз соғысынан аса қымбат мағлұмат қалған. Ауызша аңыз, әпсана емес, мәңгілік ұмытылмастай етіп, тасқа ойып жазылған мұндай шежіре-тарих Еуропаның

батысында да, шығысында да болған емес. Ең гажайыбы сол – Орхон ескерткіштерінің тілі ескірген, өлі тіл емес, лексикалық құрамы, көркемдік дәстүрі жалғасып келе жатқан жанды мұра... Бұл күнде техникасы мен технологиясы озық тұрған Америка мен Еуропа халықтарының кез-келгенінің фольклорын он орап алатын шығармалар бізде ғана сақталған. Қазіргі кезде Қазақстан ұлттық ғылым академиясының М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты бастаға даярдаған халық әдебиетінің жүз томдығы (оның он шақты томы жарияланды) осы байлығымыздың мысалы. Қазақ әдебиеті туындыларының сөздік қоры жаһанға мөшiуір батыс Еуропа классиктері еңбектерінің сөз байлығынан асып түспесе, кем түспейді.

Қазақ тілі мемлекет тілі ретінде де талай заманнан бері халықаралық көлемге мөлiм. Атағы алыс атыраптарға кеткен Алтын Орда империясының тілі қыпшақ (қазақ) тілі болғанын білеміз. Одан әрідегі тарихқа терендесек те, Киев князьдігі дәуірінде де қыпшақ тілі ұлысаралық мықты беделге ие болғанына көз жеткіземіз. Академик Кононов өзінің түрік тілдерінің зерттелу тарихына арналған монографиясында Киев мемлекетінде әрбір ақуейек әулеттің отбасында қостілділік – орыс және қыпшақ тілдерін білу дәстүр болғанын жазады. Елі күштінің тілі де күшті. Әскери күші басым қыпшақ хандықтарында өзге тілдерді үйрену мұқтажлығы болмаған. Қаһарлы көршісімен одақтас, кейде құдандалы қарым-қатынаста жүрген орыс билеушілері қыпшақ тілін білуге тиіс еді. Бұл айтып отырғанымыз біз ашқан жаналық емес. Мұның бәрі орыс жылнамаларында жазылып қалған деректер. Талантты ақынмыз Олжас Сүлейменов мұны өзінің «Азия» деген атышулы еңбегінде сенімді дәлелдеп жазған. Ертедегі қыпшақтар (қазақтар) мен орыстар арасындағы экономикалық мәдени байланыстар тарихын шовинист пиғылды авторлар бұрмалап жазғанын О.Сүлейменов аталған еңбегінде өткір сынаған. Қазақ (қыпшақ) тілінің халықаралық мәртебесі Еуразияның кеністігінде дәуірлен сүргені қыпшақ түріктерінің

осы өңірде жалғаса, тұтаса өмір кешкендігіне де байланысты еді. Бұл «мәртебе» Ресей Алтын Орда құрамындағы елдерді түгел жаулап алғаннан кейін де бірден жойылмай, ХІХ ғасырға дейін созылған еді. Л.Н.Толстой мен Ю.М.Лермонтов өздерінің Кавказ өмірінен алып жазған шығармаларында ноғай-қазақ сөздерін жиі келтіргені бұған мысал.

Ал, қазақ тілінің ерекше байлығын талай-талай шет елдік саяхатшылар, шығыстанушылар, ауыз әдебиетін зерттеушілер, өлкетанушылар түгел дерлік сүйсіне, таңырқай атап өткен. Солардың ішінен жер жүзіне аты белгілі академик В.В.Радловтың, аса көрнекті фольклоршы Г.Н.Потанинның, поляк зиялысы А.Янушкевичтердің лебізін еске алсақ та жеткілікті. В.В.Радлов қазақ халық әдебиетінің нұсқаларын жеке том етіп шығарып, тарихи жұмыс атқарды. Ол қазақ тілінің, поэзиясының қазынасын келешек ұрпаққа жеткізуді алдына қасиетті міндет етіп қойды, қазақтардың суырып салма айтуға ұста, тамаша шешендігіне зор баға берді, әсіресе қазақ тілінің біртұтас, таза сақталғанына қайран қалды. Бұған ғалымның: «Қарағай, бұталар аралас келіп отыратын бұйра қыраттар арқылы керіліп жатқан ұланғайыр кең дала алып келбетін ешқандай өзгеріссіз қалай сақтаса, оның тұрғындары да тіл мен салт-сана жағынан сондай біртектес, тіпті шет жайлап, ең шалғай шығып кеткен тайпаластар да өзіндік ерекше халықтық сипатын берік ұстаналды» («Ел қазынасы – ескі сөз», 1994, б. бет) деген сөздері дәлел. Г.Н.Потанинді де ерекше қызықтырған қазақ ауыз әдебиеті мен тілінің ересен байлығы болатын. Сонау алыстағы Польшадан Қазақстанға жер аударылып келген А.Янушкевичтің қазақ шешендерінің айрықша дарындылығына, тіл кестесіне қайран қалғаны оның «Естеліктер мен хаттар» деген кітабында кең айтылған. Қазақ тілінің байлығы мен икемділігі ақындардың төкпе өлеңінен ағыл-тегіл көрініс беретіні жөнінде Ш.Уәлиханов терең толғамды пікір қалдырған. Ертелі-кешті ғұламалар мен ойшылдар аузымен айтылған мұндай сипаттамалардың өзі үлкен томдарға жүк боларлық!

III

Тіліміздің шетқақпай болуының ұзақ тарихы және түрлі себебі бар. Ең негізгі себеп – дербес мемлекеттіктен айрылып, Ресейге бодан болу кезінен басталады. Қазақ хандығының жойылып, жерімізде аға сұлтандық, болыстық жүйемен билік құрушылық орнауы, жоғарыдан келетін пәрмен, бұйрық, хат-хабардың тек қана орыс тілінде жүретін болуы қазақ тілін бірден-ақ жарамсыз етіп тастады. Рас бірсыпыра уақыт бағынышты қазақ елінен өкіметке жіберілетін хат, хабар, өтініш, шағымдар араб, парсы сөздері аралас «жазба» тілде жүріп жатты. Бірақ мұның да өмірі санаулы еді.

Орыс тілінің үстем болуына патшалық үкімет бірте-бірте қол жеткізді. Бұл бағыттағы күрделі шара – қазақтың шұрайлы жерлерін тартып алып, оны Ресейден, Украинадан ұйымдасқан түрде көшіріп өкелінген келімсектерге (қарашекпен) алып беруі болды. XIX ғасырдың екінші жартысында басталған мұндай өктемдік XX ғасырдың бас кезінде де жүріп жатты. Өзенді, көлді, қара топырақты, шүйгін жерлерден айрылған қазақтар шөл және шөлейт жерлерге қуылды. Осылайша Қазан төңкерісіне дейін қазақтың ең құнарлы 60 миллион шаршы метр жері келімсектерге әперілді...

Қазақ халқы өзінің ата қоныс мекенін еркімен берген жоқ, жер үшін дау-талас XIX ғасырдың орта тұсында бүкіл Қазақстанды қамтыды. Батыс Қазақстандағы Исатай-Махамбет көтерілісі мен Орталық Қазақстанда ту көтерген Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысының түпкі мақсаты отаршылдардың озбырлығына, бірінші кезекте жерді басып алуына қарсылық болатын. Бұлардан да басқа ондаған, жүздеген азаттық үшін соғыс қазақ қырғынымен біткені мәлім. Тойымсыз отаршылдар тұтас ру, тайпалардың жерін тартып алумен шектелмей, жекелеген адамдардың иелігін басып алып, ойына келгенін істеген. Мұндай мысалды санап тауыса алмаймыз. Солардың бірі – Қараөткелді (Ақмола) жайлаған ақын, композитор Иманжүсіптің ата қоныс ауылы –

Күйгенжарды зорлықшы жендеттерге бермеймін деп қарсылық көрсеткені үшін екі рет жер аударылуы... Бір сөзбен айтқанда, қазақ өзінің жерін өзімдікі дей алмайтындай күйге жеткен. Намысты, арлы, қайратты небір ерлер жасанған жаудан мерт болып, арманда кете барған. Иманжүсіптің айдалып бара жатып: «Құсымды алып басына бір шығайын, Көзіме бір көрінші Ереймен тау», – деп күніренетіні зәбір көрген, өкініштен бармағы тістеулі кеткен мындаған ерлердің ортақ үніндей. XIX ғасыр халық поэзиясындағы ең басым сарын халықтың еріктен айрылып, шерлі-шемен күй кешуі болатын. Тәуелсіздік үшін күрестің ең соңғы ірі бұлқынысы – Кенесары бастаған халық қозғалысының трагедиямен бітуі қазақ рухына жазылмастай жаракат түсірген еді.

IV

Әуел бастан Ресей империясының қазақ еліне қатысты саясаты айрықша зымиян түрде қалыптасқаны белгілі. Отаршылдар бұл елдің халқы көбейсін, көктесін, ілгері бассын деп әсте ойына алған емес. Оларға қазақтың кең жері, шалқынған байлығы керек еді. Екі алып империя – Ресей мен Қытай қазақтар мен қалмақтардың өзара қырқысуына, бірі өліп, бірі қалуына ежелден мүдделі болатын. Жонғар қалмақтарының жеңіске жетуін тілеген патшалық үкіметі оларды зенбірекпен қамтамасыз еткені мәлім (Златкиннің «История джунгарского ханства» деген кітабын қараңыз). Қазақтардың XVIII ғасырдың жиырмамыншы жылдардағы соғыста қалмақтардан күйрей жеңілуі жаулардың қолында көшпенділер бұрын көрмеген қару – зенбіректің болуынан... Жонғарларға қарсы ондаған жылдарға созылған азаттық үшін ұрыстарда халқымыздың жартысына жуығы апат болды. Қазақтар қасақы дұшпанды жеңіп, өз жерінен қуып шыққанымен, әбден әлсіреп, бұрынғы айбарынан айрылып қалған еді. Осы жағдай Ресей патшалығының қазақ мемлекетін бағындырсам деген арманына қолайлы жағдай туғызған. Халқы азайған, әскери күші сарқылған елге тізе батыру жеңіл

еді. Жоңғарға қарсы жойқын соғыс жүріп жатқан кезде, Ресей патшасы өздерінің тыншы, елшілерінің көмегімен Әбілқайырды ішіне тартып, қазақ елінің бір бөлегін – кіші жүзді тәуелді етіп алғаны әмбеге аян. Ресейдің көздегені қазақтың құнарлы қоныстарын тартып алып, орнына қарашекпендерді орнықтыру болды. Империя бұл жоспарын XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жедел қарқынмен жүзеге асырды. Сөйтіп қазақтың жерінде қазақты азайтып, орыстарды, т.б. халықтарды көшіріп келтіруге, жергілікті халықты шоқындыруға, қарсыласқандарды жойып жіберуге ашық бағыт ұстады. Өз елінде азшылыққа айналған жұрттың тілі де бірте-бірте тарих сахнасынан шығады деп есептеді. Дегенмен патшалық бұл мақсатына толық жете алған жоқ; ішкі Ресейден, Украинадан жүз мыңдаған отбасын көшіріп әкелгенімен, славяндар санын басымдыққа жеткізе алмады. Кейіннен кеңес үкіметінің басшысы Н.Хрущевтің: «Қазақстанды орыстандыру жөнінде патшалық Ресейдің екі ғасырдан артық уақыт ішінде жасай алмағанын біз аз жылдарда атқарып шықтық», – деп мақтанғанындай болды; XX ғасырдың алпысыншы жылдарында қазақтардың өз республикасындағы үлесі 30 пайызға дейін құлдырады. Сонымен Қазақстанның тұрғылықты халқын азайту, орыстар мен орыстілділерді барынша көбейту қазақ тілінің іргесін шайқалтқан ең қатерлі оқиға еді. Кеңес өкіметі жылдарында орыстар қазақ жеріне лек-легімен көшірілуі, отызыншы жылдарда өнеркәсіпті ұлғайтамыз деп жұмысшы мамандарды келтіруі, елуінші жылдарда тын және тынайған жерлерді игеруге миллионнан артық еуропалықтар отбасын көшіріп әкелуі, Кавказдың аз ұлттарын (шешен, ингуш, қарашай, малқар, месхеттік түрік) қырым татарларын жер аударуы салдарынан Қазақстанда қазақ еместердің саны асып түсті...

V

Орыс тілін әспеттеудің дәуірі Ресей отаршылдығымен бірге келді дедік. Бірақ қазақ елі бірден орысшаға ынтығып,

үздігіп кете қойған жоқ! Патшалық әкімшілігі алдымен орыс тілін үйрететін мектептер ашты. Ол мектепті бітіргендер ерекше құрметті мәртебеге ие болды. Орышадан қазақшаға, қазақшадан орысшаға аударатын тілмаштардың заманы туғанын көрген халық балаларын орыс оқуына беруге пейіл білдіре бастады. Орысша оқығандардың мінезі де, дүниеге көзқарасы да ел дәстүріне жат болып көрінсе де («баламды оқытам деп кәпір қып алдым» деген сөз бекер тұмаған), олардың қызмет сатысымен тез өсетінін, билеуші ұлт өкілдерімен «терезесі тең» сөйлесе-тінін көрген жұрт ендігі жерде бұл тілді өмір сүру құралы деген ұғымға ойысты. Бұл тенденцияны елдің көзі ашық зиялылары көре білді, орыс тілін үйренуге шақырды. Бірақ дәл осы тұста бір қателік кетті, соның зардабы күні бүгінге дейін сор болып жабысып келеді. Ақ көңіл, аңқау ел баласын әуел баста орысша оқуға түсіргенде мәселенің бір-ақ жағын ескеріп, әйтеуір орысша білім алуын ғана ойлады, бұл оқу олардың ұлттық тәрбиесіне қаншалық әсер етеді дегенді біржолата естен шығарып алды. Осының салдарынан түрі қазақ, мінезі, іс-әрекеті орысша жаңа «нәсіл» пайда бола бастады. Бұл қайшылықты құбылысты данышпан Абай ерте аңғарып, өзінің пікірін өшпестей етіп анық жазып кетті. Ол орысша оқысаң, көкірек-көзің ашылады, дүние біліміне қол артасың, тілін білсең орыстармен терезен тең болады деп халқына үгіт-насихат айтты... Қазіргі кезде кейбіреулер: «Абайдың орысша оқуға шақыруы бекер болды, мұндай бетбұрыс бүкіл халықтың ата-баба, ислам дәстүрін ұмытуға жол ашты», – дегенді айтады. Бұл арада, кем дегенде, екі нәрсені есте тұтуымыз керек. Біріншіден, Абай оқусыздықтан, кәсіпсіздіктен, алты бақан алауыздықтан, жұмысы жоқтықтан, мақсатсыздықтан тығырыққа тірелгендей болған елінің бетін білім сәулесіне бұрғысы келді. Оқу-білімді, зиялы адамдары жоқ ел адамзат өркениеті көшінен қалып қоятынын көрді... Екіншіден, Абай орысша оқудың пайдасы мен қатар зиянын да көре білді және мұны жасырмай айтты. Ұлы ақын сөздерін еске түсірелік. Бірде ол: «Орысша оқу керек, хикмет

те, өнер де, ғылым да – бәрі де орыста зор. Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек» (шығармаларының бір томдық толық жинағы, 1961 жыл) дейді. Бұл сөздерден зәредей жаңсақтық табылмайды. Абай орыстікі дегеннің бәріне көз жұмып, құлай берме, пайдалысын залалынан айыра біл деп отыр ғой. Біздің әсіре қызыл еліктегіш жұртымыз орыстың тілін білумен қатар, бұл халыққа тән кейбір жаман әдеттерді де талғаусыз қабылдап, салтымызға сіңірді. Ата-тегің, дәстүрін, өз елінің тілін, мүддесін сыйламайтын, пейілі жат қауымның пайда болуы – тікелей орысша тәрбиенің салдары. Мәселен, ең білімді деген орыстың өзі жеті атасы былай тұрсын, бабасының атын да біле бермейді. Ең танқаларлығы сол – мұндай тексіздік сананы орыс ағайындар ерсі көрмейді. Қайта әзіл-шыны аралас: «Біз ата-тегің білмейтін Ивандармыз», – деп мақтаным көргендей сөйлейді... Тағы да Абайдан мысал келтірейік. «Осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, ондай ниет керек емес... Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп оқу керек. Қазір де орыстан оқыған балалардан жақсы кісі шыға алмай да тұр» (Көрсетілген кітап, 458 бет)... Кенес дәуірінде де Шоқанның, Ыбырайдың, Абайдың орыс тілі мен мәдениетін үйренуге үндеген сөздерін жиі қайталап, соларды қапысыз қағида сияқтандырып жібергеніміз рас. Ұлы ағартушылардың дүниетанымын, талғамын жан-жақты қарастырмай, жекелеген сөздерін ғана цитата етіп алумен әуестенудің сан мыңдаған оқырмандар санасында жартыкеш ұғым қалыптастырғанын бір мезгіл сын көзімен қарап көрдік пе екен? Тіпті бертінде, XX ғасырдың 50-80 жылдары арасында жүздеген қазақ мектептерінің жабылып қалуына орыс тілін білсең, коммунизм жұмағына тура барасың деп келетін Н.Хрущевтің сандырағына елтіп қалғандықтың әсері жоқ деп айта аламыз ба? Орта және жоғары мектеп оқулықтарынан қазақ тарихының нұрлы тарауларын оқып

көрмеген, балабақшадан бастап: «Қазақ елі қараңғылық тұманынан совет заманында ғана айықты, бұл халықтың тарихында адамзат өркениетін байытқан ешқандай құндылық жоқ», – дегенді естіп өскен жас буынның қазақ тілі мен мәдениетіне ықпалы қалай оянсын? Қазақ тіліне деген осыншама қиянат көзқарастың ауқымында тәрбиеленген жастардың санасындағы ұлтсыздықтың төркіні қайда жатқанын танып-білуге осы келтірілген дәлелдер жеткілікті. Ондаған, жүздеген жылдар бойында қазақ халқының тарихын, рухын қаралап келгендіктің айықпас дерттей терендеп кеткені соншалық – енді жастарды былай қойғанда өмірді көрген, сақал-шашына ақ кірген қазақ депутаттарының мемлекеттік тіл деп конституцияда жазылған қазақ тіліне астамшылық көрсетіп, қарсы шығуы екі нәрсенің: Ресей өктемдігінің және жаналық атаулыны талғамай қылғытатын, Абай айтқандай, жақсы менен жаманды айыра алмайтын, үстірттікке бейім, еліктемей солықтайтын қазақ қателігінің зардабы деп қарау керек. Осы қателікті үлкеніміз-кішіміз болып түсініп, бұдан былай дұрыс қорытынды шығаруға қанша уақыт керек?...

VI

Мемлекеттік тілдің дұшпандары мен олардың сойылын соғатындардың көптен бері айтып келе жатқан уәжі – қазақ мектептері оқушыларының білімі орыс мектептеріндегіден төмен, сапасыз дегенге саяды. Мәселенің жағдайын анық білмейтін, қызыл сөзге құлақ түргіш жандар бұл пікірге имандай сеніп жүргені де белгілі. Ал, осы лақаптын шындыққа қаншалықты жанасатынын талдап көрейік. Мен бұл арада тікелей өзім бастан кешірген тәжірибеге сүйеніп сөйлегім келеді. Ең алдымен орыс тілді мектеп пен қазақ тілді мектепті жаппай алып, бірі артық, екіншісі кем деп баға қоюға болмайды. Қанша мектеп болса, соның әрқайсысында аздық-көпті өзгешелік болады. Бұл өзгешелік мұғалімдердің білім, тәжірибе дәрежесіне, мектеп басшыларының біліктілігіне, ұйымдастыру қабілетіне, оқушылардың оқулықтармен және

көрнекі құралдармен жабдықтау деңгейіне, т.б. себептерге байланысты туады. Күні кешеге дейін қазақ, орыс мектептерінде пәндер бірынғай бағдарлама бойынша оқытылып келді. Демек бірінің білімі қою, екіншісінде сұйық деп үзілді-кесілді үкім шығаруға болмайды. Рас орыс тіліне ерекше мәртебе берілген кеңестік дәуірде басқару орындарындағы шенеуніктер қазақ мектептерін «екінші сортты» деп есептеп, оның мұқтажына жеткілікті көңіл білмейтін. Сондықтан аудандар мен ауылдағы мектептер назардан тыс қалдырыла беретін, оларға оқулық та, әдістемелік құралдар да кем жіберілетін. Мұндай олқылықты бақылап, кемшіліктерді дер кезінде жөндеуге тиісті басшы орындардағылардың көбі дерлік балаларын орысша оқытқандықтан, қазақ мектептерін естен шығара беретін. Жергілікті жерлердегі мектептердің санда бар, сапада жоқ болатыны қазақ тіліне деген шын мәніндегі мемлекеттік көзқарастың терістігінен еді. Өздері ұл-қыздарын орысша оқытып, жаңа «құбыласын» тапқандар қазақ тіліндегі оқулықтар, аудармалар, оқытушылар құрамы қандай дәрежеде екенімен ісі болмайтын. Сүйтіп отырып «білімдері сапасыз» деп кінәні қазақ мектептеріне аудара салатын. Ұзақ жылдарда осылай болып келді, қазір де мұндай көзқарас өзгерген жоқ...

Осы бір астам және үстірт пікірді жоққа шығаратын мысал толып жатыр. Мен 1949-1952 жылдарда Оңтүстік Қазақстан облысының Ильич ауданындағы орта мектепте директор болып істедім. Сол кезде бұл мектеп күллі Мактаарал өңіріндегі озық орта оқу орындарының бірі еді. Оқытушылардың көбі жоғары білімді, өз ісіне шын берілген жандар болатын. Кейбір көрші орыс мектептері біздің тәжірибемізбен танысып, үлгі алып отырғанын білемін. Кейіннен осы Ильич (қазіргі Атакент) қазақ орта мектебін бітіргендер қатарынан ондаған, жүздеген оқушылар жоғары білімді маман, – көптеген ғылым кандидаттары мен докторлары шықты. Солардың бірі – әл-Фараби атындағы Қазақтың Ұлттық мемлекеттік университетінің профессоры.

физика-математика ғылымдарының докторы Жаһанша Мырзалiev өз саласында мандай алды ғалымдардың бірі...

«Қазақ мектебін бітіргендердің білімі төмен» деген қауесетті таратушылар ана тіліміздің көктеп, көгергенін көргісі келмейтін көзқамандар, космополиттер деп айтуымызға толық негіз бар. Біз, керісінше, Қазақстанға аты шыққан ең әйгілі ғалымдардың көбі қазақ мектебін оқып бітіргендер дейміз. Даңқы кең жайылған ең дарынды ғалымдарымыз бен жазушыларымыз әуел баста қазақ тілінің уызын татқандар. Мысалды есімі мен еңбегі дүние жүзіне мәшһүр М.Әуезов пен Қ.Сәтпаевтан бастасак та болады. Бұл екі тұлғаның екеуі де сауатын алдымен қазақша ашқандар, ана тілінің нәрі мен дәмін санасына сіңіргендер. Көпшілікке мәлім тағы бір мысал. Қазақтың ежелгі құтты мекендерінің бірі – Баянауылдан әйгілі ғалымдар көп шыққаны белгілі. Солардың дені қазақ мектебін бітіргендер екен. Қысқасы бүгінге дейін ғылым мен техниканың, өнердің әр саласынан көрінген айтулы мамандардың түгелге жуығы, алғашқыда ана тілінде сауаттанып, кейіннен орыс тілді жоғары оқу орындарын тамамдағандар. Соған қарамастан қазақ тіліне, мектебіне күйе жағып, жаман атқа іліндіргісі келетіндер ызыны естіле береді. Олар кімдер деген сұрақ қойсак, жауап табу қиын емес. Мұндай ғайбатты тілге тиек етіп жүргендер: орысша оқып, орыс тілінде нәпақа алып жүрген, мемлекеттік тілдің бірінші орынға шығуын тілемейтін өз қазақтарымыз; қазақ тілінің мәртебесі биіктеуін екі дүниеде көргісі келмейтін орыстар, еврейлер, солардың дүрмегіне қосылып жататындар. Жалпы саны миллионнан асатын түрік тілдес ұлыстардың (өзбек, ұйғыр, татар, әзірбайжан, түрік, т.б.) кейбір өкілдері қазақ тілінің мәртебесін қолдаудың орнына, ұлы орысшыл шовинистердің ығында келе жатқаны да түрік халықтарының мұратын, бірлігін, тарихын мүлде ұмытқандықты көрсетеді... Қазақ тілінің еңсесін көтеру үшін, ұлттың даму бағдарламасы жасалуы, мемлекет тілін білу баршаға ортақ екені кәміл мойындалуы тиіс. Осылай болуын халқымыз президент пен үкімет басшыларынан ашық талап ететін кезең келді...

VII

Егемендік алғанымызға он жылдан асты. Қазақтың ғылыми тілін, терминологияны қалыптастыруға жағдай жеткілікті: қазақ тілінде оқулық, монография жазатын мамандар, аудармашылар, ұлт тіліндегі басылымдарды керек етіп отырған сан мыңдаған шәкірттер, оқырмандар бар. Түрлі пәндер бойынша қазақша қолданба құралдар жазылып, жарияланып та келеді. Бірақ істің қарқыны баяу, оқулықтар сапасын арттыру толық жүзеге асты дей алмаймыз. Біздіңше, мемлекеттік тілдің болашағы үшін аса қажетті осы мәселені ұйымдастыру мен бақылау жағы мардымсыз. Мұндай құралдарды шығаруды тек баспалардың мойнына жүктеп, шыққан кітаптардың сандық көрсеткішіне ғана малданушылық орын алған. Қазақша жазылған әрбір оқулық немесе монография ел өміріндегі жаналық оқиға деп қуанатын, кемшілігін жөндеуге көмек қолын созатын ғылыми шығармашылық орта қалыптасуы керек. Сонғы жылдарда, айталық, физикадан, математикадан, жаратылыстанудан, экономикадан, педагогикадан, философиядан, т.б. пәндерден бірталай оқу құралдары шыққаны белгілі. Ал соларды талқылау, насихаттау, таңдаулы еңбектер авторын марапаттау жоққа тән. Тіпті, қазақ тілінде ғылыми терминологияның қалыптасуы, жетілуі мәселесіне арнап ғылыми конференциялар жасап, жеткен биіктер мен аспаған асуларды анықтап, қорытындылап, бұдан былайғы уәзипаларды белгілеп алатын кез келді ғой... Кеңестік дәуірде қазақ тілінің ғылыми терминологиясын орнықтыруға мемлекеттік қамқорлық болмағаны түсінікті. Ол кезде: «Коммунизмге жеткенде бір ғана орыс тілі үстемдік құрып, қалған тілдер жойылады», – деген «теория» басшылыққа алынды. Ал, Қазақстан тәуелсіз мемлекет болып, конституциямызда «Қазақ тілі – мемлекет тілі» деп жазып қойған кезімізде ғылыми терминологияны жетілдіруге қандай кедергі бар? Үкіметіміз жағынан, оқу министрлігі тарапынан мұндай маңызды ұлттық

проблемаға немқұрайды қараушылықтан арылуымыз абзал. Қазақ ғылыми терминологиясының даму процесін ұдайы жазып, талдап, талқылап отыратын арнаулы орган-журналдардың қажеттігі де кәміл. Терминологияның теориялық, методологиялық мәселелері өздігінен ғайыптын күшімен шешілмейді. Бұл іске де мемлекет тарапынан жанашыр, ықыласты ие керек... Кеңсе, ақпарат, іс қағаздарын қазақшаға түсіру де кешіргісіз кешеуілдеп келеді. Бұл проблеманы жергілікті мекемелер өздігінше шеше алмайды. Іс қағаздардың қазақша үлгілерін жасайтын мамандар тобы құрылып, оларға ақы төленіп, жоспарлы жұмысқа жегілгенде ғана нәтиже күтуге болады. Бұл іспен кім айналысатынын анықтамай жатып: «Құжаттар жаппай қазақшалансын», – деп талап қою қисынсыз. Жалпы алғанда, Қазақстан үкіметі мемлекеттік тілдің дамуына мүдделі екенін іс жүзінде көрсетуі, ұлт тіліне шын бетбұрыс жасауы қажет. Мемлекеттік тіл туралы жаңадан заң қабылданып, Қазақстан Республикасының барлық тұрғындары қазақ тілін білуге міндеттілігі айқын тұжырымдалғанға дейін бұл істің өлі нүктеден қозғалуы қиын... Президент және үкімет аппаратында, министрліктер мен комитеттерде орыс тілді қазақтар отырған кезде бұл мақсат орындалады деуге сенім аз. Сол үшін мемлекеттік мекемелерде қызмет істейтіндердің қазақ тілін білуі міндетті екені заң жүзінде талап етілуі керек. Ғасырларға созылған отаршылдықтың салдарынан шетқақпай болған тілімізді өзінің құрметті орнына шығаратын негізгі механизм – мемлекеттік саясат.

VIII

Қазақ тілінің аты бар да, заты жоқ болып келуінің ең түбірлі себебі – қазақтардың өз республикасында ұзақ жылдар бойында азшылыққа душар болуына байланысты. Ал жергілікті ұлт саны неліктен кеміді, келімсектер қалай көбейді дегеннің тарихын ілгеріде қысқаша атап өттік. Біз өз жерінде парсы тілділер саны басым болмаса да, мемлекет халқы

түгелдей парсы тілінде сөйлейтін, оқитын, жазатын Ирандай бола алмадық. Ғасырларға созылған өзгеге бағыныштылық, ыдыраңқылық, жас буынның орыс тілінде оқып, мінез-кұлқы біздің дәстүрімізге жат болып қалыптасуы рухымызды аздырып, дүбәралыққа бейімдеді. Азаттық алған шағында қазақ халқы көңілі бәсең, көкірегі шер болып қала беруге тиіс емес. Рухтың сілкінетін заманы туды. Ол үшін кешегі қиын кезеңде тоз-тозы шығып, көп елдерге босып кеткен қазақтардың басын қосу ләзім. Жаратқан ие жер байлығын да, кен байлығын да үйіп-төгіп берген еліміз экономикалық жағынан қуаттанып, қарышты қадам жасай бастаған кезде, шет елдердегі миллиондаған бауырларымызды ата мекеніне көшіріп әкелуді де ең қасиетті міндет деп білуіміз керек. Әрбір үш қазақтың біреуі сырт мемлекеттерде жүрген кезде күшіміз де, ісіміз де жартыкеш болып қала береді. Дүниедегі басы аман, бауыры бүтін, өмір кешіп отырған халықтардың бәрі де өз жерінде, өз мемлекетінде шоғырланған. Бізде де осылай болуға тиіс. Шет елдерде күн көріп жүрген қазақтар ата жұртынан қылмыс жасап немесе басқалардың жерін тартып алу үшін кетпеген, олар мейірімсіз дұшпандардың зорлығы мен қорлығына шыдай алмай, амалсыздан жер ауғандар... Олардың ата-баба жеріне қайта оралып келуіне толық құқы бар. Қазақстан деген атты иеленіп отырған республика қайта келем деушілерді қарсы алуға, ел болып, ес жиюына көмектесуге міндетті. «Оралмандар келіп жатыр, Қазақстан үкіметі бұл ретте әрекетсіз отырған жоқ», – деушілерге айтарымыз: сырт елдегі қандастарымыз оралып жатқаны рас, бірақ қазіргідей мөлшер, қарқынмен жүре берсек, олардың атамекенінде бас қосуы ғасырларға созылады, оған дейін бауырларымыз ассимиляцияға ұшырап, өзге ұлттардың ішінде жұтылып кетеді. Мәселен, миллиардтан артық халқы бар қытай енді бір ширек ғасыр кідірсең, карауындағы қазақтарды «жұтып» жіберетіні көміл. Қытай түгіл өзімізге түбі туыс Өзбекстандағы екі миллионнан көп қазағымыздың өзі жедел жатсырап бара жатқаны күпия емес. Бұдан біраз жыл бұрын

ресми есеп бойынша Өзбекстанда 660 қазақ мектебі бар делінетін еді, бүгінгі күні солардың қаншасы сақталып қалғанын білгісі келетін жан бар ма?... Ресейдегі бір миллион қазақтың көбі ана тілінен махрұм қалғаны айтылып та, жазылып та жүр. Сырт елдердегі отандастарымызды толық көшіріп әкелуге Қазақстанның жері де, байлығы да жетеді, жетпейтіні бір-ақ нәрсе. Ол – Қазақстан үкіметінің қазақтарды кең көлемде көшіріп әкелуге құлықсыздығы, қазақ ұлтының ежелгі өз аймағында орын тебуіне қарсы күштердің көптігі. Қазақстан – қазақ жері дегенді айтуға жүрегі дауаламайтын жалтақ, тексіз, намыссыз әкімсымақтар іс тағдырын шешіп жарытпайды. Мұндай бейшаралық хәл қашанға дейін созыла береді?... Бізге қазақ халқының тарихи құқын мойындайтын, ұлттық-демократиялық мемлекет қалыптастыруға жігері жететін, этникалық топтар мен ұлттық диаспораларды құрметтей отырып, оларға: «Бәріңіз қазақ халқының төңірегінде топтасып, елдің тең праволы азаматы болыңыздар», – деп айтуға жарайтын, ұлттық даму бағдарламасын жасайтын үкімет, парламент керек...

Әрбір халықтың атамекенінде шоғырлануы табиғи, барынша әділетті іс. Ерте замандарда түрлі себеппен басқа елге ыдырап кеткен ұлттардың этникалық орта қалыптастыруына кедергі келтірушілік адам құқын да, халық құқын да аяққа басумен бірдей... Осыдан бірталай жыл бұрын әрменелер өзінің ата жұртына оралуға толық мүмкіндік алғанын білеміз. Жері шағын әрі құнарсыз, қазба байлығы аз Армения «еліміз кедей» деп басқа мемлекеттердегі қандастарын кеудеден итерген жоқ, келемін дегендерге жол тапты, тиісті көмек көрсетті. Бұл әрменелердің ұлттық санасы, намысы биік екенін көрсеткен оқиға еді. Ал жер жаһанға шашырап кеткен еврейлерді жиып алу үшін Израильдің жасап жатқан әрекеті таңқаларлық. Израиль дүниенің әр өңіріне сіңіп, тілін ұмытып кеткен яһудилерді ежелгі қонысына жинап қана қойған жоқ, олардың орналасуына, тұрмыс халінің жоғары болуына барлық жағдайды жасады. Оралып

келгендерге жүздеген жылдар бойында жоғалған көне тілі – ивритті үйретті, салт-сана, дәстүрін қалпына келтірді. Еврей мемлекетінің басшылары еврей рухын тірілту үшін қандай қаржылық шығыннан да іркілген жоқ. «Бұл ісімізге басқалар қалай қарайды?» – деп жалтақтаған жоқ. Олар үшін еврей мүддесі бәрінен де жоғары тұрды. Осындай максатты, жүйелі саясаттын арқасында көп елдерде көзге түрткі болып келген халық енесін көтеріп қана қоймай, басқаларды өз ықпалына икемдеп, бұрын аяқ басып көрмеген елдерінде синагогтар салып, дінін таратуға ұмтылып келеді.

Өз мемлекетінде халықтың, кем дегенде, сексен пайызын құрамаған ел толыққанды ұлттық саясат жүргізуі қиын. Алыстан мысал іздемей-ақ көрші, туыс республикаларға көз салсақ та, жергілікті ұлттың басым көпшілік болуы елдің өз салтын, тілін сақтап отыруының мықты шарты екенін аңғарамыз. Өзбекстанда да, Тәжікстанда да, Түрікменстанда да өзбек, тәжік, түрікмен тілдерінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесінің мықты болуы тұрғылықты ұлттың үлес салмағына тікелей тәуелді. Ендеше қазақ халқының отаншыл азаматымын дейтіндер ешбір кедергіге жалтақтамай, сырттағы қандастарымызды келтіруді алдымен ойлауы тиіс. Бұл мәселе қай деңгейдегі басшының да ұлтжандылығының ең басты көрсеткіші.

Шет елдегі ағайындарды көшіріп әкелу сөз бола қалса «қаржы тапшы» деп зар илейтін басшысымақтардың сөзінде шындық жоқ. Үкімет қажет деп тапса, мемлекеттік қордан қалаған мөлшерде ақша бөле алатынын көріп отырмыз. Ондай ақшаны қазақ халқының мүддесінен іркіп қалып, қай ұжмаққа барамыз? Әшейінде неше алуан космополиттік іс-шараларға бөлінетін теңгені қазақ халқының басын біріктіріп, шын мәніндегі тарихи миссияны жүзеге асыруға жұмсаудан қасиетті мұрат бар ма? Республикаға атын берген халықтың ғасырлар бойы аңсаған проблемасы – өзінің ата-мекеніне жиылу арманы орындалмай жатқанда, Қазақстанның келешегіне пайдасы күмәнді істерге құлшына берудің не сәні

бар? Егер республика президенті Н.Назарбаев әлемнің әр бұрышына шашырап кеткен отандастарымызды қысқа мерзім ішінде жиып алуға тәуекел етсе, бұндай шешім еліміз егемендік алғаннан бері орын тепкен үлкенді-кішілі кемшіліктердің бәрін де жуып кететін, елбасының жүзін жарқын ететін ұлы қадам болар еді...

IX

Қазақ тілінің ішкі заңдылығын елемей, өктемдеп кірген кейбір «жаңалықтар» туралы да бірер пікір айту қажет. Тіл зерттеуші мамандар бұл мәселені адамзаттың өркениет тәжірибесінде қалыптасқан қағидаларға сәйкес талдауға міндетті. Біз көзге де, көңілге де оғаш көрініп тұрған, бірақ бірте-бірте тіл тұғырының ішіне әдейі қойылған жарылғыш мина тәрізді жазылымдар мен айтылымдар төңірегінде ғылыми, кәсіби талқылаулар жасалып, дұрыс ұйғарымға келу керектігін жұртшылық назарына ұсынғымыз келеді. Қазақ тілі ғылымының білікті қайраткері, марқұм Сапархан Мырзабеков осы проблеманы «Өзіме өгей өз тілім» («Қазақ әдебиеті» газеті, 30.07.2004) деген мақаласында салдарлы сауал ретінде көтергені мәлім. Осы мақаласында автор бүкіл елге, соның ішінде зиялы қауымға аманат айтқандай болған екен. С.Мырзабековтің сол аманаты көкейімде көптен бері ұялаған күдікті сыртқа шығаруға түрткі болды.

Әңгіме қазіргі қазақ тілінің қорына орыс тілі арқылы келіп, айтылуы да, жазылуы «бітеу» қалпында кірген мыңдаған, дәлірек айтсақ, он бес мыңнан артық термин сөздер жөнінде болып отыр. Бұлар – кенес дәуірінде ана-тіліміздің фонетикалық жүйесіне «баса көктеп», омыраулап келіп орын тепкен сөздер. Мәселе бұл терминдердің қажетсіздігінде емес, қазақша жазылуы керектігінде. Мұндай ерсілікті қазақтың ойшыл ғұламалары да ескерткен екен. М.Әуезов: «Біздің соңғы жылдардағы жазуымыз, қолдануымыз бойынша орыс сөздері, шетел атаулары орысша қалай жазылса, қазақша да солай жазылуы керек. Осы қағиданың екі жақты қайшылығы бар.

Бұнда мұғалімге, балаға түзу жазып үйрену үшін туатын бір қиындық – қазақ орфографиясын білуден бұрын орыс тілінен кірген... орысша сөздерді орыс грамматикасы бойынша қалай жазу керек екенін білу керек. Қазақтың өз тілінің ерекшелік заңдарына бейімдеп алмай, орысша жазу үлгісінде алғандықтан, қазақ балалары да, әсіресе мұғалімдері де қазақ тілінің жазу заңдарын қанша жақсы білсе де, орыс сөздерін жазуға келгенде үнемі қате жазады... Біздің грамматикамызда осы жөнінде асыра сілтеу, сынаржақтық бар секілді» (Әуезов М. Шығ. жинағы, 19 том, 1985) деген екен. Қанша сыпайылап, жұмсартып айтса да, Мұқаң қазақ тілінің табиғи бітімін бұзатын «ереженің» қазақ грамматикасына күшпен таңылғанын қабыл көрмейтінін анық сездірген. Бұдан қаттырақ сөйлесе, сол кездегі көптеген шалағай белсенділер өзіне «ұлтшыл» деп жабыла кететінін білетін ғұлама бұл мәселеге терендей алмағаны аян... Қазақтың кең ойлайтын кемел азаматтарының бірі Ілияс Омаров та тіліміздің табиғи ауанына киліккен зорлықтың залалын: «Айта кететін аса керекті бір жай бар. Ол – кірме сөздердің қалайша төл сөзге айналу қамы. Әр тілдің өсіп-өну заңы бар. Ол заң, ең алдымен, оның грамматикалық бітіміне байланысты. Кірме сөздер қабылдаушы тілдің грамматика заңдарына міндетті түрде бағынуы керек. Әйтпегенде, ол одағайлықтан арыла алмайды, «мен бөтенмін» деп айғайлап тұрады. Қабылдаушы тілдің ішінде көзге шыққан сүйелдей, оқшау, бөлек тұрып, кіріге алмайды, етене болып кете алмайды» (Омаров І. Әдеби толғамдар. 1988) деп ғылыми сенімді дәлелдейді.

Дәл осы тақырыпқа кезінде біз де өз пікірімізді білдірген едік. Соны осы тұста еске ала кеткім келді. «Қазақ тіліне өзге тілдерден ауысқан сөздерді жазудың транскрипциялық принциптері анық емес. Жыл сайын тілімізге еніп жатқан жана терминдер мен атаулар қалай жазылуы керек? Оларды қабылдаудың, қазақ тілінің ішкі заңдылығына бейімдеп жазудың екішелген, ғылыми дәлелденген шарттары бізде неге жоқ? Мен осы сұрақты мамандарға қоюды лайық көремін. Рас, қазақ тіліне

жаңадан енетін сөздер орысша жазылғандағыдай етіп жазылсын деген жалпы бір ереже бар. Бірақ ол ереже мүлде жеткіліксіз» (1985). Тіліміздің тағдырында мәні орасан үлкен осындай ғылыми проблемаға тіл зерттеуші мамандарымыз шындап бұрылуға батылы жетпей келгені де мәлім. Профессор Мырзабековтің біз айтып отырған мақаласының мәнділігі де өзін-өзі таныған ешбір халық аттап өте алмайтын мәселені күн тәртібіне мықтап қоя білгендігінде. М.Әуезов саха халқының жазушысы Мординовтың («Вопросы философии» журналы. 1950, 3-сан) мақаласындағы ұлттар тілінде орыс сөздерін орыс орфографиясымен жазғызу отаршылдықтың бір солақайлығы деген ойын толық қуаттай отырып, үзінді келтірген. Ол мынау: «орыс тілінен түркі тілдері сияқты басқа көп тілдерге кірген сөздерді жазудың негізгі принципін белгілеген академик Мещанинов пен профессор Сердюченко болатын. Олар орыс орфографиясы мен туысқан елдер орфографиясы жөнінде заң ұсынды. «Халықаралық атаулар орыс тілі арқылы алынғанда орыс орфографиясы бойынша жазылсын, бұл атаулардың жазылуына бұрмалау кірмесін», – деді. Осындай аса зиянды ұсыныс ұлт тілдерінің заңдарын күйретіп, орфографияға анархия тудырды; ана тілінде хат жазуда нелер қиындыққа соқтырды; жергілікті газеттер мен журналдардың жұмысын да ауырлатты (262–263 беттер). Осы көрсетілген жағдайларды зерттеушілер қайта қарайтын заман туды деп есептейміз. Мәселенің мәні мен қойылуы анығырақ болу үшін, кирилл алфавитін қабылдағаннан (1940) берідегі тарихымызға аз-кем шолу жасау шарт.

X

Қазақ халқының жазуы XX ғасырда үш рет өзгерді. Алфавит жаңарту деген әдетте мындаған жылдарда бір-ақ кездесетін сирек, тосын алмағайып оқиға боп саналады. Өйткені қай елдің де тарихы, тілі, дәстүрі жазба ескерткіштерінде сақталады, жазба мұрасы жоғалған ел рухани байлығынан жүрдай болып, қу тақырда қалғанмен бірдей...

Әліпбиден қайта-қайта айрылу халқымыздың өз еркінен тыс, билеуші өкіметтің арам пиғылынан туған іс. Араб әліппесі қазақты ислам өркениетінің рухани, мәдени қазынасына қол арттырған еді. Жаһандық данққа ие болған ойшыл, ғұламаларымыз Әл-Фараби, Қашғари, Баласағұн, Ясауи, Иүгінеки, т.б. ислам өркениетінің ауқымында әлемдік білім байлығын игергендер болатын. Отырар қаласында көлемі жағынан Александриядан кейінгі екінші орынды алатын кітапхана болғаны туралы аңыз ғасырлар бойында ұмытылмай келуі де кездейсоқ емес. X-XI ғасырларда Орта Азия мен Қазақстан өзінің мәдени даму деңгейі жағынан Батыс Еуропадан жоғары тұрғаны аксиомадай анық нәрсе. Бірақ дүние, әманда өзгерісте болады, бір елдер озып алға шықса, екіншілері түрлі кесір, кедергілердің салдарынан тоқырауға душар болады. Міне, осындай жағдай соңғы бірнеше ғасыр бойында Орталық Азия мемлекеттерінің басына түскені белгілі. Шокан Уәлиханов XIX ғасырдың орта тұсында жазған еңбектерінің бірінде бір замандағы медреселі, шаһарлы, кітапханалы, обсерваториялы, гүл жайнаған бау-бақшалы Бұхар, Самархан, Хиуаның бұрынғы сән-салтанатынан айрылып, қараңғылық құрсауында отырғанын өкінішпен жазған еді... Ал араб жазуынан бұрын түрік халықтарының көне төл алфавиті болғаны да әлемге аян. Түрік қағанаты дәуіріндегі (V-XIII ғ.ғ) тасқа ойылып жазылған шежіре-тарих дүниеде теңдесі жоқ құнды ескерткіштер қатарына жатады. Бұл күнде қиялдай алыста қалған сол алфавитке қайта оралу арман әлемі болып қана қалды...

Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын түрін өзгертіп қана жалғастырған Кеңес өкіметі (1929 жылы) араб әліпбиін мансұқ етіп, елімізді латыншаға көшуді міндеттеді. Араб әрпімен жазылған сан мыңдаған жазба жәдігерлік кейінгі буынға жетпей қалу себебі осыдан. Араб жазуынан еріксіз ажырағанымызға ғасырға жуық уақыт өтсе де, оның рухани санамызға салған жарасы жазылмай келеді. Араб әрпімен жазылған сан түрлі жазбаларға қатардағы оқырманды былай

қойғанда, қазіргі ең білімдар деген ғалымдардың да тісі бата бермейді... Көне алфавитті сақтау деген қандай олжа екенін түсіндіру үшін, бір мысал келтірейін. Мен әрменелер елінде, Ереван қаласындағы кітап, қолжазба қоймасы – Матендаранда болғанымда бұл халықтың бір жарым мың жылдық тарихы бар алфавитінің осынша уақыт ішінде бір-ақ әрпі өзгергенін біліп, қайран қалған едім. Бір жарым мың жылда әрмене тілінің қорында бірталай өзгерістер болғанымен, әліппесі байырғы қалпында қалыпты. Ол әліппемен жазылған мұраны кез келген орта мектеп оқушысы да мүдірмей оқи береді екен. Біздің араб алфавитінен көз жазып қалуымыз қаншама шығасыға душар еткенін байыптай беріңіз!

Қаншама қиыншылықтарға қарамастан, біздің дарынды, алғыр ойлы халқымыз латыншаны да меңгеріп алғанын білеміз. Өкінішке қарай бұл алфавиттің де өмірі қысқа болды, 1940 жылдан бастап Мәскеудегі билеушілер өмірімен ССРО құрамындағы гүржілер мен әрменелерден басқа жұрттың бәрі кириллицаға көшуге мәжбүр болды... Бұл кезең қазақтың ең білімді, көреген, көсем ұлдары түгелге жуық репрессия құрбаны болып, қалғандары бас сауғалап, «қай күні ұсталып кетер екенмін» деп шыбын жанын шүберекке түйіп жүрген шағы болатын. Мәскеудің «қырағы» саясаты бойынша бұл кезде көбінесе іс басына жаңадан сауатын ашқандар немесе қарақан басының қамынан басқаны ойламайтын, ұлттық мұрат жөнінде ауыз ашпайтын, алған айлығына ғана мәз болып, халық басындағы қасіреттер жөнінде тіс жармайтын, «айтқанға көнетін, айдағанға жүретіндер» ғана іріктелетін. Бұлар «араб әліппесіне қайта оралайық яки латыншада қала берейік» деп айтуға дәрменсіз еді. Бас-аяғы он жылдың ішінде араб әліпбиінен латыншаға, одан кейін кириллицаға өту қажеттігі не үшін туды деп сұрақ қоятындар жоқ еді. Оның үстіне 1931-1932 жылдардағы ашаршылық қазақ халқының жартысынан көбін баудай түсіріп, қалғандарының тұрмыс тапшылығынан есеңгіреп қалғаны соншалық – үкімет не айтса, соған «күп» дегеннен басқаға дәрмені қалмаған болатын.

Кезінде алфавиттер ауыстыру «зор жаналық, ілгеріге, прогреске ұмтылу нышаны» деп дәріптелгенімен, оның зымыян астары айқын еді. Мәскеудің араб әліппесін жоюдағы басты мақсаты ислам дінін ұстайтын халықтар өткен тарихын мүлдем ұмытсын, елді орыстандыру жедел жүрсін деген жоспардан тұрған. Ал латыншаға көшіру бағынышты халықтарды орыс алфавитіне жетелеу жолындағы кезекті бір бекет деп қаралған. Алфавиттерді жедел алмастыру түрік, мұсылман халықтарының ежелгі туыстығын, бірлігін жою мақсатын да көздейтін. Ең басты психологиялық есеп – Мәскеуге кіріптар халықтардың өз тарихына, мәдениетіне деген сенімін ұмыттыруға саятын... Біз мектептерде латын әліпбиі жүрген отызыншы жылдардың куәгеріміз. Латыншаның он жылдық дәуірінде де қыруар газет, журнал, кітап басылған, халықтың бұл әліпбиге көзі де, көңілі де үйрене бастаған болатын. Бірақ кеңестік империя бұл әліпбиден тез айныды, қалайда кириллицаға көшудің амалын іздестірді. Бұған «мықты дәлел» де табыла кетті. Негізгі «теориялық» дәлел – коммунизм құрылысына бет алған ел жаппай орыс тілін білуге тиіс, ол үшін барлық жұрт кириллицаны қолдануы пайдалы дегендік еді. Айтты, бітті, қыңқ дейтін жан баласы жоқ, еріксіз халықтарды қойдай айдап жүре беруге болады деп есептеді.

Мен XX ғасырдың отызыншы жылдарында латыншамен сауат ашқандардың бірімін. Кириллица дәуірлеген заманды да бастан өткеріп келемін. Осы екі алфавитті салыстырғанда менің бүйрегім латыншаға ауады да тұрады. Латын әріптерінің кириллицаға қарағанда сұлулығы өз алдына, жылдам жазуға да ыңғайлырақ болатын. Латыншамен жазудың анағұрлым жеңіл екенін осы екі алфавитті бірдей білгендерге диктант жаздырып та байқап көрулеріңізге болады... Алфавитіміз латынша кезінде туысқан түрік халықтарының (өзбек, қырғыз, түркімен, татар, т.б.) кітаптарын оқудың да қиындығы аз еді. Арабшадан латыншаға өтерде түрік тілді республикалар тіл зерттеуші ғалымдарының арасында ғылыми, достық байланыстар, өзара

пікірлесулер жиі болғандықтан ба, қайдам, туысқан халықтардың алфавиттерінде ұқсастық мол болды. Қазір Қазақстан жұртшылығы арасында түрік халықтарының төрттен үші (түркия түріктері, әзербайжан, түркімен, өзбек) қолданып отырған әрі дүние жүзіндегі ең озық мемлекеттер пайдаланатын латын алфавитіне көшу қажеттігін көтерушілер көбейіп келеді. Бұл мәселеде әзірше бір тиянақты ұйғарымға келіп болғандық байқалмайды. Оның басты себебі – біздің мемлекетіміздің бұл жөніндегі көзқарасының солқылдақтығына байланысты. Егер мәселенің байыбына қарасақ, латыншаны меңгеру қазақ қауымы үшін «алынбайтын» камал емес. Латын және кирилл алфавиттерінің жиырма шақты әрпінің бірдейлігін көзі қарақты адамдардың бәрі біледі. Екіншіден, қазақ орта мектептерінің бәрінде де шет тілдер (ағылшын, француз, неміс) пән ретінде жүреді. Демек латын әліпбиінің жалпы нобайымен кез-келген қазақ, белгілі дәрежеде, таныс деуге болады. Үшіншіден, латын әліпбиіне өту мәселесі принципінде шешілген күнде де жұрт кириллицаны бір сәтте тастап кетпейді. Алфавит ауысу процесі біраз жылға созылады. Бұған, шамамен алғанда, оқушының бірінші сыныптан оныншы сыныпқа жеткенге дейінгі уақыт керек болады. Осы уақыт ішінде латынша текстерді оқыту көлемі бірте-бірте көбейіп, баспасөз, кітап бетіндегі латыншаға елдің көзі үйренеді.

Түбінде, біздің латын алфавитіне көшуіміздің қажеттігі туатыны көміл. Латыншаға өтсек, ең алдымен, қазіргі алфавитіміздегі жазуды, оқуды бүлдіріп тұрған басы артық әріптерден құтыламыз. Терминологиядағы ала-құлалықтан арыламыз, шет елден келген атауларды қазақ тілінің ыңғайына қарап жазу, қабылдауды жеңілдетеміз. Онан соң түрік халықтарының басым көпшілігі пайдаланатын әліпбиге көшу туыс елдердің арасындағы үзіліп қалған байланыстарды қайта жалғастырудың да маңызды амалы. Түркістандағы А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің тәжірибесі алфавит ортақтығы түрік халықтарын бір-біріне жақындата

түсетінін айқын дәлелдеп келеді. Кириллица ғасырлар бойында төбемізде ойнап келген орыс үстемдігінің иығымызды басып тұрған символы екенін сезбейтіндерге таң қалмасқа болмайды. Демек уәждің оннан тоғызы латын алфавитіне көшуіміз жағында. Бұл жолда бізді іркілдіретін бірақ нәрсе – Қазақстанда қазақ тіліне басымдық беру проблемасын шешіп болмағанымыз. Шынында да өз елінде тұғыры берік, мәртебесі биік тұрмаған тілді басқа алфавитке жедел көшіру пайда емес, залал келтіруі мүмкін. Жаһандану деген ұранды жамылып, шет ел алпауыттары Қазақстанды космополиттік елге айналдыру жоспарын ешбір кедергісіз жүргізіп отырған кезде, алфавит өзгертеміз деп барымыздан айрылып қалуымыз мүмкін. Сол үшін бұл мәселені кідірте тұру дұрыс болып көрінеді. Өз елінде өгей хал кешіп отырған тілге қазіргі таңда ең керегі – мемлекет тілі деген мәртебесіне іс жүзінде қол жеткізу. Кириллицаны «кимайтындармен» сол кезде ғана сұхбатқа келсек, жарасады деп білемін.

XI

Енді біздің мақаламызда аталған тіл маманы Сапарбек Мырзабеков пікіріне қайта оралып, сондағы кейбір ойларды жаңғыртқымыз келеді. Ол кириллицаның әріптерін қазақшаға түгел ендіру тіліміздің ішкі заңдылығына орасан залал келтіргенін ашық айтқан. «Ғылыми терминдеріміздің қатарына қосылып, төл сөздерімізбен иық тірестіріп тұрған 15 000 (бәлкім одан да көп) сөздің айтылуы да, жазылуы да қазақ тілінің үндесу жүйесіне сәйкес келмейді, сондықтан оларды тіліміздің табиғатына жақындатып жазайық», – дейді. Осы пікірдің әділдігіне тіл теориясы тарихынан хабары барлардың ешқайсысы шүбә келтірмес деп ойлаймыз. Қарсылық басқа жағынан болуы мүмкін. Кейбіреулер: «Тілдік қорымызға қосылған, жекелеген еңбектерде қолданылып жүрген ондай терминдерді қазақшаға ыңғайлап жазамыз деп қалың бейнетке қалмаймыз ба, ол терминдер тіліміздің құрылысын ойсыратып бұза қоймас», – деуі мүмкін. Бірақ тіл тағдырының мәселесі

«бола берсін», «осылай жазып келе жатырмыз ғой», «бір қабылданып қалған ережені бұзбай-ақ қояйық» деп келетін немқұрайды керенаулықпен шешілмейді. Бір кезде зорлықшы биліктің өмірімен кеткен қателік ерте ме, кеш пе түзелуі керек деп санаймыз. Біз ф, х, ч, ш, ё, я, э, ь, ъ, ю секілді таңбаларды кирилл алфавиті болғандығы үшін емес, тіліміздің қалыбына сыймайтын мүлде жат дыбыстар болғандықтан қабыл көрмейміз. 1940 жылы латыншадан кириллицаға өткенде «мына әріптер қазақ тіліне үйлеспейді» деп айтуға біздің мамандарымыздың қауқары болмады, «сендердің пікірлерің қалай» деп ешкім сұрамады. Осы алфавитпен бүгінге дейін жеттік, кириллицамен жүздеген кітаптар миллиондаған тиражбен басылды; қазақ халқының екі-үш буыны бекітілген ережеден қия баспай сөйлеп, жазып келді... Соңғы жылдарда газет, журнал беттерінде әлгіндей сіресіп тұрған терминдердің кейбіреулері дыбысталу заңдылығына қарай жазыла бастады. Мәселен, баспасөз беттерінен европаны – еуропа, редакторды – редактор, артельді – әртел, минутты – мейнот, математиканы – мәтемәтике, директорды – деректор, министрді – министр, терминді – термін, журналды – жорнал, килограмды – килә, Американы – Әмерика, Россияны – Ресей, Азовты – Азау деп жазу орын алып келеді. Ал сөздіктер мен ғылыми еңбектерде орыс тілі арқылы келген терминдер дәл орысшадағыдай қалпында әлі де тізіліп тұр. Ондай сөздерді мысалға алғыңыз келсе, сан мындаған терминдерді қайта көшіруге тура келер еді. Сырттай қарағанда мұндай терминдерді қазақ тілі үндестігіне бейімдеп қайта жазу қиын болып көрінеді. Бірақ тәуелсіз мемлекеттігін жариялаған қазақ халқының биік ұлттық мүддесі бұл сәйкессіздікті жөндеу қажеттігін талап етеді. Бұл уәзіпа тез арада жүзеге асырыла қоймайды деп үмітсіздікке салыну да жараспайды. Егер кирилл алфавитін алдағы кезде де тұтына береміз десек, орфографияда, транскрипцияда кеткен тұрпайы жөнсіздіктерді жөндеу керек болады. Мұндай көкейкесті міндеттерді күн тәртібіне өмірдің өзі қойып отыр. Бүгінгі және болашақтағы қазақ қауымы

заман талабынан қалып қоймай, өркениет биігіне өрлеуі үшін, ең алдымен, ұлттың ерекшелігіне сай келетін, жетілген, тұрақты қазақ тілі оқулықтарымен қолданба құралдарын, орфографиялық, терминологиялық сөздіктер жасауымыз керек.

* * *

Біздің мақаламызда сөз болған жайлардың бәрі де ана тіліміздің дамып, өркендеп, өзінің керемет бай мүмкіндігін жарыққа шығаруы, шын мәніндегі мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілуі қажеттігіне қатысты. Бұл тарапта қордаланған мұқтаждар мен сұрауларды жан-жақты талдадық, жұртшылық көңіліндегі түйткілдерді түгел қамтыдық демейміз. Бірақ ұлтымыздың тіліне, тарихына, дәстүріне байланысты толғағы жеткен мәселелер жөнінде пікір айтудан бас тарта алмадық. «Бізсіз де бұларды шешетін орындар бар ғой», – деп көлденен куәгер, бейтарап бақылаушы болып қалғымыз келмеді. «Тіл тағдыры – ел тағдыры» дегенді біз ұзақ жылдар бойында айтып, жазып келе жатқанымыз белгілі. Бұл, шындап келгенде, менің шығармашылық тағдырыма айналған тақырып. Ана тіліміздің қағажу көргеніне шыдай алмай, ХХ ғасырдың орта тұсында батыл мақалалар жазғаным үшін жазықсыз қараланып, зәбір шеккенімді аға буын зиялылар жақсы біледі. Тәуелсіздік алғаннан бергі жерде тіліміздің мәртебесі жоғарылаудың орнына төмендеп бара жатқаны әмбеге аян. Дүниедегі ең асылымыз – ана тіліміздің жығылып қалған туын қайта тұрғызу ақтық парызымыз. Бұл нысанаға жетуге дұшпандарымыздың жат пиғылы тосқауыл болмасқа тиіс. Ғасырлар бойында қаншама тар жол, тайғақ кешуден өтіп, сәтсіздіктер мен құрбандықтарға душар болса да, ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен жерін, елін, азаттығын сақтап қалған қазақ халқы бұдан былайғы жерде ата-баба мекенінде ешкімге жалынышты болмай, ұлттық-демократиялық мемлекетін орнатуға хақылы. Бұл үшін, алдымен, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін баянды ететін, қазақ халқының мүдде-

мұратын мойындайтын қалыпты жағдай туғызу шарт. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстан президенті, парламент пен үкіметі тарапынан нақтылы іс-шаралар жүзеге асырылуы қажет. Ол үшін:

– Қазақ тілінің республикада бірден-бір мемлекеттік, ресми және ұлтаралық тіл екенін тұжырымдайтын Ата заң бабы қабылдануы;

– Отаршылдар тарапынан жасалған зорлық-зомбылық салдарынан шет елдерге ауып кеткен қазақтардың атамекеніне толық қайта оралуын ұйымдастыру Қазақстан Республикасының мемлекеттік уәзипасы деп мойындалуы;

– Қазақстанда тұратын барша ұлттық диаспора мен этникалық топтар қазақ тарихы мен тілін білетін болуы;

– Қазақ халқының дәстүрлі діні – ислам дінінен аздыру, қазақ жастарын өзге діндер мен конфессияларға тартып шоқындыру әрекетін ашықтан – ашық жүргізіп келе жатқандарға тиым салынуы тиіс.

ҰЛТТЫҢ БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ АТА ЗАҢМЕН ҚОРҒАЛУЫ КЕРЕК

«Конституциядағы қателік...»

– *Рахманқұл аға, қазір әлемдегі жаһандану, еліміздегі ұлтсыздану үрдісі туралы көп айтылып, көп жазылып жүр. Осы үрдістің түпкі себебі неде жатыр деп ойлайсыз?*

– Көп түйткілдің түйіні Конституцияда жатыр. Ұлттың бүгінгі мен болашағы Ата заңмен қорғалуы керек. Біздің ұлттық ерекшеліктеріміздің ешқайсысы да Ата заңмен қорғалмаған. Қазір, міне, соның зардабын тартып отырмыз. Өйткені, 1995 жылғы Конституциямызда Еуропа елдерінің Конституцияларынан алынған нормалар бар, жалпы адамзаттық құндылықтар бар, есесіне, ұлттық ештеңе жоқ. Оның өзін бас-аяғы бір айдың ішінде опай-топайын шығарып, қабылдап жіберді ғой. Талдап-талқылауға уақыт қалдырмады. Қазақша нұсқасының өте нашар аударылғаны сондай, оны

түсіну үшін орысшасын қоса қарап отыру керек болды. Осы салыстырудың өзіне оншақты күн кетіп қалды. Қарап шығып, қазақша да, орысша да біраз ұсыныстар бердім. Көбі ескерілген жоқ. Олардың бәрі дерлік «Ұлт рухы сезілсе...» деген кітабыма енді.

Бір философ айтыпты деген мынадай сөз бар: «Дүниедегі жаңылыстың тең жартысы – терминнің мағынасын түсінбей қолданушылықтан», – деген. Расында да, біз терминнің мағынасына мән бере бермейміз. Тоталитаризм кезінің өзінде біз «Қазақ Советтік Социалистік Республикасы» деп аталатынбыз. Керісінше, тәуелсіздік алғаннан кейін осы «қазақ» деген атымыздан айырылып қалдық. 1995 жылғы Конституцияның жұрт талқысына ұсынылған жобасында «Қазақ Республикасы» деп жазылған-ды. Бір айдан кейін «Қазақстан Республикасы» боп шыға келді. Бір ай – Конституция қабылдау үшін тым аз мерзім. Сол жылы «Қазақ әдебиетіне» шыққан мақаламда мен: «Біздің ойымызша, Конституция жобасындағы негізгі нұқсан – республика атына ие болып отырған қазақ халқының ұлттық рухы мен мұратының сезілмеуі. Мұны оның кіріспесінің өзінен байқауға болады. «Біз, қазақ халқы және Қазақстандағы барша халықтар...» деп жазуға жүрексінесек, былайғы кезде де «ұлтпыз» деп еңсе көтеруіміз екіталай болмақ. Конституция жобасын жасаушы авторлар «қазақ халқы» деген тіркесті мүлде қолданыстан шығаруды көздегені байқалады. Ғасырлар бойы аңсап келген тәуелсіздігімізді алдық па деген кезде ұлтымыздың атын анық етіп айтуға әлдекімдерден сескенсек, азаттығымыздың құны не болмақ? Ай-күннің аманында халқымыздың төл атын жоғалтудың ар-ұят, обалын кім мойнына алады? Жобаның алғашқы нұсқасындағы «Қазақ Республикасы» деген тіркестен үрейленудің қандай негізі бар еді? Қазақ халқының түпкілікті мүддесіне астамшылық жасаудың бұдан сорақы көрінісін табу қиын-ақ...» - деп жазғанмын.

Жағдай әлі де сол қалпында қалып отыр. Қазір біреу-

міреу: «Сендер неге қазақ мемлекеттілігін құрамыз деп айтасындар? Конституция бойынша қазақ халқы деген жоқ, Қазақстан халқы ғана бар», – деп сотқа шағымданса, жеңіп кетуі әбден мүмкін. Міне, біз өзімізді-өзіміз осылай қолдан сорлатып қойғанбыз. Тіл, діл, дінге қатысты күрмеуі көп күрделі мәселенің бәрі дерлік осыдан туындайды. Бірақ, Конституция – Құран емес қой. Оған уақыттың өзі талап етіп отырған өзгерістерді неге енгізбеске? Біз түбінде еліміздің сол төл атауын қайтып алуымыз керек. Өзірге Қазақстандағы ұлттық диаспоралар да бір, қазақ та бір боп тұр. «Термин» дегеннен шығады, «көпұлтты Қазақстан» деген сөздің өзі қате. Қазақстан көпұлтты мемлекет емес. Біздің елде бір-ақ ұлт бар, ол – қазақ. Қалғандары – диаспоралар және этникалық топтар. Мұны тарихшы, заңгер, философ ғалымдардың бәрі де мойындайды, бірақ, Президентке ашып айтуға батпайды. Қазақстанға Сібірден 20 чукча, 50 эвенкі келсе болды, ұлттар боп шыға келе ме? Олар – этникалық топтар ғой. "Бізде қазір 120 ұлт тұрады" деп жүргеніміз – қате. Мұны ашып айтып көрсетсек, ешкім де ренжімейді. Саны жағынан елімізде қазақтан кейінгі екінші орынды алып отырған орыстар да өкпелемейді. Өйткені, адал орыстар қазақ мемлекеттігінің нығаюына қарсы емес (шовинистер мен экстремистер туралы әңгіме өз алдына). Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы Жоғарғы кеңестердің бірінде бізге орыстардың көмегі өте көп тиді. Біздің кейбір депутаттар «Кім не деп қалады?» деп дір-дір етіп, жалтақтап отырғанда, Семей жақтан сайланған Княгинин деген депутаттың «Біз, қазақстандық орыстар, қазақтардың ғасырлар бойы езілген еңсесін қайта тіктенуіне көмектесуіміз керек және соған дайынбыз», – деп сөйлеп, талай даулы жанжалдың бетін бері қаратқан кездері болды.

«Ән айтып, би билеу – саясат емес»

– Сонда сіз жақын уақытта Конституцияға осындай өзгерістер енгізу мүмкін деп ойлайсыз ба ?

– Әбден мүмкін. «Халық қаласа, хан түйесін сояды» деген... Бізде Қазақстан халықтары Ассамблеясы бар. Ғылыми жағынан бұл атаудың да келісіп тұрғаны шамалы. Дұрысы – Қазақстандағы ұлттық диаспоралар мен этникалық топтардың Ассамблеясы болуы керек. «Терминнен шатасу – бар шатақтың басы» деген сөздің мәнін осы кезде түсінесіз.

Бізде сонау патшалық Ресейге бағынышты боп қалған кезнен бері кеудемізге әбден орнығып алған бір үрей бар. Содан ба, қазақ қазір өзін үй иесі, мемлекет иесі ретінде толық сезіне алмай отыр. Билікте «осыны сезіндірейін» деген ниет те жоқ.

– *Әлгі үрей кімдердің бойында молырақ деп ойлайсыз? Халықтың ба, әлде...*

– Халықтың емес, билік басындағылардың бойында басымырақ. Өйткені, негізгі жалтақтаушылар солар ғой. Бұрын болса болған шығар, дәл қазір біздің ештеңеден үрейленетін жөніміз жоқ. Қисын жағынан болсын, заң жағынан болсын әділет біздің жақта. Көрші елдермен салыстырып қарайық. Мәселен, Ресей – нағыз көпұлтты ел. Оның құрамына бірнеше ұлт өзінің тарихи жерімен, атамекенімен бірге еніп отыр. Қазақстан – тек қазақтың ғана мекені. Кейінгі екі-үш ғасырда келіп қоныстанған орыстың өзі – бұл жердің аборигені емес. Сол көпұлтты Ресей ешкімнің алдында именшектеп отырған жоқ... Ол елде біздің де диаспорамыз бар. Кейбір өңірлерінде, мәселен, Астрахан, Волгоград, Орынбор, Омбы облыстарында қазақтардың үлес салмағы әжептеуір. Солардың біреуінде қазақ мектебі, қазақ басылымы, радио немесе телеарнасы бар ма? Болса, бірен-саран шығар, болмаса ол да жоқ. «Неге бұлай?» деп жатқан біздің Үкімет те көрінбейді. Былтыр Қазақстанның Ресейдегі жылы болды, биыл Ресейдің Қазақстандағы жылы аяқталып келеді. Осы екі жылда не істелінді? Ән айтып, би билегеннен басқа не шаруа тындырылды? Ресейдегі бауырларымызға біздің кітаптар, басылымдар баратын болды ма, сол бағытта талпыныстар жасалды ма? Қазақстанда керісінше, Ресейдің басылымдары

мен кітаптары толып тұр. тіпті, олардың арасынан өз кітабымызды таба алмай қаламыз.

Орыс әдебиетін Абайдан артық насихаттаған адам жоқ. Мәскеуде немесе Ресейдің басқа қалаларында Абайдың ескерткіші бар ма? Орыс патшалығына Шоқаннан артық еңбек сіңірген шығыс ғалымы және жоқ. Шоқанның ескерткіші бар ма Ресейдің бір шаһарында? Ол елде біздің миллионға жуық диаспорамыз бар. «Соларға жағдай жаса» деп шарт қойып отырмыз ба?

Немесе Иранды алыңыз. Иранда 60-70 миллион халық бар. Соның жартысы ғана парсы тілді. Бірақ, халықтың барлығы парсы тілінде сөйлейді. Иранда 19-20 миллиондай түркілер тұрады (түркімендер, әзербайжандар, т.б.). Бұлардың газет – журналдары да жоқ (болса да, аймақтық деңгейде). Сонда да ешқайсысы дау шығармайды, өйткені, мемлекет – парсынікі. Салт-дәстүрін ұстанса, өз үйінде ұстанатын шығар, бірақ, көшеде, қоғамдық орындары барлығы парсыша жүреді.

Этникалық құрамы жағынан күрделі елдердің бәрінде де жағдай осындай – басымдық негізгі ұлтқа беріледі де, қалған жұрт соның маңына топтасады және заңына бағынады. Тек Қазақстанда ғана олай емес. Біздегі біржақты тенгермешіл саясаттың салдарынан қазір 9 миллион қазақ та бір, 50 мың күрд те бір болып тұр. Жарайды, еліміздегі этникалық топтардың кейбір мұқтаждықтарына назар аудармай отыра алмаймыз, оған келісейік. Бірақ, оның бәріне мектеп ашып беру, бәрін басылыммен қамтамасыз ету мүмкін емес. Олардың бәрінің тарихи Отандары бар: орыстың Ресейі, украинның Украинасы, немістің Германиясы, өзбектің Өзбекстаны, кәрістің Кореясы бар.

Диаспораның бәріне бірдей қамқорлық көрсетіп, қазақпен қатар әлпештейміз деу – иллюзия. Соған ұмтыламыз деп, біз қазақтың өзін шетқақпай етеміз. Биліктің айтатын сүйікті сөзі бар: «Біз Қазақстанда тыныштықты, ұлтаралық татулықты сақтап отырмыз». – деген. Тіпті де олай емес. Елдегі тыныштық – қазақ халқының кенпейілділігінің арқасында

мүмкін болып отырған жағдай. Бұған билік титтей де еңбек сіңіріп отырған жоқ. Елдегі ұлтаралық татулыққа қазақтың мүддесін кейінге ысыра тұрудың есебінен және соған қазақтың көнбістік танытуынан қол жетіп отыр. Есесіне, тәуелсіздік алғалы бері қазақтың ұлттық позициясы алға басқан жоқ, қайта кері кетіп барады.

– *Оңтүстіктегі көршіміз де «Өзбек Республикасы» емес, «Өзбекстан Республикасы» деп аталады ғой. Сонда да өз елінде өзі қожя, өзі би. Бәлкім, мәселе атауда емес шығар?..*

– Біздің олардан ерекшелігіміз бар. Өзбекстанда өзбектер 80%, Тәжікістанда тәжіктер 85%, Түркіменстанда жергілікті ұлт, тіпті 90%-ға таяу. Сіз қазақты олармен салыстырмаңыз. Егер өз жерінде 80% болса, онда кез келген ұлттық мәселе оңай шешіледі. Біздің тап іргемізде кеше ғана дүниенің жартысын билеуге ұмтылған, қазір де ол ниетінен айны қоймаған мемлекет отыр. Бірнеше ғасыр бойы қазақтың миына сініп кеткен, қазір де үстемдігін сақтап отырған белсенді тілмен біз қазіргі жағдайда екі дүниеде теңесе алмаймыз. Сондықтан, Конституциядағы қателіктерді жөндеудің еш кештігі жоқ. Жаңадан мемлекет орнатып жатқан кезде бәрін ескере беру қиын ғой, бірақ, арада біраз уақыт өтті, ұлттық мәселе тұрғысында біз кері шегініп бара жатырмыз. Демек, бізге сондай түбегейлі өзгерістер керек.

– *Сіз мемлекеттің атауын «Қазақ Республикасы» етіп қайта қалыптастыру керек дейсіз. Президент, керісінше, бізден «қазақстандық ұлт» жасағысы келіп жүр ғой...*

– «Кез келген мәселенің ғылыми негізі болу керек, ғылыммен санасу керек, терминнің мәнін түсіну қажет», – деп бағана неге айттым? Ғылыммен санаспаудың салдары бұл да. Қазақстандық ұлт деген – теориялық жағынан да, тәжірибелік тұрғыдан да болмайтын іс. Сіз бүкіл әлеммен жиылып келіп, ұлттық мемлекет құрған еврей ұлтының біздегі диаспорасы еврейлігінен ажырап, "қазақстандық" болғысы келеді дегенге сенесіз бе? 150 миллион орыстың осындағы шашырандылары өзінің орыс атын тастап, «қазақстандық» бола қалады дейсіз бе?

– *Алайда, Президент айтқан идеяны қос қолын көтеріп қолдаушылар – әзірге осы өзге ұлт өкілдері болып тұр емес пе?..*

– Күнкөріс үшін айта береді де. Әйтпесе, «қазақстандық ұлт» дегеннің бос әңгіме екенін олар бізден жақсы біледі. Қазақстан – олар үшін өте қолайлы ел, тегеурінді ұлттық саясаттың жоқтығынан емін-еркін өз тілінде нан тауып жейді, бұл жерде өзін бөтен сезінбейді. Ертең шынымен «қазақстандық ұлт» идеясы жүзеге аса қалған күннің өзінде, мұның оларға еш зияны тимейді, өйткені, ондай жағдайда «қазақстандық ұлт» өкілдері тек бір ғана тілде – орыс тілінде сөйлейтін болады. Осының бәрін біле тұра осы идеяны қолдамайтындай олар ақымақ емес. Менінше, билік бұл идеяны «америкалық моделіне» сүйеніп алып отырған сияқты. АҚШ – эмигранттардың елі ғой, оның ішінде ағылшын да, француз да, голланд та, неміс те, итальян да, ирланд та бар. Сан жағынан басымырақ болған соң, ағылшындардың тілі үстем болған. Әр ұлт өз отбасында ана тілін қолдана беретін болғанымен, бүкіл қоғамдық өмір ағылшын тілінде жүреді. Орыстардың диаспорасы да біршама болып қалыпты, қайсыбір жылы барғанда байқадым. Аталған жұрттардың ешқайсысы сол жердің аборигендері емес, бәрі де шаруа істеп, нан тауып, баю үшін барғандар. Ұлыбритания, Франция, Германия – міне, нағыз ұлттық-демократиялық мемлекеттер. Үлгіні біз солардан алуымыз керек. Олар өз тарихына, тіліне, мәдениетіне қатты мән береді, жас ұрпаққа соның бәрін тереңдетіп оқытады. Біздің бір де бір басшымыздың аузынан «ұлттық-демократиялық мемлекет құрайық» деген сөз шықпайды, керісінше, «азаматтық қоғам орнатамыз» дейді. Азаматтық қоғам – әлгі АҚШ-тың моделі. Америкалықтар – техниканы шебер меңгерген, қалай мол ақша тауып, оны тиімді пайдаланудың жолын білетін бизнесші ұлт, бірақ өзінің өткен тарихымен, әдебиетімен жұмысы жоқ. «Шекспирді білесіз бе?», – деп біреуінен сұрап едім, арғы тегі ағылшын болған соң ба, «білмеймін» дегуге ұялды, бірақ таратып та айтып бере

алмады. Азаматтық қоғам деген, міне, осы – оның адамдарының қарны тоқ, уайымы жоқ болса болды, басқаға мойын бұрмайды.

Демек, АҚШ-тың мысалы бізге үлгі болуға жарамайды. Азаматтық қоғам – космополиттік қоғам. Қазақтың үш мыңжылдық тарихы бар, өзінің атамекені, жері бар. Неге біз азаматтық қоғам орнатуымыз керек? Азаматтық қоғам – сол жердің түпкілікті иесін жойғанда барып қол жететін нәрсе. АҚШ-қа барғанда мен сол елдің аборигендері – үндістерді іздеп, әдейі резервацияларды араладым. Америка – бай ел ғой, қанша резервация дегенмен, қарны аш, киімі жырттық ешкімді көрмедім. Өздерімен сөйлестім, мейрамдарына да қатыстым, сондағы байқағаным – үндістер ана тілін ұмытыпты. Ата-бабасы туралы әңгіме қозғалса, көздерінен жас мөлт-мөлт тамады: «Осы тоқтықтың, осы байлықтың бізге не керегі бар еді, өз ұлттық ерекшелігімізді сақтай алмаған соң?» – дейді. Осыдан бірнеше жыл бұрын ана тілін білетін соңғы үндіс қайтыс болыпты, енді бұларда ұлт ретінде ешқандай болашақ жоқ. Мына Аляска жағында өз тілінде сөйлейтіндер әлі де бар көрінеді, алайда олардың өзі аса көп болмаса керек. Латын Америкасындағы үндістердің ахуалы сан жағынан да, ұлттық ерекшеліктері жағынан да біршама ілгері деседі, рас та шығар, бірақ АҚШ-тағы үндістердің күні санаулы. Ең болмаса, бастауыш мектебі де жоқ, балалар үндіше бір де бір сөз білмейді, бәрі ағылшынша оқиды. Рас, Америкада бізге үлгі боларлық нәрсе аз емес. Техникаға, бизнеске бейімділік, ұқыптылық, іскерлік, алға қойған мақсатына жетпей тынбайтын табандылық – бәрі де үйренетін жақсы қасиеттер. Бірақ, мемлекеттік құрылыс, ұлттық саясат, қоғамдық өмір тұрғысынан оларға көзсіз еліктей беруге болмайды.

– Осы «азаматтық қоғам», «қазақстандық ұлт» деген бастамаларды Президентке біреулер тықпалауы мүмкін деп ойлайсыз ба? Және олар кім болуы мүмкін?

– Мемлекеттің аты «Қазақ Республикасы» болмайынша, елдегі барша жұртшылық қазақ халқының төңірегіне ұйыс-

пайынша, келешегіміз күнгірт болмақ. «Бәрін бірдей көреміз» деген теңгермешілік бір күні болмаса бір күні сыр береді, өйткені, оның тамырында ғылыми негіз жоқ. Кез келген елде негізгі ұлт болады және басқа диаспоралар соның маңына топтасады, сөйтіп, оның ұлттық мемлекет құруына жәрдемдеседі.

Қазір Қазақстанда қазақ 57%-дан асты. Бұған қоса тілі ұқсас, бізбен аудармашысыз-ақ түсінісе беретін 1 миллионнан астам түркі жұрты бар (татар, ұйғыр, өзбек, тағысын тағылар). Олар қазақ тілін жақсы біледі және бізге бөтен ниетте емес. Егер осының бәрін есепке алсақ, біз 60%-дан асып, 70%-ға жақындап қаламыз. Бірақ, осыған саналы түрде мемлекеттік қолдау керек. Тілді де, сананы да бекітетін – мемлекет. «Мен қағазға жазып қойдым ғой, енді әрі қарай өздерің білесіңдер», – деген әңгіме болмайды, мемлекет осының бәрін ұйымдастырушы күш болуы керек. «Өзінен-өзі теңесе береді» деу – қате, өйткені, біз ғасырлар бойғы езгіден жасып қалған ұлтпыз. 1937 жылы қазақтың данышпан ойшылдары атылғаннан кейін орыстандыру саясаты бұрынғы бүркемелеуді қойып, біржола ашық кетті. 40-жылдардың баспасөзінде «орыс тілін білмеу біздің дамуымызға үлкен кедергі келтіріп жатыр» деген мақалалар шығатын. «Коммунизмге барам десендер, орыс тілін үйреніңдер» деп 50-жылдары Хрущев жар салумен болды. Өткен ғасырдың 50-80 жылдары аралығында 1 мың қазақ мектебі жабылды!..

Яғни, «Өзбекстанда олай ғой, Тәжікстанда былай ғой» деп, бізді олармен салыстырудың еш қисыны жоқ. Қазақ қашан өз жерінде 80%-дан асады, сол кезде «Қазақстан Республикасы» деген атаудан қорықпауға болады. Біздің саңымызды көбейтетін қайнар көздің бірі – оралмандар. Бірақ, көші-қон үрдісінің қазіргі қарқынымен оларды біз жүз жылда да түгел көшіріп ала алмаймыз. Ұлттық алтын-валюта қорының ақшасын пайдалана ма, әйтеуір қаржы көзін тауып, сырттағы қандастарымызды көптеп алып келудің жолын қарастыру керек. Қазақтың санын көбейтуден, оралмандарды оралтудан ақша аяудың қажеті жоқ. Ұлттың осындай

қажеттіліктеріне жұмсауға қимаған қаржыны кімге сақтаймыз? Ол қазақтар шетелге курортқа кеткен жоқ, қиын-қыстау заманда бас сауғалап, жәбір-жапа көріп кетті ғой.

Қазір Президент туралы неше түрлі алып қашпа әңгімелер айтылып жүр. Мен олардың бәріне бірдей сене бермеймін. Бірақ, «Қазақ-гейт» дейді, анау дейді, мынау дейді, соның бәріне мында бір дауа жауап – сырттағы қазақтарды Отанға оралту болар еді деп ойлаймын. Осы бір ұлы шаруаны тындырса, сосын: «Мен бір ғасыр бойы Жер бетінде тарыдай шашырап, сансырап жүрген барша қазақтың басын қосып бердім ғой, енді маған не қыл дейсіндер?» – десе, қазақ халқы Нұрсұлтан бауырыма ешқандай кінә тақпас еді.

Ұлттың санын көбейтудің тағы бір жолы – елімізде қыпшақ тілдес ұлыс өкілдері жетерлік. Қарақалпақтар, алтайлықтар, ноғайлар, қарашайлар... Кейбіреулері ешкім айтпастан өзі-ақ «қазақ» боп жазылып алған. Жазылмағандардың өзі «қазақ» болуға қарсы емес. Бізде шын мәнінде ұлттық саясат болатын болса, осының бәрін ың-шыңсыз реттеуге болар еді. Өзбекстан өз құрамындағы түркі және парсы тілдес ұлт шашырандыларының есебінен өзінің санын көбейтіп алған жоқ па? Бұл да – ұлттық саясат. Бұдан шығатын қорытынды – бізде ұлттық дамудың бағдарламасы жоқ. Соны жасауға мемлекет ниет білдірсе, бізде теоретиктер де, заңгерлер де, бәрі табылады. Ондай бағдарлама болмаса, біз жаһандану деген жалмауыздың аузына бірінші болып түсетін космополит ұлттың бірі боламыз да шығамыз. Өзге жұртқа жұтылып кетеміз.

– Қазір «Мәдени мұра» бағдарламасы жасалып, жүзеге аса бастады емес пе?..

– Кітап шығару керек, энциклопедиялар жасау керек, ескерткіштерді жөндеу керек. Жарайды, кітап шықсын, энциклопедия жарық көрсін, мұражайлар жөнделсін. Ау, әуелі соларды оқитын, көретін, қызығатын, сол тілді білетін адам керек емес пе? Мұның бәрі науқанмен, шерумен шешілетін мәселе емес. Енді бір он жылдан кейін мына Қытайдағы қандастарымыздың

қанша бөлігі ассимиляцияға ұшырап, қытайланып кететінін бір Құдайдың өзі білсін. Оралмандардың мәселесі де ұлттық даму бағдарламасында көрініс табуы және нақты жоспарлануы тиіс. Адам сияқты жағдай жасау болмағандықтан, қайбір жылы Көкшетау жаққа Моңғолиядан кеп қоныстанған 90 шақты үй қайтадан көшіп кеткен жоқ па? Солар «алтыннан сарай соғып бер» деп талап қойды дейсіз бе? Олармен адамша сөйлесу, жағдайын түсіну жетпейді. Бүкіл малынан айырылып, шекарадан әрең өтіп келген бауырларға қарапайым камкорлық қана керек еді. Олар біз сияқты орысша үйренбеген, шашыратпай бір жерге жайғастыру керек еді. Солар көшіп кеткен кезде бір басшымыздың өкініш білдіргенін, «қап, ұят болды-ау!» дегенін естімедім. "Келсе келсін, келмесе қойсын" деген немқұрайды көзқарас басым сияқты.

60-жылдардың басында Қытайдан келген оралмандар қалай орналасты? Екі айдың ішінде бәрін жайғастырды емес пе? Солар қазаққа үлкен үлес боп қосылды, сол оралмандардан тараған ұрпақ бүгін миллионнан асты. Сырттан келген қандасқа қазақтың өзінің көзімен қарау керек. Басқа біреумен ақылдасқан тірлік тірлік болмайды. Ол, бәрібір, бұл мәселеге басқаша қарайды.

«Бір жазушы айтып қалып...»

– Еліміздегі алғашқы «Тіл туралы» заңның қабылданғанына быыл 15 жыл болды. Одан кейін де қаниама құжат дүниеге келді. Алайда, алға басқан ахуалды көре алмай отырмыз...

– Рас, тәуелсіздік алған 90-жылдардың басында «2000 жылға дейін бүкіл іс қағаздарын жүргізу мемлекеттік тілге көшірілуі тиіс» деген мақсатты жұмыс болды. Сол кезде өзге ұлт өкілдері де сол заңды орындауға тырысты, қазақша үйренуге талпынды, балаларын қазақ мектебіне апарды. Сөйтін жүргенде, Министрлер Кеңесінің төрағасы боп Ұзақбай Қараманов келді де: «Бұл мәселені шешуге әлі ертелсеу», – деп

Үкіметтің қаулысын бұзды да жіберді. Тәп-тәуір басталған іс қожырап сала берді. Кейін өзгелер қазақ шенеуніктерінің бұл солқылдақ мінезін жақсы біліп алды да, Үкімет қайтадан қазақшаға бет бұра бастаса бітті, байбалам салатынды шығарды. Билік бұл істе еш табандылық көрсете алмады. Сосын мемлекеттік тіл комитеті құрылды, бірақ, оның қолында не қаражат, не пәрмен болған жоқ. Осылай екі ғасыр бойы аяққа тапталып, шетқақпай боп қалған тілді қалай тірілтесін? Менің айтатыным: тілді тірілтем десе де, мемлекет тірілтеді, өлтірем десе де, мемлекет өлтіреді. Халықтың еш жазығы жоқ. Мемлекет қазақ тіліне көңіл бөлмегеннен, қазір жұрт қайтадан балаларын орыс мектебіне бере бастады. Тіл комитетіне министрліктерден талап ететін пәрмен беру керек. Қазір оның сөзін кім тыңдайды. Бұл да ұлттық даму бағдарламасының жоқтығына барып тіреледі.

«Конституцияға «Қазақ тілі – мемлекеттік тіл» деп жазып қойдық қой, енді не дейсіндер?» деген көзқарас бар. Жазып қойғанмен ештеңе шықпайды, оны іске асыратын механизм жасалмаған. Бұл – бір. Екіншіден, әлгі жалғыз жалаңаш тармақтың күшін табан астында құртып тұрған тағы бір тармақ бар: «Мемлекеттік құрылымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі мемлекеттік тілмен ресми түрде тең қолданылады», – дейді. Бұл – әлгі бірінші тармақтың адымын аштырмайтын тұсаудың нақ өзі. Қазақ тілі қаншалықты бай тіл болса да, бұл тармақты жоймайынша, орыс тілімен ешқашан теңесе алмайды, өйткені, орыс тілі – БҰҰ-ның алты тілінің бірі, 150 миллион халықтың тілі, бірнеше ғасырлық тарихы бар алып империяның тілі. Сондықтан, біз «тең қолданылады» деген тармақты мүлде алып тастауымыз керек. Әйтпесе, осы батпақтағанымыз – батпақтаған.

– Конституция жобасын талқылаған кезде бұл жағы ескерілмеген бе, сонда?

– Әй, шырағым-ай, соны қазақпен біреу ақыдасып жасады ғой дейсін бе? Ойына келді, жаза салды да... Дегенмен,

тұра тұр, бір басқосудың болғаны есімде... 1995 жылы қазіргі Конституция қабылданардан бірер ай бұрын вице-президент Ерік Асанбаев кабинетіне 10-15 ғалымды, жазушыларды шақырып, мәжіліс өткізді. Арасында мен де болдым. Асанбаев: «Мына орыстар жағы орыс тілін ресми тіл етсек деп ұсыныс білдіріп жатыр, соған сіздердің көзқарастарыңызды білсек...» – деді. Манаш Қозыбаев, Серік Қирабаев, Зейнолла Қабдолов бастаған ғалым-жазушының бәрі қарсы болды. Тек бір атақты жазушы ғана...

– Кім?

– Енді... қазақ өкпешіл ғой... атын атамай-ақ қойсам...

– *Өкпелейтін ештеңесі жоқ қой, аға. Рас болған оқиға болса, несіне өкпелейді?*

– Жарайды, айтайын. Ол – Әбдіжәмил Нұрпейісов. Отырып-отырып, елдің бәрі айтып болғаннан кейін: «Орыс тіліне ондай мәртебе беруге де болады ғой», – деп қалғаны. Содан бәріміз қайта сөйлеп: «Ойбай-ау, бұл не дегеніңіз?» – деп шулай жөнелдік. Әбдіжәмил шығып кетті. Сонымен, мәжіліс бітті. Кейін Назарбаевқа хабарлаған болу керек, «Зиялыларымыздың пікірі бірауызды емес, олар да дүдәмал тәрізді», – деген шығар, сөйтіп, қабылданып кетті ғой. Әйтпесе, Асанбаевтың алдына жиналғандардың 99,9 пайызы «орыс тілі ресми тіл болса, онсыз да жаншылып жатқан қазақ тілін одан сайын жаныштай түседі» деп зар қақсаған-ды.

Хазар қағанаты неге құлады?

– *Қайбір жылы татарлар ислам дінінің Еділ бойына келгеніне 1150 жыл толғанын атап өтті. Қазақтың мұсылман болғанына одан да көп уақыт өтті емес пе? Біз неге сондай даталарды ескермейміз?*

– Біз қазір «мұсылман еліміз» деп айтудың өзіне қорқып отырған жоқпыз ба? Оның үстіне, ұлттық идеялар жоқ болғаннан кейін, халықтың санасынан мұндай жайттар біртіндеп өше береді. Әйтпесе, әл-Фараби заманынан есептегеннің өзіне

казактың мұсылман болғанына 1200 жылдан асып кетті. Мұны ешкім айта алмайды. Әбден қоянжүрек боп қалған ғой. 1920-жылдары Түркістан Республикасының басшысы Нәзір Төрекүлов болды. Араб, парсы, түркі тілдерін меңгерген керемет білімді адам болған. Сол кісі демалыс күнін өз Жарлығымен жұмаға ауыстырған. «Кенес үкіметінің адамы емессің бе, мұның не?» – дегендерге: «Кенес өкіметіне қызмет етіп жүрмін, бірақ, бұл – мұсылманның дәстүрі, оның қандай қайшылығы бар?» – деген. Құрбан айттың үш күнін демалыс етіп жариялаған. Халықтың өз дінін ұстауының ешбір айыбы жоқ. Христиандар ұстанады, иудей ұстанады, біз олардың ішкі ісіне кіріспейміз ғой. Біз – мұсылман еліміз. Егер мұны мойындаудан үрейіміз ұшып кететін болса, оған православ дінін қосақтап айтуымызға болар. Елде қазақтан кейінгі саны көбірек жұрт – орыс қой. Бізге келгеніне 200-250 жыл болды. Міне, осы екі дінді елдің негізгі діндері деп жариялап, қалғанына белгілі бір дәрежеде шектеу қоюға болмай ма? Өмірі қазақ жеріне аяқ басып көрмеген алуан түрлі секталар соңғы он жылда қаптап кетті. Оларды тайрандатаып қойған – тағы да өзіміз. 1995 жылы асығыс қабылданған Конституция оларға да даңғыл жол ашып қойды. 5-бапта басы артық мынадай тармақ бар: «Шетелдік бірлестіктердің республика аумағындағы қызметі, сондай-ақ, шетелдік діни орталықтардың республикадағы діни бірлестіктері басшыларын тағайындауы республиканың тиісті мемлекеттік органдарымен келісу арқылы жүзеге асырылады». Әлгі: «Әр адамның ар-ождан бостандығы сақталады», – деген нақты сөйлемнен кейін мынадай солқылдақ тармақтың не керегі бар еді? Конституция дейтін құжатқа лайықты тармақ па бұл? Миссионерлердің сүйенетіні – осы ғой. Олар Әділет министрлігіне барады да, оп-онай тіркеле береді. Сегіз адам ба, он адам ба, бірлесіп: «Біз осындай ағымды ұстанамыз, бізді бөлек конфессия ретінде тіркеуіңізді өтінеміз», – десе болды, біздің жергілікті өкіметімізде қайсібір ес бар, тіркей салады. Осы тармақты алып тастау туралы Президентке арнайы хат жаздым. Бірақ.

нәтиже болмады.

Қазір миссионерлер көшені қойып, үйімізге келетінді шығарды. Қазақстан – ешқандай діні болмаған айдала емес қой. Бұл жерде де атам заманнан өз діні дамыған, қалыптасқан. Енді біреудің сырттан келіп: «Ол дінді қой да, мынаған көш», – деп үгіттеуіне неге жол береміз? Біздің біріміздің қарнымыз аш шығар, біріміздің киіміміз бүтін емес шығар, басқа да мұқтаждықтарымыз бар шығар, бірақ, неге миссионерлердің сол осалдықтарымызды пайдалануына жол ашып қойып отырмыз? Атасы – мұсылман, баласы – баптист, келіні – кришнаит боп жатса, ол отбасыдан ертен ештеңе қалмайды, бордай тозады деген сөз. Жаһандануды ойлап тапқан жұрттың көктен тілеген космополиті біз боп шыға келеміз.

– Осыдан бірер жыл бұрын Астанада бүкіл діндер мен конфессиялардың басын қосқан жиын өтті ғой. Соған қалай қарайсыз?

– Бүкіл діннің басын қосамын деу – күмәнді тірлік. Оның ақыры үлкен қиыншылықтарға апарып соғады. Мәселен, тарихта Хазар қағанаты деген мемлекет болған. Еділдің бойында VII-X ғасырларда өмір сүрген. Тілі түркі. Кезінде Византия империясымен, Араб халифатымен терезесі тең, үлкен мемлекет болған. Күндердің күнінде сол елдің бір басшысы: «Барлық діндерді теңестіремін, олардың бір елде бірдей деңгейде өмір сүре алатынын дәлелдеймін», – деп, өз қаласына мұсылман мешітін, христиан шіркеуін, иудей синагогасын, будда пагодасын, бәрін-бәрін салдырып, халықты әр дінге үгіттей берген. Бірақ, бұдан хазар елінің бірлігі күшеймеген, керісінше, араға жік түскен. Сөйтіп, бір тілде – хазар тілінде сөйлегенімен, әр дінге бөлініп кеткен халық наным-сенім көзқарасы тұрғысынан ыдырап, іштей ірі берген. Өйткені, әр діннің өз философиясы, ырым-жоралғысы, салт-дәстүрі, тәлім тәрбиесі бар ғой. Ақыры, X ғасырда Киевтің Святослав деген князі тұтқиылдан кеп бас салғанда, Хазария тұяқ серпе де алмай қалған. Халық бірлесіп, ортақ жауға қарсы шығудың орнына, әрқайсысы өз діндерін ғана

қорғап, бас сауғалап қашқан. Сөйтіп, дүрілдеп тұрған Хазария ішкі ырын-жырынның кесірінен көзді ашып-жұмғанша жоқ болған. Хазарлардың христиан бөлігі кейін славяндарға қосылды, иудей бөлігі Қырымға кетті, түркі-мұсылмандары Кавказ халықтарының құрамына енді, әйтеуір, тоз-тозы шықты. Қазір түркі тілдес қарайым деген аз ғана ұлт бар ғой, хазарлардан қалған соңғы тұяқ – солар. Яғни, көп дінділікті насихаттаудың керегі жоқ. Діннің бәрін теңестіру – ешбір императордың қолынан келетін шаруа емес. Астанаға келгендердің бәрі басын изеп, «дұрыс» деп кетіп жатқан шығар, олардың әрқайсысы өз нанымын бәрібір өзгеден биік қояды. «Астанада әлгіндей бір жиналыс болды екен» деп, бәрі өз-өзінен басыла қояды деймісің? Сендердің газеттерінен оқыдым, «Электрлендіру бітті, енді евангелилендіру басталды!» деген мақаланы. Не деген сұмдық: «Қазақ жастарын пәленбайыншы жылға дейін түгел шоқындырып бітуіміз керек!» – деп жоспар құрып, оған каншама миллион доллар ақша жұмсап отыр. Әркімнің көнілін табуға тырысқанша, осының алдын алу керек емес пе?

Халықтар достығы деген дұрыс. Бірақ ол қолдан теңгермешілдік жасаумен, қазақтың даласына табаны тиіп көрмеген жат діни ағымдарды Сарыарқада сайрандатып қоюмен емес, адал демократиялық жолмен іске асырылуы тиіс.

«№1 ұлтшыл»

– Жақында Президент зиялы өкілдерін қабылдады. Арасында сіз болмадыңыз...

– Мен қазір Алматыда емеспін ғой. Түркістандамын. Сондықтан, тізім жасайтындардың есебінде де, есінде де болмаған шығармын.

– Сізді неге қоспаған?

– Мен қайдан білейін? Билік қуған, бірдене дәмәткен адам емеспін. 50 жылдан бері айтып келе жатқаным – ұлттың әңгімесі. Сондай әңгімелерді көп айтады деп шақырмаған

шығар...

– Сіздің қазақ баспасөзінде ұлт мәселесін бірінші көтерген адамдардың бірі деп те айтады...

– Сендер сыпайылап отырсындар ғой, тіпі, «№1 ұлтшыл» деп те атаған. «Жап-жас болып алып, Байтұрсыновтардың ескішіл идеяларын қайталайды», – деп жазғырды. Ол кезде, яғни 50-жылдары біз Байтұрсыновтың аты-жөнін естігеніміз болмаса, бір сөзін де оқымағанбыз. 20-жылдары көтерілген идеялар аяусыз басып-жаншылды, бізге дұрыстап жеткен де жоқ. Бірақ, езілген ұлттың ішкі наразылығы сәт сайын буырканып шығып отыратынын байқағаным, біз 50-жылдары сол Ахмет, Мағжандардың ойын қайталаппыз. Енді қазір «Жас Алаш» бастаған бүгінгі баспасөз қайта көтеріп жатыр. Демек, бұл – ұлттың генінде бар нәрсе. Халықтың болашағына қалай қауіп төне бастайды, сол кезде бойдағы әлгі сақтану сезімі қайта бас көтереді.

– Сол заманда ұлттық тарихты жасауға талтыған Бекмахановты қорғалдыңыз ба?

– Көрдім. Кенесары қозғалысын терендей қопарып, кітап жазды ғой. Үлкен жаңалық болды. 50-жылдардың бас кезінде сол үшін сотталып кетті. Әуелі ол еңбегі үшін мақтау естіді. Кейін сол мақтағанның бәрі қайтадан қаралап шыға келді.

– Неге?

– Ол кездің саясаты өте құбылмалы еді ғой. Мысал үшін, 1943 жылы «Социалистік Қазақстан» мен «Казахстанская правдаға» тыл еңбеккерлерінің майдандағы жауынгерлерге үндеуі жарияланды. Онда: «Жауды жеңіп оралындар, елімізді қас дұшпаннан азат етіндер, сендерді Едіге батырдың, Исатайдың, Кенесары мен Наурызбайдың рухы қолдасын!» – деп жазылды. Кейін соғыс бітті, саясат өзгеріп кетті. Бұрынғы хан, би, батырларымыздың бәрін «феодал», «басқыншы», «жыртқыш» деп, «халықтың қас жауы» атандырып жіберді. Бекмахановтың зерттегені – Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс еді. 20 мың әскер ерткен ханның күресі он жылға созылған. Идеясы халықтың көкейінен шықпаса, жерінен

айырылған жұрт әбден ашынбаса, жайдан-жай 20 мың адам атқа қона ма? Соның шындығын жазған адам – Бекмаханов еді ғой.

– Сіз Бекмаханов ұсталып кеткеннен кейін оны қайтып көрген жоқсыз ба?

– Неге көрмейін, көрдім. 1956 жылы КОКП-ның XX съезі болды ғой. Хрушев өзінен бұрынғы Сталинді жамандаймын деп, 1937 жылғы асыра сілтеуді абайламай айтып қойды. Сол кезден бастап жылымық болды, бұрын сотталғандар ақталып, айдаудан қайтып оралды. Әрқайсысы 25 жылға сотталған Бекмаханов та, Есмағамбет Ысмайылов та, Бүркіт Ысқақов та, Қажым Жұмалиев те, Қайым Мұхаметханов та ақталды. Бірақ, шахтада, тағы басқа жерлерде ауыр жұмыс істеп, азап шеккендіктен бе, дені көпке ұзамай, қайтыс болды. «Алашордашыл» деп Мұхтар Әуезов те қуғындалып, әупіріммен әрең аман қалған жоқ па? 1953 жылы қазақтың эпостары талқыға түсті. Сонда тек бір ғана эпос «іске жарамды» боп шықты. Ол – «Қамбар батыр». Кеңес үкіметінің адамдары «е, байғұс, аң аулап күн көрген екен, жарлы-жақыбайдың баласы-ау» деп, тек соны ғана оқытуға лайық деп шешті. Аң аулауды, саятшылықты қазақтың салтанат деп ұғатынын қайдан білсін...

– Ұлт туралы әңгіме қозғаған кездеріңіз әлгі жылымық тұсында ғой сонда?

– Иә. Бәрін «бай-манап» деп, қазақ туралы ауыз аштырмай қойған кез ғой.

– Бастаған кім болды ?

– Мақтанды демендер, алғаш менің мақалам жарық көрді. Мен ерлік жасайың дегенім жоқ, ішкі ширығу өзі соған алып келді. «Қазақ әдебиетінде» жұмыс істейтін кезім. Бас редактор Сырбай Мәуленов: «ҚазПИ-де орыс тілін оқытуды күшейту туралы конференция болып жатыр екен, содан мақала жазып кел», – деп тапсырды. Бардым. Түгел тындадым. Бірақ, келген соң, ештеңе жаза алмадым. Ақыры, ойланып-толғанып, ... қазақ тілі туралы мақала жаздым да, редактор мен оның

орынбасары Жұбан Молдағалиев екеуіне алып кірдім. «Осылай да осылай, мен басқа нәрсе жазып келдім», «Неге?». «Сыр-аға, – дедім, – аспан да, жер де орыс тілін насихаттап жатыр, ол насихатқа зәру емес. Елеусіз қалған тек қазақ тілі екен...». Олар оқып шықты да, шошып кетті: «Мұның басырмайды, – дейді. – 1925 жылдан бері мұндай мақала басу қалған». Сосын Жұбаған ойланып отырып: «Редколлегия мүшелеріне – Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқановқа оқытайық, олар не дер екен», – деді. Әбүйір болғанда, екеуі де оқып шығып, «баса беріндер» депті. Мұхандардың арманы ғой бұл, пәленбай жылдан бері өзі айта алмай жүрген! Айтқаны үшін көрмеген қорлықты көрген! Сөйтіп, мақалам «Ең үлкен мәдени байлық» деген атпен жарық көрді. Менің атағымды шығарған – осы мақала. Одан кейін 1500 мақала жазған адаммын, бірақ, ең ерекшесі сол. Ертеніне телефоннымызға тыным болмады, хат та қаптап кетті. «Бізден де патриоттар шыға бастапты-ау, Құдай заманды онғарған екен» деп, барша қазақ ағынан жарылып, пікір жаза бастады. Әрең шыдап жүрген халық қой! Тұрсынбек Кәкішев, Мұхаметжан Қаратаев, Әуелбек Қоңыратбаев, бәрі қолдап мақала жазды. Билік бірте-бірте шошиын деді. «Мыналар манып бара жатыр ғой» деді ме, бұл бағыттағы жарияланымдарды күрт тыйып, «Қазақ әдебиеті» газеті туралы арнайы қаулы шығарды. Шапалақты берді. «№1 ұлтшыл – Бердібаев, сосын Кәкішев, Қаратаев...». «Правда» газетінде, «Қазақстан коммунистінде» иттей ғып жамандады. Жұмыстан да, партиядан да шығарып жіберді. Бірақ, халық қатты риза болды.

– Біраздан бері Түркістандасыз. Алматыны сағынбайсыз ба?

– Мен Түркістанға, туған өңіріме саналы түрде кеткен адаммын. Үлкен университет ашылып жатқан соң, соның бір уығын көтерісейін деп бардым. Жас ғалымдарға дәріс оқимын. Әрине, тұрмыстық тұрғыдан келгенде онда Алматыдағыдай комфорт жоқ. Осыны айтқандарға мен: «Елдің бәрі бірдей салқын самалда жүре бере ме, біреулер өмірдің қиын жағында

да жүруі керек шығар?» деп әзілдеймін. Маған Алматыдан да жұмыс табылар еді. Бірақ, сондай себептермен барып қалдым. Оған өкінбеймін.

Мен үш-төрт стадиядан өттім. Әуелі қып-қызыл сыншы болдым. М.Қаратаев, С.Қирабаевтардың қатарында. Сосын фольклорист болдым. М.Әуезов қайтыс боп кетті, Е.Ысмайылов қайтыс боп кетті, сөйтіп, мені академияның басшылары фольклор бөліміне ауыстырып қойды. Фольклорды өзім бұрыннан жақсы көруші едім. Бұл өзі бөлек ғылым екен. Фольклорист болғаннан кейін өзіннен-өзін түркітанушы болады екенсің. Өйткені, бір халықта бар эпос басқа түркі халықтарында да бар. Соның бәрін түсініп, зерттеуің керек. Сөйтіп, түрколог болдым. Осы салада да біраз кітабым шықты. Бұған қоса елдегі оқиғаларға үнемі үн қосып жүремін деп публицист боп та кеттім.

– *Заң қабылданғалы біраз уақыт өтсе де, жер туралы дау әлі толастар емес. Сіздің пікіріңіз қандай?*

– Сапабек Әсіп деген жазушы бар. Қазақ жерінің тарихын 15-20 жыл зерттеген адам. Соның мәліметі бойынша, Қазақстандағы ең шұрайлы жерлер – қазақтың қолында емес. Ресей әуелі Жайықтың бойындағы шөбі шүйгін, сулы, нулы жерлерді алды. Сосын қара топырақты құнарлы жерлерге қарашекпендерді – перселендерді, Ресей мен Украинаның әр аймағынан келген мұжықтарды орналастырды. Есіл мен Ертістің бойын, Жетісу жерін соларға берді. 1917 жылдарға қарай бірлі-жарым байлар, төрелер болмаса, қазақтың қолында тәуір жер қалмады. Қонаев дәуірінде Өзбекәлі Жәнібеков бастаған азаматтар Қазақстандағы ең артта қалған 70 ауданды, оның ішінде ахуалы ауырлау 30 ауданды бөліп алып, әбден зерттеді. Соларды суландырайық, нуландырайық, абаттандырайық деп мәселе көтерді. Бірақ, ол сол күйі орындалмай қалды. Әлгі 70 аудан – түгелдей қазақы аудандар, шөл және шөлейт жерлер. Шөбі сирек, суы ащы, кей жерлерде мүлде ауыз су жоқ. Сапабектің айтатыны – әуелі ішкі миграция мәселесін реттеп, қазақты тәуір жерлерге

қоныстандырып алу керек. Мен осыны қолдаймын. Егер мемлекет әділдік жасағысы келсе, осыны іске асыру керек. Жер сату мәселесі – біз әбден өркеніет көшіне ілесіп алғаннан кейін атқарыла беретін шаруа. Қазір қазақ қай жерді сатып алады? Өзі шөлейтте, резервацияда отыр. Сапабек Әсіп: «Сол аудандарды заңды түрде резервация деп мойындайық, ондағыларға көмек берейік, адам қатарына қосайық», – дейді ғой. Оны кім тыңдады?

Қазақтың жерін әуелі түгел зерттеп, картаға түсіру керек. Сосын одан қазақтың өзіне тиесілі сыбағасын алуын қадағалау қажет. Олардың көбі қазір жұмыссыз жүр. Бірақ, жалқаулығынан емес. «Қазақ жалқау» дегенге сенбендер. Жұмыс болса, қазақ қазір жапырып істеуге дайын, тауып берсең, одан тастай жабысып, айырылмайды. Сосын шетелдегі 4 миллион қазақтың үлесін неге ескермейміз? Олар азамат соғысы кезінде, ашаршылықта, 37-нің зұлматы кезінде азап көріп, амалсыздан кеткен жоқ па? Олардың да жерге құқығы болуы керек емес пе? Қазақ жерінің мәселесін қазақ шешуі керек қой. Заң қабылданып кетті, ертең шеттегі қазақ жүз мындап келеді. Оларға не дейміз? Әлде оларды келтіру ойымызда жоқ па?

Жаңа Парламент осы жер туралы заңға қайта оралуы керек. Бұл заң да, Конституция сияқты, өзгермейтін Құранның сөзі емес шығар...

*Әңгімелескендер: Сәкен Сыбанбай,
Жанатбек Әшімжан, 2004.*

ҰЛТ МҮДДЕСІН КӨЗДЕСЕК

– *Рахманқұл аға, түрік бірлігі, түрік тұтастығы жайлы жиі айтып жүрсіз. Шын мәнінде, түрік бірлігі, түрік тұтастығы дегеніміз не?*

– Еуразияның нен кеністігін жайлаған жалпы саны 40-қа жуық түрік тілді ұлттар мен ұлыстар, этникалық топтар бар екені белгілі. Ұзақ замандар бойында олардың өзара

байланысы жойылып, бір-бірінен алыстап кеткен. Мәселен, сахаларды алып қарайық. Орыстар олардың атын «якут» деп өзгертіп жіберген. Солтүстік Шығыс Азияда тұратын сахалардың жер көлемі Қазақстаннан үлкен. Саха тілінің өте алыстап кету себебі өзге туыс түркі тілдерінен қарым-қатынасының мүдде үзіліп қалуына байланысты еді. Мұның есесіне саха тіліне эвенки, эвен, юкагир, чукчи, бурят сөздері көп қосылған. Ал соңғы үш-төрт ғасырда Ресей отаршылдығы салдарынан тіл құрамына мындаған орыс сөздері мен тіркестер енген. Сол себепті саха тілін қандай тілдердің тобына қосу жөнінде де түрліше пікір айтылып келген. Ақыр аяғында құрылысы жағынан түрік тілдеріне жақындығы дәлелденген. XIX ғасырда Якутияға жер аударылған поляк ғалымы Пекарский саха тілінің бірнеше томдық сөздігін жасап шыққан.

Менің бұл айтып отырғаным, туыс тілдердің бір-бірінен алыстап кетуінің машакаты қалай болғанына мысал... Чуваштар да түркі халықтары тобына кіреді. Бірақ бұл тіл де соншалық бөгіленіп кеткен. Чуваш тіліне славян, угро-фин тілдерінен ауысқан элементтер мол. Саханың да, чуваштың да түрік тілдерінен жырақтай беруі олардың христиандануына да қатты байланысты. Бұдан діні алыстаған елдердің тілі де окшаулана беретінін көреміз...

XVI ғасырда Қазан хандығының құлауы Ресейдің Азия құрлығын жаулап алуына ғана емес, христиан дінінің экспансиясына да қолайлы жағдай туғызды. Ресей бас-аяғы бірер ғасырдың ішінде Азияның ұлан-ғайыр кеңістігіндегі ұсақ ұлыстарды оп-онай жеңіп, шоқындырып, сонау Чукотка мен Камчаткадан бір-ақ шықты ғой. Ресейдің мақсаты кіші халықтарға православиялық христиандықты қабылдату болды. Ал дін өзгеру деген өте күрделі нәрсе. Тіпті ол тіл өзгеруден де қиын кейде. Тілі бөлек болғанымен, діні бір ұлыс өкілдері бірге мешітке бара береді. Мәселен, біз шешендердің тілін білмесек те, дін бірлігі жақындата түседі. Тувалардың будда дінін ұстануы оларды мұсылман әлемімен араласуына

мүмкіндік бермейді. Молдавиядағы гагауздар тілі, азербайжан, түрікмен, Түркия түріктерінің тіліне жақын болса да діні бөлек. Дін өзрелігі ритуал, әдет-ғұрып, дүниетаным, тұрмыс-салтқа әсер етеді.

Діні, наным-сенімі бөлек елдерді шоқындыруға Ресей патшалығы күшті көңіл бөлген. Белгілі миссионер-ғалым Алекторов казактарды шоқындыру әрекетінің сәтсіз болғанына қатты өкініп, бұл іске «кедергі келтіргендер» деп татарларға өшігеді. Өйткені татар өз дініне берік, қаласы бар, мешіті бар, мәдениетті халық. Қазақ еліне келіп мектептер, медреселер ашады. Сол үшін татарларды Алекторов көдімгідей дұшпан көріп жамандайды... 1806 жылдан 1917 жылға дейін 110 жылдың ішінде Қазан қаласының баспаларынан мыңнан артық қазақ кітабы шыққан. Оның тиражы 2 миллион 700 мыңға дейін жеткен. Мұның көбісі хиссалар, батырлық, ертегілік, ғашықтық дастандар, әпсаналар, тарихтар, шежірелер, діни аңыз әңгімелер. Бұл келтірген мысалдар туысқан татар халқының бізге қаншалық рухани көмек қолын созғанын сипаттайды... Кеңес өкіметі кезінде де көптеген кітаптар шығарылды. Бірақ оларда миссионерлік бағыт басым болды, түрікшілдікті, исламды жамандау толас тапқан жоқ... Жарайды, мектептер ашылды, ел сауаттанды жаппай. Бұл жақсы жағы. Бірақ ол оқудың бағыты қандай – мәселе сонда. Әрине, Кеңес өкіметі кезінде сен христиан бол, сен будда бол, сен кришна бол деп ешкім үгіттеген жоқ. Ең қауіптісі – ұлтсыздықтың ұдайы насихатталуы болды ғой. 1917-1990 жылдардағы орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда Орта Азия мен Қазақстан халықтарының бірде-бірінің шын тарихынан дерек берілмей келді...

Түрік тарихындағы империялардың өзін санап отырсақ, онға жетіп қалады. Осыдан екі жарым мың жыл бұрын дүниенің тең жартысын алып жатқан гундер жөнінде бірнеше буын мысқалдай да мағлұмат білмей өтті. Сөз бола қалса, Атилланы қаралаумен шектелетін едік. Ал, Батыс Еуропада

Атилла туралы жүздеген кітаптар жазылған. Солар жөнінде естіген, білген бар ма?.. Одан бері келсек, Түрік қағанаты туралы да жарытымды сөз айтылған жоқ. Орта Азиядағы Әмір Темір империясы, Үндістандағы Бабырдың империясы, Алтын Орда империясы, Осман империясы... Түрік халықтарының сыбағасында осындай үлкен, ұлы империялар болған. Ұлы империя деген жай сөз емес, ол өркениет нышаны, мемлекеттік құрылым деген сөз. Оның саясаты, ғылымы және оқуы болған. Әл-Фарабиден, Беруниден, Хорезмиден бастап, дүние жүзіне білім, оқу таратқан ғалымдарымыз қаншама? X ғасырдан XVI ғасырға дейінгі аралықта ұлы шайырлар, ойшылдар, ғалымдар шыққан және олар дүниенің ұстазы болған адамдар. Өкінішке орай кітап жүзінде түрік халықтарының тарихына қатысты ешқандай жылы пікір берілген жоқ. Хандарымыз, билеріміз, батырларымыз бірыңғай мансұкталды. Байлар болса қанаушы, батырлар болса, озбыр, жаулаушы деп көрсетілді. Күллі тарихымыздан іліп алар жақсылық табылмай келді.

Қазіргі кезде тарихымызды танудың мүлде кешеуілдеп қалғаны туралы орынды сөз болып келеді. Бірақ тарих оңайлықпен жасалмайды, өйткені бұл кезге дейін тарихымызды жазуға мүмкіндік туған жоқ. Жекелеген еңбектер, монографиялар, хрестоматиялар болды. Оның ішінде талантты еңбектер де болды. Алайда ұлттық дамуымыздың тарихын түркі халықтарының дамуымен байланыстырып көрсететін еңбек болған жоқ. Оны айтуға да рұқсат болған жоқ.

Енді біз егемендік алдық, тәуелсіздік жариялағанымызға 10 жылдан асып кетті. Қандай тақырыпты жазуға да, оны қалай зерттеуге де мүмкіндік ашылды. Өз ақылымызбен бірнәрсе жазуға, өз бағамызды беретін, бұрынғыдай біреудің «жақсы десе жақсы, жаман десе жаман» деп айтқанына көніп, артынан жорғалай бермейтін кезең келді. Түрік халықтарының тарихына қанықпай біз қазақтың тарихына қанықпаймыз. Біздің тарихшылар қазақтың тарихын тереңдетейік деп, «қазақ» деген сөздің артынан қуалап барады да, бір жерге

барып тоқтап қалады. Жалғыз ол сөзді қуаласаң, жете алмайсың әрі қарай. Неше түрлі атаулар өзгерген замандар бойында. Бір халық екінші халыққа қосылған, біреуден біреу бөлініп кеткен: Ортақ заңдылықтарды жалпы түрік қауымдастығының ішінен іздеу керек. Сонда 2500-3000 жылға дейін жетесін. Тарих сілемдерін тек бүгінгі қазақ өңірінен ғана емес, Монғолиядан да ізде, Қытай жазбаларынан ізде, енді біреуін анау Еділдің бойынан, Орта Азиядан ізде. Бізде көз алдымыздағыдан әріге бара бермейтіндік қалыптасып қалғандай. 1920 жылдарда ұлттардың шекарасын бөлу туралы науқан кезінде қарақалпақтарды қазақтан бөліп, өзбекке қосып жіберді. Ал, қарақалпақтың қазақтармен этникалық құрамы да, тілі де бірдей екені әмбеге мәлім. Қарақалпақ пен қазақтың ғасырға жуық уақыт ішінде екі республикада жасауы бұлардың арасындағы байланыстарды үзіп тастады...

1929 жылға дейін араб алфавитін пайдаланып келдік. Сол әліпбимен жүздеген, мыңдаған кітаптар жазылған. 1929 жылы латын алфавитіне көшкенде, халық бір күнде сауатсыз болды да қалды. Қазақ халқы мың жыл пайдаланған алфавиттен өз еркімен ажыраған жоқ, биліктің зорлығына амалсыз көнді. Ал латыншаға тырбанып жүріп, он шақты жылда сауат аша бастағанда, енді кириллицаға өтесін деген бұйрық бұрқ ете түсті. Сөйтіп бір күнде тұтас халық тағы да сауатсызға айналды. Міне, содан бері келе жатырмыз кириллица деп. Кириллица – біздің тіліміздің табиғатына қолайсыз алфавит. Мәселен, орыс алфавитіндегі я, ю, ч, е, ш, ф, я деген әріптер біздің тіліміздің табиғатына үйлеспейді. Орыс тілін үйренсеңдер коммунизмге барасындар, коммунизмге бару үшін, бұл тілдің әріптерін толығымен қабылдау керек деген «теория» да пайда болды. Талғаусыз алынған кириллица тіліміздің ішкі фонетикалық жүйесіне, сингорманизм заңдылығына орасан залал келтірді... Жүздеген жылдар бойында араб әрпімен жазылған мұра халқымыздың жана буындарына әлі күнге дейін толыққанды танылып болған жоқ. Орыс мектебінде оқығандардың көбі ескі мәдениетімізден

мүлде дерлік бейхабар қалды. Алфавиттерді өзгертіп, құбылта берудің түпкі мақсаты халқымыздың ұлттық рухын жойып, ұлтсыздануға алып келу еді. Осы саясаттың зардабын қазір де көріп жүрміз.

– Бізде біреудің қас-қабағына қарап жалтақтау осыдан қалған әдет болды ғой. Ал енді осы зардаптан қайтсек құтыламыз?

– Бұдан құтылу үшін ең алдымен біз тарихымызды білуіміз керек. Жабық жатқан тарихты ашуымыз керек... Бұрын Түркия деген сөзден шошынатын, Түркия туралы бір сөз айтылса, цензорлар сызып тастайтын. Ендігі жерде ондай тосқауыл жоқ. Түрік халықтарының тарихын оқыту керек. Мұндай еңбектер Қазақстанда шыға бастағаны зор оқиға. Бұған мысалға Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде «Жалпы түрік тарихы» деген қазақ тілінде кітап шыққанын айтсақ та болады. Мұндай пән орта және жоғары оқу орындарының бәріне де оқытылуы тиіс. «Шыңғыс хан және оның ұлдары» деген монографияның жариялануы да бұл тараптағы жақсы жаңалықтың бірі. Түрік халықтарының ежелден бергі туыстығы мен өзара байланыстарын дәнекерлеп тұрған ұлан байтақ рухани мұрамыз мол. Оларды санап шықсақ, үлкен тізбек құрайды. Қазақтың дүние жүзіне данқы жайылған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастанына ұқсас жыр алтайлықтарда, башқұрттарда, Қырым, Румыния татарларында да бар. Біреуінде көлемі үлкенірек, біреуінде азырақ сақталған.

«Алпамыс» жыры қазақпен қоса, өзбекте, қарақалпақта ұзақ дастан Башқұрт, татарда аңыз әпсана түрінде сақталған. «Дәде Қорқыт» кітабында «Алпамыс» жырының фабуласы ұшырайды. «Едіге батырды» татарлар да, башқұрттар да, ноғайлар да, қазақтар да, қарақалпақ та «өзіміздікі» дейді. Өйткені бұл халықтардың бәрі де бір заманда Алтын Орданың құрамында болған. Этникалық жағынан бір топқа енеді. Башқұртта қазақтың бірнеше руы өз атымен (тама, табын, жалайыр, қыпшақ) аталады. Ал қазақта қанша ру болса,

солардың көбі кавказдағы ноғайлардың ішінде жүр. Ендеше этникалық түбірі туыс елдер өзінің бұрынғы ата-бабасының жырын айтпай, нені айтады? Бір-бірінен мың шақырым алыс кетсе де, бұрыннан араласып келе жатқан жырларын ұмытпаған. «Шора батыр» оншақты халықта бар, «Алпамыс батыр» менікі, «Қозы Көрпеш» менікі деп шіреніп тұра алмайсың. Олар: «Мен түрік бірлігі заманының куәсімін», – деп сөйлеп тұрғандай. Олай болса, осы мұраны том-том етіп шығарып, байланыстарды зерттеп, халқымызға тарату керек. Бұларды бастауыш мектептің оқулығынан бастап, жоғары мектеп дәрістіктеріне дейін кіргізу керек.

Башқұрттың «Ер Тарғының» оқысаң, қазақ нұсқасындағыдай «Ей, карт Қожак, карт Қожак, атыңның басын тарт Қожак» деген жолдарды сол қалпында көресің. Қазақ, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, құмық, қарайым, қарашай, балқар, қырғыз – бәрі қыпшақ тілдес. Осылардың бәрі бір-бірін оп-онай түсінеді. Бұл – үлкен қауым ел. Осылардың халық әдебиетінде кейбір фонетикалық дыбыстар, жекедеген түсініксіз сөздер кездескенімен, негізі бір екені шүбәсіз. Біз «туыс» деген сөзді басымыздан шығарып алдық. Біз түріктің «бұтағымыз» деген ұғымға келе алмай жатырмыз. Ғұндар туралы Әлкей Марғұлан жазды ғой. Бірақ оған көңіл аударған ешкім болмады.

«Қазақ қайда, қазақ қайда?» – деп қазақты шарқ ұрып іздеп жүргендер алдымен қазақты түрік көлемінен іздеуі керек. Бұлай етсек түрік болып кетеміз деп қорқудың керегі жоқ. Олар түрік болса, сен түрік емей кімсің? Арғы тегің түрік болғанына неге үрейленесің? Кейінгі жылдары Түркия түріктері, қазақ түріктері, өзбек түріктері, ұйғыр түріктері, татар түріктері деп айтып та, жазылып та жүр. Бұл өте орынды тіркес.

Түркия түріктері тілінің, лексикалық, фонетикалық айырмашылығына қарамастан негізгі түбірі қазақ тілімен бірдей. XV ғасырға дейінгі әдебиетіміз ортақ. «Құтты білік», Ахмет Ясауидің «Даналық кітабы», Махмұт Қашқаридың «Сөздігі» түрік халықтарына ортақ мұра болып саналады. Түрікшеден түрікшеге өзге тіл арқылы «аудару» деген

жарамсыз тәсіл. Қазір біз солай істеп отырмыз. Әсіресе, Орта Азиядағы өзбек, түрікмен, қырғыздар мен қыпшақ тілдес башқұрт, құмықтардың шығармаларын түпнұсқадан аудармау тіпті ұят.

– Сіз түрік бірлігі туралы салмақты ойлар айтып отырсыз, тіпті түрік республикалары бір-бірімен дос болу керек дейсіз. Бұған қандай кедергі бар?

– Түрік республикалары бірі мен бірі тығыз бірлікте болуы ауадай қажет. Әр республиканың басшысы дүниені өзі тіреп тұрғандай бір-біріне жақындаудың орнына алыстай берсе, берекенің кеткені дей бер. Ауылы аралас, малы қоралас Орта Азия халықтарының байланысы ғасырлар бойында қалыптасқан. Мынау тұрған Ташкентті алайық. Ол Орта Азияның кіндік қаласы ғой. Оның қақпасы қыстың, көктемнің, жаздың, күздің айларында күндіз-түні ашық болып келген. Саудагерлер, керуендер ары-бері қантамырдай ағылып тұрған. Енді келіп Өзбекстан айдың аманында шекараны жауып тастады. Қазақстанға деген пиғылы жайсыз. Өзбек басшыларының қолтығына кім су бүркіп отырғанын қайдам, шекарада қазақтарға жәбір көрсетіп, қиянат жасауы көбейіп кетті.

– Біреулер түрік елдерінің басын біріктірмеу үшін әдейі осылай істеп жатқан жоқ па?

– Өте орынды сұрақ. Қазақстанға қас пейілмен қарайтын күш аз емес. Мәселен, Америка болса бізді, дүниежүзін билеу саясатын межелеп көздеп отыр, түрік елдерінің бір-бірімен байланысты болуына мүдделі емес. «Құдай түрік, ислам елдерін өзара өштестіріп, әрқайсысы есіктерін жауып қойса екен. Әрқайсысына біз ақылшы болсақ деп» деп алақанын ысқылап отыр. Бұлардың бірін Америка, екіншісін Қытай, үшіншісін Ресей өзіне тәуелді етпекші. Барлығының түпкі мақсаттары осы.

– Олардың торына түсіп кетпеу үшін не істеу керек деп ойлайсыз?

– Біз тарихымыздың тереңдігі мен тұтастығын білмей, сез-

бей жүре берсек, он-онай торға түсіп кетеміз. Сондықтан тарихты білуіміз керек. Бұл – болашақта өмір сүруіміздің де алғышарты. Сонда ғана қандай жалмауыздың да аузына жем болып кетпейміз. Олар бізді ыдырату, аздыру ерекетін әдейі қолдан жасап отыр. Бүгінге дейін біздің тарихымызды қалай ұмыттырса, басымызды қалай қоспаса, енді дін жағынан экспансияны күшейтіп отыр. Бұл пәлекет «Ғаламдану» деп аталған кешенді бағдарламаның бір бөлігі. Ғаламдануды білу үшін, шетелге барып оқып келудің қажеті жоқ. Оның мақсаты халықты тарихынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан бездіріп, дүниеге көзқарасын өзгертіп жіберу. Ғаламдану идеологтары жас қауымды тек қарнының тоқтығын, киімнің бүтіндігін ойлайтын мәңгүрт етуді көздейді. Америка алпауыттары жанадан тәуелсіздік алған елдерді уысынан шығарғысы келмейді. Ең қауіптісі де осы.

Біздің өмір сүруіміз үшін түрік бірлігі қажет. Осыған кейбіреулер күмәнмен қарайтын тәрізді. «Түркия Қазақстанды жаулап алмай ма?» деп өзінше «сақтық» көрсеткенсиді. Бұдан артық қателікті ойлап табу қиын. Біздің тәуелсіздігімізді бірінші болып мойындап, құттықтаған Түркия еді ғой. Қазақстанда қазақ-түрік лицейлерін ашып, балаларымызды арнаулы бағдарламамен оқытып жатқандар да түрік туысымыз. Түркістандағы Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ашылуының өзі түрік ынтымағына қызмет ететін елеулі оқиға. Кітаптар қазақшадан түрікшеге, түрікшеден қазақшаға аударылып, рухани байланыстар күшейе түсуде. Жанадан оқулықтар, сөздіктер жасалып жатыр. Соның бәрі рухани, ғылыми байланыстарды күшейтуге қажетті қадамдар.

– Түптеп келгенде, бізде түрікшілдік идеология жетіспейді дейсіз ғой?

– Біздің идеологиямыз түрікшілдік идеология, ұлтшылдық идеология болу керек. Үндістан ұлттық идеологияны ту қып ұстап, азаттыққа жетті ғой. Ұлтшылдық дегенді бізге құбыжық етіп көрсетіп келгендердің жат пиғылын түсінетін уақыт жетті.

Ұлтшылдық – деген өз халқын құрметтеу, сүю.

– *Рахманқұл аға, Елбасымыздың Қазақстан халқына Жолдауын оқыған шығарсыз. Осы Жолдауда 2015 жылы Қазақстан халқын 20 миллионға жеткізу қажеттігі айтылған. Сіздің ойыңызша, халық санын 20 миллионға қалай жеткізуге болады?*

– Президентіміз Н.Ә.Назарбаев 2015 жылы Қазақстан халқын 20 миллионға жеткізу туралы жақсы идея көтерді. Мен халық санын сөз етуден бұрын мәселенің тарихын қысқаша еске салайын. 1913 жылы қазақ сан жағынан Осман түріктерінен кейінгі екінші орында болған екен. Түріктер табиғи өсіммен қазір 70 миллионға жетті. Егер де қазақ түрлі кесапаттарға ұшырамағанда бұл күнде 30-40 миллионға жуық мөлшерге көтерілген болар еді... XX ғасырда біздің санымызды кемітіп жіберген бірнеше факторлар болды. Қызылдар мен ақтардың текетіресі кезінде қазақтың даласы қырғын алаңына айналғаны белгілі. Оның себебін әлі ешкім зерттеген жоқ. 1917 жылы Қазақстанның оңтүстік алқабындағы ауыр ашаршылық сан мыңдаған адамның өмірін қиды. 1921 жылы да ашаршылық болған. Бұл қасіреттің тарихы да ұмыт қалдырылған. Осыдан кейін байларды көмпескелеу басталды. 1925–33 жылдар – қазақтар үшін трагедиялық кезең. Байлардың мал-мүлкін тәркілеу бір ұлттың ұйтқысын жойып жіберумен бірдей еді. 1928 жылы шамамен 40 миллионға дейін мал болған. Содан кейінгі 3-4 жылдың ішінде қазақ ауылында тігерге тұяқ қалмаған соң, қазақтар ұлы ашаршылыққа ұшырады. 3 миллионға жақын халық аштан қырылды. Біразы шетел асып кетті. Қазір үш қазақтың бірі шетелде жүр. Біздің демограф ғалымдарымыз қазақтың қазіргі жалпы саны 14 миллион деп айтып жүр ғой. Меніңше, қазақтың толық есебін әлі ешкім алған жоқ деп ойлаймын... Енді қалай көбеюге болады? – деген сұраққа келсек, құдайға шүкіршілік, ондай мүмкіндік бар деп айта аламыз. Экономикамыз ептеп көтеріліп келе жатыр. Мәселен Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстанға қарағанда халықтың

тұрмыстық әлеуеті жоғары. Қаншалықты кем-кетігіміз болды дегенімізбен көрші республикалардан мойнымыз озық. Осы жағдайға байланысты бір кездері басқа ұлт құрамында кеткен этникалық қазақтардың қайтадан қазақ болып жазылғысы келетіндері көбейіп келеді. Демографтардың (Мақаш Тәтімөв, т.б.) зерттеулеріне қарағанда, Өзбекстанның өзінде ұлты өзбек болып кеткен қазақ екі миллион шамасында делінеді. Қарақалпақстан, Түркіменстан, Қырғызстанда біраз қазақтар жергілікті ұлт құрамында жүргені де жасырын емес. Тіпті Қазақстанның өз ішінде басқа ұлттың қатарын көбейтіп жүрген қандастарымыз да кездеседі. Сондайлардың біреуі екі-үш жыл бұрын қайтадан қазақ болып құжат алды. Кім дейсіз ғой? Анау-мынау емес, Түркістанда тұратын Кенес Одағының батыры Әбдірәсіл Есетөв. Ол 44 жыл бойы өзбек болып жазылып келген. Бұған себеп Әбдірәсілдің шешесінің өзбек болуынан. Ал батырдың өзі руын да, жеті атасын да жақсы біледі. Он жеті үрім-бұтағы бар... Әбдірәсіл секілділер көп кездеседі. Сайрам, Шымкент, Бостандық секілді жерлерде әкесі қазақ, баласы өзбек болып жүргендер көп. Біздің шенеуніктер олардың қазақ деп құжат алуына немқұрайлы қарап келеді. Олар «ұлтшыл» деген атаққа ілініп қаламыз ба деп үрейленеді. Біз өз ішімізде «өзге» болып жазылып жүргендер жағдайын ойласатын уақыт келді деп санаймыз. Олардың көбінің өз баспанасы, қызметі бар, мемлекетке ешбір ауыртпалық салмайды...

Бәрін айт та, бірін айт: шетелдердегі бес миллионға жуық қазақтың көбін дәл қазіргідей еліміз өрлеу жағында келе жатқан кезде атамекенге көшіріп алу – бүгінгі таңдағы қазақ мемлекетінің ең негізгі мәселесі. «Қаражат жетпейді, қиындық көп» деген сылтауды дәл осы тұста айту дәлел емес, жаны ашымастықтың өзі болып шығады. Мемлекеттік қорлардағы қаржы алдымен осыған жұмсалса, Президентімізді де, Үкіметімізді де ешкім кінәлай алмайды. Егер Президентіміз қиын замандарда қорлық көріп, шашырап кеткен қазақтарды жақын жылдарда қайта көшіріп әкеліп, орнықтыруға пәрмен

берсе, ондай шешімді халқымыз ризалықпен қалар еді. Мен көңілімде жүрген осы мәселені – Елбасы Н.Ә.Назарбаевқа кеңірек дәлелдеп, ауыз ба ауыз айтқым келген еді. Олай етудің реті келмеді.

– *Қарақалпақтардың арасында да қазақ болғысы келетіндер бар дейді ғой...*

– Мүмкін, болса болар. Мен қарақалпақпын демесе, оны қазақтан айыру онай емес. Өзіміздің қыпшақ тілдес халық. Біздің газет-журналдарымызды оқиды. Радиомызды тындайды, теледидарымызды көреді. Әрбір қарақалпақтың үйінде қазақтың кітаптары тізіліп тұрады. Кеше солай болған, бүгін де солай. Олардың ішінен қазақ болып жазылуға ықыластылары болса, кеудеден итермей, қуана-қуана қарсы алуымыз керек. Пара сұрап үркітпеуіміз керек. «Пара» деген ит ауру бар бізде. Парадан ешкімнің атасы өлген емес еді ғой. Түрлі себептермен орыс, еврей болып жазылған этникалық қазақтар да бар. Егер олар құжатына «қазақ» деп жаздырамын десе, құжат беретін мекемедегілер: «Қай русын? Ата тегін кім?» деген сұрақтың астына алып жанын қинайды екен...

Қазақстан халқының демографиялық жағдайын жақсарту үшін үкімет кешенді шаралар белгілеуі керек. Мәселен 100 мың бойдақ қыз бар деп жүрміз (Сұр бойдақтар да осы шамалас делінеді). Оларға бір бөлмелі шағын пәтер салып берудің өзі көптеген жас отбасының құрылуына нақтылы жәрдем болар еді. Егер Үкімет халықтың көбеюіне мүдделі болса, осылай істегені жөн. Бұған мемлекеттің жағдайы келеді. Көп балалы аналарды қолдау керек. Өзбекстанда көп балалы аналарға үй салып беру дәстүрі болған. Көп балалы отбасылар үшін де мемлекеттің бағдарламасы жасалса, орынды болар еді. Бізде тепсе темір үзетін жігіттер жұмыссыз жүр. Сондықтан кәсіпорындарды көптеп ашып, оларды жұмысқа тарту керек. Онда мына жосып жүрген жұмыссыздар болмас еді. Маскара болып шетелге бала сатнас едік. Қайыршы болмас едік. Жезөкше болмас еді. Әдемі сөз, әдемі уәделерден халық жалықты.

– *Осындай мәселелерді қазақ баспасөздері ашық жазып жүр. Бірақ оны тыңдаған билік көрінбейді.*

– Біздің билік басында отырғандардың көбі қазақтың мектебінен оқып, ұлттық тәрбие көрмегендер, ылғи орысша оқығандар. Былай қарасаң жап-жақсы жігіттер, шетінен сұлу, сыпайы. Біздің халқымыз туралы орысша жазылған әдебиеттерден мағлұмат алғандар. Халқына деген махаббат оянбаған. Оянуға да мүмкіндіктері болмағандар. Қазақ баспасөзі қазақтың мұқтажын жазып-ақ жатыр ғой. Соны орыстанған қазақ оқи ма екен? Оқымайды ғой. Қазақ газеттерінің шырылдаған даусы далаға кетіп жатыр. Сөйтіп ақыр аяғында қазақ тілі құқын Парламентте дауысқа қоюға дейін жеттік қой... Содан соң денсаулық мәселесі тұр. Оған қаржы бөлініп жатқанымен, әлі де жеткіліксіз. Жеріміздің бәрі уланған. Мал жайылатын, мал су ішетін жерлерді тазалауымыз керек қой. Семей мен Батыс Қазақстанда ядролық қару жарылмаған, жер аз. Оның бәрін тазарту керек.

– *Қазақ тілін қайткенде мемлекеттік деңгейге көтере аламыз? Жоқ осы өгіз аяқпен жүре береміз бе қалай?*

– Қазақ тілін, шын мәнінде, мемлекеттік тіл етуге қазақтың көзін жеткізу керек. Қазір олардың көзі жетіп отырған жоқ. Біздің Ата Заңымызда «Қазақ тілі мемлекеттік тіл» деп жазылғанымен, оның мәнін жойып жіберетін пункт қасында тұр. Ол – орыс тіліне ресми тіл мәртебесі беріледі, ресми тіл мемлекеттік тілмен тең қолданылады деген тұжырым. Бұрыннан орысша сөйлеуге бейім халық, әлгіндей ілгешек тұрғанда екі дүниеде де үйренбейді қазақтың тілін... Мен 60 миллион халқы бар Иранда болдым. Парсылар соның тең жартысына жетпейді екен. Бірақ басқа ұлттар парсы тілінде оқиды, Иранның мемлекеттік тілін сыйлайды. Құдайға шүкір біз 57 пайызға жеттік қой. Осы санымыз 70-80 пайызға жеткен кезде тіліміздің де, ұлттық өнеріміздің де проблемасы шешіледі. Бірақ соған жетер жолда кедергілер көп. Ол үшін Үкімет бұл мәселені де мемлекеттік тұрғыдан жан-жақты ойластыруы керек. Содан кейін қазақтың 80-90 пайызы

қазақша оқитын болады. Ұлттық педагогиканы, ұлттық психологияны балабақшадан бастап оқыту қажет. Онсыз ұлтын, Отанын сүйетін адамдарды баули алмаймыз.

Балаларды ұлттық музыкамен тәрбиелеу керек. Қазіргі орындалып жүрген музыка қандай музыка екенін білесіз бе? 40-50 жыл еуропаланған, африкаланған музыка насихатталып, қазақтың төл әуені соңғы жылдарға дейін өте аз орындалып келді. Қазақтың байырғы ән-күйін білмейтін бөгде буын пайда болды. Оның ішінде қабілетті сазгерлер де бар. «Қазақ радиосында», «Шалқар» радиосында және теледидарларда қазақ әндері мен күйлерін әлі де болса көбірек беру керек. Шетелдің пәтуәсіз әндері мен би ырғағына көзсіз еліктеуден қашатын кез келді. Музыкалық тәрбие ешбір тәрбиеден кем емес. «Шалқар» радиосын бүкіл Қазақстанға тарату керек.

– Әңгімеңізге рахмет!

БІЗ – ҚАЗАҚПЫЗ, ҒАСЫРЛАРДАН СЫР ШЕРТКЕН

«Оңтүстік Қазақстан» газеті тілшісінің сұрақтарына жауап

Қазақстан Ұлттық Академиясының академигі,

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің профессоры

Рахманқұл Бердібаймен сұхбат.

– *Ассалаумаалайқум, Рахманқұл аға! Түркі халқының ата-кенті – Түркістанның даңқын төрткүл дүниеге кеңінен тарату мақсатында Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев қаланың қақ төрінен университет ашқан кезде, еліміздегі атақты ғалымдардың ішінде алғашқылардың бірі болып осы игі бастаманы қолдап, әсем де ару астана – Алматыны ауданның орталығы – Түркістанға ауыстырып келгеніңізге де он жылға жуықтапты. Сіздің бұл қадамыңызды дүйім жұрт туған жеріне деген ыстық ықыластан туындаған патриоттық ізгілік ретінде қабылдады. Туған қалаңыздың тарихын Сіз сияқты жақсы білетін азамат елімізде некен-саяқ шығар. Тарихтың тереңіне бармай-ақ, Түркістанның соңғы онжылдық тарихына қысқаша тоқталып көріңізші.*

– Түркістан қаласының соңғы он-он екі жылдағы келбетін одан бұрынғы жағдайынан бөлек алып қарасақ, бүгінгі жетістік дегеніміздің мәні ашылмай қалуы мүмкін. Сондықтан қазіргіні қызықтаумен ғана шектелмей, бұрынғы халдерді де қоса қамти сөйлесек, дұрыс болады деп ойлаймын. Тым әрідегі тарихты айтпағанда, Түркістанның кеңес өкіметі тұсында қаншалық күй кешкенін қазіргі жас қауым біле бермейді. Түркістан ондаған жылдар бойында Қазақстандағы көп аудандардың бірі болып қана есептелді, оның тарихи орнын бағалап, «көркейсін, көктесін» деген құлшыныс болған жоқ. Мұны кенестік билік кезінде қалада айтарлықтай көрнекті ғимараттар салынбағанынан-ақ түсінуге болады...

Түркістан бірнеше ғасыр бойында – қазақ хандығының астанасы, елдің рухани орталығы болған дегенді еске алып, бірде-бір рет атап өткенді естіген, білген бар ма? Жоқ. Өйткені мұндай шындық Мәскеу билеушілеріне қажет емес еді...

Шовинист пиғылды басшылар Түркістанның атын өшіре алмағанымен, рухын аяқ асты етуге аянып қалған жоқ. Бүкіл түрік ислам әлемінің данышпан әулиесі Ахмет Ясауи шығармаларын оқымақ түгіл, атын айтудың өзі қорқынышты саналды. Ислам дінін жамандаудың асқынғаны соншалық – тіпті аудан басшылары да кесененің ішіне кіруге бата алмайтын.

Түркістанның қайта түлеуі тәуелсіздік алған дәуірімізге тікелей байланысты. Тағдыр желі онынан тұрып, Қазақстан егеменді ел болған кезден бастап, тарихымызды тануға, өшкенді жандыруға, жоғалғанды іздеуге жол ашылғанын алдымен айтуға тиіспіз. Түркістанда Қазақ-түрік университетінің ашылуы да – тәуелсіздіктің жарқын жемісі. Аудан орталығы дәрежесіндегі шаһар – Түркістанда университет ашуға жарлық беруі – Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың халық көңілінен шыққан істерінің бірі. Мұндай шешімге ел келешегіне сенетін парасатты, жігерлі басшы ғана баратыны белгілі. Осы бастама құтты болып, кешікпей Қазақстан мен Түркия Республикалары үкіметінің келісімімен бұл университет Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті атанды. Содан берідегі аз ғана жылдар ішінде университеттің іргесі бекіп, толысып, дамып республикадағы ең алдыңғы қатардағы жоғары оқу орындарының біріне айналды.

Алғаш іргесі қаланғанына 1500 жыл толуы (қаланың шын жасы екі мың жылдан асып жығылады) ЮНЕСКО шешімімен атап өтілуі де байырғы байтақ шаһардың ажарын арттыра түсті: қаланың орталық көшелері жөнделді, Есімхан аланы мүлдем жана өрнекпен құлпырды; қонақ үйлер, спорттық кешендер тұрғызылды; теміржол вокзалы күрделі жөндеуден өткізілді; темір жол үстінен қала тұрғындары өтетін үлкен көпір салынды. Жүздеген жылдар бойында жөнделмей, тозығы жеткен Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін реставрациялау жөнінде де көп жұмыс атқарылды.

Қаланың 1500 жылдығы қарсаңындағы қыруар жұмыстың

басы – қасында Оңтүстік Қазақстан облысының бұрынғы әкімі Бердібек Сапарбаев пен Түркістан қаласының әкімі Өмірзақ Әметұлы сынды іскер азаматтар болғанын, Түркия тарапынан бұл іске үлкен досымыз, Қ.А.Ясауи университетін басқаратын өкілетті кеңестің төрағасы Намық Кемал Зейбектің қызу атсалысқанын айрықша атап өту керек.

Түркістанда осы заман талабына лайық сазды драма театр ашылуы да жаналық. Бұл театрдың дүниеге келуі талантты өнер қайраткері Райымбек Сейітметовтің қажырлы іс-әрекетіне, ересен еңбегіне байланысты. Театр артистерінің негізгі құрамы А.Ясауи университетінің өнер факультетін бітірген жастар болуы да атап көрсетерлік.

Осы және басқа мысалдар Түркістан қаласының еліміз егемендік алғаннан кейінгі жана шежіресі басталғанын сипаттайды. А.Ясауи университетінің түлектері республикалық және халықаралық жарыстардың жеңімпазы аталуы да көне шаһардың қайта түлеуімен тұстас келгенін айтпай кетуге болмайды. Бұл ретте спорт әлеміне құйрықты жұлдыздай жарқ етіп шығып, олимпиада чемпионы атағын жеңіп алған жиырма жасар боксшы Бекзат Саттархановтың есімін алдымен атауымыз ләзім. Университет жастары спорттың басқа түрлерінен де биік орындарды алып келе жатқаны әмбеге аян. Көптеген айтыстарда бірінші орын алған Бекарыс Шойбековтің тапқырлыққа көмкерілген төкпе өлеңдерін республика жұртшылығы жақсы біледі...

Шетелдерден ата жұртына аңсап оралған отандастарымыздың шоғырлана қоныс теуіп отырған құтты мекені Түркістан болуы кездейсоқ емес. Үш ғасыр бойында қазақ халқының астанасы болған шаһар оралмандарды ыстық құшағына алып, оларды дербес ауыл етіп орнықтырғаны, бастарына үй, орталарына мектеп салып беріп, ерекше қамқорлыққа бөлегені жамағатқа белгілі. Тәуелсіз республикамыздың жана өрлеуі мен көне Түркістанның қайта құлаш жаюы қанаттас оқиға екенінің символдық мәні бар нәрсе.

– Осы күндері батыстың кейбір ғалымсымақтары мен

өзіміздің батысқа еліктегіш патриотсымақтарымыз қазақтың тарихына, оның ежелден келе жатқан ауыз әдебиеті мен жазба мәдениетіне күмән келтіріп, жалпы біздің ұлттың тарихын жоққа шығаруға, әдебиеті мен мәдениетінің терең тамыры жоқ халықтың санатына қосып жүр. Осы сәуегейлікке Сіз қандай тосқауыл қойып, ұлтымыздың жанашыр ұлы ретінде тарихымыздың соң-а-ау ерте дүниеден басталатынын бір-екі сөзбен қалай арашалап алар едіңіз?

– Еуропоцентристер мен шовинистер түрік халықтарының, оның ішінде қазақтардың, адамзат өркениетіне қосқан үлесін көрсе де көрмегендей болып, бұл елдердің тарихы мен мәдениетіне ғайбат айтып келе жатқаны бір бүгін емес. Қазақта: «Ауру қалса да, әдет қалмайды», – деген накыл сөз бар. Басқаның жерін жаулап алып, мәдениетін таптап үйренген отаршылдардың өздерін ұлық санайтын сандырағы қазірге дейін толастамай келе жатқаны рас. Бұлай болуының себебі жеткілікті. Біріншіден, Ресей билеп-төстеген соңғы екі-үш ғасырда, кеңестік өкімет кезінде қазақ халқының өткендегі рухани, мәдени жетістіктері туралы жылы сөз айтылып көрген жоқ. Бастауыш кластардан бастап, жоғары оқу орындарының оқушыларына күні кешеге дейін арғы жағы Юнан (грек), Рим мен Ресей, Еуропа тарихы оқытылып келгені мәлім. Осы кездерде сауатын ашқан сан мыңдаған отандастарымыз өз елінің ертедегі даңқты тарихы мен дәстүрін жартымды естімей өсті. «Қазақ даласына Ресейге бағынышты 'болғаннан бері қарай ғана сауаттылықтың сәулесі түсе бастаған», – дегенді жауларымыз ғана емес, өз ұлтымыздан шыққан мәңгірттер мен көзкамандар да сарнап айтумен келеді. Екіншіден, халқымыздың ертеден бергі заттық және рухани құндылықтарын іздеп, оларды қалың қауымның зердесіне құюға мүмкіндік тумап келді. Тіпті «бұрын артта қалған халықтарды жарылқадық» деп жар салған кеңес дәуірінде де, қазақ тарихын зерттеуге әрекет жасалған жоқ; барлық «ғылым» Ресейдің ілгерішілдігін мадақтаумен шектелетін.

Көптеген оқыған азаматтарымыз осындай біржақты насихаттың ықпалында болып келді, ондайлар әлі де аз емес. Мұндай ахуалды өзгерту үшін тарихтану, мәдениеттану оқулары мен ізденістері тұтастай жана арнаға түсуі керек. Өз тарихымыз бен мәдениетімізді өзіміз танып талдайтын ғылыми еңбектер көбейгенге дейін отаршылдық дәуірде қалыптасқан ұғымдар сейіле ата-бабаларымыз осыдан екі жарым мың жыл бұрын Евразияның иен кеңістігінде үкімдарлық құрған, даңқы Ескендір Зұлхарнайыннан кем түспейтін Атилла (Еділ) патшалығының, V-VII ғасырларда бой көтерген, дүниедегі ең көне алфавиттің бірін жасаған Ұлы Түрік Қағанатының мұрагері екені бұл күнде ғылым мойындаған ақиқат. Еуропа мемлекеттерінің жазба мұралары орта ғасырдың соңғы тұсында пайда болса, қазақ түрік елінің тарихи оқиғалары бір жарым мың жыл бұрын мәңгілік өшпестей етіліп тасқа қашалып жазылған. Мәселен, тасқа ойылып өрнектелген Күлтегін, Тоныкөк, Білгеқаған жазуларындай ғажайып құнды жәдігер Еуропаның батысында да, шығысында да болған емес: IX-X ғасырлар мысалына жүгінсек те, Орта Азия мен Қазақстанның ғылымы мен мәдениеті орасан биік дәрежеде тұрғаны дәлелді. Қазақ жерінің данышпаны, энциклопедияшы ғұлама, философ, кезінде дүние жүзінің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фарабидің ежелгі дүние оқымыстыларының еңбектерін араб тілінде жаңғыртып, қайта жазған кітаптары Батыс Еуропаға XI-XII ғасырда таралып, ол елдердің білім тұнығына бас қоюына жол ашқаны да аксиомадай анық. Ақырында қазақ жерінде екі мың, үш мың жылдық тарихы бар қаланың бір емес, бірнешеуі болғанын да қазір әлем жұртшылығы мойындағанын көзіміз көріп отыр. Қысқасы ертеде жаһан өркениетіне ересен үлес қосқан құндылықтар жөнінен ешбір жұрттың алдында ұялатын жағдайымыз жоқ. Барлық мәселе сол жәдігерлерді жеткілікті зерттеп, жарқыратып көрсете білдіруімізге байланысты... Бірақ халқымыздың алдындағы бүгінгі уәзіпа өзгелермен тарих

жүзінде ғана «тенелу» емес, қазіргі дәуірдің ғылым, білім, техника, технология, экономика көшінен қалмай, озық орындарды иелену үшін күресу екенін естен шығармайық!

– Құрметті Рахманқұл аға! Сізді мен биліктен гөрі ғалымдықты, даурықпа өсек сөзден гөрі нақты істі ұнататын, ездіктен гөрі ерлікке, таяздықтан гөрі тереңдікке ұмтылатын ұлтжанды азамат ретінде көз алдыма елестетемін. Егер Сізбен қоян-қолтық араласып жұмыс істесем, әрине, «елестету» сөзін айтпай-ақ, нақ шындықтың пердесін ашқан да болар едім. Сондықтан да, ренжімесейіз, Сізге мына бір сұрақты қойғым келіп отырғаны.

Адам өзін өзгелерден артық біледі. Бірақ, «мен осындаймын» деп дүниеге жар салғандар көп емес. Сіз өзіңіз туралы бір шешіліп айтып бере аласыз ба?

– Сіздің білгіңіз келіп отырғаны менің ғылым табалдырығынан аттағалы бері жетекшілікке алып келе жатқан мұраттарым, азаматтық ұстаным, принциптерім болса, оны іркілмей-ақ айтуыма болады.

Мен бозбала жігіт шағымда музыканы өте жақсы көрдім. Қазақтың күмбірлеген күйлері, тамылжыған әндері маған дүниеде теңдесі жоқ сұлулық әлемі болып сезілетін. Алматыдан Ащысай кентіне жастарға ән, күй үйретуге шақырылған композитор Смағұл Көшекбаев бізді төкпе күйлердің телегей теңіз толқын атқан айдынына бойлатқан еді. С.Көшекбаев 1940-1941 жылдарда Ащысай қорғасын кеніндегі клубта домбыра үйірмесін ашып, Құрманғазының, Дәулеткерейдің, Сейтектің бас-аяғы жиырма шақты күйін үйретіп үлгерді, өзі фашистік Германияға қарсы соғыс басталысымен жаппай әскерге алынған замандастарымен бірге майданға аттанды... Сыр бойына ғана емес, күллі қазақ еліне данқы шыққан Нартайдың өз бригадасымен кеншілер алдында гармонға қосылып шырқаған әндеріне деген іңкәрлігімізде де шек болмайтын. Менің домбыра, гармон тарту талабыма қозғау салған осы аталған екі өнерпаз еді. Соларға еліктеп кеншілер клубында күй тартып, өлең айтып, хорларды

гармонмен сүйемелдеп, кәдімгідей ауыл «серісі» сияктанып жүрдік. Қаратаудың қарт жыршысы Сұлтанбек Аққожаевтан қазақтың эпикалық дастандары: «Алпамыс батырды», «Қыз Жібекті», «Шора батырды», «Сауда ишанды» талай рет тындап, жыр қазынасының демін ерте татқанымыз да естен шықпайды. Қазақстанның көп жерлеріне тән шертпе домбырашылықтың Қаратау өңірінде жалғасқан үні де құлағымызға күйыла кететін. Сонымен менің талабыма, икеміме қарағанда, тағдыр маған саз өнерінің соңына түсуді жазғандай секілденетін. Мен консерваторияға түсіп оқығым келді. Бірақ сәті түспеді, сүйтіп сазгерлік орындалмаған арман, алыс қиялдай, ұмытылмайтын сағыныш болып қала берді...

Арада талай жыл өтіп, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты фольклор бөлімінің меңгерушісі болған кезімде ауыз әдебиеті мұрасын зерттеумен қатар халық музыкасына, жыршылыққа, айтысқа деген «махаббатыммен» қайта табыстым. Осы кезде фольклорды әрі зерттеуші, әрі насихаттаушы ретінде халықтың жартылай ұмытылған әдеби-музыкалық орындаушылық, дәстүрін жаңғыртуға қызу атсалыстым; М.Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінде қоғамдық негізде отыз жылдан артық халық университетінің ректоры болдым. Ұлттық, рухани мұраға шын берілген әріптестеріммен тізе қосып, жоғалуға жақындаған жыршылық-жыраулық өнердің қайта жандануына; толастап қалған ақындар айтысының жана қарқын алуына, кәсіби музыка зерттеушілердің назарынан тыс қалған көптеген ән, күйлердің жаңғыруына, соның ішінде казак домбырашылығының ойлы да сұлу саласы – шертпе күйлердің музыкалық оқу орындарының бағдарламасына кіруіне бастамашы болдық. Осылайша «халық мұрасын халыққа қайтару» мақсатымен бес жүзден артық арнаулы дәріс өткізілді, ән, күй, жырдың талай-талай жауһарлары жазып алынды. Рухани мұраны жинау, зерттеу, насихаттау мұратымен жалындаған жылдарда осы тақырыпта бірнеше монография, көптеген мақала жарияладым, «Қазақ эпосы»,

«Эпос – ел қазынасы», «Эпос мұраты», «Айтыс әлемі», «Жыршылық дәстүр» тәрізді кітаптарым ауыз әдебиетінен қолданба құрал ретінде қабылданды.

Мен музыкашы болуды аңсасам да, пешенеме әдебиетші болу жазылған екен. Саз бен сөз өнері жеке-дара салалар болса да, бұлардың арасындағы байланыс, үндестік те аз емес. Сондықтан мен мамандықтан адастым дей алмаймын; еңбектерімнің дені әдебиет сыны, зерттеушілік, публицистика болғанына өкінішім жоқ. Кітаптарым мен сын мақалаларым шетінен ығай мен сығай демеймін. Олардың озығы да, олқысы да бар шығар. Бірақ мен көне дәуір мен осы заман аралығындағы қандай мәселеге қалам тартсам да, ең алдымен, халқымның мұрат-мүддесін алғы кезекке шығарғым келді. Менің кітаптарым мен мақаламның негізгі бір-ақ тақырыбы бар. Ол – халқымның тарихы, тағдыры, бұрынғы халі, қазіргі жағдайы және келешегі хақында толғаныс. Осы бағытта талай-талай «соқтықпалы, соқпақсыз» жолдан өткенімді фактілер келтіріп сөз етсем айып болмас.

Мен 1955-1959 жылдарда «Қазақ әдебиеті» газетінде қазақ тілі, қазақ әдебиетінің тарихы, рухани мұра жайындағы мақалаларым үшін сол кездегі кейбір республика басшыларының қырына ілініп, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысында бірінші ұлтшыл атанып, қызметтен, партиядан шығарылғанымды, жазған еңбектерімді еш жерде бастыра алмай, зәбір көргенімді қазіргі ересек қауымның кейбір өкілдері болмаса, халқымыздың соңғы екі буыны біле бермейді. Менің мақалаларымнан ұдайы ұлтшылдық іздеп отырған қырағы белсенділер мені ғана емес, газеттің редакторларын да қатты тергеп, сөгіс беріп, ең жеңілі ескерту жасап отыратын. Сөзім жалаң шықпау үшін, ол жариялымдарда көтерілген тақырыптар мен проблемаларды қысқаша тізіп келтірейін. Олар: мектептерде қазақ тілін оқытудың шектелуіне, қазақ мектептерінің жабылуына, жоғары оқу орындарына түсуге қазақ тілінде емтихан тапсырудың тоқтатылғанына, кейбір республикалық және

облыстық газет – журналдардың бір ғана орыс тілінде шыға бастауына, термин сөздердің ұлттық тіл негізінде дамуына жасалған кедергілерге, халықтың өткендегі ұшан-теңіз ауыз әдебиет мұрасының, соның ішінде эпос, дастандардың түгелге жуық «қараланып», басылмай қалуына, шығыс тілдері мен әдебиетін үйрену мен зерттеуге тиым салынуына, ұлттық үрдістердің шетқақпай болуына, тағы басқа орасан озбырлықтарға қарсы үн көтеруім. Жариялылыққа, түрлі пікір кеңістігіне жол ашылған қазіргі заманда мен тізіп келтірген мәселелерді айту жаналық емес. Бірақ жиырмамыншы ғасырдың орта кезінде, орыс шовинизмінің ашық өктемдікке басып тұрған тұсында мұндай тақырыпты көтеру өзінді оққа байлағанмен бірдей еді. Жасыратыны жоқ, сол кезеңдегі менің мақалаларымда ұлтымыздың правосын сөз жөнінде ғана мойындап, іс жүзінде ұлы орысшылдық, миссионерлік оқу, тәрбие жүйесін орнықтырған империялық озбыр саясатқа наразылық бой көрсеткен болатын. Осы себептен де бірнеше жыл бойында Мәскеуде шығатын «Правда» газетінен бастап, республикалық «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда», т.б. газеттерде сын сойылына душар болдым. Біз «Қазақ әдебиеті» газетінің бетінде көтерген мәселелер Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде, Қазақстан Жазушылар одағында талқыланды. Ол жиналыстарда «қырағылыққа» шақырған, қазақ жазушылары арасынан «идеясыздық» іздеген сөздерді қазір еске түсіру қажетсіз. Бүкіл елді айтқанына көндіріп, айдағанына жүргізген Орталық Комитет бізге қарсы жай алыпкел, шауыпкелдерді ғана емес, елге есімі қадірлі жазушыларды да сөйлетті. Мәселен, 1957 жылы 9 ақпанда Қазақстан Жазушылар одағының партия жиналысында Ғабит Мүсірепов баяндама жасап, менің мақалаларымдағы «ұлтшылдық» жөнінде ұзақ тоқталғаны, ол жарияланымдардан ұлтымыздың көсемі Ахмет Байтұрсынов еңбектерімен үндестік тауып, қатты шүйліккені есімде. Осы сөздерден кейін мен туралы «Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысын мойындамаған» деген ұсыныс жасалып,

дауысқа салынды. Бұл ұсынысты жиналысқа қатысушылар қолдамаған соң ғана, аман қалғаным анық. Егер сол күнгі жиналыс мені партия сынын қабыл алмады деген шешімге келсе «итжеккенге» кетуім кәміл еді... «Қазақ әдебиеті» газетінде ұлттық мәдениет мұқтаждарын сөз еткен басқа да авторларға сын сойылы тимей қалған жоқ. Мұншама соққылар кімге де болса оңай тимейтін еді. Оның үстіне көп уақытқа дейін газет журналдарда еңбектерім басылмады, материалдық қиындықтар көрдім. Әйтеуір ақыры жақсы болды.

– Енді өзгелер туралы Сіздің ойыңызды білсек. Қазір көзі тірі, замандас ғалымдардың арасынан кімдерді ерекше атап, ғұламалар қатарына, еліне елеулі еңбек сіңіргендер қатарына қосқан болар едіңіз. Әрине, оларды қандай еңбектері мен қасиеттері үшін жоғары бағалайтыныңызды да айта кетсеңіз, тіптен жақсы болар еді?

– Бұл сұраққа орай қоғамдық ғылымдар бойынша кейбір замандас ғалымдарды атағым келеді... Менің ойымша бірнеше археологиялық, монографияның авторы, тарих ғылымдарының докторы Кемел Ақышев зерттеулерінің сонылығы, тереңдігі және кәсіби деңгейі жағынан Қазақстанның ғана емес, әлемдік көлемдегі аса ірі тұлғалардың бірі. Оның ежелгі Отырар және Сақ, Үйсін дәуірінің мәдениеті туралы зерттеулері қандай биік бағаға да лайық туындылар. Өкінішке қарай, біз бұл еңбектердің көне тарихымызды мүлде жаңа деңгейде түсінуге жол ашқанын жеткілікті пайымдай алмай келеміз...

Кенес дәуірінде еуропалық деңгейдегі білім мен ғылымды жете меңгеріп, батыс өркениетінің жетістіктерін бес саусағындай таныған мамандар түрлі ғылым тарапынан-ақ көрінген еді. Солардың қатарынан арғы жағы Аристотельден бастап, Батыс Еуропаның Гегель мен Канттарының философиясын "қантша шағатын" академик Жабайхан Әбділдин бірінші кезекте аталуға лайық. Оның және ол басқарған философия институтының ғалымдары бірлесіп шығарған том-том еңбектер Одақ көлемінде мойындалып, өз

алдына зерттеушілік мектеп деп танылған. Сол ғылыми мектептің негізін салушы әрі жетекші маманы Ж.Әбділдиннің бес томдық шығармалар жинағы философия пәніне қадам қойғандардың аттап өте алмайтын білім қоймасы екенін айту парыз...

Фольклортану мен әдебиеттану бойынша филология ғылымдарының докторлары Сейіт Қасқабасов пен Тұрсын Жұртбаевтың еңбектері өз тақырыбымен, өз жаңалығымен ерекшеленеді. С.Қасқабасов қазақ ауыз әдебиетінің бұрын аз зерттелген тарауы – халық прозасын тұңғыш рет жан-жақты тексеріп, монография («Қазақстан халық прозасы») түрінде жариялады. Оның миф, аңыз, әпсана және бұлардың генезисі, жанрлық түрлері, поэтикасы туралы ізденістері осы кезге дейін көбінше өлендік фольклорды ғана тексеріп келген ауыз әдебиеті туралы ғылымның көкжиегін кеңейтіп, тұтас зерттеушілік мектептің қалыптасуына жол ашты... Т.Жұртбаевтың жиырмасыншы ғасырдағы қазақ көркем әдебиетінің классигі, әдебиетіміздің данқын әлемге жайған суреткер, ғұлама М.Әуезов өмірі мен шығармашылығының тарихына арналған еңбектері («Талқы», «Бесігінді түзе», т.б.) әдебиеттану ғылымының жетістігі болды. Бұл зерттеулерде жазушы шығармаларының идеялық-көркемдік ерекшелігі замананың саяси, әлеуметтік оқиғаларымен, жекебастық өмірдің иірімдерін көрсетумен тығыз байланысты сипатталады; М.Әуезовтің көптеген шығармалары, тұлғалар мен түптілғалар шебер салыстырылады; осыған орай жазбаша құжаттар, замандастар естеліктері келтіріледі. Ұлы жазушының шығармашылық психологиясы, қаламгердің ондаған жылдар бойында бастан кешкен сергелден халдері, көрген қиянаты, әсіре белсенділер озбырлығы, өмір шындығы мен көркемдік шындықтың арақатынасы, т.б. күрделі әдеби мәселелер талданып, толымды жауабын тапқан.

– Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде екі президентпен қызметті бірге атқардыңыз. Үшіншісімен қазір біртесе жұмыс істеп жүрсіз.

Олардың қай-қайсысы болса да халқымыздың біртуар азаматтары, айтулы тұлғалар. Алайда, екі президенттің де қызметтен кетуі көпшіліктің көңіліне қаяу салғаны ақиқат. Әсіресе, Жұрынов Мұратты университеттің он жылдығын, өзінің 60 жасқа толуын тойлаптай, басқа жұмысқа ауыстырып жібергені, иын мәнінде, қатыгездік сияқты.

Бұрынғы, қазіргі президенттер туралы өз ойыңыз бен пікіріңізді ортаға салып көріңізші. Елдің аузында, халықтың жүрегінде жүрген Сіз сияқты бүгінгі күнің абыздарынан пікір есту олар үшін де, болашақ үшін де өте қажет-ақ.

– А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің алғашқы ректоры, академик Мұрат Жұрынов – дарынды ғалым болуының үстіне, үлкен ұжымдарды басқару тәжірибесі мол, адам, азамат ретінде қалыптасқан тұлға. Ол университеттің іргесі бекіп, қалыптасуы үшін көп жұмыс атқарды. М.Жұрынов химия ғылымының өкілі бола тұрса да, қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесі көтерілу үшін де ой толғайтын мүмкіндігі бар еді. Ол латын әліпбиіне көшу мәселесі талқыға салынған кезде, болашақ алфавиттің бір вариантын жасап, баспасөз бетінде жариялағаны осыны дәлелдейді. М.Жұрыновтың университет басшылығынан өзі ұйымдастырған оқу орнының он жылдығы, жасының алпысқа толуы қарсаңында кенет босатылуы жұртшылық үшін түсініксіз...

Ал, одан кейінгі ректор Оразалы Сәбден жағдайы басқашалау. О.Сәбден жұмысқа кіріскен бетте істі алға жылжытуға құлшыныс көрсеткенімен, бұрын жоғары оқу орны жүйесінде тәжірибесі жоктығынан ба, билік тізгінін босансытып алды; кейіннен университет басшылығындағы түрік әріптестерімен текетіреске жол берді. Оның ректорлық арғымағы үстінде ұзақ отыра алмауының себебі осы жағдайларға байланысты ма деп ойлаймын...

Енді қазіргі ректорымыз Серік Пірәлиевтің жұмысы жемісті, еңбегі абыройлы болуына тілектеспіз. «Ел басқарар жігіттің етек-желі кең болар» – дегендей жаңа ректорымыз аз уа-

қыт ішінде университет ұжымымен де, қала әкімшілігімен де тіл табысып істей алатынын, парасат, білігі мол азамат екенін байқатты. С.Пірәлиевке ел сенім көрсетіп, жақында оны Оңтүстік Қазақстан облыстық мәслихатына депутат етіп сайлады.

– Мемлекетіміздің, қазақ ұлтының болашағы Сізді қатты ойландыратынын біз жазған ғылыми еңбектеріңізден, айтқан сөздеріңізден жақсы білеміз. Сонда да болса бұл жөніндегі ойыңызды тағы да есіткіміз келеді.

– Әрбір ел өзінің өткен жолын, жеңістері мен жеңілістерін, асыл дәстүрлерін, адамшылық тәжірибесін біліп, жақсы үрдістерден тағлым алып, кателіктерді қайталамауға ұмтылуы керек. Әсіресе, басқыншы күштердің жауыздықтары салдарынан көңілі жер болып, өзіне деген сенімнен айырылып, жақсылыққа да, жамандыққа да селт етпей мәңгірттеніп кеткен қауымның рухын қайта тірілтуге атсалысу парыз. Еліміз егемендік алғалы бері ұлтымыздың болашағы қандай болмақ деген мәселе отаншыл азаматтардың жадынан шыққан емес. Өйткені демократиялану, пікір кеңістігіне жол ашу деген ұранның тасасында халқымыздың менталитетіне орасан залал келтіретін орыс тілді кітаптар, теледидар, радио хабарлары, газет-журнал басылымдары селдей қаптап кетті. Оның есесіне қазақ тіліндегі кітаптар тиражы (болмашы көлемге 1000-2000 дана) төмен құлдырады. Біздің жас жеткіншектеріміздің санасына у құйып келе жатқан – теледидардағы сорақы көрсетілімдер. Ресейде ғана емес, Қазақстанның өзінде орыс тілінде шығатын газеттер бетінде қазақ тарихы мен мәдениетін қаралап көрсететін материалдарға тыйым салынбай, тұтас бір ұлтқа тіл тигізетіндер жазаға тартылмай келеді. Біздің басшы орындардың осындай жағдайға бейтарап қала беретінін біліп алғандар айылын жиятын емес. Бұндай бетімен кеткендікке тосқауыл қойылмаса, істің аяғы жақсылыққа апармайды. Өз республикамызда шығып жатқан басылымдарды бетімен жіберу – қазақ ұлтының мүддесін сатумен бірдей. Мұндай жөнсіздіктерді болдырмау үшін, халыққа ғайбат айтудан іркілмей келе жатқан баспа орындары мен журналистерді

жазалайтын заң баптарын қабылдау қажет. «Ұлымды сүйемін» деп тілдің ұшымен сайрайтын басшылар елдің намысына қорған бола алмаса, орнынан кетуі керек. Мұны талап етуге халқымыз хақылы. Газет, журнал, кітап беттерінде, радио, теледидар, концерттік хабарларда қазақ халқының өзіне тән құндылықтарды насихаттайтын бағдарлама көлемін кемінде 70-80 пайызға көтеру шарт. «Мәдени мұра» деген атпен жақында ғана қабылданған Үкімет қаулысын жүзеге асыра алсақ, ұлт болашағына қажет мұқтаждар өтелер еді. Ендігі жерде қазақ халқының рухани сұранысын өзгелерге жалтақтай отырып, қысыла-қымтырыла сөз ету мүлде жеткіліксіз. Барлық істе, пікірде: «Біз қазақ еліміз, демек мемлекеттің де бірінші парызы қазақ ұлтының еңкейген еңсесін көтеру, ұмытылған есесін қалпына келтіру, ал республикадағы түрлі ұлт диаспораларының бақыты қазақ халқының тарихи орны мен құнын мойындап, достық, ынтымақпен өмір кешулеріне байланысты», – дегенді анық айтсақ, ешкімнің де өті жарылып кетпейді. Қазақстандағы диаспора өкілдері қазақ мәдениетін, тілін, дәстүрін құрмет тұту, білу арқылы ғана болашаққа сенімді кадам басатынын түсінсін... Қазақ адамы бұрынғы билеуші ұлтқа көзсіз құлдық ұру психологиясынан арылсын, өздері басқаларға күр еліктей бермей, ентігін басын, жерімізді мекендеп отырған тағдырлас жұрттарды өзінің ауқымына тартсын, қазақ мәдениетін құрмет тұтқандарды қолдасын! Біздің болашағымыз осындай бірлік, татулық диалектикасына тәуелді екенін басшымыздан қосшымызға дейін ұғына білсе және осыны өмір заңдылығы етіп қалыптастырса құба-құп.

Қазақ (қыпшақ) тілі Алтын Орда сынды әлемге әйгілі алып империяның тілі болып, ұлтаралық қатынас құралы қызметін атқарғанын, бұл тілді білуге орыстар, украиндар, Еуропа мен Азияның көп елдері ықыласты болғанын, қазіргі кезде ғылым әлеміне мәлім қыпшақ-араб, қыпшақ-латын сөздіктері сол заманның ескерткіші екенін халқымыз білсе, артықтығы жоқ. Орыс князьдері Алтын Орда құзырына салық

төлеуге келгенде тек қана қыпшақ (қазақ) тілінде сөйлегенін Олжас Сүлейменов өзінің «Азия» деген кітабында дәлелдеп жазғаны мәлім. Біздің республика жағдайында қазақ тілі қазірде де ұлтаралық қатынас тілі екенін алдымен өзіміз түсініп алайық. Қазақстандағы жалпы саны миллионнан артық өзбек, татар, ұйғыр, азербайжан, түрік, ноғай, қарашай, башқұрт, курд тағы басқалар үшін қазақ тілі ұлтаралық қызметін атқарып келеді. Республикада қазақ тілін жақсы білетін немістер, орыстар аз емес. Ұлты неміс, жазушы Герольд Бельгер, азербайжан қызы Асылы Османова, түрік Фадли Али секілді қазақ тілінің қамқор тілектестерін білмейтіндер кем де кем. Қазақтың тілін ғана біліп қоймай, ақындар айтысына да түсіп жүрген Надежда Лушникова, қазақша құйқылжытып ән салатын Татьяна Бурмистрова, Татьяна Мартыненко, Татьяна Полтавскаяларды кім құрметтемейді? Біздің қазақтар арасында «орыстар қазақша мүлде білмейді» деген жаңсақ ұғым бар. Қазақшаны ұқпайтын орыс көп екені рас. Сонымен қатар ауызекі сөйлеу тілін едәуір түсінетіндер баршылық. Біз осы жағдайды ескермей, қазақша білетін орыстардың өзімен қазақша сөйлесуге дағдыланбағанбыз. Орысты көрсек, алдына түсіп орысша жорғалаймыз, қазақша ауыз ашуына мүмкіндік бермейміз. Басқалар тілімізді, дәстүрімізді сыйлау үшін, тәңірім алдымен өзімізге тектілік, намыстылық бере көрсін...

Ұлт болып сақталу, заманмен аяқты тең басып ілгерілеу құрғақ ниетпен орындала қоймайды. Ол үшін, ең алдымен, жан-жақты білімді ұрпақ өсіріп, тәрбиелеу керек. «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша алдағы кезде түрлі тарапта энциклопедиялар, сөздіктер, көптомдықтар шығару қажеттігі көрсетілген. Бұл дұрыс-ақ. Бірақ мектеп шәкірттерінен бастап, жалпы жұртшылық оқитын кітаптарды бірінші кезекте жеткілікті етіп шығарудың зәрулігін ұмытпалық. Баспасөз беттерінен қазақ мектептеріне арналған оқулықтар жетіспейтінін жиі оқимыз. Оқулық жоқ болса, шәкірт білімді қайдан алады? Қазақ мектептерінің санын және жаңадан

ашылатын бастауыш сыныптарды анықтап, соған сәйкес барлық пәннен оқулық, хрестоматия, қолданба құралдар мөлшерін күн ілгері жоспарлау соншалықты қиын ба? Қазақстанның қазіргі жағдайында бастауыш және орта мектеп оқушылары үшін толық көлемде оқулық басуға жағдай жоқ дегенге кім сенеді? Бұл тараптағы салақтық пен жауапсыздықты мүлде болдырмау керек. Өзбекстандағы, Қытайдағы, Ресейдегі, Монғолиядағы қазақ балаларының оқу құралдарына зәрулігін есептеу үшін де ұлы математик болу шарт емес! Ресми деректерге қарағанда Өзбекстанда 660 қазақ мектебі бар делінеді. Ал сол мектептер оқу құралдарымен қай дәрежеде қамтамасыз етілгені бір құдайға ғана мәлім. Басқа мемлекеттер қазақ мектебі үшін сапалы оқулық шығаруға өте ықыласты дегенге көңіл сенбейді. Сонда сол елдердегі қазақ балаларын оқу құралдарымен жабдықтау ісімен кім айналысуы керек? Келешектен үміті бар ешбір мемлекет шетте шашырап жүрген отандастарын ұмыт қалдырмайды.

Көпшілікке арналған көркем әдебиет кітаптарын шығару көлемі қазіргідей мың, екі мың тиражбен қала берсе, жақын жылдарда кітап оқымайтын елге айналуымыз мүмкін. Сонда осы замандағы ғылым, техниканы меңгереміз, Еуропа, Америка секілді озық мемлекеттермен білім, іскерлік теңестіреміз дегеніміз іші кеуек кеп сөз болып қалмай ма? Кеңес жылдарында қиыр шығыстағы Чукчи, Юкагир, Эвенки секілді ұсақ ұлыстар үшін бір мың тиражбен кітап шығарылса, біздің баспаларымыздың өнімі он мың мен елу мың аралығында таралатын. Қысқасы көркем, ғылыми, ғылыми-көпшілік кітаптардың тиражын көбейту, бұдан он жыл бұрын жабылып қалған кітапханаларды қайтадан қатарға қосу – кезек күттірмейтін мемлекеттік мәселе...

– Раха, Сіз көп оқитын, оқығанын ойына көп тоқитын еліміздегі саусақпен саңарлық ғалымдардың қатарындасыз. Қазақ халқына, алдағы ұрпақтарыңызға қандай нақыл айтқан болар едіңіз?

Бұл күндері, еліміздің зиялы шығармашыл азаматтары

саясатқа да араласа бастады. Партияларға мүше болып, елдің, халықтың қамын ойлайтын «белсенділер қатарына» қосылуда. Сіздің бұл мәселелерге көзқарасыңыз қалай? Партияға мүшесіз бе? Мүше болмасаңыз, қай партияға бүйрегіңіз бұрып тұрады?

– «Талай сөз мұнан бұрын көп айтқанмын» деп ұлы акын жазғанындай, мен де, хал-кадерімше, мұндай сауалға бұрын-рақта ой толғап көргенмін. Менің «Байқалдан Балқанға дейін» (1996) деген кітабымда «Үш бірлік» деген мақалада біздің еліміздің келешегі үшін үш бірлік: қазақ халқының өз ішіндегі, түркі халқының арасындағы және ислам елдерінің бірлігі аса маңызды деп көрсеткен едім. Сол пікірімді қазір де қайталағым келіп отыр. «Қазақ бірлігі» дегенде мен біреу мен біреу жанжалдасып немесе өзара зәбір көрсетісіп жатқаны үшін емес, әлі күнге дейін кейбір мансапқорлар мен дүниеқоңыз жандардың топшылдық, жікшілдік мүддесіне жұмсалып келе жатқан рушылдық, тайпашылдық (кенірек алғанда трайбалистік) бөлінулердің зардабы зор екенін есте тұтқанмын. Мұндай кесепат көріністер біздің қоғамымызда кездесіп қалатынын жасырудың қажеті жоқ. Әдетте, біз қазақтың үш жүзінің ұлы билерін зор құрметпен атаймыз. Ал сол билердің ешқайсысында да ұсақ рушылдық, өзге рудың жақсы адамын көре алмаушылық, жаман да болса, өзімізге «жақын» деп жасық туған болымсыз жандарды көтермелеушілік атымен болмаған. Адамды бағалауда қазақ билерінің демократиялық принципі мейлінше әділ еді ғой. Өкінішке қарай, соңғы жарты ғасыр ішінде кей жерлерде кадрларды іскерлігіне, біліміне, парасатына қарап емес, тайпалық жақындығына бола «тандайтын» жарамсыз тәсіл орын тепті. Осындай пиғыл үстем болған ортада небір дарынды адамдардың жолы байланатынын көріп жүрміз. Мемлекет көлемінде мұндай кесел сарқыншағынан неғұрлым тезірек құтылсақ, ісіміз де, көшіміз де соғұрлым алға баспақ. Бұл мәселе жөнінде ұлы Абайдың «бірінді, қазақ, бірінді дос, көрмесен істің бәрі бос» деген өсиеті бәрімізге ортақ аманат деп білсек абзал...

Фарисейлік қызыл сөздерге малданбай, шындықтың бетіне тура карасак, түркі тілдес халықтардың өзгелерден гөрі бізге тілі де, діні де, дәстүрі де жақын екенін мойындаймыз. Қазақстан егемендік жариялағанда шын қуанып, тәуелсіздігімізді бірінші боп таныған Түркия болуы кездейсоқ емес. Өйткені түрік халықтарының өзара бірлігін, мұратын дәнекерлеп тұрған рухани, мәдени құндылықтар өте көп. Өз ішіндегі ынтымағын жоғалтқандықтан, түрік халықтары ғасырлар бойында бөлшектеніп, күшті мемлекеттердің тепкісінде қалғанын ұмытуға болмайды. Тағдырдың сәттілігі туып, әлем картасында тәуелсіздік түрік мемлекеттерінің пайда болуы шын мәніндегі тарихи оқиға. Бір-бірінің басына ауыртпалық түскенде, алдымен жәрдем қолын созатын да түрік елдері екеніне мысал мол. Сол үшін тәуелсіз түрік республикалары да, басқалардың қол астында бодан болып отырған түрік ұлыстары да рухани, мәдени, экономикалық жағынан байланысын мейлінше жандандыра беруі елдеріміздің бақытты өмір сүруінің маңызды шарты. Әсіресе, ежелден ауыл аралас, қой қоралас өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен бауырларымызбен ынтымағымыздың берік болуы ауадай қажет. Алпауыт мемлекеттердің әзәзіл идеологтарының қыздырма сөздеріне еріп, дәл қасымызда отырған туыс халықтармен қарым-қатынасымызды суытып алсақ, орны толмас өкініш болар еді.

Ресей билеушілері Ислам елдерінің бірлігі дегеннен бізді шошытып, мұсылман мемлекеттерімен байланыс болмауын көздеп келгені белгілі. Бұл еуроцентристік, шовинистік көзқарастың түбірін енді-енді ғана аңғарып келеміз. Діні бір елдердің арасындағы жақындық анағұрлым берік, жемісті болатынына тарихтың өзі куәлік етеді. Қазақстанның экономикасын өсіруге қомақты, тиімді жәрдем көрсетіп келе жатқан да ислам мемлекеттері болуы осыған дәлел. Біздің ислам елдерінің бірлігі мызғымайтын камалымыз деген пікіріміз өзге діндегі мемлекеттермен өзара байланыстарды жүргізуге әсте де қайшы келмейді. Әрқайсысының өз орны.

мәні бар. Қазақ халқының мәдениеті мың жыл бойында ислам құндылықтарының әсерімен дамып, қалыптасқанын есте тұтсақ, кімнің жақын, кімнің алыс екені айқындала түседі.

Қазақстандағы партияларға көзқарасым жөнінде бірер сөз. Мен республикамызда аты аталып жүрген партиялардың ешқайсысының да жүйелі, қалыпты бағдарламасын оқып көрмеппін. Оның үстіне, қазақ халқының ұлттық мүддесіне орайлас бағыты жоқ қандай да болмасын партияға іш тартпаймын. Ұлттық идеяны көтерген «Азат» қозғалысы бар еді, бірақ ол қанатын жаза алмай, нақтылы іс-әрекетімен көріне алмай жүр. Қазіргі дақпырты күшті партиялардың көбі Қазақстанды ұлттық-демократиялық мемлекет ретінде көркейтейік дегенді аузына да алмайды. Ал «азаматтық қоғам» орнатамыз деп жүргендерге менің ойым қосылмайды... Жакында Түркістанда «Асар» қозғалысының жиналысына қатысып, пікір айттым. Маған «Асардың» идеясы мен пафосы ұнады. Қазақтың «Асар» деген сөзінің мағынасы мейлінше жан-жақты екені есіме түсті. «Асары» бар елде бір де бір отбасы үйсіз-күйсіз қалмаған, жетім-жесірге, тарыққан мен торыққанға көмек көрсетілген, ешкім жұмыссыздықтан қаңғып кетпеген; елдің бір жағы тоқ болып, екінші жағы жокшылық қасіретін тартпаған; қатыгездік, мейірімсіздік, дүниеқоңыздық пиғыл үстем болмаған. «Асардың» басқа да қырлары бар... Мен әлгі жиналыста болғанымда түрлі зорлық-зомбылық салдарынан көп елдерге босып, шашырап кеткен қандастарымыздың қайтадан басын құрайтын, жұмыссыздықтан, тұрмыс тапшылығынан сергелденге түскен отандастарымыздың қамын ойлайтын осы қозғалыс болар ма екен деп үміттендім. «Асар» қозғалысы енді партияға айналды.

Ол партияға жақсы мұраттары жүзеге асын деп тілектестік білдіремін.

– *Бақыттылар қатарына кімдерді қосасыз?*

– Өзбек халқының ұлы ақыны әрі ойшылы Әлішер Науаиының: «Неғұрлым көп адамға шарапаты тиген, еңбегі сінген жандар соғұрлым бақытты», – деген сөздері көңіліме қонады.

– *Латын әрпіне көшуге қалай қарайсыз? Ертеде бір сөзіңізде өзбектердің қазіргі біз қолданып жүрген әріптен елеулі зиян шегін жүргенін айтқаныңыз бар еді. Өзбектер тез латын әрпіне көшіп кетті.*

– Латын әліппесіне көшу бізге қажет. ХХ ғасырдың отызыншы жылдарында Кеңес еліндегі түркі тілдес халықтар латын алфавитінде оқыған кезде бір-біріміздің жазуымызды түсіну анағұрлым жеңіл болғанын анық білемін. Қазіргі кезде түрік тілдес халықтардың бестен төрті (Түркия, Азербайжан, Түркіменстан, Өзбекстан) латын әліпбиін пайдаланады. Ресейдің қақ ортасында отырған Татарстан үкіметі де латыншаға көшуге бейімді екені бізге мәлім. Ойланып, толғанып, солтүстіктегі үлкен көршімізге жалтақтап, бір шешімге келе алмай жүрген Қазақстан мен Қырғызстан. Алфавит тандау мәселесіне саясат көзімен қарамай, халықтың келешегіне қандай әліпби қолайлы деген тұрғыдан келу керек. Кейбіреулер алфавитті латыншаға ауыстырсақ, бұған дейін басылған кітаптарды оқи алмай қалмаймыз ба дегенді айтады. Бұл, шындығына келгенде, желеу сөз. Біріншіден, қазіргі біз қолданып жүрген кириллица мен латын әліпбиінің жиырмаға жуық әрпі бірдей; екіншіден, осы күні хат танитын қазақтың көбі орта мектепте Еуропа тілдерін (ағылшын, неміс, француз) латын алфавиті бойынша оқыған. Сондықтан да латыншаны «қалай үйренеміз» немесе «көп уақытты керек етпей ме» деп үрейленудің қажеті шамалы. Латын алфавиті – қытайдың иероглифі емес. Қажет еткендер иероглифті де үйреніп жүр ғой. Кириллицаның көп әріптері (і, щ, э, я, ә, ф, х, ь, ю) біздің тілдік ерекшелігімізге мүлде сай емес. Сондықтан да бұл әріптер араласқан қазақ сөзі табиғи қалпынан өзгеріп, тіл қисынын бұзуға мәжбүр етеді. Латын алфавитіне өтсек, мұндай жасанды қиындықтардан құтыламыз. Дүние жүзіндегі ғылым мен техникасы ең озық елдер латын әліпбиімен жазалы. Ғылыми-техникалық терминдердің көбі де, компьютерлік жүйе де сол елдерде жан-жақты қалыптасқан. Әдетте Еуропа елдерінің білімі биік, ғылыми ойлары ілгері екенін мойындап,

жаңалықтан қашпайтын қазақтың латын алфавитіне келгенде енжар қалуы түсініксіз. Анығында, бұл арада халықта тұрған ештеңе жоқ. Бар мәселе – бұл идеяға үкіметтің мойны бұрылуына тіреліп тұр. Бір ғана ескертелігі латыншаға көшуде науқаншылдыққа жол бермеу керектігі.

– *Сіз ұнатпайтын қасиеттер?*

– Екіжүзділік, Отан мүддесіне сатқындық.

– *Дүниеде негі, кімді жақсы көресіз?*

– Әділдікті, қайырымдылықты.

– *Шәкірттеріңізден кімді ерекше мадақтайсыз?*

– Ғылымда өз жолын тауып, жемісті еңбек етіп жүрген шәкірттерім аз емес. Солардың ішінен филология ғылымдарының докторлары Дандай Ысқақовты, Болатжан Әбілқасымовты, Тынысбек Қоңыратбаевты бөліп айтар едім. Бұлардың қай-қайсысы да қазір көптеген құнды еңбектер жазған, әдебиеттану, фольклортану жүгін көтерісіп, ғылыми шығармашылықты оқытушылық, ұстаздықпен ұштастырып келе жатқан көрнекті ғалымдар.

– *Жастарға тәрбие берудің қайнар көзі кімде, неде?*

– Халық дәстүрі.

– *Жастардың қазіргі іс-әрекеттеріне көңіліңіз тола ма?*

– Маған ұлттық және имандылық тәрбие алғандар артық көрінеді.

– *Қоғамның алға басуы үшін ең қажет нәрсе не?*

– Бұған Абай атаның сөзімен «Талап, еңбек, терең ой» деп жауап айтуға болар еді.

– *Ғылымның пайдасы мен зияны?*

– Таза пейілмен, адамшылық шартымен нұрланған ғылым пайдалы. Ал табиғат пен қоғам өмірінің белгілі бір заңдылықтарын анықтауды көздемей, атақ алу үшін ғана жасалған «ғылым» зиянды.

– *Рахманқұл аға! Сізге зор денсаулық, шығармашылық табыс тілеймін. Ұлағатты, тәлім-тәрбиелік сөздеріңізге көп рахмет. Баршамызға Алланың нұры жаусын!*

«ҰЛТ» ДЕГЕН СӨЗ ҰЛЫҚТАЛМАЙ ТЕРЕЗЕМІЗ ТЕНЕСПЕЙДІ

Кешегі тоталитарлық жүйе ұлттық әдебиетті қолынан келгенше тұншықтырып, уысында ұстап келді. Шындықты айтып, барды көрсетуге мүмкіндік бермеді. Соған карамай ұлтжанды зиялы қауым өкілдері әртүрлі жолдарын тауып, халықтың өз рухани байлығын өздеріне таныстырып, насихаттап отыруды қоймаған. Накактан жала жапты, абақтыға қамады, атты, асты, бірақ олардың рухын жасыта алған жоқ. Ал, ақиқатын айтсақ, әлемде қазақ әдебиетімен нықтасатын әдебиет некен-саяқ.

Төменде осындай тоталитарлық жүйенің «тоқпағын» көрген әдебиетіміздің аға буын өкілі, ҚР ҰҒА академигі, Түркістандағы Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры Рахманқұл БЕРДІБАЙ әдебиетіміздің кешегісі мен бүгінгі жайлы ой толғайды.

Газеттің мінезі болуы керек

– Келесі жылы «Қазақ әдебиеті» газетіне 70 жыл толмақ. Осыған орай біз осы басылымда әр жылдары қызмет атқарған журналистердің пікірлерін ұйымдастырып отырмыз. Сіз де әдебиеттегі алғашқы қадамдарыңызды осы газетте бастаған едіңіз ғой...

– Біраз жыл үзілістен кейін «Қазақ әдебиеті» газеті 1955 жылдың қаңтар айынан бастап шыға бастағаны мәлім. Мен осы газеттің алғашқы саны шыққаннан 1959 жылға дейін сын бөлімінде әдеби қызметкер, кейіннен бөлім меңгерушісі болып қызмет еттім. Бұл жылдарда газеттің бас редакторы болғандар: С.Мәуленов, І.Жарылғапов, Ә.Тәжібаев, З.Қабдолов. Редакцияның ілкі құрамында С.Шәймерденов (бас редактордың орынбасары), Т.Абдрахманов (жауапты хатшы), Т.Әлімқұлов, М.Әлімбаев, Б.Сокпақбаев, Н.Ғабдуллин, А.Шамкенов секілді белгілі ақын-жазушылар, редколегия

мүшелігінде М.Әуезов, С.Мұқанов бастаған әдебиетіміздің аға буын өкілдері болды.

«Қазақ әдебиеті» газетінде қызмет істеген жылдар мен үшін шын мәніндегі әдеби мектеп еді. Бұған дейін облыстық газеттерде жекелеген өлеңдер жариялап келгенмін. Газетте сын бөліміне қабылдануым менің болашақ жанрымды түпкілікті белгілеген оқиға болды. Сын бөлімінің меңгерушісі, дарынды сыншы Тәкен Әлімқұлов, бас редактор, майталман ақын, публицистиканың шебері С.Мәуленов секілді қаламы төселген әріптестер тәжірибесінен тағлым ала отырып, бірыңғай сын, рецензия, көсемсөз жазуға бейімделдім. «Қазақ әдебиеті» газетінің жұртшылық көңіліндегі сан сұрауларды көтеріп, даңққа бөленген кезі – С.Мәуленовтің бас редакторлығы тұсында болғанына тоқталмай өту мүмкін емес. Осы кезеңде газетте ұлттық өмірдің бұған дейінгі ондаған жылдарда қозғаусыз қалған мұқтаждары көтерілді. Республикалық, облыстық газет бетінен бірыңғай, саяси, ресми хабардан, өндірістің, ауылшаруашылығының көрсеткіштерінен өзге материал оқи алмай келген жамағат «Қазақ әдебиетінің» бетіндегі әдеби, мәдени, тарихи, рухани тақырыптарды зор сағынышпен қарсы алған еді. Ол жылдарда адамдардың арманы мен үмітін, өз пікірін, ұсынысын, орын тепкен кемшіліктерге деген сынын басатын жалғыз газет «Қазақ әдебиеті» болды. Бұл газет бір заманда орыс елінің демократиялық дамуына ықпал жасаған «Современник» журналы мен «Литературная газета» секілді ұлттық мұраттың шамшырағы болатынына сенетін едік. «Әр номерде кемінде бірер сүйекті материал берілетін болсын» деп талап қоятын еді Сырекең. Лездеме жиналыстарда редакция қызметкерлері өздері маңызды деп тапқан тақырыптарын еркін ұсынып, ортаға салатын. Еліміздің еңсесін көтеретін, жоғын жоқтайтын, ұмытылған құндылықтарын қайта жаңғыртатын ой-пікір қозғауға күллі редакция қызметкерлерінің атсалысуы газет жұмысына айрықша мақсаттылық, серпінділік дарытатын. Қазақстан Орталық Партия Комитеті мен

Үкіметінің 1956-1957 жылдарда мәдени мұраны игеру, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу, қазақ тілін оқытудағы олқылықтарды түзету жөніндегі үш қаулысының шығуына тікелей қозғау салған жарияланымдар әдебиет газетінің бетінде жарық көрген. Бірақ, газеттің көкейкесті мәселелерді көтеруі халыққа ұнағанымен, жоғарыда билік басында отырған кейбір басшылардың сынына ұшырағанын білеміз. Осының салдарынан редакторлық данқы аспандап тұрған С.Мәуленовке түрлі кінәраттар тағылып, орнынан босатылғанын көргенбіз. «Қазақ әдебиетіне» атақты ақын Ә.Тәжібаев бас редактор болған кезде де газет жұртшылық ойының ұйытқысы болып, сын материалдарының әрі батыл, тегеурінді сипатқа көтерілгенін айтуымыз парыз. Газет жұмысының жандануына редколлегия мүшесі, ұлы ғұлама, жазушы М.Әуезовтің зор көмек көрсеткенін сол кезде қызметтес болған әріптестерім есінен шығармаған болар. Мұқан ғылыми-педагогикалық, суреткерлік қыруар іс атқарып жүргеніне қарамастан «Қазақ әдебиетінің» әрбір саны талқыланатын отырыстарға келіп, үлкенді-кішілі жарияланымдардың бәріне пікір айтып, қандай материалдың қай бетке орналасуы тиісті екеніне дейін көңіл бөлетін. Тіпті, ол газеттің «Қазақ әдебиеті» деген атының қандай қаріппен терілгеніне де назар аударып, қуанғаны бізді таңқалдырған еді. Мұқан басылған материалдардың өзектілігіне, көтерілген проблемалардың маңыздылығына, өткірлігіне айрықша мән беретін. «Газеттің мінезі болуы керек» дегенді жиі ескертетін еді. «Қазақ әдебиетінің» бетінде жарық көрген батыл мақалаларды мансұқтауға қысылмайтын кейбір басшылардың нақ озырлығынан зәбірленіп жүргенімізде, ұлы жазушы өзінің биік беделімен, халық мүддесін терең ойлайтын парасаттылығымен бізге таудай тірек болғаны ұмытылмайды...

Қызметімнен қалай шеттетілдім?

– *Сіздің 50-жылдары «Ең үлкен мәдени байлық» деген мақалаңыз жұмыстан шығып қалуыңызға себепкер болыпты ғой. Неге?*

– Бұл мақаланың жазылу тарихы, оқушыларға тигізген әсері және маған берілген жаза, бастан өткерген нала туралы бұдан бұрынырақ бірер тұста жазғанмын. Егер бұл мәселенің қазіргі оқырманға қажеті болса айтайын. «Ең үлкен мәдени байлық» деген мақала «Қазақ әдебиетінде» 1956 жылы 22 сәуір күні жарияланды. Бұл – тоталитарлық жүйенің асқынған кезіндегі езілген ұлт өкілінің ышқынған жанайқайы секілді нәрсе. Елуінші жылдардың бас кезінде қазақ зиялыларына жасалған репрессияның заһары халқымыздың кеудесін басып, намысын мүлде өшіріп тастағандай еді. ХІХ ғасырдың 30-40 жылдарында Ұлт-азаттық көтерілісті бастаған Кенесары Қасымовты қаралау науқанының кең көлемде және барынша қатыгез жүргізілгені соншалық – ендігәрі қазақ баласы теңдік, елдік мұрат дегенді ауызға алмайтындай хәл орныққан болатын. Талантты тарихшы Е.Бекмаханов азаттық үшін күресті зерттегені үшін бірнеше жыл бойында сын сойылынан көз ашпай, ақырында жиырма бес жылға сотталғаны белгілі. Мектеп оқулықтарында тәуелсіздік туын көтерген ерлердің әдебиеттегі бейнесін сөз еткен көрнекті ғалымдар Қ.Жұмалиев пен Е.Ысмайылов, жас ақын Б.Ысқақов, халық ақыны Нұрлыбек Баймұратов та сотталып, жиырма бес жылды «арқалап» ит жеккенге кете барған. Қазақ филология ғылымының көшбасшысы М.Әуезовтің көзін жоюға тексеру орындары шындап кіріскендігі анық. Бұл қатерден Мұқан Мәскеуге кетіп қана аман қалған. Қазақ ғылымының корифейі, академик Қ.Сәтбаевтың «ұлтшылдықпен» айыпталып, қуғынға түскені де тарихымыздың қасіретті беттері болып табылады.

Егемендік алған қазіргі кезіміздің жас буын өкілдері қазақтың озық ойлы перзенттеріне жасалған зорлықтың себебіне жете қанық болмауы мүмкін. Сол үшін елуінші

жылдардың бас кезіндегі саяси, идеологиялық жағдайды еске түсіру қажет. Бұл бұрыннан бағынышты халықтарға өктемдік жүргізген Ресей шовинизмінің ең шырқау биігіне шыққан кезі болатын. Фашистік Германияға қарсы соғыс жеңіспен аяқталған 1945 жылдың жазында Сталин маршалдармен басқосу кезінде «ұлы орыс халқының» мәртебесін асқақтатып ұран тастаған. Сол сол-ақ екен, Кеңес Одағының күллі баспасөз, радио, оқулық, әдебиет, киноларында орыс халқын марапаттайтын материалдар тым көбейген еді. Айтатындары: «Жер бетінде социалистік қоғам орнатқан орыс халқы дүние жүзіне жақсылық әкелді, сондықтан оның ұлылығын мойындау міндет», – дегенге саятын. Осыдан барып тарихта, ғылымда орыс халқының біріншілігін (приоритетін) насихаттау мемлекеттік саясат деңгейіне көтерілген. Шовинизмнің осы бір лайсан тасқыны өмір мен ғылымның барлық саласында селдей қаптады. Ертеде Ресеймен соғысқан елдердің бәрі басқыншы, өз азаттығын қорғағандар «кертартпа, монархист» болып шыға келді. Сонау XIV ғасырдың ақырында Алтын Ордаға тиісті салығын төлемеген князьдерді қайтадан қатарға қосқан Едіге батыр Ресейдің қас жауы атанды: қазақ, ноғай, татар, башқұрт, қарақалпақ халықтарының ең сүйікті дастандарының бірі – «Едіге батыр» оқу бағдарламаларынан шығарылып, аты аталмайтын болды. Эпикалық мұрамыздың күрделі бөлегін құрайтын қазақ-ноғайлы жырлары зиянды деп жарияланды. Қазақ дастандарының «Қамбар батырдан» басқасына кінәрат тағылып, архивтің тереніне тықсырылды. Қазақ халқының ұлы хандарының тарихи еңбегін зерттеуге тыйым салынды. Мәскеу билеушілерінің ұлт тілдері жөніндегі саясаты мейлінше ашық және өрескел болды. «Коммунизмге барғанда басқа тілдер жойылып, тек орыс тілі ғана үстемдік құрады, сондықтан осы бастан орыс тіліне көшудің қамына кірісейік», – деген ұран көтерілді. Бұл ұран ғана емес, кешеуілдетуге, өзге дәлел айтуға болмайтын нақтылы нысана делінді. Осы нұсқауға сәйкес Қазақстанда қазақ мектептері жабыла

бастады, оларда қазақ тілін оқыту сағаты күрт азайды, еуропа музыкасына көшуге жаппай бетбұрыс жасалды. Сол кездегі кеңес елінің басшысы Н.Хрущев жаппай орыс тілін меңгеруді мемлекет алдындағы уәзіпа деп жариялады. Республика өмірінің барша саласында осы мақсатты жүзеге асыратын шаралар жүргізілді. Бір жағынан, қазақ тілінің өрісін барынша тарылту қолға алынса, екінші жағынан, Қазақстанда орыстар мен орыс тілінде сөйлейтіндердің санын еселеп арттыру көзделді. 1954 жылы Орталық Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игереміз деген сылтаумен Ресейден, Украинадан жүз мыңдаған адамды қазақ даласына көшіріп екелді, Сарыарқадағы жүздеген ауылдар таратылып, оның орнына бірыңғай еуропалықтар тұратын ірі совхоздар жайғасты. Дәл осы кезеңде Қазақстанда мыңға жуық қазақ мектептері жойылып, қазақтың ұл, қыздары жаппай орыс мектептерінде оқитын болды. Ана тілін білмейтін, өз халқының тарихынан, дәстүрінен бейхабар, ұлт тағдырына жаны ашымайтын тасбауыр, дүбәра қауым дүниеге келді. (Бүгінде көптеген басшы мекемелерде қазақ тілін менсінбейтін, пейілі, түсінігі жат, мемлекеттік тілдің жүзеге асуына кедергі келтіріп отырғандар сол кездегі орыстандыру саясатының «жемісі»).

Қазақ ұлтының рухын өшіруге бағытталған, жан-жақты ойластырылған істердің аты-жөнін санап тауыса алмаймыз. 1940 жылға дейін латын әліппесінде оқып келген қазақ елін кирилл алфавитіне көшіру – орыстандыру бағытындағы алдын ала іске асырылған шара екенін көкірегі ояу, көзі ашық жандар анық сезгенімен, «бұл дұрыс емес» деуге дәрмені жоқ еді. Алфавит орысшаланған соң, тіл де орысшаға бейімделу қажеттігі өзінен-өзі күн тәртібіне қойылғаны түсінікті. Кириллицаны тіліміздің табиғатына лайықтау қажеттігі ескерілмей, бөде әріптерді (ц, ч, ш, х, ф, ю, я, ь, ъ) әліпбиімізге зорлықпен енгіздік. Бұл – тіліміздің іргетасына қойылған жарылғыш миная тәрізді әрекет еді. Түрлі пәндер бойынша терминдер орыс тілінен тікелей көшірілетін. Қазақ

тілі мен әдебиетінен басқа пәндердің оқулықтары орысша нұсқасынан аударылды. Мұндай жағдайда, қазақ тілі ғылым тіліне айналмайтыны белгілі еді. Орта мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ халқының тарихы пән ретінде өтілген жоқ. Әлемдік өркениетке өшпес үлес қосқан, дүниедегі ең ескі алфавиттердің бірін жасаған, кезінде көптеген алып империялар орнатқан, ғылымның әр саласынан данышпан, ғұлама ойшылдарды тудырған түрік халықтарының, соның ішінде қазақ халқының бай тарихынан мысқалдай да мағлұмат берілмейтін еді. Еліктегенде алдымызға жан салмайтын дағдымызбен орыстану бағытында өзімізге көрші туыс халықтардан «қара үзіп», озып кеткен едік. Кейбір облыстық газеттердің атын («Көкшетау правдасы», «Семей правдасы») жартылай орысшалап алғанды кәдімгідей жетіскендік көргендер де болған. Ал, республикалық «Қазақстан коммунисті» журналы мен «Қазақстан мұғалімі» газеті тек қана орыс тілінде дайындалып, сонынан қазақшаға аударылатын еді. Қазақ тілінің өрісін тарылтудың тағы бір тәсілі – қазақша-орысша аралас мектептер ашу болатын. Ондай мектептерде қазақ тілі құлашын жаза алмай, империяның тілі – орыс тілінің тасасында қалып қоятыны белгілі болатын. Номенклатуралық қызметке тек орысша оқығандардың ғана бара алатыны ата-аналарды өз балаларын орыс мектебіне беруге итермеледі. Ақыр аяғында, елуінші жылдардың бас кезінде жоғары оқу орындарына түскісі келетін қазақ мектебін бітірген абитуриенттерге ең алдымен орысша шығарма жаздыртатын болды. Осындай ретпен қазақ орта мектебін барлық басқа пәндерден үздік бітіріп келгендерді емтиханнан құлату орын ала бастады. Біз бұл мәселені біреуден естігендіктен емес, 1953, 1954, 1955 жылдары небір дарынды оқушылардың орыс тілінен шығармадан құлап, ауылдарына күйініп қайтқандарын көзімізбен көріп, көңіліміз түнілгендіктен айтып отырмыз. Шынында да, осы кезде Н.Хрушевтің: «Ғасырлар бойында Қазақстанды орыстандыру жөнінде патшалық Ресейдің жасай алмағанын біз аз жылда жүзеге асырдық», – деп

мактанғанындай-ақ ахуал туған еді.

Мен жоғарыда сөз болған «Ең үлкен мәдени байлық» деген мақаламның нақтылы мазмұнын қайталамай, сонда көтерілген мәселелердің себебіне қатысты кейбір жағдайларды сөз еттім. Ол мақаланың негізгі пафосы – ұлт тіліне, мәдениетіне, дәстүріне төнген қауіптің атын атап, түсін түстеп көрсетуге, барған сайын қарқын алған орыстандыру саясатын әшкерелеуге арналған болатын... Бұл мақала жұртшылықтың көңілінде тұнып тұрған түйткілдерді дөп басқан еді. Сол кездегі қазақша оқитын жандардың көбі мақалада көтерілген идеяларды толық қолдағанын редакцияға келіп түскен ондаған, жүздеген хаттардан білемін. Тіпті, осы мақала менің сыншылық, публицистік бағытымды белгіледі десем де артық емес... Бірақ Мәскеудің саясатынан қия баспайтын өзіміздің басшылар Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1956 жылғы қаулысында мені ұлтшыл атандырып, тізімге бірінші етіп қойды; партиялық жиналыстарда талқыға түстім, республикалық «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда» газеттерінде менің «ұлтшылдығымды» әшкерелеген мақалалар жарияланды. Менің «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» деген мақаламды басқаны үшін, «Көкшетау правдасы» газетінің редакторы орнынан алынды, редакцияның бірнеше қызметкеріне сөгіс жарияланды. Көп кешікпей мен «Қазақ әдебиеті» газетіндегі қызметімнен босадым...

«Жетім қозы тас бауыр, түнілер де отығар» дегендей ол қиындықтар мені жасыта алмады. Менің сол кездегі халім халықтың «таяқ жегізіп сайда жүргенше, таяқ же де, қырда жүр» деген нақылына сәйкес келетін еді...

Алыстағы жауһар: «Қазақтың жеті қағаны»

– Қазақ ауыз әдебиеті әлемдегі ең бай әдебиет екені белгілі. Бірақ осы байлықты игере алмай жатырмыз. Сонымен бірге қазақ ауыз әдебиеті Қазақстаннан тыс жерлерде де оқу, даму үстінде. Мәселен, Қытайда «Қазақтың

жеті қағаны» атты үлкен эпикалық дастан бар деп естиміз...

– Қазақ ауыз әдебиеті XIX ғасырдан бері жиналып, жарияланып, зерттеліп келеді. Кеңес дәуірінде де бұл істің тоқтап қалған кезі болған жоқ. Бұл кезге дейін ауыз әдебиетінің қыруар материалдары жекелеп те, топтама болып та жарыққа шыққан. Бастауын Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ә.А.Диваев, М.Көпеевтен алатын, XX ғасырда М.Әуезов, С.Сейфуллин, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин, Н.С.Смирнова еңбектерімен жалғасатын, одан бертіңгі зерттеушілер туындыларымен толысатын фольклортану ғылымының ұзақ та жемісті жолы бар. Фольклордың түрлі жанрлары: эпос, ертегі, аңыз, әпсана, тарихи өлең, ғұрыптық және ғұрыптық емес поэзия, шешендік сөздер, айтыстар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жоқтаулар, толғаулар, т.б. жөнінде зерттеулер жарық көрген, оқулықтар жазылған. Кеңес дәуірінде жарияланған ауыз әдебиеті текстері ондаған томды құрайды. Демек: «Фольклор байлығын игере алмай жатырмыз», – деу дәл тұжырым емес. Сөз фольклор қазынасын игеру қай дәрежеде екендігі туралы болса, әңгіме басқа.

Фольклортану ғылымының дамуына объективті кедергілер көп кездескенін ұмытуға болмайды. Соның бірі – ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшелігін ескермей, оны жазба әдебиеттің қатарына қосақтап тексерудің орын алып келгендігінде. Мәселен, эпикалық әсірелеу тәсілімен жасалған батырлық жырларда аты аталатын қаһармандар мен тарихта жасаған нақтылы қайраткерлерді бір өлшеммен бағалау көп қателіктерге жол ашқан. Эпос қаһармандары жауға аттанып, сұрапыл соғыс салса, оларды басқыншы деп есептеу немесе патшаның ұлы, байдың қызы мадақталса, байшылық-феодалдық заманды ансау деп ұғыну ауыз әдебиеті спецификасын білмеуден туған «жаңылыс». Осы «жаңылыс» эпостануды ұзақ жылдар бойында дағдарысқа ұшыратты. XX ғасырдың елуінші жылдарында эпос туралы дискуссия кезінде әлгіндей кінәраттан құлан таза шыққан жыр-дастан некен-саяқ

еді. Осылайша мансұқталған жырлар, соның ішінде, қазақноғайлы дәуіріне тән. Едіге батыр және оның ұрпақтары туралы дастандарды жарты ғасырға жуық зерттеуге мүмкіндік тумайды. Бұл бұл ма, қазақтың классикалық эпосының інжу-маржаны Қобыланды батыр, Алпамыс батыр да залалды деген «үкімге» душар болған.

Ауыз әдебиеті туралы ғылымның көркеюіне теріс ықпал еткен себептің тағы бірі – ғылымды саясатқа айналдырған солақай белсенділердің кесірінен ірі ғалымдарымыздың шығармашылық сапарында кедергіге ұшырауына байланысты. Мысалға қазақ фольклоршыларының ұстазы М.Әуезовтің өзіне жабыскан жат жаладан бас сауғалап, жылдар бойы ауыз әдебиетін зерттеуден алыстағанын айтсақ та жеткілікті. Басқа да көрнекті ғалымдар (Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов) ұзақ жылдарға сотталып, енді біреулері (Ә.Қоңыратбаев, т.б.) қуғындалып жүргенде фольклортану қайтіп қарыштап өсе қойсын?..

Ауыз әдебиетін зерттеудің жаңа кезеңі XX ғасырдың жетпісінші-сексенінші жылдарынан бастап көрініс берді. Бұл тұста теориялық-методологиялық деңгейі биік бірталай коллективтік монографиялар жарық көрді. Осылардың қатарында «Қазақ фольклорының поэтикасы», «Қазақ фольклористикасының тарихы», «Қазақ фольклорының тарихилығы» тәрізді еңбектерді атап көрсету ләзім. Ауыз әдебиетінің білгір мамандары, қазіргі белгілі фольклоршылар С.Қаскабасовтың, Ш.Ибраевтың, Е.Тұрсыновтың, Б.Әбілқасымовтың, Б.Әзімбаеваның монографиялары өзінің теориялық деңгейі жағынан фольклортануды жетілдіре, байыта түскені кәміл. Соңғы жылдарда Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ауыз әдебиетінің жүз томдығын жариялау ісіне кірісті... Өкінішке қарай, фольклортану ғылымының маңызды бір бөлігі – ел арасынан ауыз әдебиетінің мұрасын жинау тоқталды. Себеп біреу-ақ – айта беретін қаржының тапшылығы. Бұл ахуал ұлттық рухани мұраның баға жетпес байлығы – ауыз

әдебиетінің маңызын мемлекеттік іс деп караудың кемдігін көрсетеді. Алайда, Елбасы өзі мән беріп отырған «Мәдени мұра» бағдарламасы көңілдегі кірбінді жазып, үмітімізді оятты. Шындығына келгенде, Қазақстанның өз ішінде де, одан тысқары жерлерде де асыл қазынамызға айналған жыр жауһарлары аз емес. Мәселен, Шынжаңда тұратын қырғыз манасшысы Жүсіп Мамайдың репертуарындағы «Қазақтың жеті қағаны» деп аталатын жеті дастанды жазып алу қажеттігін баспасөз бетінде айтқанымызға жеті-сегіз жыл өтсе де, оған селт етіп, мән берген жанды көрмей келеміз. Қытайдағы қазақтың отаншыл азаматтары осы «Жеті қағанның» бірінші дастанын араб әрпімен жеке кітап етіп шығарғанына да назар аударушылар болмады. Бірінші дастанның көлемі он төрт мың жолдай. Сонда жеті дастанның аумағы қанша болатынын есептеу қиын емес қой. Егер осы жеті дастан түгел жазылып қолымызға тисе, бұл кезге дейінгі қазақ жырларының бәрінен де ауқымды болатын түрі бар... Қырғызстанның Түп ауданында тұратын бір жыршының «Манас» эпосындағы қазақ батыры Ер Көкше туралы көлемді жырды айтатынын да естігенбіз. Ал, Қытайдағы, Моңғолиядағы қазақтардың ауыз әдебиеті мұрасын жалпы ұлттық көркемдік байлыққа қосудың да кезек күттірмейтін міндеттері алда тұр. Қазақстан үкіметі ұлттық мәдени мұраны талғайтын комиссия құрамы қатарына маман фольклоршыларды қатыстырып, еліміздегі және шет мемлекеттердегі қазақ ауыз әдебиетін жинау, оларды М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорына топтастыру мәселесін шешсе, дұрыс болар еді.

«Алпамыс батыр»... ортақ жыр

–Енді түркі халықтарының әдеби-мәдени байланысына ойыссақ, Оны сізден асырып зерттеген ешкім жоқ. Оның үстіне, «Алпамысты» өзбектер өзінің «жеке меншігіне» айналдырып алған секілді. Ал, «Қорқыт атаны» Қапқаз бен

Анадолының түріктері иемденіп алғандай... «Шора батырымызды» башқұрттар «Сура батыр» деп жырлайды...

– Түркі халықтарының мәдени, фольклорлық байланысын зерттеу – әдебиеттану ғылымы алдындағы ең зәру міндеттердің бірі. Өйткені этникалық түбірі, тілі, дәстүрі, діні жақын елдердің тарихы мен тағдырына, олардың ерте кездегі бірлігі мен туыстығына қанықтыратын қызық деректер ауыз әдебиеті ескерткіштерінде мол. Түркі халықтарының тарихын тұтас қамтып, зерттеген ғылыми кітаптар әзірше жоқтың қасы. Ал сондай тарихтың өзі болмаса да, ізі, ұлы сарыны фольклор туындыларында сайрап жатыр. Бұған эпостан көп мысал келтіруге болады. Қазақтың ең көне жырларының бірі – «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» фабуласы алтайлықтарда, башқұрттарда, кавказ ноғайларында, қырым және румыния татарларында сақталғаны осы айтылғанның жарқын куәлігі. «Едіге батыр» жырын қазақтан басқа ноғайлар, татарлар, башқұрттар, карақалпақтар да өзінің төл дастаны деп есептейтіні белгілі. Ал «Алпамыс батырдың» Орта Азиядағы үш халық: қазақ, карақалпақ, өзбектерге ортақ классикалық эпос деп танылып отыруы да кездейсоқ емес. Осы жырдың фабулалық сарыны татар, башқұрт, алтайлықтар арасында да бар екенін білеміз. Атағы әлемге әйгілі «Дәде Қорқыт кітабының» үшінші бөлімі «Алпамыс батырмен» тікелей үйлесіп жатқанының өзі танқаларлық нәрсе. «Көроғлы» дастаны – Орта Азия мен Кіші Азиядағы ондаған халықтың сүйікті жырының бірі. Біз келтірген салыстырулар түркі халықтарының ерте кездегі этникалық туыстығының түп-тамырын зерттеуге теңдесі жоқ қымбат айғақ болып табылады. Түркі халықтары Еуразияның ұлы кеңістігінде шашырай қоныстанып, бір-бірінен жырақ кеткеніне карамастан, олардың рухани бірлігін дәнекерлеп тұрған көркем ескерткіштердің мол болуы бұл елдердің алдағы кезде де өзара бірлестігі күшеюі үшін берік тұғыр болып табылады. «Манас» жырында да түркі халықтарының туыстығы мен бірлігі олардың өсіп-өнуінің, шет жұрттардың сұғанақтығынан, басқыншылығынан қорғанудың аса маңызды шарты екені

алтын желідей тартылған. «Шора батыр» дастанының казак, ноғай, башқұрт, татарларға кеңінен мәлім болумен қатар тілі мен діні бөгіделініп кеткен шуваштар арасында да танымалдығы бұл елдердің ерте кездегі рухани байланысынан хабар береді. Мұндай жағдайда аталған дастандарды бір емес, бірнеше халықтың зерттеуі әбден орынды. Осы тұста «Алпамыс батырды» өзбектер неге иемденіп кетті» деген сұраққа жауап берудің реті бар. «Алпамыс батыр» алғаш рет 1899 жылы Қазан баспасынан жеке кітап болып жарық көргені белгілі. Дәл сол кезеңде Ташкенттік фольклоршы Ә. Диваев та ұлы дастанның мазмұны мен көркемдігі туралы құнды пікірлер айтқан, жыр тексін жариялаған. 1917 жылға дейін «Алпамыс батыр» бірнеше рет қайта басылған. Кейінірек осы дастанның қарақалпақ, өзбек версиялары зерттеу тақырыбына айнала бастаған. Жырдың үш халыққа етене жақындығының басты себебі, «Алпамысты» ертеден айтып келе жатқан қоңырат тайпасы осы елдердің құрамында күрделі орын алғандығына байланысты. Сондықтан да жырды қазақтармен қатар қарақалпақ та, өзбек те өз дастанымыз деп есептейді. Соңғы жарты ғасыр ішінде дастанның қарақалпақ, өзбек версиясы жөнінде толып жатқан зерттеулер пайда болды. Әсіресе, өзбек ғалымдары Алпамыстану бойынша жүйелі жұмыстар жүргізген. Бір дастанның бір емес, бірнеше халыққа ортақ саналуы жырдың бағасын төмендетпей, қайта атағын асырады, таралу өрісін кеңейтеді. Солтүстік Кавказды жайлаған осетин, адыгей, шеркес, кабардин, карашай, малкар халықтарында «Нарттар» дейтін көне эпос бар. Осы «Нарттарды» аталған халықтардың әрқайсысы қастерлейді, мақтаныш тұтады. Сондай-ақ, «Алпамыс батырдың» сюжеттік сүйегі бес-алты елдің ауыз әдебиетінде кездесуі кемшілік келтіретін нәрсе емес, қайта дастанның түбірі ертеден бері кең таралғандығының белгісі. «Алпамыс батырды» зерттеген В.М.Жирмунский дастанның бойындағы көне сарындарға сүйеніп, оны «Одиссеямен» де салыстырып, жырдың даңқын жаһандық көлемге шығаруға үлес қосқандығын мойындау

керек. «Алпамыс батырды» зерттеу сарқылып бітті деуге болмайды. Қазақ ғалымдары бұл тақырыпқа алдағы кезде әлденеше зерттеулер жүргізетініне сенеміз...

Түпкі бірлігіміз – түркі бірлігі

– Осы күнге дейін орыс отаршыларына қарсы күресіп келдік. Қазір жаһандану деп жүрміз. Жаһандану мәдениетші, тарихы бай болғанымен өз болмысын толық тани алмай жүрген, әлеуметтік тұрмысы төмен елдерді жұтып қоюы мүмкін деген болжамдар бар. Сіздіңше, одан қорғандың жолы бар ма?

– Жаһандану немесе ғаламдану деген сөздің тарай бастағанына біраз жыл болды. Бұл сөздің мағынасын кейбір саясаткер, социологтар түрліше түсіндіріп, өздерінше, бұдан әлде нендей жақсылықтың нышанын көргендей сыңай байкатады. Сонымен бірге, жұрттың көбі жаһандануды Ақырзаманның жан алғышы, мифтегі жер дүниені жалмайтын әжүж-мәжүж секілді құбыжық көретінін ашық айтып отыр. Меніңше, жаһанданудың астарын түсіну үшін, дүние жүзі философиясын оқып тауысудың қажеттігі жоқ. Қазіргі Америка Құрама Штаттары бастаған империалистік күштер ешбір елдің өздігінше, өз қалауынша өмір сүруіне ырық бермей, «берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан» деген астамдық принципті күшпен заңдастырғысы келеді.

Ал жаһанданудың «бейбіт» варианты экономикалық, техникалық жағынан артта қалған әлсіз елдерді терен ойластырылған арамза әдіспен рухани құлдыққа түсіруді көздейтіні жасырын емес. Америка Құрама Штаттары мұсылман елдерінің ішкі бірлігін жоюға, Ислам дінін әлсірету мақсатында миллиондаған, миллиардтаған доллар бөліп, осы жоспарын жүзеге асыруға миссионерлерді топ-тобымен жіберіп отырғаны да баспасөз бетінде жиі айтылып жүр. Республикамызда қазақтың ұл, қыздарын үгіттеп, өз діндеріне кіргізіп, айдың аманында тұтас елдің ұйытқысын бұзып, алшан

басып жүргендерге жол ашқан кімдер? Қазақ жұртшылығы бұл мәселе жөнінде бейтарап мүлкін отыруы құрылған тұзаққа өз еркімен түскенмен бірдей. Діні өзгеленген жас қауым халықтың тіліне, дәстүріне, басқа да құндылықтарына нысқырып та қарамайды. Шоқынған қазақтар, құдай бетін аулақ қылсын, саны көбейген сайын күш алып, «адам құқы» дегенді желеулетіп, өздерінің залалды әрекетіне кеністік сұрауы да әбден мүмкін.

Әдетте әлем халықтарымен, көрші елдермен достық байланыс жасаудың пайдалылығы көп айтылады. Бұл күмәнсіз ақиқатты қолдай отыра, біз түбі бір, тілі, діні жақын түркі халықтарымен тығыз ынтымақ жасауды алғы кезекке шығаруды ұмытпасақ игі болар еді. Дүние жүзіндегі саны екі жүз миллионға жететін түркі халықтарының экономикалық, рухани бірлігі арта түссе, аз күш емес. Әсіресе, ежелден ауылы аралас, қойы қоралас болып, өз арасында шекаралық сызық дегенді білмеген Орта Азиядағы өзбек, қырғыз, түркімен, ұйғыр, қарақалпақ, тәжіктермен дәстүрлі достығымызды көздің қарашығындай сақтау мемлекеттік дәрежедегі саясатымыздың өзегіне айналғаны жөн. Ауызекі сөзде «туыспыз, жақынбыз» деп жиі айтқанмен, осы көршілеріміздің өзіндік мәдени дәстүрін, ерекшелігін терең түсіндік дей алмаймыз. Сондықтан кейде шын жүректен сөйлесіп, сырласудың сәті түсе бермейді... Ал, жүздеген жылдар бойында шаңырағы шайқалмаған, керегесі қозғалмаған, тәуелсіздік туын қолдан шығармаған Түркия түріктерімен тығыз байланысты жан-жақты жақсартудың жалпы түрік бірлігі үшін маңыздылығын естен шығаруға болмайды. Жалпы алғанда, түркі халықтарының ынтымағы берік, рухы биік тұрса, аузын арандай ашқан империялардың озбырлығына, айбатына оңай жығылып кетпес едік. Кешегі өзгеге кіріптар болған кезімізде айтуға аузымыз бармай, жасқаншақтай беретін ұлтшылдық, түрікшілдік деген сөздердің ұнамды мағынасын санамызға дарыта білмесек, обыр, өктем мемлекеттермен ешқашан да теңесіп сөйлесе алмаймыз.

**Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі
РАХМАНҚҰЛ БЕРДІБАЙДЫҚ
жарық көрген кітаптары**

1. Әдебиет және өнер	-	1964
2. Социалистік реализм туралы	-	1966
3. Роман және заман	-	1967
4. Прозадағы замандас бейнесі	-	1968
5. Гүлстанның бұлбұлдары	-	1970
6. Қазақ совет әдебиетінің калыптасуы	-	1971
7. Дәстүр тағылымы	-	1973
8. Қазақ романы	-	1975
9. От легенды к роману (орыс тілінде)	-	1976
10. Достық кемесінде	-	1976
11. Ғасырлар толғауы	-	1977
12. Октябрь және қазақ әдебиеті	-	1978
13. Қазақ тарихи романы	-	1979
14. Биік парыз	-	1980
15. Жыршылық дәстүр	-	1980
16. Білім нұры	-	1981
17. Қазақ эпосы	-	1982
18. Айтыс өнері	-	1982
19. Сарқылмас қазына	-	1983
20. Өшпес өнеге	-	1984
21. Замана сазы	-	1985
22. Қазақ совет әдебиеті	-	1987
23. Кәусар бұлақ	-	1989
24. Эпос – ел қазынасы	-	1995
25. Байқалдан Балқанға дейін	-	1996
26. Мұхтар шыңы	-	1997
27. Тарихи роман	-	1997
28. Baıkalдан Balkana (түрік тілінде)	-	1997
29. Эпос мұраты	-	1997
30. Ел боламыз десек...	-	2000
31. Жұлдыздар жарығы	-	2000
32. Айтыс әлемі	-	2000

33. Аңыздық проза	-	2000
34. Түрік халықтары фольклоры мен әдебиетіндегі ортақ сарындар	-	2000
35. Айтыс	-	2000
36. Қазақ әдебиеті (11 сынып оқулығы)	-	2007
37. Қазақ әдебиеті (11 сынып үшін хрестоматия)	-	2007
38. Түбі бір түрікпіз	-	2002
39. Desten halk hazinesi (түрік тілінде)	-	2002
40. Өкінбен өткен-кеткенге	-	2002
41. Рубаилар	-	2002
42. Ғалым мұраты	-	2004
43. Бес томдық шығармалар жинағы	-	2005
44. Дәстүр қуаты	-	2005
45. Әдебиет сынының көкжиегі	-	2006
46. Әр жылдар ойлары	-	2007
47. 11 класс оқулығы	-	2007
48. Қазақ әдебиеті хрестоматиясы	-	2007
49. Библиографиялық көрсеткіш	-	2007
50. Р.Бердібай және XX ғасырдың екінші жартысындағы фольклортану, филология, түркология мәселелері. 1 том	-	2008
51. Р.Бердібай және XX ғасырдың екінші жартысындағы фольклортану, филология, түркология мәселелері. 1 том	-	2008
52. Қазақ фольклорының типологиясы	-	2009

МАЗМҰНЫ

Бірінші бөлім	
ТҮБІ БІРГЕ ТҮЫСҚАН	3
Саха деген халық бар	3
Алтайды аралап қайтқанда	10
Өркениетке үлес қосқан ел	27
Жырда сақталған сыр	37
Құрлықтың кіндігінде	45
Көзқамандар туралы аңыз	51
Бір кітаптың екі беті	58
Қарақалпақ қазынасы	72
Түркмен толғауы	78
Үш Еділ елінде	85
Рухы жығылмаған миллет	91
Ноғайлы деген ел еді	111
Құмықтар	121
Екіге бөлінген ұлыс	128
Әзерилер азаттығы үшін	135
Түрік жұртының бір сынығы	140
Қырымның қилы тағдыры	146
Алыс та болса жақын	171
Екінші бөлім	
ТАРИХ БЕТТЕРІН ПАРАҚТАСАҚ	190
Түрік қағанатынан Түркістанға дейін	190
Баскент туралы бірер сөз	203
Шерлі шежіре	214
Ата жұртты аңсаған	251
Үш бірлік	265
Арман алдамайды	286
Үшінші бөлім	
ҰЛТТЫҚ МҰРАТ БИІГІНЕН	290
Тіл тағдыры таразыға түскенде	290
Ұлттың бүгіні мен болашағы ата заңмен қорғалуы керек	317
Ұлт мүддесін көздесек	337
Біз – қазақпыз, ғасырлардан сыр шерткен	351
Ұлт деген сөз ұлықталмай тереземіз теңеспейді	372
Академик Р.Бердібайдың жарық көрген кітаптары	387

Рахманқұл Бердібай

ҚАЗАҚ-ТҮРКІ ЭПОСТАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ғылыми-көпшілік басылым

Корректоры: *Р.Әмет*
Редакторы: *А.Садықова*
Техникалық редакторы: *Ж.Ахметова*

Кітап Қ.А.Ясауи атындағы
Халықаралық казак-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.

Цішіні 57x82. Қағазы офсеттік.
Баспа табағы 24.4. Таралымы 500 дана.
Тансырыс 897.